HET STAATKUNDIG EN MAATSCHAPPELIJK LEVEN

DOOR

DR. H. BRUGMANS

OUD-NEDERLANDSCHE STEDEN.

OUD-NEDERLANDSCHE STEDEN

IN HAAR

ONTSTAAN, GROEI EN ONTWIKKELING

DOOR

Dr. H. BRUGMANS, EN **C. H. PETERS,**

Hoogleeraar te Amsterdam, Rijks-Bouwmeester te 's-Gravenhage.

LEIDEN.

A. W. SIJTHOFF's UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ.

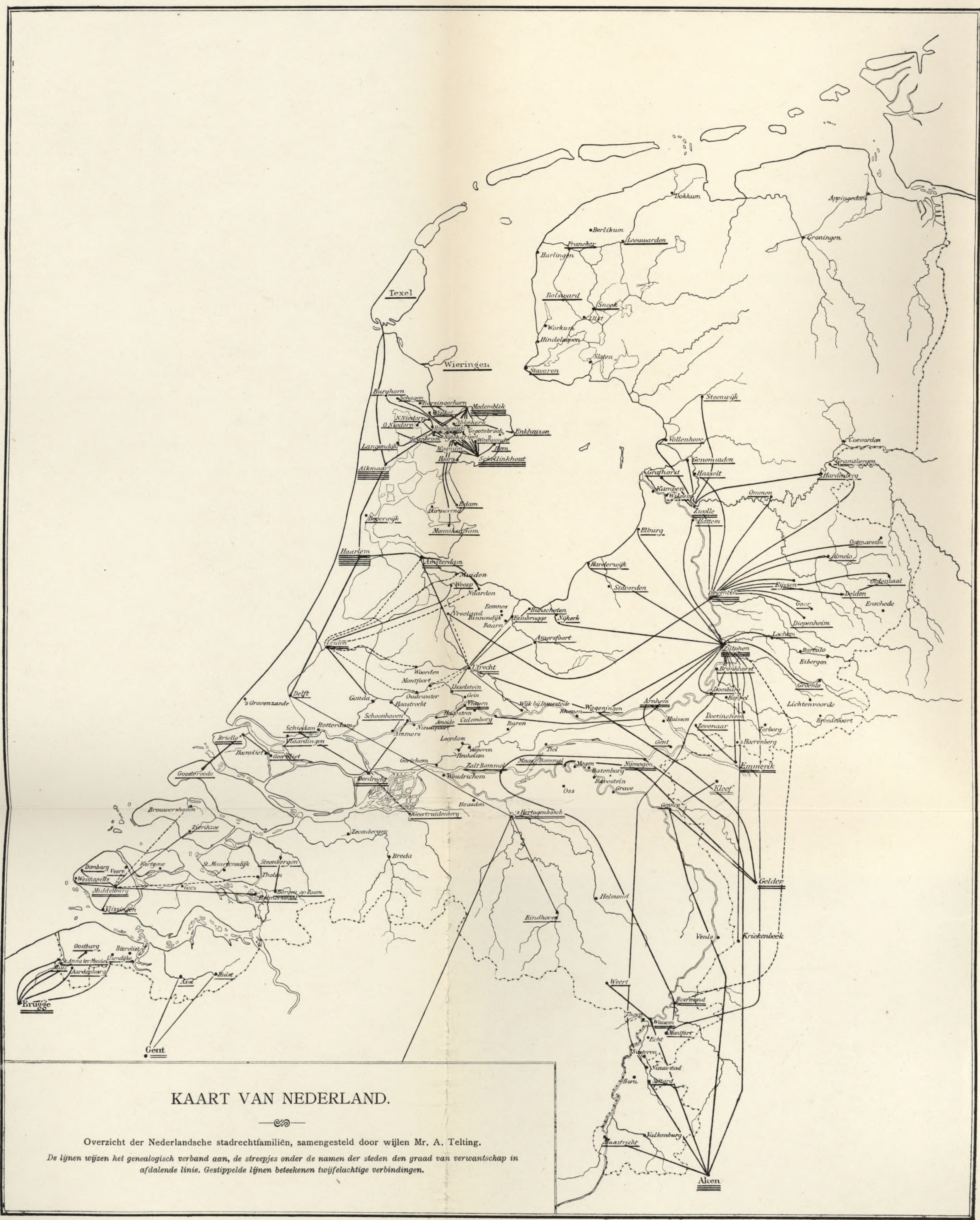
HET STAATKUNDIG EN MAATSCHAPPELIJK LEVEN DER NEDERLANDSCHE STEDEN

DOOR

Dr. H. BRUGMANS.

LEIDEN.
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ.

KAART VAN NEDERLAND.

Overzicht der Nederlandsche stadrechtfamiliën, samengesteld door wijlen Mr. A. Telting.

De lijnen wijzen het genealogisch verband aan, de streepjes onder de namen der steden den graad van verwantschap in afdalende linie. Gestippelde lijnen beteekenen twijfelachtige verbindingen.

INLEIDING.

De geschiedenis der Nederlandsche steden is even belangrijk als omvangrijk. Omvangrijk naar tijd en naar plaats. Naar tijd, want zij omspant een periode van eeuwen, van den Romeinschen tijd af tot op dezen dag. Naar plaats, want ons geheele land en nog meer is er bij betrokken. Zoo goed als in alle gewesten waren de sociale factoren voor stedevorming aanwezig; maar bovendien is vergelijking met buitenlandsche toestanden steeds noodig, niet alleen omdat deze van grooten invloed waren op de verhoudingen hier te lande, maar nog meer, omdat er vooral in de geschiedenis van het ontstaan en den groei der steden geen afzonderlijke Nederlandsche ontwikkeling kan worden aangenomen. Er is in het leven der oudere Middeleeuwen een groote mate van eenheid; op bijna geen gebied was de differentieering nog begonnen. De Christenheid vormde niet alleen theoretisch, maar ook werkelijk een eenheid in veel hoogere mate dan tegenwoordig het Christelijk Europa. In den Keizer en den Paus zag men het wereldlijk en het geestelijk hoofd van de Christenheid. Vooral binnen de engere en toch nog zoo uitgebreide grenzen van het Duitsche Rijk viel een groote gelijksoortigheid en soms zelfs gelijkvormigheid te constateeren in leven en bestaan. Met name in de maatschappelijke verhoudingen was bij veel verschil veel overeenkomst. Duitschland is in de Middeleeuwen voor onze landen geen buitenland; behalve Vlaanderen erkennen alle Nederlandsche vorsten en volken den Keizer als hun leenheer en opperheer. Zoo past zich de stedengeschiedenis van Nederland aan bij die van Duitschland. Maar bovendien moet Frankrijk binnen den kring van ons gezichtsveld worden getrokken. Juist Vlaanderen, dat een leen van Frankrijk was, is voor onze stedenhistorie van overwegend belang; bijna nergens was de ontwikkeling der steden zoo vroeg en zoo volledig tot rijpheid gekomen als daar. En Vlaanderen heeft op zijn beurt

door zijn leenrechterlijke, geographische en cultuurhistorische verbinding met Frankrijk bijna voortdurend den invloed van dat land, van dat volk, van dien staat in ruime mate ondervonden. Door Vlaanderen knoopt zich de geschiedenis der Nederlandsche steden vast aan Frankrijk.

Maar behalve omvangrijk is de Nederlandsche stedenhistorie belangrijk en dus aantrekkelijk in hooge mate. In de steden toch is een zeer groot deel van het nationaal leven te zoeken, hier in deze lage landen bij de zee wellicht meer dan ergens elders. De opkomst van onze steden valt hier natuurlijk parallel met het ontstaan der steden in het overige West-Europa; soortgelijke factoren hebben hier gewerkt als ginds. Maar te onzent heeft het stedeleven veel grooter beteekenis gekregen dan in menig ander land. Overal elders heeft op het einde der Middeleeuwen een krachtig nationaal of in ieder geval territoriaal gezag behalve de feodale machten ook de steden gedwongen tot onderwerping aan den staat, die de belangen van allen gelijkmatig behartigde. In de Nederlanden is zulk een poging wel gedaan en ook voor een deel gelukt, maar hier stuitte de vestiging van den centraliseerenden staat op zulk een hevig verzet, dat zulk een regeering zelfs in het eerst rebelsche, maar vervolgens gehoorzame Zuiden niet kon worden ingevoerd. En in het Noorden liep de zaak nog heel anders. Het centrale staatsgezag, waartegen men in verzet kwam, was niet evenals overal elders een nationale, maar een vreemde, in menig opzicht een vijandige macht; zoo kon de opstand tegen de regeering een nationale zaak, een oorlog met Spanje worden. Maar bovendien, deze nationale beweging droeg een beslist reformatorisch karakter; het verzet tegen de centraliseerende landsregeering en tegen Spanje viel samen met den strijd tegen de Katholieke kerk; naast een nieuwe natie en een nieuwen staat werd een nieuwe nationale kerk gesticht.

Zoo hebben de zeven Geunieerde Provinciën hun onafhankelijkheid bevochten op staatkundig en godsdienstig gebied. Maar uit den aard der zaak moest die overwinning in menig opzicht een teruggang zijn tot of liever een behoud van middeleeuwsche toestanden en instellingen. De victorie der Republiek was tevens de breuk van het staatsgezag, de triumf der afzonderlijke gewesten, het vrij baanbreken van het particularisme. De gemeenschappelijk bevochten overwinning verdeelde hier in plaats van te verbinden. De vrees voor het centrale gezag was zoo groot, dat men de algemeene regeering machteloos maakte en haar zelfs in de praktijk de rechten onthield, waarop zij naar bezworen verdragen aanspraak mocht maken. Daardoor was er in de Republiek weinig nationale eenheid, gering gemeenschappelijk leven. Krachtig en bloeiend leven was er echter wel. Maar evenals het staatsbestuur van onder op door de onderdeelen van den staat werd in beweging gebracht, zoo ging ook het nationale

leven schuil in de gewesten en hun onderdeelen. Voornamelijk in de steden, met name in die van het machtige Holland moet men het leven der Republiek zoeken. Die steden hadden op ieder gebied de leiding; daar concentreerde zich politiek en economisch, godsdienstig en kerkelijk, wetenschappelijk en wijsgeerig, letterkundig en artistiek, in één woord sociaal in den ruimsten zin, het leven van ons volk in een krachtigen, zelfbewusten tijd.

In Nederland zijn de steden uit dezelfde factoren gegroeid als elders. De behoefte aan samenwoning, om welke reden dan ook, bracht velen samen in een gehucht, een dorp, een stad. Die behoefte openbaart zich op velerlei wijze. Want naast de boven geschetste eenheid is er in het middeleeuwsche leven ook veel verscheidenheid; deze is juist de andere pool, waarom zich dat leven beweegt. Op den algemeenen grondslag is plaats voor ontwikkeling in verschillenden zin. Vandaar een bontheid in dat leven, die sterk wordt bevorderd door de bezwaarlijke verkeersmiddelen en door de daarmede samenhangende zwakheid van het algemeene staatsgezag. Zoo wijken de middeleeuwsche toestanden bij groote overeenkomst in grondslagen in den bovenbouw herhaaldelijk van elkander af. Bijna nergens is die afwijking zoo groot als bij het ontstaan en den groei der steden; zelfs op een betrekkelijk klein terrein als b. v. de Noordelijke Nederlanden, komen allerlei formatiën voor, niet alleen in ontwikkeling, maar soms zelfs in oorsprong. Voorbeelden van allerlei stedevormen zijn hier in dezen uitersten uithoek van het Duitsche Rijk te vinden. Utrecht heeft in zijn staatsrechterlijken en maatschappelijken bouw en ontwikkeling alle eigenaardigheden van een bisschopsstad. Groningen is een merkwaardig exempel van een stad, waar het gildewezen tot ontwikkeling en macht kwam, bovendien van een stad, die buiten hare muren heerschte in wijden omtrek. De Friesche steden zijn goede voorbeelden van zuivere landsteden, zonder beschermende macht van een landsheer vanzelf uitgegroeid uit de plattelandsverhoudingen. Holland en Zeeland vertoonen in hun stedeformatie ten duidelijkste den invloed van het Zuiden; maar tot zoo groote staatkundige macht als in Brabant en Vlaanderen zijn de Hollandsche en Zeeuwsche steden toch in de Middeleeuwen nooit kunnen komen. In Gelderland daarentegen vinden wij steden van Duitschen oorsprong; hier waren ook in het algemeen de toestanden weer gelijk aan die in de aangrenzende, echt Duitsche landen aan den Rijn. Niets is in deze materie dan ook bedenkelijker dan generaliseeren, het terugbrengen van den oorsprong der steden tot één enkele grondoorzaak. Juist daardoor is op dit gebied al veel misverstand ontstaan, dat had kunnen zijn vermeden, wanneer men zich duidelijk voor oogen

had gesteld, dat hetgeen voor de eene stad is geconstateerd, daarom nog niet voor andere plaatsen behoeft te worden aangenomen.

Zoo hebben al dadelijk bij het ontstaan der steden allerlei deels sociale, deels geographische factoren medegewerkt. Visschers gingen in het belang van het bedrijf samenwonen. Aan baaien en riviermonden ontstonden handelsplaatsen, evenzoo bij belangrijke rivierovergangen of samenvloeiingen. Hetzelfde was het geval aan de aloude landwegen. In en tegelijk met de marken groeiden dorpen bij de bouwgronden, waaromheen de gemeenschappelijke weiden, heiden, bosschen en wateren lagen. Een oude Romeinsche burg, eerst verlaten, misschien verwoest, later weer versterkt en bewoond, zag een dorp naast zich opkomen. Op de terpen en wierden in de Friesche kleistreken zijn tal van dorpen aangelegd. Ook andere toevluchtsoorden, gesticht b. v. in den tijd van de plunderingen der Noormannen, gaven het aanzijn aan dorpen. Een kerk, door geloofspredikers gesticht, maakte het gehucht, waar zij was gebouwd, tot een kerkelijk en dus sociaal centrum der omgeving. Belangrijke kloosters hadden denzelfden invloed. Uit de Germaansche dorpen ten slotte groeide met het toenemen van het grootgrondbezit de hoeve, welhaast het kasteel van den grootgrondbezitter, van den ridder, den edelman, die ten slotte de heer van het dorp, vervolgens van de stad is geworden. Het kasteel, dat het dorp beheerschte, bevorderde willens of onwillens den groei van dat dorp, dat ten slotte zelfs het kasteel in zich kon opnemen. Al deze oorzaken werken natuurlijk niet steeds afzonderlijk, maar te zamen en in vereeniging. Niet alleen omdat er een kasteel, kerk, klooster of marke was ontstaan, vormde zich daar een tot stad uitgroeiend dorp, maar omdat de plaats, waar dat kasteel, die kerk, dat klooster of die marke gelegen was, gunstig was voor het ontstaan van een handelscentrum. Dezelfde oorzaken, die eerst het kasteel hebben doen ontstaan, doen daarna de stad uitgroeien; beide zijn in hun soort, op eigene wijze economische middelpunten van den omtrek. Veelal is de stedeformatie de resultante van een parellogram van krachten. Groningen b. v. is tegelijk een marke en een markt, een landbouwdorp en een handelscentrum.

Zoo zijn de steden niet gesticht, maar gegroeid uit dorpen; deze dorpen zijn weer opgekomen door sociale noodwendigheid, die een middelpunt eischte. Wat is echter het onderscheid tusschen eén dorp en een stad? Het begrip stad heeft tweeërlei beteekenis, een geographische en sociale en een staatsrechterlijke. In aardrijkskundigen zin onderscheidt zich de stad van een dorp door haar geconcentreerden aanleg: de huizen sluiten onmiddellijk bij elkander aan; van een centraal punt gaan de straten naar alle richtingen uit; de hoofdstraten worden weer door tusschen-

straten gekruist en tevens aan elkander verbonden; in den regel vertoont haar plattegrond het beeld van een min of meer volledig tot ontwikkeling gekomen organisme. In socialen zin is de stad de marktplaats van den omtrek, de zetel van handel en nijverheid, kleinhandel en kleinindustrie altijd, groothandel en grootindustrie soms, vereenigd of gescheiden. De stad is verder het politiek middelpunt van den omtrek, de zetel der burgerlijke overheid en van de rechterlijke macht, ten slotte strategisch en militair het concentratiepunt van alle volkskracht. In beiderlei zin kan men nog steeds van steden spreken, al heeft ons publiek recht het begrip stad in het meer omvattende der gemeente doen opgaan. De omvang en de inhoud van het begrip stad staan dientengevolge in onze dagen volstrekt niet vast [1]. Geographisch en sociaal is er geen onderscheid meer tusschen een groot dorp en een kleine stad.

Maar vóór 1795 was het zeer eenvoudig te zeggen, wat een stad was en welke plaatsen dus steden waren. Toen was het begrip stad van staatsrechterlijken aard. Een stad was toen ieder bevolkingscentrum, dat stadrecht had ontvangen. In den tijd der Republiek was de stad een kleine republiek op zich zelf, die veelal deel had aan de souvereiniteit van den staat en die een zoo goed als onbeperkt recht bezat om zich binnen haar muren te regeeren, zooals zij wilde, een organisme op zich zelf, alleen tot op zekere hoogte een deel van een grooter geheel. En gaat men terug tot den tijd van de stedeformatie, dan is de stad de immuniteit, de emancipatie, de exemtie, de uitschakeling van het groeiende dorp van en uit het omliggende platteland. Duidelijk is dat nog geographisch waar te nemen aan de Friesche steden, die nog steeds een zelfstandige stadgemeente vormen, aan alle zijden geheel ingesloten door de omliggende landgemeente; daartoe behoorde oorspronkelijk ook de stad; daaruit is zij uitgescheiden.

Die emancipatie van de stad uit het platteland is zoowel van economischen als van staatsrechterlijken aard. Zij is vooreerst een inbreuk op, een greep in het leenstelsel, dat uitsluitend op landbezit was gebaseerd. Dat landbezit nu was in de steden wel van eenige, maar daarnaast van steeds verminderende beteekenis. De economische kracht van de stad lag elders. De stad toch was in den regel markt; zoozeer is de markt een bewegingsfactor in het stedelijk leven, dat men haar soms voor den

[1]) Wat men in het begin der negentiende eeuw ongeveer onder een stad verstond, leert een vergelijking van de bepalingen over de schutterijen in de Grondwet van 1814 (art. 125) en in die van 1815 (art. 213). In het eerste wordt bevolen schutterijen op te richten in de steden; in het tweede wordt gesproken van gemeenten met een kom van 2500 zielen.

grondslag van het stedelijk organisme heeft aangezien. Maar wel ontleent de stad haar oorsprong, haar groei, haar beteekenis, haar reden van bestaan aan haar handel en bedrijf. Tegenover het platteland, dat landbouw en veeteelt beoefent, is de stad het centrum van handel en nijverheid. Maar deze tegenstelling sluit tevens een andere in zich, die van „Naturalwirtschaft" en „Geldwirtschaft", om het familiaar uit te drukken, de huishouding zonder en die met geld [1]). Op het platteland is gedurende het grootste gedeelte der Middeleeuwen het grondbezit zoo goed als de eenige vorm van bezitting; het leenstelsel blijft daar heerschen; geld wordt slechts in geringe mate zelfs voor het dagelijksch ruilverkeer aangewend. Nog in de zestiende eeuw betaalde men op het platteland van Noord-Holland met eieren in plaats van met geld [2]). In de steden is de toestand al vroeg geheel anders geworden. Reeds door het beperkte oppervlak binnen de stadsmuren is grondbezit hier van minder beteekenis; daarentegen verkrijgt en vermeerdert de burger de vruchten van zijn arbeid; van lieverlede ontstaat in de steden mobiel bezit; de rijke burgers steken hun overgewonnen geld niet in landbezit, maar in handels- en nijverheidsondernemingen; het geldbezit wordt kapitaalbezit. En eindelijk heeft het kapitalisme in de steden op het einde der Middeleeuwen ongeveer de vormen aangenomen, waaronder wij nog leven.

Deze economische emancipatie van de steden uit het omliggende platteland was voor een deel reeds afgeloopen, toen de stad staatsrechtelijk als politiek geëmancipeerde door den landsheer werd erkend. Want dit is de beteekenis van de verleening van stadrechten door den landsheer, dat hij daarmede de officieele sanctie verleent aan wat uit en door het maatschappelijk samenstel is uitgegroeid. Ook hier heeft het staatsgezag niet scheppend, maar bevorderend en ten slotte sanctionneerend gewerkt. De verleening van stadrechten had in den regel wezenlijk geen andere beteekenis dan de verheffing van een rijk geworden koopman of industrieel in den adelstand of zelfs maar zijn benoeming tot ridder in de orde van den een of anderen leeuw, adelaar of draak. Geen vorst heeft door zijn stadrecht een stad kunnen in het leven roepen of zelfs een reeds bestaand centrum tot hoogere ontwikkeling kunnen brengen; daarentegen zijn dorpen zonder stadsrecht tegen de verdrukking in gegroeid. Maar hiervoor mag men de vorsten huldigen, dat zij hebben begrepen, wat de tijden eischten, dat zij

[1]) Vgl. de beschrijving van „een huishouden zonder geld", nam. dat van het Domkapittel te Utrecht in de 12de eeuw, door Mr. S Muller Fzn. in Tweemaandelijksch Tijdschrift, V, 2 (1899) blz. 238 vlg.

[2]) Fruin, Tien Jaren (6de druk, 1904), blz. 208.

de beteekenis der opkomende burgerij hebben ingezien, dat zij steun voor hun politiek zochten, waar die te vinden was. Achteraf gezien schijnt het van zelf te spreken, dat dat alles het geval was; maar de voorbeelden van averechtsche politiek zijn ook in deze materie talrijk genoeg — men denke b. v. aan Keizer Frederik II — om niet juist staatkundig inzicht te constateeren bij die vorsten, die de ontwikkeling der steden hebben bevorderd. Dat zij daarvoor goed werden betaald en dat dus hun blik werd gescherpt door het gezicht van gerande schijven, doet aan de politieke beteekenis van hun maatregelen in het belang der steden weinig af. Immers, dat de vorsten de opkomst der steden hebben begunstigd, omdat zij daarmede hun eigen belang en dus dat van den staat hoopten en meenden te dienen, en niet ter wille van allerlei hoogere ethische motieven, spreekt van zelf.

Zoo verkrijgen de steden dan stadrecht. Stad is, wie stadrecht heeft. Stadrecht is niet een scherp te omlijnen begrip; het was hier iets anders dan ginds. Maar het algemeene karakter van het begrip sluit zelfstandigheid in, meer of minder, van hooger gezag, hetzij dat van de Keizer of dat van den onmiddelijken landsheer. Zelfstandigheid in bestuur, rechtspraak, financiën, ook op militair, economisch en sociaal gebied, was het kenmerk van een stad. Die zelfstandigheid was oorspronkelijk gering; maar zij groeide spoedig en maakte ten slotte de steden tot kweekplaatsen van autonomie niet alleen, maar ook van vrijheid en gelijkheid. Gelijkheid van rechtstoestand van allen is het kenmerk der stedelijke bevolking; tegenover de maatschappij in trappen ten platten lande, waar heeren, vrijen, keurmedigen, hofhoorigen, lijfeigenen en wie niet al meer met zeer afwijkende rechten te zamen woonden, staat het eenvoudige samenstel der stedelijke bevolking; hier zijn allen gelijk voor de wet; hier zijn allen vrij, een voorrecht, dat zelfs den ingekomen hoorige na jaar en dag ten deel valt [1]). Naast de gelijkheid staat dus de vrijheid, de persoonlijke vrijheid der burgers, dat kostbare goed, waaruit de burgervrijheid der Nederlanders is gegroeid, die het platteland niet kende en die een der kenmerkende eigenschappen van onzen landaard is geworden en gebleven met al zijn gunstige en ongunstige gevolgen. Immers, wel heeft de staatkundige vrijheid een groote mate van geestelijke vrijheid veroorloofd en bewerkt, maar aan den anderen kant is die vrijheid in het maatschappelijk leven al te dikwijls tot ongebondenheid ontaard.

---

[1]) Dat wil niet zeggen, dat allen, die binnen den stadsmuur wonen, daarom vrij zijn. In de steden vinden wij ook hoorigen van heeren, kerken, kloosters, die daar hun zetel of althans rechtsgebied hebben. Maar vrij zijn de burgers, die geen ander onmiddellijk gezag boven zich erkennen dan het stadsbestuur.

Onze oudste steden zijn de rijkssteden, Utrecht, Nijmegen, Deventer, wellicht andere. In de twaalfde eeuw komen dan de steden in het oosten van ons land op, de Geldersche en Overijselsche steden aan den IJsel en de Zuiderzee. In de dertiende eeuw volgen die van Holland en Zeeland; Willem I, Willem II en Floris V zijn de graven, die hier de stedelijke ontwikkeling hebben begunstigd. Alle steden groeien door handel en bedrijf, al zijn zij in dat opzicht niet te vergelijken met de groote, rijke Vlaamsche steden, met Brugge, Gent, IJperen, met Antwerpen later. Utrecht was na Dorestad de belangrijkste handelsstad van Noord-Nederland, totdat in de 13de eeuw de Vecht en de Kromme Rijn versmalden en zelfs de in 1373 gegraven Vaartsche Rijn de verbinding met de groote rivieren niet afdoende kon herstellen. Behalve Utrecht was in het hooge Noorden Groningen een belangrijke handelsstad, wier economische en politieke macht over het omliggende platteland, de Friesche Ommelanden, steeds toenam, naarmate het gezag van den bisschop van Utrecht in deze verafgelegen streken meer en meer te loor ging. Kampen en Deventer dreven een gewichtigen handel op den Rijn en op het Noorden; met Staveren staan zij onder de Nederlandsche Hanzesteden vooraan. Maar in de vijftiende eeuw worden zoowel deze als de andere Nederlandsche steden, met uitzondering van Groningen, meer en meer overvleugeld door de Hollandsche en Zeeuwsche steden. In dien tijd beleefde de lakenindustrie van Leiden en de andere steden haar eerste bloeiperiode. Maar vooral Amsterdam verkreeg toen het leeuwendeel van Hollands economischen bloei. Op de Oostzee dreef het wellicht reeds in de dertiende eeuw handel. Naar Noorwegen, naar Engeland, naar Frankrijk en zelfs naar Spanje en Portugal zeilden de Amsterdamsche koggen. Omstreeks 1440 waagde Amsterdam het reeds aan het hoofd der Hollandsche steden de Hanze gewapenderhand te weerstaan en zelfs te verslaan. En in 1452 noemt Philips van Bourgondië Amsterdam in een charter de eerste koopstad van Holland.

Het bestuur van al deze Nederlandsche steden wijkt van elkander af, soms zeer belangrijk. Toch kan men wijzen op gemeenschappelijke eigenaardigheden. Natuurlijk valt ook op dit gebied zoo goed als voortdurend historische evolutie en daardoor veelal differentiatie te constateeren. In Holland en Zeeland vormen schout en schepenen namens den graaf het rechtsprekend en besturend college; naast hen komen dan raden of burgemeesteren als burgerlijke hoofden der gemeente op, bijgestaan en later vervangen door andere ambtenaren; eindelijk treedt in de vijftiende als vertegenwoordiging der burgerij een vroedschap op. In het Oosten van ons land vinden wij weer andere bestuursvormen, b. v. in Groningen, waar van den aanvang af schepenen geheel ontbreken. In Groningen

weten ook de gilden invloed op het stadsbestuur te verkrijgen. In nog veel hoogere mate is dat te Utrecht het geval, waar sedert de stedelijke revolutie van 1304 de raad door en uit de gilden wordt gekozen. Uit den invloed der gilden in sommige steden heeft men de conclusie willen trekken, dat het stadsbestuur oorspronkelijk is ontstaan uit een kooplieden-gilde, waarvan het het bestuur zou hebben uitgemaakt. Deze gilde-theorie is terecht vrij algemeen verworpen; het is aangetoond, dat de gilden niet ouder zijn dan de stedelijke besturen; integendeel, onder den druk der middeleeuwsche samenleving, die tot aaneensluiting dreef, hebben zich in de steden vereenigingen van allerlei aard gevormd: godsdienstige broederschappen, koopmansgilden, de organisatie van den groothandel, in de latere Middeleeuwen echter meestal weer verdwenen, eindelijk nijverheidsgilden, die den kleinhandel en de nijverheid omspanden. Maar al deze vereenigingen hebben zich gevormd met toestemming der stads-regeering en staan voortdurend onder haar toezicht.

De zelfstandigheid der steden, die zij zich van den landsheer hadden verkregen, werd echter in de vijftiende eeuw ernstig bedreigd door den vroegeren beschermer, den vorst. Vooral de Bourgondische hertogen, die meer en meer hun gebied uitbreidden en hun statencomplex tot een samenhangend geheel wilden smeden, volgden een centraliseerende en tevens despotische politiek, die in het algemeen overeen kwam met de belangen des lands, maar die tevens forsche grepen deed in de autonomie der steden. In den eersten tijd hadden de steden daartegen geen bezwaar; de steun van den vorst kwam hun handel ten goede en maakte het b. v. de Hollandsche steden mogelijk met kracht en geweld hun rechten tegen-over de Hanze te handhaven. Maar weldra werd het sterke, centrali-seerende gouvernement, dat de stedelijke zelfstandigheid ten eigen bate knotte, voor de steden een knellende dwang en zelfs een gevaar; het dreigde soms zelfstandig leven te dooden. Reeds in de vijftiende eeuw komt het in sommige Hollandsche steden tot oproer. Tijdens de regeering van Karel V worden de gevolgen van het straffe regeeringsstelsel zoowel ten goede als ten kwade steeds duidelijker zichtbaar. De eerste worden dankbaar aanvaard en verder doodgezwegen; over de laatste wordt honderd uit geklaagd. Naar Hollandsche gewoonte zenden Amsterdam en de andere Hollandsche steden tal van remonstrantiën naar Brussel om te klagen over de tirannie der regeering. De gisting neemt steeds toe. Onder Karel's opvolger wordt de gisting tot oproer; het oproer wordt tot opstand, nu de centraliseerende regeering niet meer een Nederlandsche, maar een Spaansche is.

Zoo werd de strijd voor de gewestelijke en stedelijke zelfstandigheid tevens een nationale krijg tegen de vreemde overheersching. En deze

vreemde overheersching verdedigde bovendien met hand en tand het oude geloof, waarmede haar belangen waren samengegroeid. Zoo werd de strijd tegen de regeering al spoedig een geloofsstrijd. De religieuze beweging gaf aan de staatkundige haar richting, haar ideaal, haar wijding. In de steden vooral was deze religieuze beweging van den aanvang af krachtig geweest. De Duitsche reformatie, de gematigde der Lutheranen zoowel als de radicale der Wederdoopers, vond vooral in de steden talrijke aanhangers. Amsterdam liep zelfs een oogenblik gevaar door de Wederdoopers te worden overrompeld; hier zou het Godsrijk in de Nederlanden zijn oorsprong nemen, gelijk in Duitschland te Munster. Later komt het Calvinisme uit het Zuiden opdringen en vindt ook in het Noorden in de steden een bereiden bodem.

Zoo was alles gereed; staatkundige, economische en godsdienstige motieven werkten samen tot den strijd tegen den landsheer. In dien strijd hebben de Noord-Nederlandsche steden de spits moeten afbijten. In de steden vindt Oranje zijn hechtsten steun. Zutphen en Naarden en zooveel andere steden zijn uitgemoord. Haarlem en andere steden werden belegerd en ingenomen. Alkmaar en Leiden hebben met meer Noord-Nederlandsche steden den vijand zegevierend van haar muren doen afdeinzen. De strijd tegen Spanje wordt in sommige oogenblikken een stedenkrijg. De gevolgen bleven niet uit. De steden, die steeds vooraan op de bres hadden gestaan, die vooral hun eigen belangen en idealen tegen het Spaansche gouvernement hadden verdedigd, hebben ook het meeste profijt uit den zwaren strijd weten te trekken, zoowel politiek als economisch.

Politiek profijt in de eerste plaats. In de Republiek der Geunieerde Provinciën gaat de souvereiniteit van den Vorst over op de Staten van de gewesten. En die Staten worden overal mede samengesteld uit de afgevaardigden der steden. In verreweg het machtigste gewest, in Holland, zijn de steden zelfs oppermachtig: van de negentien stemmen hebben zij er achttien in handen.

De Statencolleges zijn in ons land overal ontstaan in den aanvang der veertiende eeuw, toen de stijgende behoeften van den staat den graaf dwongen naar andere financieele hulpbronnen om te zien dan zijn domeinen hem konden verschaffen. Hij vroeg toen beden, vrijwillige lasten, die de onderdanen zich zelf ten behoeve van de vorst oplegden. Die beden vroeg hij natuurlijk waar de middelen daartoe beschikbaar waren, soms bij de rijke geestelijkheid, dikwijls bij den adel, die het grootgrondbezit vertegenwoordigde, altijd bij de steden, wier mobiel bezit steeds toenam. De staatkundige machten, die hun steun op deze wijze aan den landsheer aanboden, verkregen in ruil daarvoor rechten. Vooral de steden, die den

vorst herhaaldelijk in financieelen nood bijstonden, genoten zijn bescherming en verwierven privilegiën. Maar weldra ging de ontwikkeling verder. Naarmate de vorst vaker de vertegenwoordigers van zijn onderdanen bijeenriep om van hen een bede te vragen, naar die mate kregen zulke dagvaarten zooal niet een permanent, dan toch een periodiek karakter; zij worden Staten. In hun bevoegdheid om beden toe te staan of te weigeren, lag de grondslag van hun macht en zelfs van hun bestaan; niet omdat zij Staten waren, vroeg de vorst hen om beden, maar juist omgekeerd waren zij Staten, omdat de graaf hen om beden vroeg. Zoo nam hun bevoegdheid steeds toe; met de koorden van de beurs trokken zij steeds meer macht naar zich toe. Ten slotte drongen zij zich overal in het Staatsbestuur in; alleen hun eigen bescheidenheid en de energie van den vorst stelde hier nog grenzen.

Door den Opstand nam de macht der Staten geweldig toe. Met den Prins van Oranje en zijn medestanders leiden zij de nationale beweging. En als door den Opstand de landsheer plechtig wordt afgezworen, nemen de Staten na eenige aarzeling maar toch ten slotte zeer beslist de souvereiniteit in handen. Zoo worden in Holland feitelijk de steden of juister de stemhebbende steden souverein. Dat was van vèrstrekkende gevolgen. Wel werd in het algemeen aan den regeeringsvorm der steden weinig of niets veranderd, maar hun plaats in het gewest, in den staat was geheel gewijzigd. Hun belangen, vooral die van hun handel en bedrijf, gaven den doorslag in het staatsbestuur en staatsbeleid. Aan de politieke centralisatie was voor goed paal en perk gesteld; van geen macht ter wereld hadden de Hollandsche steden meer iets te vreezen; de souverein, die boven hen had behooren te staan, hing geheel van hen af; niemand besnoeide hun macht meer of controleerde zelfs de uitoefening daarvan. De steden regeeren zich zelf en regeeren het land. Alleen haar belang is het richtsnoer der politiek. Binnenslands wordt het platteland onderdrukt en zoowel politiek onmondig als economisch zwak gehouden; alle industrie wordt b.v. op de Hollandsche dorpen verboden. In de buitenlandsche politiek is de handel het kompas, waarop de staat zeilt. Zelfs tegen den bepaalden wil van den raadpensionaris de Witt wist Amsterdam door te drijven, dat de Republiek met forsche hand ingreep in het Noorden om onze bedreigde handelsbelangen te verdedigen. Amsterdam werd meer en meer de dirigeerende stad der Republiek; al heeft het niet steeds zijn wil kunnen doorzetten, er is toch hoogst zelden iets gebeurd of gedaan tegen den bepaalden wensch der machtige koopstad in. Inderdaad waren de burgemeesters van Amsterdam de koningen van het land. Politiek kon de macht vooral der Hollandsche steden niet hooger stijgen.

Die politieke macht vond haar grondslag in een verwonderlijken

economischen bloei. Nooit is Hollands handel en nijverheid zoo hoog gestegen als in de zeventiende en goeddeels ook nog in de achttiende eeuw. Tal van steden als Leiden, Haarlem, Groningen, vooral Amsterdam werden herhaaldelijk uitgelegd. De textiele nijverheid bloeide in Leiden en Haarlem; andere industrieën vond men in bijna alle steden der Republiek. Levendigen binnenlandschen handel trof men overal aan. De boven alles gewichtige groothandel werd gedreven in Middelburg, Dordrecht, Rotterdam, maar vooral in Amsterdam. Amsterdam was de handelsmetropool van West-Europa, als vroeger Brugge, vervolgens Antwerpen, als tegenwoordig Londen en Hamburg. Amsterdam werd tegelijk de wissel- en stapelplaats van de producten van Noord en Zuid, van Oost en West. Daar kwamen bovendien de Indische waren aan de markt, evenals vroeger te Lissabon. Schatten werden hier nog in de achttiende eeuw verdiend. Fabelachtige rijkdommen, waarvan nog de grachtpaleizen getuigen, werden hier niet alleen opgestapeld, maar ook genoten. Daarnaast was de nijverheid hier van beteekenis. Zoo heerschte niet alleen in Amsterdam, maar ook in het algemeen in de Nederlandsche steden in breede kringen der bevolking welvaart. Maar naast den rijkdom, naast de welvaart viel ook groote armoede te constateeren; alleen reeds de groote uitbreiding, die aan de openbare en kerkelijke armenzorg in zoo goed als alle Nederlandsche steden moest worden gegeven, bewijst niet alleen de door vreemdelingen in de Republiek steeds opgemerkte en gewaardeerde philantropie der Nederlanders, maar ook den grooten omvang, dien het pauperisme had aangenomen.

Noch in de zeventiende, noch in de achttiende eeuw merkte men deze donkere schaduw op, die over het welvaartstafereel der Republiek hing. In de achttiende eeuw werd zij toch beter waarneembaar, doordat de nijverheid vooral na 1730 meer en meer begon te vervallen. Daarnaast bleef echter de handel nog lang, bijna de geheele eeuw door van grooten omvang en beteekenis. Het waren dan ook geen economische, maar politieke motieven, die de stedelijke bevolking in het laatste kwart der achttiende eeuw in beroering brachten. Overal kwam de burgerij in steeds scherper verzet tegen de regeerende klasse. Reeds in de Middeleeuwen waren de steden geregeerd door een regentenaristocratie, die welhaast in een complete familieregeering ontaardde. Aan die familieregeering had de Opstand een einde gemaakt; overal kwamen nieuwe mannen in de regeering. Maar daar wel de personen, maar niet de regeeringsvorm was veranderd, ontwikkelde zich nogmaals in de steden een nieuwe, thans Protestantsche oligarchie. Zij sloot zich steeds nauwer aaneen en verzekerde zich o. a. door contracten van correspondentie een behoorlijk of liever onbehoorlijk aandeel in de profijten der regeermacht. Vandaar aan den eenen kant

toenemend bederf in alle bestuurslichamen der Republiek en aan den anderen kant volledige afsluiting van de regeering van de burgerij. Dit proces was al begonnen in de zeventiende eeuw; maar destijds was de verhouding minder bedenkelijk, daar toen de regenten nog in het algemeen uitnemende mannen waren, die in het algemeen het hun toevertrouwde stad en land goed regeerden. Maar in de achttiende eeuw werd de regentenstand meer en meer gedemoraliseerd. Daartegen nu kwam toenemend verzet onder de geregeerde burgerij. De oude stokregel, dat men had te prijzen, wat de heeren geliefden te wijzen, had uit. Men eischte hervorming van het regeeringsstelsel en riep daarom Oranje aan de regeering. Oranje kwam de democratie te hulp, nam gaarne de stadhouderlijke waardigheid aan, maar durfde de regenten niet aantasten. Zoo wendden de Patriotten zich van Oranje af, dat hun wenschen niet wilde of kon inwilligen. Die wenschen waren anders bescheiden genoeg: zij omvatten weinig meer dan eenigen invloed der burgerij op de verkiezing der stedelijke regeering. De stedelijke autonomie toch stond ook bij de Patriotten vast als een axioma.

Eerst in Frankrijk maakten de Patriotten kennis met de een- en ondeelbaarheid van den Staat, waaraan ook de steden waren onderworpen. De Fransche constitutie van het jaar III werd zoo de leest, waarop na de revolutie van 1795 in de nieuwe Bataafsche Republiek het staatsbestuur werd geschoeid. Zoo was de constitutie van 1798 sterk centraliseerend, sterker dan de Bourgondische vorsten ooit hadden durven droomen, laat staan tot uitvoering brengen. De overplanting van den sterken eenheidsstaat van Frankrijk naar Nederland was echter lang niet zonder bezwaar. In Frankrijk bloeide deze sterke centralisatie voort uit den gang der ontwikkeling van den staat; de Revolutie voltooide eenvoudig het werk, waaraan het Koningschap al sedert eeuwen had gearbeid. In Nederland was zulk een centralisatie echter in flagranten strijd met 's lands historie en met het volkskarakter. Hier was het begrip der nationale eenheid nog maar flauw doorgedrongen; de zaak zelf werd ons eenvoudig van buiten af opgelegd. Maar zoozeer was het gevoel voor historischen groei verstompt, dat men een constitutie beschouwde als een regeling, die theoretisch en philosophisch moest en kon worden uitgedacht, niet als een organisme, dat vanzelf moest opgroeien uit historie en volksaard. Vandaar dan ook, dat zich zoo goed als geen verzet openbaarde, toen men eenvoudig niet alleen den ouden stedelijken regeeringsvorm, maar ook de stedelijke autonomie met één pennestreek afschafte. Van steden was in het vervolg geen sprake meer; het geheele grondgebied der Republiek werd verdeeld in departementen en deze weer in ringen en gemeenten. Deze gemeenten werden geheel naar uniforme regelen bestuurd. Amster-

dam werd op één lijn gesteld met Aarlanderveen, Puttershoek en Sebaldeburen. En eigenaardig genoeg is men op deze regeling nooit weer teruggekomen. Zelfs na de revolutie van 1813, die in zoo menig opzicht een reactie was, heeft men in dezen alles bij het oude of liever bij het nieuwe gelaten. Alleen onder Koning Willem I hebben de steden nog een gering overschot van hun oude zelfstandigheid herwonnen. Onder vigeur van dat regime werden de steden wel eenigszins anders geregeerd dan de dorpen, maar toch zoo, dat de centrale regeering den grootsten invloed had en medespraak in het bestuur van haar stad slechts in bescheiden mate aan de burgerij was toegemeten. Ook werd aan de steden vergund een derde deel van de Staten Provinciaal te benoemen. Dit stelsel, dat noch de voordeelen van het oude, noch die van het nieuwe had, is na 1848 terecht verworpen. Maar zoozeer was toen het denkbeeld der staatseenheid al doorgedrongen, dat de nieuwe Gemeentewet van 1851 geheel op theoretische grondslagen kon tot stand komen. Zonder zin en dus zonder eerbied voor de historische ontwikkeling en zelfs voor den feitelijken toestand werd eenvoudig tabula rasa gemaakt. Niet als organische uitgroeisels uit het maatschappelijk leven, maar alleen als administratieve onderdeelen van den Staat werden de gemeenten en dus ook de steden door de wet erkend. Dat de steden zoowel het een als het ander, niet een van beide zijn, werd niet ingezien. Het gevolg is geweest, dat de steden aan den eenen kant op allerlei wijze door wetten, algemeene maatregelen van bestuur, koninklijke besluiten, resolutiën van Gedeputeerde Staten in hun vrije beweging werden belemmerd, ten andere op dezelfde wijze met lasten werden overstelpt. In dezen toestand verkeeren tegenwoordig de meeste onzer steden; bijna geen, die niet met haar geldmiddelen sukkelt en met haar begrooting overhoop ligt. De nood der gemeenten is vooral de nood der steden. En deze nood der steden kan eerst worden gelenigd, wanneer men de steden weer gaat eerbiedigen als wat zij werkelijk zijn, historisch gegroeide organismen van zelfstandige beteekenis.

EERSTE HOOFDSTUK.

De Romeinsche tijd.

Wanneer Caesar in 53 v. C. met de Germaansche stammen in ons land in aanraking komt, dan hebben zij al een verleden achter zich, dat zich in groote lijnen laat reconstrueeren. Bij de Bataven was de herinnering nog levendig van hun vestiging aan de riviermonden; zij waren den Rijn komen afzakken; er is geen reden aan die traditie te twijfelen. Want het staat vast, dat niet de Germanen, maar de Kelten de oudste bewoners van ons land zijn geweest. En zelfs hebben de Kelten nog voorgangers gehad in een voorhistorisch ras, een kortschedelig volk, dat aan de Maas en de Lesse en misschien ook wel elders heeft gewoond [1]. Mogelijk klimt de geschiedenis van dit volk op tot 3000 v. C. Verwanten van dienzelfden voorhistorischen stam mogen wij wellicht zien in de bouwers der hunnebedden, die tusschen 1500 en 1000 Drenthe, Zuidelijk Friesland, Overijsel en het Gooi bewoonden [2].

Meer weten wij van de Kelten; herinneringen aan hen vindt men over ons geheele land verspreid. Vermoedelijk hebben zij het eerst de hoogere gedeelten van ons land bezet [3], later ook de westelijk gelegen

---

[1]) Blink, Nederland en zijn bewoners, III, blz. 123 en vooral de blz. 117 vlg. aangehaalde litteratuur.

[2]) Holwerda Jr., Nederland's vroegste beschaving, blz. 4 vlg. 49.

[3]) Beekman, Nederland als polderland, blz. 77 vlg.

lagere landen [1]). Kort na 1000 v. C. meent men hen in Nederland te kunnen aanwijzen; zij zullen de makers der zoogenaamde klokbekers zijn; zij begroeven hun dooden onder hooge grafheuvels; naast steen moet brons hun bekend zijn geweest. Een ander volk, maar van denzelfden stam, waren de Galliërs, die omstreeks de derde eeuw voor Christus onze Zuidelijke provinciën bereikten en daar hun eigenaardige beschaving brachten, die wij de Hallstatt-cultuur noemen [2]). Van al de stammen zijn talrijke directe resten bewaard, voorwerpen van allerlei aard niet alleen, maar ook namen van rivieren en heuvels, van bosschen en plaatsen. In de landen aan den Rijn, die later door Germanen zijn bezet, bewijzen plaatsnamen als Noviomagus, als Batavodurum, als Lugdunum, dat hier eens Kelten hebben gewoond [3]).

De Kelten zijn dus de eersten geweest, die op Nederlandschen bodem nederzettingen, dorpen of, wil men, steden hebben gesticht. Omtrent den aard van deze nederzettingen weten wij weinig. Er is echter een kenmerkend onderscheid tusschen de wijze van bewoning en bebouwing van het land der Kelten en der Germanen. Terwijl de laatsten, zoodra zij vaste woonplaatsen gaan innemen, bij elkander gaan wonen in gesloten dorpen, verspreiden de Kelten zich over het geheele land en bebouwen het van hun afzonderlijke hoeven uit [4]). Het spreekt van zelf, dat ook in ons land deze eigenaardige Keltische sociale formatie moet hebben bestaan, maar even zeker is het, dat zij later door de Germaansche dorpvorming is vervangen [5]). Wanneer wij evenwel in ons land toch Keltische dorps- of stedenamen vinden, dan bewijst dat niet, dat ook hier oorspronkelijk de bodem in dorpvorm werd bewoond en bebouwd, maar eenvoudig, dat ook hier de factoren aanwezig waren, waardoor elders, b. v. in het Keltische Gallië, dorpen, ja steden zijn ontstaan. Immers niettegenstaande de bebouwing in afzonderlijke hoeven kenden de Kelten steden, niet als landbouwdorpen, maar als handelscentra. Caesar kent in Gallië, vele en zelfs rijke, machtige

[1]) Gemakshalve noemen wij Kelten de bewoners van het alpine ras, waarvan de resten alom in Nederland worden aangetroffen. Vgl. Bolk, De bevolking van Nederland in hare anthropologische samenstelling. (Overdruk uit Gallée, Het boerenhuis in Nederland en zijne bewoners), blz. 6 vlg.

[2]) Holwerda, t. a. p. blz. 25 vlg., 49.

[3]) Kern in Tijdschr. v. h. Kon. Aardr. Gen., 2de serie, XXI, blz. 77 vlg. Ort ontkent voor Lugdunum den Keltischen oorsprong, m. i. ten onrechte. Vgl. zijn Lugdunum (1903) en daartegen Blok in Leidsch Jaarboekje, 1904. Vgl. nog Ort in Ned. Spectator, 1904, n⁰. 10 en 16.

[4]) Meitzen, Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen u. s. w. I, blz. 518.

[5]) Vgl. de kaart bij Meitzen, a. w. Atlas, Anlage 66b en de toelichting daarbij III, blz. 236 vlg.

steden. Deze steden zijn bewoonde sterkten, met zware muren omgeven, goed verdedigbaar. Alle stammen van Gallië hadden zulk een stamhoofdstad, waarin en waarom zich hun economisch en staatkundig leven concentreerde; zij was dus zoowel handelscentrum als zetel van de regeering en de rechtspraak van den stam [1]).

Wanneer wij dus ook in ons land later steden met Keltische namen aantreffen, dan hebben wij ongetwijfeld evenzeer aan dergelijke stamhoofdsteden te denken. Het Keltische Noviomagus zal evenals later het Romeinsche en het Frankische gelegen hebben op den uitlooper van het Nederrijnsche heuvelland, die zich nog steeds hoog verheft boven de omliggende delta-landen. Dat dit punt het middelpunt van den omtrek werd, tegelijk markt en hoofdplaats, is niet meer dan natuurlijk.

Intusschen is van deze Keltische steden ons zoo goed als niets bekend. Niet veel meer dan sporen wijzen de plaatsen aan, waar hier te lande Kelten hebben gewoond. Zij zijn verdreven door de Germanen [2]). De eerste invasie van deze laatsten in ons land mogen wij eenige eeuwen vóór onze jaartelling stellen. Van deze oudste Germaansche bevolking zijn de bekende grove cilinder-urnen afkomstig. Dat zij uit het Oosten kwam, is reeds op zichzelf waarschijnlijk; maar het wordt bovendien bewezen door het feit, dat wij haar sporen eerst aantreffen in Oostelijk Brabant en Limburg, daarna in Gelderland, Overijsel en Drente en het Gooi. Nog verder zijn deze Germanen naar het Westen doorgedrongen tot in Holland en zelfs tot de eilanden; nog op Walcheren kunnen zij worden geconstateerd [3]). In Caesar's tijd waren de Germanen dus reeds over den Rijn gedrongen; blijvend vinden wij destijds reeds Germaansche stammen als de Eburonen en de Condrusen in het tegenwoordige Limburg en Luik gevestigd. Het is dus niet geheel juist, wat Caesar zelf verzekert, dat de grens tusschen Kelten en Germanen werd gevormd door den Rijn. Na zijn tijd nam het getal Germanen aan den linkeroever van den Rijn voortdurend toe; in den Keizertijd heette de provincie tusschen Schelde en Rijn Germania inferior. Toch zijn hier de oude bewoners, de Kelten, niet verdrongen; nog altijd draagt de bevolking van Brabant en Limburg de duidelijke sporen van haar Keltische, althans alpine afkomst [4]).

Na Caesar's tijd komen de Germanen niet spoedig tot rust. Ook in ons land dringen steeds nieuwe stammen van het Oosten af binnen. Voor-

---

1) T. a. p., blz. 223 vlg.

2) Bolk, t. a. p. blz. 66 vlg.

3) Holwerda, t. a. p. blz. 29 vlg., 57.

4) Bolk, t. a. p. blz. 11 vlg.

namelijk zijn dat Saksen geweest, die men anthropologisch wel niet als zuivere Teutonen mag beschouwen [1]), maar die door de Romeinen altijd bij de Germanen worden gerekend. Het zijn deze stammen, wier bestaan ons ook uit sporen van hun cultuur bekend is [2]). En eindelijk dringen de Franken in de derde eeuw steeds meer door naar het Westen; een groot deel van ons land wordt door hen bevolkt; op vele plaatsen worden Friezen en Saksen door hen teruggedrongen of aan hen geassimileerd.

Caesar kent de Germanen nog als nomaden. Hij beschrijft hun maatschappelijke verhouding aldus: „Niemand heeft een bepaalde hoeveelheid land of eigendommen; maar de overheden en vorsten wijzen telken jare aan de geslachten en familiën en aan hen, die zich met dat doel vereenigden, zooveel land met aanduiding van de plaats aan, als zij goedvinden, en laten hen dan het jaar daarna naar elders trekken. Voor deze wijze van doen geven zij vele redenen op: door voorliefde voor blijvende woonplaatsen zou de krijgshaftige zin ondergaan in den lust tot akkerbouw; men zou er naar streven uitgestrekte goederen te verwerven; de rijken zouden de armen uit hun bezit stooten; men zou bij de inrichting der huizen er te veel op letten zich tegen hitte en koude te beschermen; hebzucht, de gewone bron van partijtwist, zou ontstaan; eindelijk was het het beste middel om den gemeenen man tevreden te stellen, als hij zag, dat de machtigste niet meer bezit dan hij" [3]).

Goed gezien en goed geredeneerd. Maar deze Germanen, die zoo wijs over de voordeelen van hun socialen toestand konden redeneeren, konden niet weten, dat deze geen gevolg was van wijs beleid, maar eenvoudig van den groei van hun maatschappelijk leven zelf. Zoodra die groei verder ging, kwamen er ook andere toestanden. In Caesar's tijd werd dus het bouwland nog verdeeld onder de groepen, waarin de stam was verdeeld, de honderdschappen; telken jare werd die verdeeling herhaald. Maar in Tacitus' tijd, dus in de eerste eeuw na Christus, was die toestand al veranderd. Toen bleven de honderdschappen steeds op dezelfde plaats gevestigd. Daar hadden zij in wijden kring hun communaal bezit van heide, weide, bosch en water; het overige land, het bouwland, bleef niet gemeenschappelijk; de hoofden verkregen grond; voor de priesters werd land aangewezen; op bergen en heuvels werden toevluchten voor mensch en vee afgestoken en met ringwallen en soms steenen muren verschanst. Van deze laatste zijn in ons land nog de Huneschans bij Doorwerth en die bij het Uddeler meer bewaard gebleven. Het daarna overgebleven

---

1) T. a. p. blz. 67.

2) Holwerda, t. a. p., blz. 30 vlg.

3) De bello Gallico, VI, 22.

Afb. N°. 1. Voorwerpen in de terpen gevonden. Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

gebied van het honderdschap werd onder de geslachten verdeeld, eerst

telken jare, zoodat herhaaldelijk verschuivingen en verhuizingen voorkomen, later meer en meer bij uitzondering, zoodat de geslachten vaste woonplaatsen gaan innemen. Dan wordt het geslacht van een genealogisch-economische meer en meer een territoriaal-economische gemeenschap; de sippe wordt een marke, een markedorp.

Tacitus beschrijft deze dorpen, waarin men nog steeds het gewone type van een Geldersch dorp kan herkennen, aldus: „De Germanen wonen niet in huizen, die naast elkander zijn geplaatst; elk huis staat afzonderlijk en op zich zelf, naarmate een bron, een akker of een woud de bouwers heeft aangetrokken. Hun dorpen zijn niet gevormd uit aan elkander verbonden rijen huizen, maar ieder behoudt voor zijn huis een open ruimte, hetzij als voorzorg tegen brand, hetzij uit onervarenheid in de bouwkunst" [1]). Zoo zagen dus de Nederlandsche dorpen er uit in den tijd van de Romeinsche heerschappij. Men woonde zoo veilig binnen de grenzen van het Rijksgebied; steeds meer gewende men zich aan vaste woonplaatsen en vaste toestanden.

Buiten de Rijksgrens, maar toch aan het Rijksgezag onderworpen, woonden de Friezen. Van hun socialen toestand weten wij niet veel; maar wij mogen aannemen, dat zij in den Romeinschen tijd vaste woonplaatsen hadden en dorpen bewoonden. Daarnaast hebben zij afzonderlijke hoeven bewoond; in het verhaal van den opstand van 28 wordt door Tacitus de hoeve van den oud-soldaat Cruptorix genoemd. Die hoeven en ook de oudste dorpen lagen voor een groot deel op kunstmatig aangelegde hoogten, de bekende terpen of wierden. Het is mogelijk, dat de terpen en wierden reeds door de vóór-Germaansche bewoners van Friesland zijn opgeworpen en bewoond. Maar stellig hebben de Friezen in den Romeinschen tijd en later zich op deze hoogten beveiligd voor de hooge watervloeden, waardoor Friesland zoo dikwijls eeuwen lang werd geteisterd [2]). Van een periodieke overstrooming van het geheele land met uitzondering der hooge diluviale streken en de terpen kan bezwaarlijk sprake zijn. Landbouw, jacht en visscherij [3]), maar vooral veeteelt vormden de voor-

---

[1]) Vgl. over den vorm der Nederlandsche dorpen de studiën van dr. H. Blink in het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap, Tweede Serie, XVIII, blz. 31 vlg., XIX, blz. 59 vlg., 481 vlg., 936 vlg., XXI, blz. 1 vlg. Het onderzoek van deze materie schijnt mij evenwel nog niet ver genoeg gevorderd om de definitieve resultaten ervan in den tekst op te nemen.

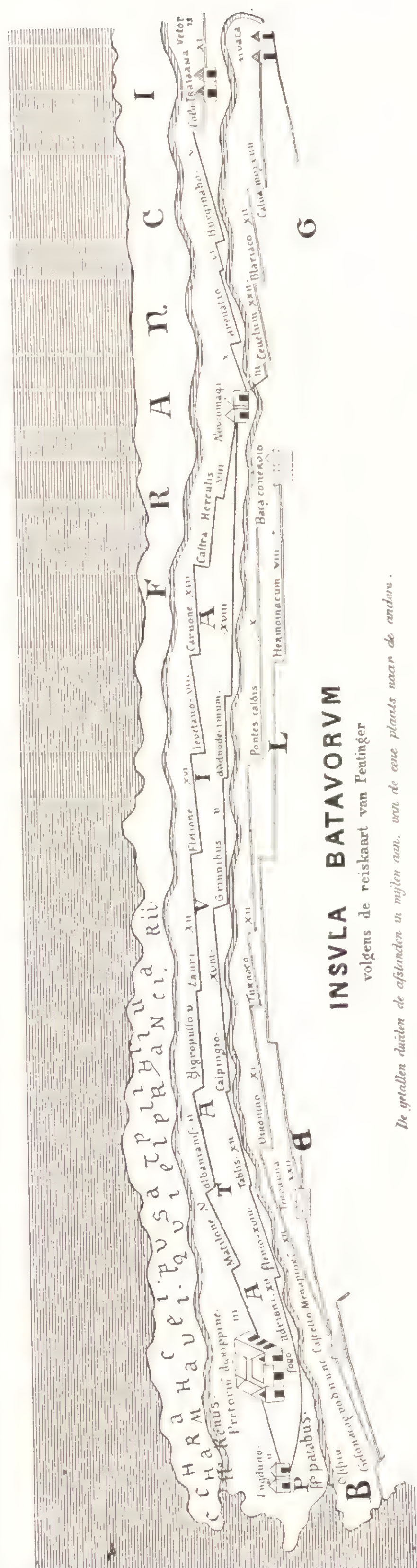
[2]) Boeles in Bulletin van den Ned. Oudh. Bond, VI, blz. 64 vlg., waar op in de terpen gevonden la Tène fibulae wordt gewezen. Blink (Geschiedenis van den boerenstand en den landbouw in Nederland I, blz. 48) brengt het opwerpen der terpen in verband met een langzaam rijzen van den zeespiegel.

[3]) De vischrijkheid der Friesche wateren was belangrijk genoeg om het visch-

naamste bedrijven der Friezen; de hun door de Romeinen opgelegde schatting van ossenhuiden wijst op een belangrijken veestapel. Geen wonder, dat de dorpen in de Friesche kleistreken nog steeds volkomen het karakter dragen van nederzettingen van veehouders [1]). Natuurlijk kan hier van steden geen sprake zijn. Wel dreven de Friezen handel met de Romeinen, wel verkochten zij hun vee, hun paarden, hun wild, hun huiden aan de Romeinen in ruil voor landbouwwerktuigen, aardewerk en wapenen [2]), maar ook hier is die handel in handen geweest van Romeinsche kooplieden. Van handelscentra is nog geen sprake.

Iets meer weten wij van het land der Bataven. Na hun vestiging in de streken aan en tusschen de Rijnmonden zullen zij met hun geslachten dorpen hebben bewoond, zooals wij ze bij Tacitus beschreven vinden. Maar evenmin als van de Friesche is ons van de Bataafsche dorpen iets naders bekend. De plaatsen, die wij in het land der Bataven kennen, zijn Romeinsche vestigingen, die deels oude Keltische plaatsen, anderdeels misschien Germaansche dorpen, voor een deel zeker zelfs zuiver Romeinsche stichtingen zijn.

Wanneer wij de Tabula Peutingeriana [3]) voor ons nemen en daarop de Romeinsche

INSVLA BATAVORVM
volgens de reiskaart van Peutinger

De getallen duiden de afstanden in mijlen aan, van de eene plaats naar de andere.

Afb. N°. 2.

---

recht onder de Romeinsche heerschappij tot een object van verpachting te maken. De geloftesteen van Beetgum bewijst, dat er in Friesland pachters van het vischwater waren. Vgl. Boissevain in De Vrije Vries, XVII, blz 325 vlg.

[1]) Blink, t. a. p. I, blz. 41.

[2]) Dirks, Koophandel der Friezen, blz. 43 vlg.

[3]) De Tabula Peutingeriana is een reiskaart van het Romeinsche rijk, door een monnik van Kolmar in 1265 geteekend naar een ouder Romeinsch origineel van omstreeks 360 n. C. Die kopie was in het begin der 16[de] eeuw in handen van Conrad

wegen in ons land nagaan, dan zien wij, dat van Noviomagus twee verschillende wegen door het eiland der Bataven loopen, die dicht bij de zee bij Lugdunum weer samenkomen. Noviomagus zelf is op de kaart als een plaats, een sterkte van eenigen omvang en beteekenis aangegeven. Hier kwamen tal van wegen van de Rijn- en Maasstreken samen [1]); hier was een belangrijk strategisch, staatkundig en ook economisch middelpunt. Op den heuvel, die nog steeds de stad beheerscht, moeten belangrijke Romeinsche gebouwen hebben gestaan. Daar hebben de Romeinen hun castellum, misschien later een grooten burcht [2]) gehad. Daar was een der belangrijkste grensvestingen van het Rijk; daar lag een sterk garnizoen; langen tijd moeten hier zelfs twee legioenen, het tiende en het dertigste, hebben gelegen. Maar bij deze militaire vestiging bleef het niet. Het kon wel niet anders, of aan den voet daarvan ontstond een dorp, mogelijk een kleine stad; de gehuwde soldaten, de mannen en vrouwen, die steeds den tros van een Romeinsch leger vormden, de kooplieden en leveranciers zullen niet op den burg, maar aan zijn voet hebben gewoond. En bovendien ontstond aan den voet en onder de bescherming van het goed bewapende kasteel eerst ten behoeve van het garnizoen, vervolgens ook voor de omliggende streek een markt, die de beteekenis van het stadje niet weinig verhoogde. Dat stadje heet bij Tacitus de stad der Bataven bij uitnemendheid, Oppidum Batavorum [3]). Hier moet een druk vertier zijn ontstaan; hier ook groeide een belangrijk middelpunt van Germaansch-Romeinsche beschaving. Nergens in ons land zijn dan ook zoovele en zoo belangrijke voorwerpen uit den tijd der Romeinsche heerschappij gevonden als te Nijmegen [4]).

Het andere eindpunt van de groote wegen in het Batavenland was het caput Germaniae, Lugdunum Batavorum. Waar deze andere hoofd-

---

Peutinger te Augsburg (vandaar haar naam) en berust thans in de Keizerlijke Hofbibliotheek te Weenen. Uitg. in facs. o. a. door Desjardins (Parijs, 1869). Facs., voor zoover Nederland betreft, achter Van Schevichaven, Bijdragen tot eene geschiedenis der Bataven (Leiden, 1875); daarnaar onze afb. N°. 2.

[1]) Ort., Oudh. aanteekeningen, blz. 296. Vgl. in het algemeen diens Oude wegen en landweren in Limburg en aangrenzende gewesten (Leiden, 1884).

[2]) Vgl. over de oudste geschiedenis van het Valkhof: Conrad Plath, Het Valkhof te Nijmegen (Amsterdam, 1898) en de dienaangaande gemaakte opmerkingen van H. D. J. van Schevichaven in den Ned. Spectator, 1898, blz. 310 vlg. en van Mr. S. Muller Fzn. in het Museum, VI, blz. 332 vlg. De vroegere litteratuur bij Schevichaven, t. a. p., noot 3.

[3]) Historiae, V, 19. Vgl. een oppidanum certamen, t. a. p. VI, 18.

[4]) In het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, het Stedelijk Museum te Nijmegen en het particulier museum van den heer G. M. Kam aldaar, dat door dezen aan den Nederlandschen Staat is toegezegd.

vesting heeft gelegen, is nog steeds een onderwerp van wetenschappelijke

Afb. N°. 3. Romeinsche voorwerpen te Nijmegen gevonden. Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

discussie. Men heeft het gezocht te Leiden[1]). Men heeft gedacht aan

[1]) Ort., Lugdunum (1903), Ned. Spect., 1904, N°. 10 en 16, en Leidsch Jaarboekje 1904, blz. 32 vlg.

den Brittenburg [1]). In den laatsten tijd geven sommigen de voorkeur aan de groote Romeinsche vestiging, waarvan de overblijfselen te Arendsburg onder Voorburg zijn gevonden [2]). Hoe dat zij, ook hier zal evenals te Nijmegen een castellum den omtrek hebben beheerscht; ook hier zal een stadje, een oppidum, als marktplaats voor het omliggende land zijn ontstaan.

Volgt men op de Peutinger-kaart van Lugdunum af den Noordelijken weg, dan vindt men op een afstand van twee mijlen daarvan een groot kasteel geteekend, grooter zelfs dan de beide sterkten Lugdunum en Noviomagus. Dat is het Prætorium Agrippinae, dat blijkbaar politiek en militair de hoofdstad van het Batavenland is geweest. Daar het naar Agrippina heet, zal het niet vóór den tijd van Claudius zijn gesticht [3]).

Voor het overige wordt op deze kaart geen enkele plaats in het Batavenland op dergelijke kenbare wijze aangegeven. Blijkbaar zijn de andere niet veel anders dan wisselplaatsen voor postpaarden. Aan den Noordelijken weg van Lugdunum naar Noviomagus lagen behalve Prætorium Agrippinae nog Matilo, Albiniana, Niger Pullus, Laurum, alle aan den Rijn. Op Laurum volgt Fletio, dat op een daar in de buurt gevonden steen Fectio heet en stellig ook aldus moet worden gelezen. Het is wel niet twijfelachtig, dat wij deze plaats hebben te zoeken in Vechten; daar toch is een en ander voor den dag gekomen, dat een Romeinsche nederzetting bewijst; van een castellum is daar echter geen spoor gevonden [4]). Boven Fletio vinden wij dan nog aan den weg Levefanum, verder Carvo, ten slotte Castra Herculis. Vandaar leidde de weg ten slotte over de Waal naar Noviomagus [5]).

Gaan wij den zuidelijken weg van Lugdunum naar Noviomagus na, dan komen wij eerst in Forum Hadriani. Daarop volgt Flevium of Flenium,

---

[1]) Blok, Een Hollandsche stad in de Middeleeuwen, blz. 3 vlg. Dez. in Leidsch Jaarboekje, 1904, blz. 1 vlg. en in Bijdr. voor vad. gesch. en oudh., Vierde Reeks, VI, 275 vlg., 357 vlg.

[2]) J. H. Holwerda Jr. t. a. p. Vierde Reeks, VI, blz. 4 vlg., 341 vlg. Vgl. nog Beelaerts, t. a. p., blz. 272 vlg. en Huizinga, t. a. p., blz. 362 vlg.

[3]) Schevichaven, Bijdragen tot eene geschiedenis der Bataven, blz. 11. Holwerda t. a. p. durft niet beslissen, of het ruïnenveld bij Arendsburg Lugdunum of Praetorium Agrippinae is.

[4]) S. Muller Fzn, Verslag over de opgravingen van Romeinsche oudheden te Vechten, gedaan op kosten van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van K. en W. in de jaren 1892–1894 (Verslag Alg. Verg. 1895) en daar aangehaalde litteratuur.

[5]) Vgl. over deze plaatsen Schevichaven, Bijdrage tot eene geschiedenis der Bataven, blz. 11 vlg., en vooral Ort, Oudheidkundige Aanteekeningen, blz. 304 vlg.

Tablae, Caspingium, Grinnes, ten slotte het zuiver Romeinsche station Ad duodecimum [1]).

Niet alleen staat de ligging van al deze plaatsen niet vast, maar de gegevens komen ook overigens niet geheel overeen. Behalve de kaart van Peutinger toch bezitten wij nog een itinerarium uit de vierde eeuw, een reisboek van een zekeren Antoninus [2]). Dit reisboek geeft alleen den eerstgenoemden noordelijken weg van Lugdunum naar Noviomagus op, maar met eenige afwijkingen van de kaart van Peutinger. De oorzaak daarvan is niet meer te gissen. Na Lugdunum vermeldt het met weglating van Prætorium Agrippinae en Matilo als eerste station Albiniana. Vandaar gaat het in eens door naar Trajectum, dat in de plaats is gekomen van Fectio en waarin wij het eerste spoor van Utrecht mogen begroeten. De weg loopt dan verder door naar Mannaritium, vervolgens naar het bovengenoemde Carvo. Met voorbijgang van Noviomagus gaat de weg dadelijk door naar Harenatium, het vroeger genoemde Arenacum [3]). Hoe al deze afwijkingen zijn te verklaren, is niet duidelijk; maar ongetwijfeld moeten zij in verband worden gebracht met veranderde toestanden in het eiland der Bataven.

Wij noemden Trajectum, ongetwijfeld het oude Trecht, dat de oorsprong is geworden van Utrecht. Het is blijkens den naam een Romeinsche stichting; de plaats, waar zij werd gevestigd, was voor een grensstation als aangewezen; daar toch verdeelde de Rijn zich in twee takken. Van Trajectum weten wij nauwelijks meer dan den naam; maar deze bewijst althans, dat hier een veer over de rivier was. Ook tot verdediging van dat veer zal hier dan een rechthoekig castellum zijn gesticht, omsloten door een aarden wal met houten palissadeering. Evenals te Noviomagus en vermoedelijk ook te Lugdunum mogen wij aannemen, dat te Trajectum buiten den burg een dorpje zal zijn gegroeid, dat een markt kan hebben bezeten [4]).

Ook over het bestuur van Trajectum en de andere Romeinsche steden

---

[1]) Vgl. Schevichaven, blz. 13 vlg. Tacitus (Historiae V, 20) vermeldt de oppida Arenacum, Vada, Grinnes en Batavodurum. Arenacum is niet Arnhem, maar Rindern in het Kleefsche; Grinnes is niet Reenen, maar zal bij Tiel hebben gelegen; Vada is niet Wageningen maar misschien het Drielsche veer (Carvo); Batavodurum is vermoedelijk niet Wijk-bij-Duurstede, maar misschien Nijmegen (Oppidum Batavorum). De voorstelling bij Schevichaven is onjuist (t. a. p. blz. 262). Vgl. Ort, t. a. p. blz. 337 vlg.

[2]) Uitg. in de Vetera Romanorum itineraria, ed. P. Wesselingius, p. 368 vlg.

[3]) Vgl. Schevichaven, 15 vlg.; Ort, 302 vlg., 329 vlg., 335 vlg.

[4]) Over het Romeinsche Trajectum: de Geer van Oudegein, Het oude Trecht, blz. 1 vlg.

zijn wij zeer slecht ingelicht. Dat de genoemde burg ooit een civitas zou zijn geweest, die de zoogenaamde libertas romana zou hebben bezeten, is een onmogelijke gissing [1]). Romeinsche civitates hebben op Nederlandschen bodem nooit bestaan. Vermoedelijk hebben de sterkten met onderhoorigheden aan deze uiterste grenspalen van het Romeinsche rijk zuiver militair bestuur gehad. Van zelfbestuur was aan deze militaire grenzen geen sprake. Maar hoe het bestuur over deze landen en steden ook ingericht is geweest, wij weten, dat het voortreffelijk moet hebben gewerkt. Bijna geen Germaansch volk heeft den invloed der Romeinsche beschaving zoo sterk ondervonden als juist de Bataven. In grooten getale hebben zij in de Romeinsche legers gediend; trouwe bondgenooten zijn zij geweest van Rome; door deze veelvuldige aanraking zijn zij ten slotte als beschaafde Romeinen geworden.

[1]) Geopperd door Van Asch van Wijck, Geschiedkundige beschouwing van het oude handelsverkeer der stad Utrecht, II, blz. 39 vlg., weerlegd door de Geer van Oudegein, t. a. p. blz. 22, noot.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Steden en dorpen in de oudere Middeleeuwen.

Evenals met de Bataven gaat het met zoovele andere volken, die ons land in de eerste jaren onzer jaartelling hebben bewoond. Zij verdwijnen spoorloos; zij zijn òf als de Bataven weggetrokken, òf zij hebben zich bij hun overwinnaars aangesloten. Die overwinnaars waren de volksgroepen, die zich door aaneensluiting hadden gevormd, de Saksen, maar vooral de Franken. Het eenige volk, dat niet alleen zijn oude woonplaatsen behield, maar bovendien belangrijk naar het Zuiden opschoof, waren de Friezen; zij bewoonden ten slotte de geheele kuststreek van ons land van den Dollard tot het Zwin, en dat vrij diep landwaarts in [1]). In de Oostelijke streken van Nederland, begrensd door den IJsel, vestigden zich de Saksen [2]). Het overige gedeelte van ons land werd bewoond door

---

[1]) Dat Walcheren door Friezen is bewoond, is zeker. Bolk t. a. p. blz 33. Vgl. over de natuurlijke en politieke grenzen van Friesland: Poelman, Geschiedenis van den handel van Noord-Nederland gedurende het Merovingische en Karolingische tijdperk, blz. 1 vlg.

[2]) Holwerda (t. a. p. blz. 30 vlg) stelt op archaeologische gronden het begin van den inval der Saksische stammen in ons land op korten tijd na het begin onzer jaartelling: tal van resten van vaatwerk, die onmiskenbaar verwantschap met het latere Saksische product vertoonen, zijn gevonden in Twente en Drente, ook sporadisch verder Westwaarts. Die uitbreiding naar het Westen zet zich in latere eeuwen voort; in de Noordelijke provinciën van ons land, in Gelderland, Limburg, zelfs in Holland worden de bewijzen van Saksische bewoning gevonden. Dit resultaat stemt overeen met wat de anthropologische onderzoekingen van Bolk leeren. Deze (t. a. p. 62 vlg.) toont aan, dat een zeer sterke infiltratie van blonde, kortschedelige Saksers in het land der Friezen in de eerste eeuwen na den val der Romeinsche heerschappij moet hebben plaats gehad: of deze Saksers anthropologisch tot het teutonische ras behoorden, meent Bolk te moeten betwijfelen.

de Franken, die langzamerhand ook in de Friesche streken aan de Westkust doordrongen.

Van den strijd, waaronder deze nieuwe volksverschuivingen hebben plaats gehad, is ons zoo goed als niets bekend; maar zeker is het, dat de voornaamste Romeinsche sterkten in dien krijg zijn verwoest. Uit de opgravingen te Vechten b. v. is duidelijk gebleken, dat er op de brug over den Rijn aldaar hevig is gevochten en dat de plaats daarna is verbrand. De bewoners moeten hun woning haastig hebben verlaten; allerlei voorwerpen van dagelijksch gebruik hebben zij achtergelaten; de schoenmaker van Fectio hield zich niet bij zijn leest, maar liet zijn werkplaats in den steek. Dat alles moet zijn geschied in de eerste helft der vijfde eeuw; de jongste te Vechten gevonden Romeinsche munt is een van Keizer Honorius [1]).

Zoo zal het overal, te Noviomagus, te Trajectum, te Lugdunum zijn gegaan. De vrije Germaan, trotsch op zijn onafhankelijkheid van beweging, vermeed de oude Romeinsche steden, die in den eersten tijd verwoest bleven liggen. Op het platteland, op de dorpen vestigde hij zich bij voorkeur, of liever hij bleef daar bij voorkeur wonen. En intusschen was de boven [2]) geschetste sociale ontwikkeling verder gegaan, niet weinig bevorderd door den langdurigen vrede, dien het Romeinsche bestuur den landzaat had geschonken. Dijken waren aangelegd, bosschen gerooid, moerassen drooggelegd, landbouwwerktuigen ingevoerd; ook de handel was opgebloeid. Florus zegt van Germanië in den tijd van Drusus: „Men zou gedacht hebben, dat het andere menschen en een ander land waren geworden; het klimaat zelfs scheen zachter en liefelijker dan vroeger" [3]). Meer en meer gewent men zich aan vaste woonplaatsen. Binnen den kring der familie verdwijnt meer en meer de gemeenschappelijke bebouwing van den grond; het gezin verkrijgt bezitrecht over huis en akker. De communale grond wordt verdeeld, voor zoover hij bouwland is. Daarentegen blijven bosch, heide, weide en water gemeenschappelijk. De combinatie van meer en meer toenemend privaat bezit van huis, schuur en bouwland met het daaraan verbonden aandeel in de gemeenschappelijke weide, bosch en water wordt met den naam hoeve aangeduid. Het spreekt van zelf dat deze ontwikkeling uiterst langzaam in haar werk is gegaan: nog lang kwam verwisseling van akkers voor. Eerst omstreeks 600 waren de bouwlanden vast privaat bezit geworden; daarmede was het gewone erfrecht ook over den grond uitgestrekt. Oorspronkelijk kon om de militaire eischen,

---

[1]) S. Muller Fzn., Verslag over de opgravingen, blz. 21.

[2]) Boven, blz. 18 vlg.

[3]) Florus IV, 12, aangehaald door Schevichaven, blz. 88.

die het stamverband stelde, alleen een man deelhebben aan het grondbezit. Verstierf een hoeve, dan had een ander dorpeling daarop recht; maar in den regel gaf men toch den oudsten zoon van den gestorvene de voorkeur. Naarmate evenwel in den Frankischen tijd de heerban en daarmede de militaire plichten, die aan het grondbezit waren verbonden, begonnen te vervallen, werd het privaat erfrecht ook van den bouwgrond meer en meer gewoon; zelfs dochters konden dien erven. En met de langzame invoering van het privaat bezit en het erfrecht op den grond, die omstreeks 600 was voltooid, was ook de weg gebaand voor het groot grondbezit. In den tijd der Karolingers was dat laatste proces in vollen gang.

Daarmede was ook het honderdschap als economische formatie verdwenen. Daarentegen bleven de kleinere groepen bestaan. In dorpen, in dorpengroepen, soms ook in afzonderlijke hoeven bleef men wonen; daar bleef de economische eenheid bewaard, die in het honderdschap verloren ging; zoo bleven de marken, later verdeeld, soms hereenigd, dikwijls onderworpen aan een grootgrondbezitter, in wezen, hier en daar tot op onzen tijd toe. Daar, in het markedorp was ook de volkseenheid te zoeken. De staatsmacht was in den Frankischen tijd nog zeer zwak; de meeste rechts- en administratieve macht berustte na het verdwijnen van het honderdschap bij het dorp. Eerst in den tijd der Merovingers en vooral in dien der Karolingers dringt overal, vooral in de rechtsbedeeling, het staatsgezag door; dan wordt meer en meer het oude volksrecht vervangen door het Frankische koningsrecht [1]).

Maar naast de dorpen begonnen zich in den Frankischen tijd ook reeds steden te ontwikkelen en wel meerendeels op de plaats der oude Romeinsche grensvestingen. Ook in ons land nemen wij het verschijnsel waar, dat koningen en bisschoppen zich gaarne in tegenstelling tot hun volksgenooten vestigden in de oude Romeinsche sterkten, waarvan de stevige muren wel aan brand en verwoesting weerstand zullen hebben geboden. Het is dus niet toevallig, dat juist op oud-Romeinschen bodem zijn ontstaan de bisschopstad Utrecht en de keizerstad Nijmegen.

De burg Trajectum, dien wij in het reisboek van Antoninus hebben aangetroffen, wordt in de geschiedenis van den verbitterden strijd van Friezen en Franken herhaaldelijk genoemd [2]). Hier stichtte Dagobert I een kapel aan St. Thomas gewijd, die hij onder de hoede van den aartsbisschop

[1]) Vgl. breeder Inama Sternegg, Deutsche Wirtschaftsgeschichte, dl. I, passim en Lamprecht, Deutsche Geschichte I, passim.

[2]) Poelman toont aan, dat van betrekkingen van de Merovingische koningen met de Friezen in de vijfde en zesde eeuw geen sprake kan zijn. T. a. p. blz. 13 vlg. Gregorius van Tours spreekt nergens van de Friezen en Friesland.

van Keulen stelde. Niet lang daarna is Trajectum door de Friezen veroverd en verwoest [1]). Daarmede eindigt de werkzaamheid der Merovingers in ons land. Eerst de Karolingers zetten den strijd met de Friezen voort. Trajectum was als grensvesting van veel belang, vooral nadat Radboud in 689 door Pepijn van Herstal was verslagen en dezen Friesland bezuiden den Rijn had moeten afstaan. Ongetwijfeld staat het daarmede in verband, dat Willebrord, benoemd tot aartsbisschop der Friezen, in 695 zijn zetel opsloeg in den burg Trecht. Daarmede was de toekomst van Utrecht beslist; het zou het kerkelijk en geestelijk middelpunt van Noord-Nederland worden.

Geheel veilig was het in Trajectum in den eersten tijd nog niet. Na den dood van Pepijn van Herstal in 714 zocht Radboud van de verwarring in het Frankische rijk gebruik te maken. Maar Karel Martel overwon weldra al zijn vijanden, ook de Friezen, die bij Trajectum beslissend werden geslagen. Toch was Friesland eerst in 734 tot de Lauwers onderworpen [2]) en daarmede Trajectum veilig. In dezen tijd van oorlog en vrede heeft Willebrord over geheel Friesland het Christendom gepredikt, van Walcheren tot op Helgoland toe. En in Trajectum, de hoofdstad der wordende diocese, bouwde hij naast de herstelde St. Thomaskapel de St. Salvatorkerk, eerlang gesteld onder de hoede van St. Maarten, de kathedraal van het nieuwe bisdom [3]). Maar uit den aard der zaak was van een vaste organisatie nog geen sprake. Vandaar, dat Willebrord, die in 739 te Echternach stierf, ook geen eigenlijken opvolger kreeg. Als zoodanig zou men Bonifacius kunnen beschouwen, die herhaaldelijk in Friesland predikte en daar bij Dokkum, op de grenzen van het heidensche Friesland, in 755 werd vermoord.

Men kan zeggen, dat omstreeks 800 het Utrechtsch bisdom is georganiseerd; reeds toen omvatte het het gebied, waarover de bisschop tot 1559 als geestelijk hoofd zou staan, de Nederlanden ten Noorden der groote rivieren en bovendien Zeeland [4]). Ook begint al vroeg de bisschop zich

[1]) Poelman, t. a. p. blz. 32 vlg.

[2]) T. a. p. blz. 40.

[3]) Vgl. S. Muller Fzn., in Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht, XXV, 58 vlg.; dez., De Dom van Utrecht, blz. 1 vlg.

[4]) Vgl. over de grenzen van het bisdom Utrecht: Joosting en S. Muller Hzn., Bronnen voor de kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen (Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, Tweede Reeks, N⁰. 8). Eerste afdeeling. De indeeling van het bisdom, II, blz. 45 vlg. Het behoeft nauwelijks te worden opgemerkt, dat de Friesche Ommelanden steeds onder Munster, Westerwolde steeds onder Osnabrück hebben gestaan. Terecht wijst Mr. Muller (t. a. p. 49 vlg.) op de overeenkomst van het grondgebied van het bisdom Utrecht met dat van de latere Republiek der Geünieerde Provinciën, natuurlijk zonder de Generaliteitslanden.

landbezit en daarmede politiek gezag te verwerven. Reeds Willebrord had van Karel Martel in 722 den burg Trecht met omgeving en onderhoorigheden ontvangen. Zoo was het op bisschoppelijken grond, dat zich buiten den burg en onder bescherming daarvan een dorpje vestigde en groeide, dat het immuniteitsprivilege van den bisschop deelde. Reeds onder de Merovingers zal dat dorpje hebben bestaan. De bewoners waren stellig voor een deel vrij, voor een ander deel onvrij. Ongetwijfeld hebben zij het land bebouwd, daarnaast handwerken en ambachten uitgeoefend; allicht zullen zij ook handel hebben gedreven. Maar van een groote, bloeiende handelsplaats kan in deze dagen nog geen sprake zijn; een groot emporium was Utrecht in de dagen der Karolingers niet [1]).

Afb. N°. 4. Oudste zegel van Utrecht, met den bûrg. Dertiende eeuw.

De ontwikkeling van een kerkelijk middelpunt als Trecht heeft boven alles vrede noodig. Die voorwaarde was aanwezig onder Karel den Groote, maar ontbrak onder zijn opvolgers. Bij de binnenlandsche oorlogen kwamen de invallen der Noormannen. In 834 verschenen de Noren voor het eerst voor Trecht; sedert werd het herhaaldelijk geplunderd. In 856 viel de burg eindelijk in hun handen; hij werd grootendeels verwoest, maar toch niet zoo grondig, of de Noren zelf konden er een steunpunt voor verdere strooptochten van maken. Eerst bisschop Radboud kon het in het begin der tiende eeuw weer wagen van Deventer uit de in puin liggende heiligdommen te bezoeken. Radboud's opvolger Balderik is de tweede stichter van bisdom, burg en stad. Hij vestigde zich weer op den burg; hij herstelde den ouden St. Salvator en stichtte daarnaast een nieuwe kathedraal [2]); hij is de grondvester van het middeleeuwsche Utrecht. Onder zijn lange regeering herleefde ook het dorp buiten den burg, dat den naam Uut-Trecht (Buiten-Trecht), Utrecht verkreeg. Het verkreeg nog meer dan het verloren had; het werd een economisch middelpunt van beteekenis. De handel van het eveneens verwoeste, maar

[1]) Dit is tegen Van Asch van Wijck, Dirks en de Geer van Oudegein afdoende aangetoond door Poelman, t. a. p., blz. 97 vlg.

[2]) Muller, De Dom van Utrecht, blz. 5 vlg.

niet herbouwde Dorestad ging voor een deel op Utrecht over. De groote beteekenis van den burg, waar het keizerlijk paleis Lofen zich bevond, waar de keizers herhaaldelijk en gaarne resideerden, waar de bisschop zetelde aan het hoofd van zijn geestelijkheid, kwam het groeiende stedeke ten goede. Utrecht lag aan den handelsweg, den Rijnarm, die Dorestad met het meer Flevo en daardoor met het Noorden en Oosten verbond; zoo liep de handel van Dorestad met de Oostzee van oudsher over Utrecht. Het ligt dus voor de hand, dat Utrecht na den val van Dorestad juist dezen handel zich wist te veroveren. Te sneller kon Utrecht stijgen, toen een dam in den Krommen Rijn werd gelegd en zoo de rechtstreeksche verbinding met den Rijn was verbroken. Andere verbindingen kwamen daarvoor in de plaats. De schipper, die van het meer Flevo langs de Vecht Utrecht had bereikt, kon daar aansluiting verkrijgen met den Hollandschen IJsel en vandaar met de groote wateren der Zuidhollandsche en Zeeuwsche eilanden. Zoo kwam dus de verbinding van Denemarken en de Oostzee ter eene, Engeland en Frankrijk ter andere zijde te Utrecht tot stand. Het is niet te verwonderen, dat het verkeer snel toenam. Reeds in de tiende eeuw moet Utrecht op den vreemdeling een grooten indruk hebben gemaakt; de Arabier Tartusi noemt Utrecht een groote stad met een uitgebreid gebied. In 936 gaf Otto I den bisschop verlof om te Utrecht munt te slaan. Door de Saksische keizers werden tal van andere rechten en bezittingen aan den bisschop geschonken, die in menig opzicht ook zijn opkomende residentie ten goede kwamen. Vóór de twaalfde eeuw was Utrecht de belangrijkste handelsstad der Noordelijke Nederlanden [1]).

Naast Utrecht als bisschopstad moet Nijmegen als keizerstad worden genoemd. In hoeverre in de stormen der volksverhuizing veel van het Romeinsche castellum is blijven staan, is onzeker. In ieder geval is in den Frankischen tijd op dezelfde plaats een koninklijke burg gesticht. Naar de regels van den vestingbouw dier dagen bouwde men op den heuvel aan de Waal een grooten middentoren of donjon. Het terrein daaromheen werd door een zwaren ringmuur omgeven. Ten Noorden van den donjon bouwde Karel de Groote de hofkapel, met een vleugel daarmede verbonden. Ten Noordoosten van het hoofdgebouw stichtte men de woninggebouwen van het paleis, dat toegankelijk was langs een breede trap. Eindelijk werd later op het nog open gebleven Zuidelijk

---

[1]) Over Utrecht: De Geer van Oudegein, Het oude Trecht als de oorsprong der stad Utrecht, passim, S. Muller Fzn., Een en ander over Trecht en Utrecht in Bijdr. voor Vad. Gesch. en Oudh. Nieuwe Reeks, IX, blz. 282 vlg. en vooral Poelman, t. a. p., blz. 121 vlg.

gedeelte van den heuvel door Frederik Barbarossa de groote rijkszaal gesticht, waarvan de apsis nog alleen is blijven staan als een zwijgend protest tegen de vandalen, die in 1795 voor luttele zilverlingen den ouden Keizerpalts voor afbraak verkochten.

Deze Keizerpalts was ontstaan uit een koninklijke hoeve. Daar was de administratie der omliggende domeinen; daar werd de opbrengst daarvan bijeengebracht, totdat de Koning met zijn hof die opbrengst kwam verteren. Daar was ook het bestuur der omliggende gouwen gevestigd. Daar lag ook een sterk garnizoen. Voor dat alles was natuurlijk steeds een groot personeel noodig. Maar nog veel grooter menigte was daar verzameld, als de Koning zelf tijdelijk op het Valkhof resideerde. Karel de Groote heeft daar voor het eerst in 777 en later herhaaldelijk vertoefd. Lodewijk de Vrome heeft meer dan eens daar geresideerd, evenzoo zijn opvolgers. Ook de Duitsche Keizers hebben te Nijmegen

Afb. N°. 5. Het Valkhof te Nijmegen.

herhaaldelijk hun zetel gehad. Frederik Barbarossa vertoefde er gaarne; zijn zoon, de latere Hendrik VI, is er geboren.

Geen wonder, dat het paleis op verre na geen ruimte genoeg aanbood om het gevolg en dienstpersoneel van den Keizer te herbergen. Vandaar, dat men al spoedig ging wonen aan den voet van den heuvel, waar ook in den Romeinschen tijd reeds een dorp had gelegen. Natuurlijk kwamen van alle zijden vrijen en vrijgewordenen toestroomen om voor hun handel en bedrijf voordeel te genieten van de aanwezigheid van het keizerlijk paleis. Een nieuw centrum van verkeer ontstond in de schaduw van het

keizerlijk gezag; in 923 althans wordt dat dorp genoemd. Maar overigens weten wij van de geschiedenis van het oude Nijmegen zoo goed als niets. Alleen mogen wij aannemen, dat het namens den Keizer door den burggraaf, die op het Valkhof resideerde, werd bestuurd [1].

Van veel meer belang als economisch centrum was evenwel Dorestad. Was Utrecht de bisschopstad, Nijmegen de keizerstad, Dorestad is de handelsmetropool van het oude Nederland. Hier en hier alleen concentreerde zich de oud-Nederlandsche handel. Dorestad komt in den Romeinschen tijd niet voor. Maar stellig is het evenals Trecht en Nijmegen in den Frankischen tijd een koninklijke hoeve geweest. Herhaaldelijk werd ook hier gestreden in den verbitterden kamp tusschen Friezen en Franken. Na de onderwerping der Friezen door Karel Martel werd Dorestad de belangrijkste handelsplaats van deze landen. Van vier zijden kwamen hier de handelswegen samen, van Duitschland langs den Rijn, van de Oostzee langs het Almere, de Vecht en den Krommen Rijn, van Engeland langs de Maas en de Lek, van Frankrijk langs de Zeeuwsche stroomen en evenzoo de Lek. Dorestad was dan ook in de dagen van Karel den Groote een der grootste invoerhavens van het Rijk; een der groote rijkstollen werd hier geheven. Ook een munthuis was hier gevestigd en wel het eenige in deze streken. De kronieken doen ons dan ook Dorestad kennen als een groote handelsplaats, een beroemd emporium. Hier was de groote centrale markt van Noord-Nederland.

Afb. N⁰. 6.
Munten van Dorestad.

In bijzonderheden is van deze oude handelsmetropool weinig te zeggen. Dit staat evenwel vast, dat wij ons Dorestad minder hebben voor te stellen als een dicht ineengebouwde stad dan als een vrij uitgebreid dorp, haast een langs de rivieren bebouwde gouw, te vergelijken met de Groningsche veenkoloniën. Uit alles blijkt, dat de Nederlandsche handel van deze dagen was een plattelandshandel, die zich concentreerde aan het snijpunt van Rijn, Lek en Krommen Rijn. Daar woonden de schippers, die tegelijk kooplieden waren; daar overwinterden zij; daar lagen hun schepen in de rivier; daar werden deze schepen op den wal getrokken, zoo zij herstelling noodig hadden; daar ook waren de werven, waar het welbekende Friesche schip, de kogge, werd gebouwd.

Het verwondert ons niet, wanneer wij zien, dat Dorestad na de gezegende tijden van Karel den Groote begint achteruit te gaan. Nog bij

[1] Vgl. de litteratuur over het Valkhof en Nijmegen boven, blz. 22, noot 2.

het leven van den grooten Keizer, in 810, verwoestten de Denen een deel van Friesland. Reeds in 834 werd Dorestad geplunderd; een deel der plaats werd verbrand; vele inwoners werden gedood of als gevangenen medegevoerd. Berichten van dergelijke plundertochten vinden wij in de volgende jaren herhaaldelijk. Wel herstelde Dorestad zich telkens weer van de geleden verliezen, maar ook hier nam elke plundering toch een deel van den schoonen bloei weg. Nog erger werd het, toen Lodewijk de Vrome Dorestad aan den Deenschen vorst Heriold schonk en het dus aanwees als doelwit voor de Deensche roovers. Geen wonder, dat Dorestad in de negende eeuw steeds meer verlaten werd door de kooplieden, die hooger de rivier op, vooral naar Keulen, hun woning en zaak verplaatsten. Niet de Nederlandsche handel, maar zijn centrum, Dorestad, ging te gronde. Reeds omstreeks 850 staakte het munthuis daar den arbeid; ook op dit gebied ging de taak van Dorestad op Keulen over. In 948 is Dorestad verdwenen; dan wordt er gesproken van het dorp, dat eens Dorestad was, maar thans Wijck wordt genoemd. Maar nooit heeft Wijk-bij-Duurstede in de verste verte de beteekenis kunnen verkrijgen, die Dorestad eens voor Nederland had [1]).

Na Dorestad is behalve Utrecht ook Tiel opgekomen. Toen de Rijnhandel zich had teruggetrokken naar Keulen, ging daarmede een verandering in den handelsweg van de Rijnlanden naar Engeland gepaard. De oude weg langs Rijn en Lek was te gevaarlijk geworden; toen werd meer de Waal de draagster van het groote Rijnverkeer. Daardoor werd Tiel in zeer gunstige conditie geplaatst; het werd de groote doorvoerhaven tusschen Engeland en de Rijnlanden. Daar werd dus de keizerlijke tol geheven; daar werd een munt gevestigd; een markt moet er ook zijn geweest. Evenals Dorestad zullen wij ons Tiel meer als een langs beide oevers gelegen dorp dan als een stad moeten voorstellen. In dat dorp was ook de keizerlijke hoeve gelegen, die in 972 door Otto II aan zijn gemalin Theophano werd geschonken; zij vertoefde dan ook herhaaldelijk in deze streken [2]).

Afb. N°. 7. Munten van Tiel.

---

1) Over Dorestad de uitnemende uiteenzetting bij Poelman, t. a. p. blz. 91 vlg.
2) Poelman, t. a. p., blz. 119 vlg.

De geheele tiende eeuw door hooren wij van de welvaart, den rijkdom, de weelde zelfs van Tiel gewagen. Maar reeds toen waren het sterke beenen, die de weelde kunnen dragen. Onze oude kroniekschrijver Alpertus, die de politieke en sociale verwarring aan den beneden-Rijn in het begin der elfde eeuw op uitnemende wijze heeft beschreven, is niet goed over Tiel en de Tielenaars te spreken. Hij zegt: „Ik wil nu hier iets invoegen, niet om te schimpen, maar om van ganscher harte te betreuren, hoe de Tielenaars in zeden en instellingen van andere menschen verschillen. Het zijn harde, onbeschaafde menschen en bijna aan geen tucht gewoon, die recht spreken niet volgens de wet, maar naar hun eigen verkiezing; zij zeggen, dat hun dat recht door den Keizer bij oorkonde is geschonken en bevestigd. Wanneer iemand van een ander iets te leen of in bewaring heeft gekregen en deze zijn bezit tot het verkrijgen van vrede terugvraagt, loochent hij met een kalm gemoed en zweert zonder verwijl, dat hij niets van hem heeft ontvangen. En wanneer iemand wordt betrapt op een openbaren meineed, dan zeggen zij, dat dat door niemand kan worden bewezen. Wanneer iemand iets met de eene hand vasthoudt, dat zoo klein is, dat hij het met de vuist kan omvatten, zal hij het met de andere hand onder eede verloochenen. Wanneer een getrouwe Gods den Keizer verzoekt om die schanddaden te verbieden, opdat niet zooveel zielen dagelijks verloren gaan, zal hij ongetwijfeld van God een groote belooning hopen te verkrijgen. Echtbreuk houden zij niet voor een misdrijf. Zoolang een echtgenoote zwijgt, houden zij het voor geoorloofd, dat een man door schandelijke daden zich besmet, en meenen, dat niemand zulk een misdadiger in de synode moet ter verantwoording roepen dan alleen zijn vrouw. Tot in den vroegen morgen vieren zij drinkgelagen en wie daar met luider stem vuile taal uitbraakt om den lachlust der toehoorders op te wekken of het ongebonden gemeen tot drinken aan te sporen, krijgt den hoogsten lof. Wanneer zij toch geld bijeenbrengen en dat onder elkander om profijt verdeelen, leggen zij op bepaalde tijden van het jaar drinkgelagen aan en geven zich op hooge feesten als het ware plechtig aan dronkenschap over" [2]).

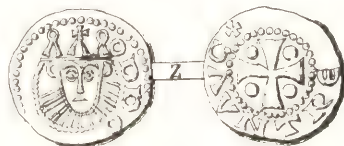
Is deze teekening niet goed en schijnt zij niet op de werkelijkheid geschetst? Is zij bovendien niet echt nationaal en van alle tijden? Natuurlijk moeten wij in aanmerking nemen, dat Alpertus de geachte Tielenaars den maatstaf van den kloosterling aanlegt en dat deze dus verre te kort

[1]) Alpertus Mettensis, De diversitate temporum, II, 20. Mon. Germ Scriptores IV, blz. 718 vlg. Van privilegiën, die de Tielenaars vergunden naar eigen en niet naar Keizerrecht te oordeelen, is verder niets bekend; geheel onmogelijk is zulk een voorrecht echter niet.

schoten. Maar dat in mindering gebracht, hoe goed en hoe juist is dan niet de schets van het ruwe, vroolijke leventje der Tielsche schippers van de elfde eeuw.

Maar Alpertus kon tot zijn voldoening ook constateeren, dat de straf op het kwaad volgde. De geesel Gods strafte de Tielenaars voor hun roepende zonden. De Noormannen plunderden in den aanvang der elfde eeuw Tiel herhaaldelijk. Maar de genadeslag werd de stad toegebracht door de Friezen, d. i. de Hollanders, die haar in 1018 innamen. Volkomen terecht hadden de Tielenaars zich bij den Keizer beklaagd over den Frieschen graaf Dirk III, die op de Merwede hun handel belemmerde. In 's Keizers naam trok een leger onder den hertog van Lotharingen op om den vermetelen roover te straffen. Maar de hemel is met de stoutmoedigen; bij Vlaardingen werd het Keizerlijk leger verslagen. De Friezen wreekten zich op Tiel en verwoestten de stad geheel. Sedert was het met haar bloei gedaan. Officieel kwam het einde eerst in de twaalfde eeuw, toen Frederik Barbarossa den rijkstol van Tiel naar Kaiserswerth verlegde [1]).

Veel minder dan van het oude Tiel weten wij van het oude Deventer. De opkomst van deze stad na den val van Dorestad is zeer begrijpelijk; langs de IJsel was immers een gemakkelijke weg van het Almere naar den Rijn. Reeds in de negende eeuw wordt Deventer vermeld; in 882 werd het door de Noormannen geplunderd. Het heet dan al een portus, een poorte, een stad [2]). Van zeer groot belang voor de opkomst der stad zal het zijn geweest, dat Deventer een tijdlang de zetel was der bisschoppen van Utrecht. In 896 was er een rijkstol gevestigd. Er was ook een keizerlijk landgoed, dat door Otto I in 954 aan een klooster te Maagdenburg werd geschonken; dat landgoed was het middelpunt van de mark, waaruit Deventer is gegroeid. Ook hier werd in de tiende eeuw munt geslagen. In 1046 eindelijk werd Deventer met het omliggende land aan den bisschop van Utrecht geschonken [3]).

Afb. N°. 8. Munt van Deventer.

In het Noorden moeten al vrij vroeg Groningen en Staveren middelpunten van handel en verkeer zijn geweest. Van de oudste geschiedenis van Groningen is zeer weinig bekend. Vast staat, dat het in een mark of liever in twee marken is ontstaan. Even zeker is het, dat het als marktplaats van den omtrek zijn beteekenis heeft gekregen. Het lag

[1]) De Geer van Jutfaas in Nieuwe Bijdragen voor Rechtsg. en Wetg. Nieuwe Reeks, X, blz. 9 vlg.

[2]) Geen haven. Blok, Gesch. v. h. Ned. Volk, I, blz. 163, noot 4.

[3]) De Geer, t. a. p. blz. 10 vlg.; Poelman, t. a. p. blz. 128 vlg.

juist op het einde van den Hondsrug op het hoogste punt van het omliggende Friesland en was bovendien door oude wegen met Drente en het verdere achterland, door een rivier met de zee verbonden. Vandaar, dat Groningen al vrij vroeg de marktplaats moet zijn geworden van de latere Ommelanden en het Noorden van Drente, wat het sedert is gebleven. Chronologisch valt er evenwel niet veel vast te stellen. Eenig houvast hebben wij aan de oude St. Walburg, die naar het voorbeeld der paleiskapel te Aken moet zijn gebouwd. Wanneer dat is gebeurd, is niet zeker. De Groningers beweerden op het einde der twaalfde eeuw, dat deze kerk eertijds tot verdediging hunner stad tegen de Noormannen ten tijde van den zaligen Walfridus was gebouwd. Onmogelijk is dat niet. Walfridus stierf volgens de traditie in 910. Wanneer wij de stichting der St. Walburg nu in het laatst der negende eeuw stellen, is tevens de eigenaardige ronde vorm der kerk verklaard. St. Walburg, die tevens vesting was, behoorde bij het keizerlijk landgoed, dat met vele andere bezittingen in de elfde eeuw aan de Utrechtsche kerk kwam. Groningen behoorde van oudsher tot Drente, dat in 1024 door Keizer Koenraad II aan den bisschop werd geschonken. Den naam van de plaats noemt geen schriftelijk getuigenis vóór 1006, wanneer bisschop Ansfried de kerk van Groningen aan het klooster Hohorst geeft [1]).

Weinig meer zekerheid hebben wij ten opzichte van Staveren. Hier aan het Vlie, de oude grensrivier tusschen West- en Midden-Friesland, moest zich na den val van Dorestad wel handel ontwikkelen. Staveren was in 991 al rijk genoeg om den rooflust der Noormannen op te wekken. Na den Norentijd herleefde ook deze stad. In de elfde eeuw was het noodig ter wille van het toenemende handelsverkeer nieuwe munten te slaan. Zoo was Staveren een bloeiende handelsplaats, lang voordat de andere Friesche steden opkwamen Maar tot die geringe wetenschap moeten wij ons bepalen; de verhalen van den fabelachtigen bloei van het oude Staveren hebben geen sterkeren waarborg dan de levendige verbeeldingskracht der latere Friesche geschiedschrijvers [2]).

---

[1]) Vgl. over Groningen: Gratama in Bijdr. van Vad. Gesch. en Oudh., Derde Reeks, VI, blz. 165 vlg. en Gosses, t. a. p. Vierde Reeks, VII, blz. 25 vlg. Gosses heeft duidelijk aangetoond, dat de giftbrief van 1040 als een falsificatie van ongeveer een eeuw later moet worden beschouwd. Voor de toestanden der elfde eeuw mag men zich daarop dus niet beroepen. Minder overtuigend acht ik zijn betoog, dat de schenking van 1046 niet Drente, maar een ander ongenoemd graafschap betreft. Het stuk van 1006, dat noch Gratama noch Gosses bespreken, is gedrukt bij Sloet, N⁰. 132 en daarnaar Oork. van Gron. en Drente, N⁰. 12. Afbeelding van de St. Walburg, boven, dl. II, N⁰. 179—181.

[2]) Heeringa, Het oude Staveren, blz. 1 vlg.

Ook in Holland komen al vroeg verkeerscentra op, lang voordat er sprake is van stadrechten.

De Hollandsche steden zijn evenals de andere ontstaan uit dorpen. Maar deze dorpen hebben een eenigszins anderen ontwikkelingsgang doorgemaakt dan die in het Oosten van ons land. Terwijl daar dikwijls met de mark het dorp en daaruit de stad groeide, moet in Holland de dorpformatie in verband worden gebracht met het grootgrondbezit van den adel, vooral van den graaf. Dit grootgrondbezit heeft zich vroeger en in veel breederen omvang ontwikkeld in de Frankische dan in de Saksische en Friesche streken van ons land. Wij hebben er boven reeds op gewezen, hoe door de ontwikkeling van het persoonlijk grondbezit en het vrije erfrecht de weg was gebaand tot het grootgrondbezit. Meer en meer kwamen de landerijen der kleine vrijen door erfrecht en vereeniging in één hand; zelfs de gemeene weiden kwamen zoo in het bezit van den economisch sterke. Zoo breidt het grootgrondbezit zich steeds meer en meer uit. De vrije wordt hoorige op zijn vroeger eigen goed. De grooter landgoederen worden echter beter en productiever bebouwd en beheerd dan vroeger de kleine landerijen; de hoorigen genooten daarvan weer de voordeelen. Zoo gaf het grootgrondbezit aan het maatschappelijk leven een veel fijner organisatie, maar verbrak daarnaast en daardoor de oude vrijheid. Een sociale omkeering had plaats, te vergelijken met de vervanging van de huisindustrie door het grootbedrijf in den modernen tijd.

Afb. N°. 9. Zegel van Staveren. 1415.

De grootgrondbezitter werd echter meer dan de economische leider van zijn onderhoorigen, hij werd ook hun militair en politiek hoofd. Op militair gebied krijgt hij het eerst grooter gezag; tal van onderhoorigen verbinden zich aan hem door de commendatio, waardoor zij de behartiging van hun belangen aan hem opdragen. Zoo ontstond naast den materieelen band een ideëele. Natuurlijk heeft de heer behalve de aanvoering in den oorlog ook het volle gezag en wel in het bijzonder het rechtsgezag, de rechtspraak over zijn onderhoorigen, eerst alleen te velde, vervolgens ook in vredestijd. Deze organisatie, die op militair

gebied goed kon werken, werd ook overgebracht op het terrein van den staat, op zuiver politiek en administratief gebied. Maar daar was de doorvoering van deze organisatie niet zonder bedenking, daar zij tot inperking, ja tot ontbinding van het staatsgezag moest leiden. Sedert Karel Martel hadden hofmeiers, koningen en keizers zeer veel domein en kerkelijk goed weggeschonken als beneficium, in leen. Dat werd meer en meer gewoonte; alleen door hem landbezit te geven kon men getrouwe dienaren honoreeren, daar juist landbezit de eenige vorm zoo al niet van bezit, dan toch van grootbezit vertegenwoordigde. Weldra werden echter niet alleen landerijen, maar ook ambten in leen uitgegeven. Zoo was het ambt een gunst, een belooning, geen officie, geen opdracht. Maar om nu de begiftigden met land of ambt, in het algemeen met een leen, persoonlijk te binden aan het staatsgezag, voerde men de bovengenoemde commendatie, die reeds bestond tusschen grondbezitter en onderhoorigen, ook in voor de verhouding van koning en grondbezitter. Zoo werd ook hier de materieele band versterkt door een ideëelen. De combinatie van commendatie en beneficium nu is het kenmerk van het leenstelsel. Daardoor werd de grootgrondbezitter zoowel als de ambtenaar de leenman der Kroon. En om de bovengenoemde reden was grootgrondbezit en ambt in den regel verbonden. Zoo wordt het politiek gezag verbonden aan het grootgrondbezit; zoo worden de grootgrondbezitters in den regel heeren met politiek, rechterlijk en militair gezag over hun onderhoorigen en soms graven met steeds groeiende autoriteit. Bovendien werden de ambten als alle leenen welhaast privaat bezit en dus evenals grondbezit erfelijk, eerst feitelijk, vervolgens van rechtswege. En wat in het groot in de gouwen gebeurde, geschiedde in het klein in de dorpen; hier werd de grondbezitter de heer van het dorp, bekleed met politiek, rechterlijk en militair gezag. Alleen was zijn gezag natuurlijk territoriaal beperkt en bovendien ook rechtens meer en meer ondergeschikt aan dat van den graaf. De koninklijke rechten gingen niet op de heeren, maar op de graven over [1]).

Op de beschreven wijze is ook het graafschap Holland ontstaan. Van koninklijke ambtenaren, belast met de kustwacht tegen de Noren, hebben de Hollandsche graven zich in den loop der tiende en elfde eeuw ontwikkeld tot graven van een aantal gouwen aan de Rijnmonden [2]). Zij waren grootgrondbezitters in hun graafschap of liever in hun graafschappen. In hun gebied hadden zij hun centrale hoeven, hun hoofdvilla's, in iedere gouw één of meer. Daar beheerde een villicus deze en de omliggende

---

[1]) Vgl. over deze ontwikkeling: Inama Sternegg, Deutsche Wirtschaftsgeschichte, Dl. I, II, passim; Lamprecht, Deutsche Geschichte, Dl. I, passim.

[2]) Vgl. Blok, Gesch. van het Ned. Volk, I, blz. 126 vlg.

hoeven met bijbehoorende landerijen en bestuurde bovendien de zeer talrijke onderhoorigen. Maar de woeste tijd, de ruwe wordingsperiode van het graafschap Holland maakte het noodig de hoeve en vooral de hoofdhoeve in staat van verdediging te brengen en te houden. Zoo werden de hoeven kasteelen. Om de hoeve lag van oudsher een dorp; soms zal het ontstaan zijn bij en uit de hoeve; maar meestal zullen hoeve en dorp gezamenlijk zijn gegroeid of liever, uit het oorspronkelijke markedorp met gelijkberechtigde inwoners is later de hoeve van den grootgrondbezitter opgekomen, die welhaast in economischen, later ook in politieken zin het dorp geheel gaat overheerschen. Maar al moest het zijn zelfstandigheid grootendeels inboeten, veelszins heeft ook het dorp geprofiteerd van den groei en de beteekenis van de hoeve, het kasteel, dat meer en meer het economisch en politiek middelpunt werd van de omgeving. Bij het kasteel woonden weldra niet alleen landbouwers, vrijen en onvrijen, maar ook handwerkslieden, eerst alleen hoorigen van hun heer, later ook enkele vrijen.

Het landgoed van den heer of graaf vormt een economische eenheid op zich zelf. Alles wat noodig is voor den heer en zijn gezin, voor al zijn onderhoorigen van velerlei formatie moet worden opgebracht door het goed zelf; er is nog weinig handel. Daar op het kasteel liepen alle draden van beheer en bestuur te zamen; daar was het centrum van een economische provincie. Daar ontwikkelden zich allerlei bedrijven, die werkten ten behoeve van den heer en zijn dienst, zijn landbouw, zijn veeteelt, zijn jacht, zijn visscherij, zijn strijd, zijn weelde, zijn gemak, zelfs zijn vermaak. Onder den rook van het kasteel in het dorp, voor een deel ook binnen het slot zelf woonden tal van hoorigen van allerlei beroep en bedrijf, paardeknechten, wagenmakers, smeden, timmerlieden, metselaars, bakkers, brouwers, wevers, looiers, schoenmakers enz. enz. Deze groep nijveren had weldra behoefte aan een organisatie, die haar dan ook door den heer wordt gegeven; zij ontvangt een bestuur en een recht, het hofrecht. Maar daarnaast vindt men bij alle kasteelen en in alle dorpen ook vrijen, landbouwers en handwerkers, die wel in zekere rechtsbetrekking tot den heer van het kasteel staan, maar toch geen hoorigen zijn. Uit hen ontwikkelt zich, met of zonder de hoorigen, de dorpsgemeente.

Evenals bij een kasteel kon een dorp groeien bij een tol, een veer, een voorde, bij een kerk of een klooster. Alleen met dit onderscheid, dat in dat geval werkelijk de stichting b. v. van een klooster aanleiding kon geven tot het stichten van een dorp, dat dus het klooster er was vóór het dorp. Maar in vele gevallen is toch hier de toestand dezelfde als in de beschreven kasteeldorpen, d. w. z., dat klooster en dorp te zamen zijn gegroeid, en zelfs dat het dorp van oudsher reeds had bestaan. Men

vergete niet, dat tollen in den regel aan hoeven en kasteelen waren verbonden, dat evenzoo bij een voorde bijna altijd een kasteel stond, dat verder kerken en vooral kloosters evenzeer als de kasteelen van den adel groote landhoeven waren. Zoo mag men voor de aldus ontstane dorpen veelal denzelfden ontwikkelingsgang aannemen als voor de zoogenaamde kasteeldorpen.

Een uitzondering op dezen regel maken veelal de visschersdorpen. Zoo lang er is gevischt, zullen de visschers de neiging hebben gehad om samen te gaan wonen aan de kust of aan de rivier. Soms zullen zij zich veiligheidshalve bij een kasteel hebben gevestigd, maar noodzakelijk was dat niet. In ieder geval staan de visschersdorpen eenigszins afzonderlijk.

Welke zijn nu de oudste grafelijke dorpen, later steden van Holland?

Hollands oudste stad heet Dordrecht, maar er zijn plaatsen, die eerder worden genoemd. Dordrecht wordt steeds genoemd als de plaats, waar Dirk III in 1018 zijn bekenden tol zou hebben gesticht. Dat is zeer onwaarschijnlijk; het is althans opvallend, dat bij gelijktijdige geschiedschrijvers Dordrecht in dit verband niet wordt genoemd [1]). Daarna komt Thuredrecht in een twijfelachtige oorkonde voor het eerst in 1064 voor [2]). Zeker is het evenwel, dat Dordrecht zijn opkomst en groei heeft te danken aan den belangrijken zee- en rivierhandel, die zich hier ontwikkelde na den val van het machtige Tiel.

Eveneens tot de oudste dorpen van Holland behoort Haarlem [3]). Haarlem was de natuurlijke hoofdstad van Kennemerland. De waterweg, die West-Friesland met het Zuiden verbond, raakte hier bijna den ouden landweg langs den duinzoom; alle wegen van Noord en Zuid wezen naar Holland op zijn smalst. Zoo was daar de grafelijke hof, welhaast het kasteel, maar even goed en in nauw verband daarmede een dorp. Daar zetelde 's graven villicus; daar sprak onder zijn praesidium het hofgerecht recht over de hofhoorigen, die cijnsplichtig waren aan den graaf. Daar ook was de markt van Kennemerland. Daar werd de graaf gehuldigd; daar had ook het gravending voor Kennemerland plaats. In 1206 wordt Haarlem met Dordrecht, Vlaardingen en Leiden genoemd als een der dorpen, waar Willem I allen moet ontslaan van den hem gedanen eed [4]). Maar Haarlem was bovendien de grensvesting tegen de telkens weer oproerige West-Friezen. Zoo was al spoedig de hof een

---

1) Poelman, in Bijdr. voor Vad. gesch. en oudh., Vierde Reeks, Dl. VIII, blz. 1 vlg

2) Oorkondenboek van Holland en Zeeland, I, N°. 56.

3) Over Kennemerland: Blok in Bijdr. v. vad. gesch. en oudh., Vierde Reeks IV, blz. 355 vlg.

4) Oorkondenboek, I, N°. 206.

kasteel geworden, met de beproefde Middeleeuwsche kunstvaardigheid versterkt en bevestigd en verdedigd door 's Graven ministeriale krijgers [1].

Delft dankt evenals Haarlem het aanzijn aan een grafelijken hof. De overlevering brengt de stichting van Delft in verband met Godfried met den Bult, die er ook in 1076 zou zijn vermoord. Vervolgens wordt Delft genoemd in den giftbrief van Dirk V aan Egmond van 1083 [2]; maar behalve dat de echtheid van dit stuk verdacht is, kan Delft in deze oorkonde even goed het dorp als de rivier van dien naam beteekenen. Delft is opgekomen als hoofd- en marktplaats van Delfland, maar niet spoedig; immers nog in 1206 was Vlaardingen de hoofdplaats van deze streken [3].

Deze voorrang van Vlaardingen boven Delft berust op overoude verhoudingen. Vlaardingen toch is een der oudste steden van Holland. Als hoofdplaats van Maasland komt het reeds in 898 voor [4]. Sedert wordt het herhaaldelijk genoemd, zonder dat het altijd duidelijk is, of de plaats alleen of de geheele streek wordt bedoeld. In de tiende eeuw was Vlaardingen de groote stad aan de Maas; Dirk III noemt zich nog markgraaf van Vlaardingen. Waarschijnlijk was er handel en scheepvaart, al valt er van een tol, munt of markt geen spoor te ontdekken. Dat er een grafelijk kasteel heeft gestaan, is zeker; hier hield de graaf voor Maasland het gravending; hier werd hij gehuldigd; hier verzamelde hij zijn mannen. Later ging de beteekenis van Vlaardingen verloren; zijn handel ging over op Delft, later op Rotterdam [5].

De vierde oude hoofdstad van Holland was Leiden. Leiden mag niet worden vereenzelvigd met het oude Lugdunum Batavorum [6]. Maar het is toch zeer oud; het bezit zelfs nog steeds een der oudste en merkwaardigste bouwwerken van ons land, zijn burcht. De burcht is een

[1]) Over Haarlem: De Geer van Jutfaas in Nieuwe Bijdr. voor Rechtsgel. en Wetg. Nieuwe Reeks X, blz. 43 vlg. en vooral Huizinga in Bijdr. v. vad. gesch. en oudh. Vierde Reeks, IV, blz. 412 vlg. Over het riddergeslacht van Haarlem en zijn betrekkingen tot die stad: Craandijk t. a. p. Vierde Reeks, I, blz. 42 vlg., II, blz. 429; Huizinga, t. a. p. Vierde Reeks IV, blz. 432 vlg. Afb. van het grafelijk kasteel, boven, dl. II, N°. 307.

[2]) Oorkondenboek, I, N°. 89. Vgl. over dit stuk: Bondam, Nader onderzoek van Cyrograaf, Hecmundensia en Boudewijns aanteekeningen in Bijdr. v. vad. gesch. en oudh., Derde Reeks, VIII, blz. 1 vlg. en de daar opgegeven litteratuur.

[3]) Vgl. boven, blz. 37. Over Delft: van den Bergh, Handboek der middelnederlandsche geographie, 2de druk, blz. 160.

[4]) Annales Mettenses, op dat jaar. Vgl. Van den Bergh, blz. 159.

[5]) Van Mieris, II, blz. 377. Vgl. over Vlaardingen: Fruin, Verspreide Geschriften, VI, 108 vlg.

[6]) Vgl. boven, blz. 22 vlg.

vaste kustwacht geweest, die tevens de omwonende bevolking tot vluchtheuvel en toevluchtsoord kon dienen. Er is dan ook reden om eenige waarde te hechten aan een vermoedelijk oud, maar eerst later ons overgeleverd bericht, dat de Brittenburg na een watervloed in 860 door de Noormannen is verlaten; deze zouden toen den Leidschen burcht hebben gebouwd [1]).

Ongeveer honderd jaar later vinden wij in dezelfde buurt, maar aan de overzijde van den Rijn een gehucht of een dorp Leithen, waar de Dom van Utrecht vier hoeven bezat [2]). Leithen is zoo genoemd naar de Leide of Leede, die daar in den Rijn viel. Behalve het Domkapittel bezat ook de graaf van Holland daar hoeven; althans vóór 993 reeds schonk hij daarvan aan de abdij van Egmond [3]). Maar hij hield nog genoeg bezittingen in en om Leiden over om daar evenals te Haarlem zijn hof, welhaast zijn kasteel te hebben. In de dertiende eeuw nog had de graaf daar zijn steenen huis; Floris V is te Leiden geboren. Om en door dat grafelijk kasteel, niet om den burcht is Leiden als de marktplaats en hoofdstad van Rijnland opgekomen. Toch is die burcht van beteekenis geworden voor de ontwikkeling der stad. Daar zetelde als 's graven ambtenaar de burggraaf; hij was de bevelhebber van den burcht en zijn bezetting. De eerste burggraaf is misschien een zekere Adalwin, die in 1083 in een niet onverdacht stuk voorkomt [4]). Maar de geregelde filiatie der burggraven begint met Jacob, die in 1204 voor het eerst optreedt en die in 1242 moet zijn gestorven [5]). Hij speelt met Leiden en zijn burcht een belangrijke rol in den strijd van Willem I om de Hollandsche gravenkroon. Uit het verhaal der gebeurtenissen, zooals de Egmonder annalist ons dat heeft overgeleverd, blijkt duidelijk, dat de Leidsche burcht destijds een strategisch punt van groote beteekenis was en dus het centrum van een verwoeden strijd moest worden. Heer van Leiden was in deze dagen de burggraaf natuurlijk niet. In 1206 [6]) althans was het kasteel met het dorp en de domeinen in den omtrek een rechtstreeksche bezitting van den graaf. Leiden was dus een grafelijk dorp, welhaast stad;

---

[1]) Over den burcht te Leiden: D. E. C. Knuttel, in Bouwkundig Tijdschrift, X, blz. 35 vlg. en de daar aangehaalde litteratuur. Afb. boven, dl. I, N°. 5—7.

[2]) Oorkondenboek, I, N°. 33.

[3]) T. a. p. I, N°. 68.

[4]) T. a. p. I, N°. 89. Vgl. boven blz. 38, noot 4. Deze Adalwin zal dezelfde zijn als de Adelwinus van 1108 (t. a. p. N°. 99), wellicht een ander dan de Alwinus van 1143. (T. a. p. N°. 124) en 1156 (t. a. p. N°. 133).

[5]) Blok, Een Hollandsche stad in de Middeleeuwen, blz. 355.

[6]) Oorkondenboek I, N°. 206.

alleen had de burggraaf als vertegenwoordiger van den graaf rechts- en bestuursmacht over de stad [1]).

Een der oudste steden van Holland was ook Alkmaar, dat herhaaldelijk wordt genoemd in de historie van de oorlogen met de West-Friezen. In de tiende eeuw was het nog een dorp; in 1063 stond er nog slechts een kapel. Alkmaar was een landbouwdorp, dat tevens als markt van den omtrek opkwam en waar de graaf een kasteel zal hebben gehad. Het was ook een marktplaats; in 1143 bezat het een munt. In 1116 spreekt Floris II van burgers van Alkmaar. Van stadrecht was toen natuurlijk nog geen sprake; maar naast de hoorigen zal zich toen reeds een niet onaanzienlijke vrije bevolking hebben ontwikkeld [2]).

Niet onder de grafelijkheid van Holland maar onder zijn eigen heer stond het dorp bij den dam in den Amstel, Aemstelredamme. Het leggen van dien dam staat in rechtstreeksch verband met de bedijking van Amstelland, waardoor deze streek eerst goed bewoonbaar en bebouwbaar werd. De dijk omsloot een haven, het Damrak, aan beide zijden; de verbinding werd gevormd door den dam met sluizen in de rivier. Die dam is de grondslag geworden van Amsterdam's bloei. Daardoor toch werd het visschersdorp niet alleen beveiligd voor overstrooming, maar daardoor ook werden de schippers gedwongen tot overlading, waardoor een levendige handel ontstond.

Wanneer dam en dijk zijn aangelegd, is onzeker, misschien niet lang na 1200. Maar Amsterdam's opkomst valt eerst in den loop der dertiende eeuw; het is een van de jongste plaatsen van Holland. De belangrijke haven en markt in deze buurt was van oudsher Muiden, dat veel gunstiger lag aan den mond van de Vecht en onmiddellijk aan de Zuiderzee en dus een uitnemende verbinding had zoowel met de zee als met den Rijn. Muiden komt reeds in 948 voor, toen er van Amsterdam nog geen sprake was. In de tiende eeuw was te Muiden een rijkstol gevestigd [3]). In 1122 verkreeg het plaatsje privilegiën van de bisschop van Utrecht, die bevestigd werden door den Keizer [4]).

In dien tijd is er van Amsterdam nog niets bekend. Door vergelijking met de omliggende dorpen mag men aannemen, dat Amsterdam in de dertiende eeuw een dorpsgemeente met dorpsbestuur en dorpsgerecht

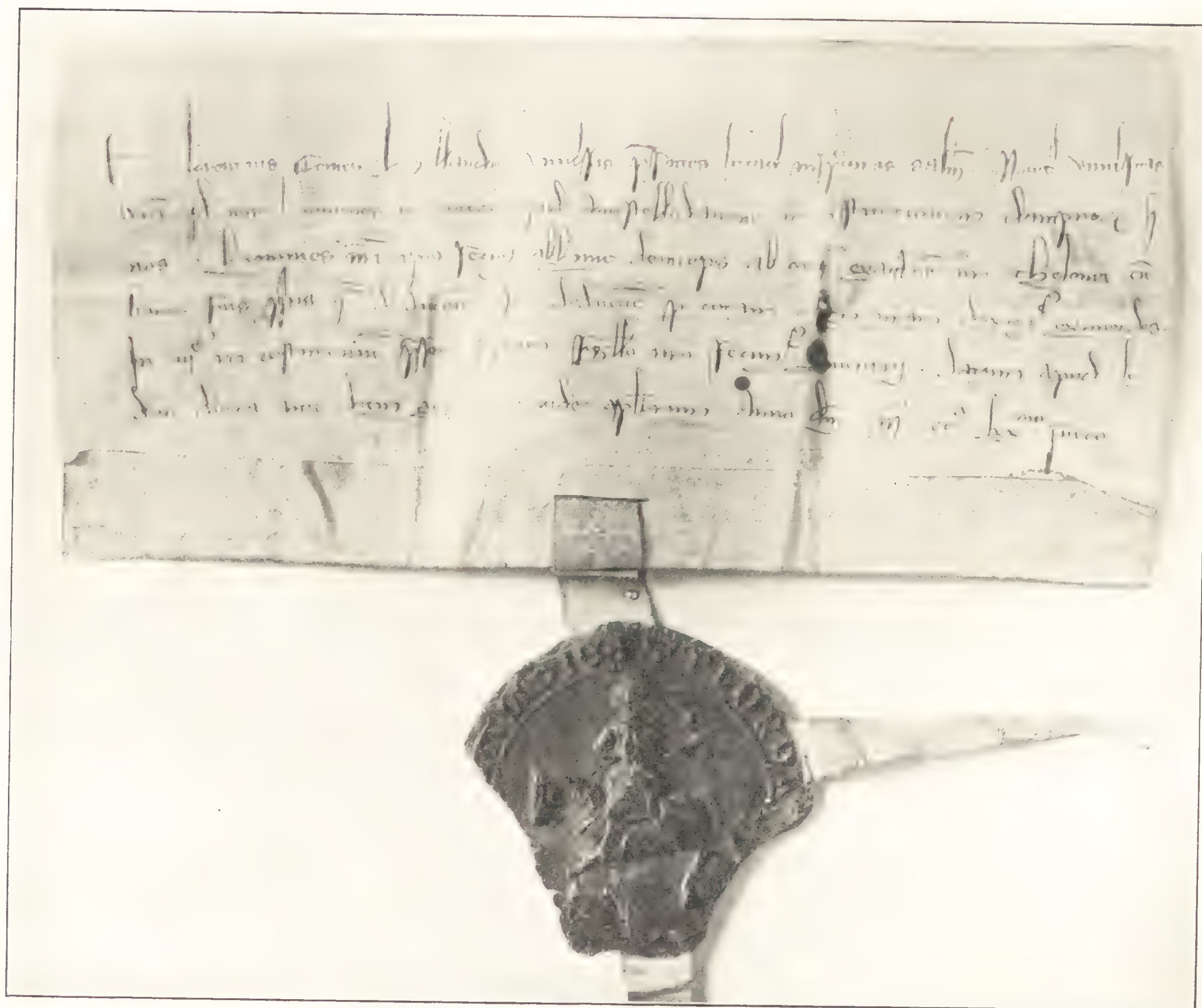
[1]) Over Leiden: Fruin, Versp. Geschr. I, 49 vlg. Blok, Een Holl. stad in de Middeleeuwen, hoofdstuk I.

[2]) Van den Bergh, Middelned. geographie, blz. 150. De Geer van Jutfaas, Nieuwe Bijdragen tot Rechtsgel. en Wetgeving, Nieuwe Reeks X, blz. 46 vlg.

[3]) Oorkondenboek, I, N°. 30. Ook N°. 32, 33, 50, 51, 57, 88.

[4]) T. a. p. I, N°. 111.

is geweest [1]). Het was een handelsplaats, die misschien reeds omstreeks 1250 handel dreef op de Oostzee [2]). In dien tijd zal Amsterdam ook

Afb. N°. 10. Tolbrief, in 1275 door Floris V gegeven aan Amsterdam. Gemeente-archief te Amsterdam.

tolvrijheid te Vollenhove hebben verworven. En in 1275 verkrijgt Amsterdam, dat juist in dit charter voor het eerst wordt genoemd, van

[1]) In 1274 heeft de gemeente Amstel (Ouder- en Nieuwer-Amstel) eigen bestuur, zegel en rechtspraak. T. a. p. II, N°. 274.

[2]) T. a. p. II, N°. 434. Facsimile in Brugmans' Handel en Nijverheid (Amsterdam in de Zeventiende Eeuw, dl. II), blz. 9. In dezen brief spreekt Gijsbrecht III evenwel niet van die van Amsterdam, maar alleen van zijn lieden, zoodat onzeker blijft, of de in het stuk genoemde kogge wel te Amsterdam thuis behoorde.

Floris V de tolvrijheid door geheel Holland, een privilege, na vier jaar wel ontnomen, maar in 1291 hernieuwd. Dat staat in verband met den strijd van Aemstel met Holland, die eindigde met de onderwerping van Gijsbrecht IV aan den graaf, in voorbereiding tot de annexatie van Amstelland en Amsterdam bij Holland [1]).

In Zeeland is Middelburg vermoedelijk aan en om het grafelijk kasteel en tevens als markt voor Walcheren opgekomen. Vóór de dertiende eeuw komt de naam echter niet voor. Alleen weten wij, dat de abdij reeds vóór het begin der twaalfde eeuw moet hebben bestaan [2]). Maar veel meer is er niet van te zeggen. Van de andere Zeeuwsche plaatsen wordt Goes reeds in 976 [3]), Vlissingen in 1089 in oorkonden vermeld [4]).

Behalve de dorpen, die in lateren tijd steden zijn geworden en die al vroeg het karakter van hoofdplaatsen hadden aangenomen, zijn ons van oudsher nog tal van plaatsen en plaatsjes bekend. Overal in ons land liggen ze verspreid, in de welvarende, welbebouwde streken in grooten getale, elders minder dicht op elkander. Onder deze dorpen zijn er, die tot de oudst bekende plaatsen in Nederland behooren. Het is volkomen onjuist, zooals soms is beweerd, dat de steden ouder zouden zijn dan de dorpen. Integendeel, sommige van onze dorpen zijn overoud, terwijl integendeel juist onze grootste steden, Amsterdam en Rotterdam, eerst betrekkelijk laat zich binnen den lichtkring der historische waarneming plaatsen.

Het is onmogelijk al deze dorpen te noemen. De goederenlijsten van de kloosters Fulda aan de Wezer en Werden aan de Ruhr, van het Domkapittel van Utrecht en van tal van andere geestelijke stiften, oude oorkonden, oude heiligenlevens, oude kronieken, noemen tal van dorpen in alle deelen van ons land. Maar veel meer dan namen kennen wij niet. Daarom is ons zoo welkom een passage als de volgende uit het leven van den heiligen Ludger, beschreven door Altfried. Hij zegt over een van Ludger's reizen door de tegenwoordide provincie Groningen:

„Toen hij om te prediken in Frieslend in een dorp, genaamd Helewyret [5]) gekomen was, nam een vrouw, met name Meinsnit hem in haar

---

[1]) Over Amsterdam: Ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam, dl. I; Van der Loos, Geschiedenis van Amstelland voor 1300. Brugmans, Een en ander over de oudste geschiedenis van Amsterdam, Achtste Jaarboek der Vereeniging Amstelodamum (1910), blz. 1 vlg.

[2]) De Geer van Jutphaas in Nieuwe Bijdr. v. Rechtsgel. en Wetg. Nieuwe Reeks X, blz. 30; Fruin, Het archief der O. L. V. Abdij te Middelburg, blz. 3.

[3]) Van den Bergh, Middelned. geographie, blz. 224.

[4]) T. a. p. blz. 223.

[5]) Holwierde.

huis op. En zie, terwijl hij met zijne leerlingen aan tafel zat, werd een blinde, met name Bernlef, bij hem gebracht, die zijne buren zeer hoog schatten, omdat hij gezellig was en de kunst verstond de daden der voorvaderen en de oorlogen der oude koningen in liederen voor te dragen. Maar sinds drie jaren was hij met bestendige blindheid bezocht, zoodat hem geen schaduw van gezicht was gebleven. Nadat Ludger den man vriendelijk had aangezien, vroeg hij hem, of hij zich door hem een boete wilde laten opleggen; toen hij hierin had toegestemd, beval hij hem den volgenden dag terug te komen. Den volgenden morgen ontmoette de blinde den man Gods te paard en nadat deze zijn paard bij den teugel had genomen, voerde hij Bernlef ter zijde buiten de menigte en legde hem een boete op, nadat hij zijn zonden had gebiecht. Daarop sloeg Ludger het teeken des kruises over zijn oogen, nam hem bij de hand en vroeg hem, of hij wat kon zien; Bernlef antwoordde zeer verheugd, dat hij Ludger's hand kon zien. Toen riep deze: Zeg God Almachtig dank. Terwijl zij nu spraken over het christelijk geloof en over wat tot het zieleheil dienstig is, kwamen zij in een dorp genaamd Werfhem [1]); hij vroeg hem, of hij dat kon zien. Bernlef noemde den naam en verzekerde, dat hij de boomen en alle huizen van het dorp goed kon zien. Maar Ludger zeide wederom: Zeg God Almachtig dank, die U het licht der oogen heeft teruggegeven. En toen zij kwamen in een dorp, genaamd Wyscwyrd [2]), waar een bedehuis gesticht was, liet hij hem met zich bidden en God danken en nam hem den eed af, dat hij vóór zijn dood aan niemand zou openbaren, hoe hij weer ziende was geworden. En hij volgde het bevel van den man Gods op, hield zich nog eenige dagen blind en liet zich door anderen leiden. Maar na Ludger's dood maakte hij bekend, hoe hij het gezicht had teruggekregen" [3]).

Is deze passage niet buitengewoon treffend? Is het niet, of wij een hoofdstuk uit de Evangeliën lezen? Men ziet Ludger en Bernlef samen voortgaan langs den weg; men ziet — en daarom was het ons hier te doen — het Ommelander dorp, dat nog zoo weinig in aanleg en structuur is veranderd, voor zich liggen. Hoe juist is die indruk niet gevat! Eerst de boomen, die het dorp omgeven, dan de daartusschen vriendelijk uitziende huizen! Zoo zag reeds omstreeks 800 een Friesch dorp van buiten er uit! Geen wonder, dat Ludger's biograaf onder den indruk daarvan is gekomen en spreekt van een vriendelijke kuststreek, rijk aan landhoeven, bezet met kerken en kloosters.

---

[1]) Warfum. [2]) Usquert.

[3]) Altfridus, Vita Ludgeri, Mon. Germ. Vgl. ook Blok, Gron. Volksalmanak, 1893, blz. 13 vlg.

DERDE HOOFDSTUK.

Van dorp tot stad. Het Sticht. Friesland. Gelderland.

Zeer vele Nederlandsche dorpen zijn gebleven wat zij waren. Maar ook zeer vele zijn uitgegroeid, zijn steden geworden, veelal nog voordat de keizerlijke of landheerlijke sanctie ze staatsrechterlijk tot die hoogte verhief.

De overgang van dorp tot stad is natuurlijk onmerkbaar geweest en niet met een bepaald jaartal te accentueeren. Boven hebben wij uiteengezet, waarin sociaal het onderscheid tusschen dorp en stad is te vinden [1]. Maar het ligt voor de hand, dat hier de overgangsvormen zeer talrijk zijn; de dorpelingen zullen zich dikwijls zelf niet bewust zijn geweest, dat zij langzamerhand stedelingen gingen worden. Maar het resultaat van deze evolutie was toch klaar voor een ieder; menig dorp werd eerst feitelijk, daarna ook rechtens een stad; het verkreeg stadrecht.

Met de herinnering aan de opkomst der steden roept men tevens den geweldigen strijd in het geheugen terug, die vooral in Duitschland in den loop der negentiende eeuw door geslachten van geschiedvorschers is gevoerd. De beschikbare documenten noodigden uit tot het opstellen van een hypothese; zij waren voldoende naar aantal en inhoud om de problemen te stellen, maar strekten daarentegen in den regel niet om een afdoende solutie mogelijk te maken. Zoover zijn wij in ieder geval gekomen, dat door het steeds voortgezette onderzoek tal van duistere punten zijn opgehelderd en dat in ieder geval met sommige theorieën kan worden afgerekend.

Het is natuurlijk onmogelijk hier alle vragen van stedenoorsprong te bespreken. Laten wij kortelijk aanstippen, hoe de stand der kwestie op

[1]) Vgl. boven, blz. 6 vlg.

het oogenblik is. Voor goed van de baan is de theorie van Arnold [1]), die de stadgemeente deed ontspruiten uit de oude gemeente van vrijen, de rest van de oude Frankische volksvrijheid. Deze theorie, die na Arnold vooral door Heusler [2]) is verdedigd, staat op den volkomen juisten grondslag, dat alleen van vrije mannen de impuls tot de vorming van een vrije stadgemeente kan worden verwacht, niet van hoorigen of lijfeigenen. Maar zij is onjuist, wanneer zij die vrije stadgemeente wil gronden op de oude Frankische gemeente van vrijen. Evenmin neemt iemand nog aan, dat de stadgemeente is gegroeid uit de vereeniging van dienstmannen en hoorigen van den heer der stad, hij zij dan koning, bisschop, graaf of heer. Deze theorie, de zoogenaamde hofrechttheorie, is voornamelijk door Nitzsch [3]) uitgewerkt en heeft in haar tijd grooten opgang gemaakt. Zij was dan ook verleidelijk genoeg; nu zoovele steden om en bij keizerlijke, bisschoppelijke, grafelijke en heerlijke burchten zijn ontstaan, scheen de vorming der stedelijke constitutie terug te brengen tot de hoforganisatie, het stadrecht te verklaren als een ontwikkeld hofrecht. Maar deze beschouwing kan in haar algemeenheid niet juist zijn, omdat wij eeuwen lang stadrecht en hofrecht naast elkander en zelfs vijandig tegenover elkander in de steden waarnemen; ook is in deze theorie geen plaats voor de talrijke vrijen, die overal in de dorpen zullen hebben gewoond. Meer verbreiding nog dan de hofrechttheorie heeft de zoogenaamde gildetheorie gevonden. Wilda [4]) en Gierke [5]) hebben trachten te bewijzen, dat de stadgemeente is ontstaan uit de vrije aaneensluiting van burgers, een schutsgild. Deze theorie, die ook in Frankrijk en Engeland veel aanhang vond, is later herleefd in den nieuwen vorm van die van het koopmansgild. Nitzsch, die vroeger de hofrechttheorie had verdedigd, heeft voor het schutsgild het koopliedengild in de plaats gesteld [6]). Lamprecht [7]) heeft zijn beschouwingen overgenomen en ze een ruime verbreiding verzekerd. Hun uiteenzetting is voor ons van belang, omdat beide zich mede beroepen

[1]) Arnold, Verfassungsgeschichte der deutschen Freistädte, 1854, 2 dln. Dez. Das Aufkommen des Handwerkerstandes im Mittelalter, 1861.

[2]) Heusler, Der Ursprung der deutschen Stadtverfassung, 1872.

[3]) Nitzsch, Ministerialität und Bürgertum, 1859.

[4]) Wilda, Das Gildewesen im Mittelalter, 1831.

[5]) Gierke, Das deutsche Genossenschaftsrecht, 1873, 2 dln.

[6]) Nitzsch, Ueber die niederdeutsche Genossenschaften des XII und XIII Jahrhunderts (Sitzungsberichte der Berliner Akademie, 1879). Dez. Ueber niederdeutsche Kaufgilden (t. a. p. 1880). Dez. Die niederdeutsche Kaufgilde (Zeitschrift der Savigny-Stiftung, 1892). Vgl. ook Doren, Untersuchungen zur Geschichte der Kaufmannsgilden des Mittelalters, 1893.

[7]) Lamprecht, Der Ursprung des Bürgerthums in Deutschland (Hist. Zeitschrift, dl. 67, blz. 385 vlg.). Dez. Deutsche Geschichte, III, blz. 27 vlg.

op Groningen, waar inderdaad in later tijd instellingen bestonden, die deze theorie schijnen te steunen. Men stelt zich dan de zaak aldus voor. In vele steden zou al zeer vroeg een koopmansgild zijn ontstaan, dat niet alleen alle kooplieden omvatte, maar ook allen, die met het handelsverkeer in eenige betrekking stonden. Het bestuur van dat gild had niet alleen te zorgen voor het markt- en handelsverkeer, maar zou ook de grondslag zijn geworden van het stadbestuur; het stadrecht zou zijn voortgekomen uit het gildrecht. Lamprecht zoekt bovendien weer den oorsprong van het koopmansgild in koopmanskaravanen, gevormd uit hen, die van de eene stad op de andere handel dreven. Ter wille van de veiligheid vereenigden zich deze reizende kooplieden tot een gild, dat een permanent bestuur instelde en vaste ordonnantiën aannam. Deze gilden zouden zich vervolgens tot één groot koopliedengild hebben vereenigd; zij zouden ook in de steden waag, maat en gewicht, zelfs het handelsrecht hebben geregeld; bovendien zouden zij verkeerswegen hebben verbeterd en stapelplaatsen ingericht.

Deze feiten zijn voor een deel juist, maar de conclusiën zijn voorbarig. Te Groningen was inderdaad een koopmansgild, dat in gewijzigden vorm eeuwen lang heeft bestaan. In het gildrecht, het college dat vonniste in stapelzaken, kunnen wij zeker wel het oude bestuur van het koopliedengild herkennen. En eveneens waren de Groninger kooplieden naar de plaatsen, waarop zij handel dreven, georganiseerd in hensen, allicht de oude handelskaravanen. Tot 1795 moest iedereen, die in Groningen handel wilde drijven en aandeel hebben in de voordeelen van het stapelrecht, het gildrecht winnen. Maar daaruit volgt nog niet, dat de stadgemeente is voortgekomen uit het koopliedengild, het stadrecht uit het gildrecht. Integendeel, het gild wordt door het stadsbestuur ingesteld en ontvangt daarvan zijn ordonnantie. Elke stad, hoe primitief ook, heeft haar bestuur gehad, voordat er van gildenorganisatie sprake kon zijn. En bovendien zijn lang niet alle stadsbewoners handelaren. Integendeel, in de veertiende eeuw komen te Groningen nog sporen der marke-inrichting voor; in de vijftiende eeuw vormen de landbouwers nog een belangrijk contingent der stedelijke bevolking van Holland. Zou dat belangrijk contingent zich door het koopliedengild hebben laten regeeren? Eindelijk, te Groningen ontwikkelt zich het stadbestuur naast het gildrecht, niet daaruit: ware dit laatste het geval, het gildrecht had moeten verdwijnen [1]).

[1]) Vgl. Gratama, Bijdr. v. vad. gesch. en oudh. Derde Reeks, VI, blz. 165 vlg. Below, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, LVIII, blz. 56 vlg. Bos. Het Groningsche gild- en stapelrecht, blz. 42 vlg. Hegel, Städte und Gilden der germanischen Völker im Mittelalter, 1891, 2 dln. Gross, The Gild Merchant, 1890, 2 dln.

Voor veel ruimer toepassing vatbaar schijnt de theorie, dat de stadsgemeente eenvoudig is gegroeid uit de dorpsgemeente. Zij is het eerst uiteengezet door Von Maurer [1]) en in onzen tijd met sterke overtuiging verdedigd door Von Below [2]). Zijn onderzoekingen over de oorspronkelijke bevolking der steden zetten helder uiteen, dat van de vrijen, niet van de hoorigen de stadformatie is uitgegaan. Die vrijen vinden wij reeds in de dorpgemeente, die de grondslag wordt van de stadgemeente. De raad, die het symptoom is van stedelijke zelfstandigheid, brengt Von Below in zijn bevoegdheden, niet formeel terug tot de autoriteiten van het dorp. Juist daarin ligt evenwel het zwakke punt van zijn redeneering. Wanneer hij het kenmerkende bestuurslichaam der stad, de raad, niet kan terugvinden in het dorp, dan verliest zijn onderstelling veel van haar kracht. Maar bovendien, wanneer de dorpgemeente in zich zelf de kracht bezit om de stadgemeente voort te brengen, waarom zijn dan niet alle dorpen tot steden uitgegroeid? Het is duidelijk, dat er nog andere factoren moeten zijn geweest, die bevruchtend hebben gewerkt op de dorpgemeente en haar hebben doen uitdijen tot een stadgemeente.

Onder die andere factoren neemt stellig de markt een hoogst belangrijke plaats in. Daardoor is het ongetwijfeld te verklaren, dat men soms de beteekenis van de markt zoo hoog heeft gesteld, dat men de stad afleidde uit de markt, het stadrecht uit het marktrecht. Dat is de meening van Sohm [3]), die in een aantrekkelijk en suggestief boek zijn markttheorie op welsprekende wijze heeft verdedigd. Sohm gaat uit van de zeker juiste meening, dat de steden in economischen zin hun opkomst hebben te danken aan handel en bedrijf. Het stadrecht heeft zich dan volgens hem ontwikkeld uit het marktrecht, of liever het is het permanent geworden marktrecht en dit marktrecht is op zijn beurt weer niets anders dan het koningsrecht. De schitterende theorie van Sohm is evenwel een luchtverheveling gebleken; tegen de bestrijding van Von Below, die heeft bewezen, dat het stadrecht evenmin marktrecht als dit laatste koningsrecht is, was zij niet bestand [4]).

Evenmin is de theorie van Rietschel [5]) proefhoudend gebleken. Hij deed de stadgemeente ontstaan uit een marktkolonie. Volgens hem is de

---

[1]) Von Maurer, Geschichte der Städteverfassung in Deutschland, 1869—1873, 2 dln.

[2]) Von Below, Zur Entstehung des deutschen Stadverfassung: Hist. Zeitschrift, dl. 58, blz. 193 vlg., dl. 59, blz. 193 vlg. Dez. Die Entstehung der deutschen Stadtgemeinde, 1889. Dez. Der Ursprung der deutschen Stadtverfassung. 1892.

[3]) Sohm, Die Entstehung der deutschen Städtewesens, 1890.

[4]) Rietschel, Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältniss, 1897.

[5]) Nadat het bovenstaande overzicht was geschreven, kwam mij onder de oogen de uiteenzetting van deze theorieën door Pirenne, Revue historique, LIII, blz 52 vlg.

stedelijke ontwikkeling niet uitgegaan van de oude steden aan den Rijn, maar van de nieuwe marktkoloniën in het Oosten van Duitschland. Daar zouden om opzettelijk aangelegde markten koloniën van vrije handelaren en nijveren zijn ontstaan, die een eigen gemeente vormden met eigen recht. Het recht dezer marktkoloniën zou later aan tal van andere Duitsche steden zijn geschonken. Het ligt echter voor de hand, dat deze marktkoloniën van te weinig beteekenis en van te recenten datum zijn geweest om daarvan de evolutie te doen uitgaan. Men heeft zich op den vorm van verschillende steden beroepen en inderdaad wijst deze dikwijls een concentrischen aanleg om een markt. Maar men vergeet, dat deze aanleg in den regel ouder is dan de stad; niet alleen hebben vele oude markedorpen hun brink, maar ook daarop hun markt. De Zuidlaardermarkt b.v. bestaat reeds in de veertiende eeuw. Intusschen blijft ook hier generaliseeren gevaarlijk [1]).

Dit generaliseeren is vooral bedenkelijk, waar het middeleeuwsche toestanden geldt. Hier kan men bezwaarlijk uit een beperkt aantal gevallen een regel induceeren; evenmin kan men dien regel bij wijze van deductie vervolgens aan alle bijzondere gevallen aanleggen en daarnaar de historische gegevens verwringen. Geschiedenis is nu eenmaal geen natuurwetenschap; wetten, die hier als van zelf voortvloeien uit het wetenschappelijk onderzoek, zijn in de historie in den regel weinig anders dan conclusiën uit te weinig gegevens. Vooral op het gebied der historie der steden is er veel verscheidenheid. De middeleeuwsche stad is een individu met een bepaald, door allerlei invloeden bepaald karakter. Die invloeden na te gaan is het doel van het historisch onderzoek. Daarom is het ook niet juist gezien om zich te bepalen tot één bepaalden factor en daartoe alles terug te brengen. Bovendien ontwikkelen sociale toestanden, maatschappelijke en publiekrechterlijke instellingen zich niet mechanisch; met allerlei invloeden, dikwijls elkander kruisende en neutraliseerende, moet rekening worden gehouden; storingen van allerlei aard komen herhaaldelijk voor; het onverwachte, het abnormale is dikwijls een vaste, maar onberekenbare factor.

Daarom ook was het goed, dat Hegel op het gebied van het onderzoek naar den oorsprong der steden het woord sprak [2]), dat ons verloste uit den vicieusen cirkel van generaliseerende theorieën. Na een historisch overzicht van de verschillende typen van steden, stelt Hegel de vraag: welke rechten had de heer van een stad, hij moge dan koning, bisschop, graaf of wat dan ook zijn geweest? In den regel is hij niet uitsluitend

---

[1]) Te veel waarde hecht m. i. Huizinga aan Rietschel's theorie in Bijdr. v. vad. gesch. en oudh. Vierde Reeks, V, blz. 22 vlg.

[2]) Hegel, Die Entstehung des deutschen Städtewesens, 1898.

de eigenaar van den grond, waarop de stad is gebouwd; andere grondbezitters komen naast hem voor. Alleen in koloniën, gesticht op het terrein van een heer, gaf deze het daarvoor benoodigde terrein in leen en bleef zoo eigenaar van den grond [1]). Het eerste recht, dat de heer van een stad voor haar verkrijgt, is de immuniteit, de uitscheiding van het grondgebied der stad uit het algemeen rijksverband, in dezen zin, dat rijksambtenaren daar hun macht verliezen, omdat de heer der stad hun functiën van bestuur en rechtspraak overneemt. Dat recht wordt verkregen van den keizer; later geven de graven zelf de immuniteit aan hun steden. De heer der stad verkrijgt verder van den keizer het recht van de markt, d. w. z. het recht om op de markt de orde te handhaven, de rechtspraak aldaar, bovendien tolrecht, ten slotte het toezicht op maten en gewichten. Een gevolg van de immuniteit is ook de overneming van de rechtspraak in het algemeen van het landgerecht door het stadgerecht.

Al deze rechten worden oorspronkelijk door den heer der stad verkregen te zijnen behoeve. Maar naarmate de stad in innerlijke kracht groeit, worden deze rechten successievelijk door de steden aan den heer der stad, den bisschop, graaf of wien dan ook, ontnomen soms met, soms tegen zijn wil, nu eens onder, dan weer zonder strijd. Meer en meer wordt de stadgemeente op deze wijze zelfstandig. Uit welke elementen is echter die stadgemeente samengesteld? Dat is zeer verschillend en hangt af van tijd, plaats en omstandigheden. In het algemeen is in de stad evenmin als in het dorp de rechtstoestand der bewoners dezelfde. In de stad ook wonen vrijen en minder vrijen, ook onvrijen van diverse pluimage; er waren daar hofhoorigen en gewone lijfeigenen, onderdanen van geestelijken, van kloosters, van graven en andere heeren. Uit al die zeer afwijkende elementen nu heeft zich een zelfstandige eenheid, de stadgemeente gevormd. Die samensmeding kan alleen het gevolg zijn geweest van gemeenschappelijke belangen, verhoudingen, behoeften. Het voortdurend samenleven in feitelijken zin bracht een samenleving in socialen en ook in publiek- en privaatrechterlijken zin voort.

De bedoelde gemeenschappelijke belangen zijn gelegen in gemeenschappelijk grondbezit, maar vooral in handel en nijverheid. Al wonen er nog lang landbouwers en veehouders in de steden, de kooplieden treden al spoedig op den voorgrond; door hen wordt het dorp een stad; de namen koopman (mercator) en burger (civis) zijn van één beteekenis. De kooplieden, die de aanzienlijken zijn in de jonge stad, sluiten zich naar middeleeuwschen trant aaneen tot een gild of hanze. Naast den

[1]) Daarover ten onzent: I. H. Gosses, Stadsbezit in grond en water gedurende de middeleeuwen (1901), passim.

handel bloeit de nijverheid: ook tusschen de handwerkers, die hetzelfde beroep uitoefenen, ontstaan gilden; zeker hebben de vrijen daartoe behoord, misschien ook de onvrijen, die men natuurlijk juist het meest onder de handwerkers vond, maar dan niet onmiddellijk. Maar vrij of onvrij, koopman of handwerker, allen hebben gemeenschappelijk belang bij de markt. Vandaar, dat sedert de elfde eeuw over het geheele Duitsche rijk meer en meer markten worden gesticht. De markt staat onder de bescherming en onder de rechtsmacht van den machthebber, die haar instelde. Daar gelden bijzondere rechtsregels; daar vonnist een bijzonder gerecht, samengesteld uit de burgers, die belang bij de markt hebben. De marktbezoekers genieten de bijzondere bescherming van den heer der stad, die tevens toezicht houdt op maat en gewicht. Toch is dat alles nog geen stadrecht. De markt is wel het middelpunt der stad, haar sociaal, vooral economisch zwaartepunt, maar de stad zelf is zij niet.

Naast het marktgerecht strekt het stadgerecht zijn gezag uit over de stad en den daarbij behoorenden gemeentegrond. Het recht, dat daar wordt gesproken, is het stadrecht. Dat stadrecht heeft zich ontwikkeld uit het algemeen geldende landrecht; maar het wordt meer en meer gewijzigd onder den invloed van de behoeften der stedelingen, die handel drijven en nijverheid uitoefenen. Daardoor ook scheidt de stad zich meer en meer af van het omliggende platteland. De aard van deze ontwikkeling hangt af van allerlei omstandigheden. Voor bijna iedere stad is de constitutioneele geschiedenis weer anders; hier is de evolutie geheel anders dan ginds; vandaar, dat de bestuursinstellingen in de steden soms belangrijk van elkander afwijken. Er is evenwel één gemeenschappelijke karaktertrek, het zelfstandig optreden onder verschillenden vorm en naam van den stedelijken raad. De instellingen, waaruit die raad zich heeft ontwikkeld, zijn zeer verschillend geweest. Soms is hij ontstaan uit een burengerecht, soms uit een vredegerecht, hier uit een raad van ambtenaren van den heer der stad, daar uit het college van schepenen, elders weer spontaan uit de burgerij. Maar op welke wijze die raad ook is ontstaan, altijd is hij het symptoom van stedelijke zelfstandigheid, van zelfregeering buiten hoogere autoriteiten en ambtenaren om, een zelfstandigheid, die zich meer en meer ontwikkelde tot min of meer beperkte onafhankelijkheid.

De middeleeuwsche stad heeft met het dorp, het plattelandsdistrict en met de moderne stad dit gemeen, dat zij gemeenten zijn, dus administratieve eenheden met eigen bestuur. Maar de middeleeuwsche stad onderscheidt zich zoowel van het dorp als van de tegenwoordige stad in allerlei opzicht. Vooreerst is zij veelal een marktplaats; zij bezit een markt. Ten andere is zij veelal ommuurd en in ieder geval omgracht. Vervolgens vormt zij altijd een afzonderlijk rechtsdistrict met eigen recht

en zelfstandig gerecht. En ten slotte is zij in het bezit van tal van voorrechten en privilegiën, haar door den keizer, later door de vorsten geschonken, die haar ontheffen van tal van lasten, die op het platteland drukken. Dientengevolge heeft zich in de stad een eigen publiek, proces-, straf- en privaatrecht ontwikkeld [1]).

Een markt is in de Middeleeuwen haast karakteristiek voor een stad [2]). Het belang van de markt lag voornamelijk in de gelegenheid, die zij bood tot verkoop van de producten der stedelijke nijverheid; daarvoor had men dagelijksche, week- en jaarmarkten, dikwijls markthallen. Bovendien kwamen de landbouwers uit de buurt hun vee en landbouwproducten aanbieden; visschers legden hun visch ter markt. Maar vreemde nijverheidsproducten weerde men in den regel; alleen op de vrijmarkt mochten deze binnenkomen en soms alleen onder allerlei beperkende bepalingen. De markt behoort dus bij de stad; volgens den Saksenspiegel is de stad dan ook eenvoudig een ommuurd, met een markt begiftigd dorp. Juist door haar markt wordt zij meer en meer afgescheiden van het platteland. Natuurlijk zijn markten ontstaan, waar door bepaalde oorzaken, geographische ligging, gunstige economische voorwaarden, dikwijls veel menschen samenkwamen. In dit verband moet vooral worden herinnerd aan de hoofdkerken van diocesen, dekenaten, enz., waarheen men uit wijden omtrek op hooge feesten stroomde; immers veel kerken waren er nog niet. Bij de kerk en op den dag van het feest werd er natuurlijk markt gehouden; de jaarmarkten werden op hooge feestdagen gesteld, vooral op het feest van de kerkwijding, de kerkmis; zoo ontstond de kermis.

Het nieuwe economische leven, dat zich op de markt en in de stad ontwikkelde, had bescherming noodig. Vandaar, dat een middeleeuwsche stad steeds verdediging behoefde; daardoor werd zij tevens scherp van het platteland afgescheiden. In den regel was die afscheiding een muur, een wal of eenvoudige palissadeering; in het waterrijke Holland werd een gracht in het begin voldoende geacht. De muur of gracht was de grens der stad; daarbuiten kon evenwel nog het stadgebied, de vrijheid, de jurisdictie liggen. Verlof om zich af te sluiten en te versterken moest de landsheer geven. Een gevolg van de ommuring der stad is, dat al spoedig daarna de bevestiging van het kasteel in de stad wordt gesloopt; zoo wordt de stad ook meer en meesteres in eigen kring, binnen haar muren.

De stadgemeente is tevens steeds rechtsdistrict, afgescheiden van het omliggende platteland. Dat wordt in de privilegiën veelal uitdrukkelijk

[1]) Below, Hist. Zeitschrift, dl. 59, blz. 193 vlg.

[2]) Dat verhindert natuurlijk niet, dat ook dorpen een markt kunnen hebben; maar de steden hebben zoo goed als alle een markt.

vastgesteld; de grenzen van het nieuwe gebied worden aangegeven. De burger staat alleen terecht voor het stadgerecht, niet meer voor het gouw- of landgerecht. Het stadgerecht is een publiek, niet een privaat gerecht, zooals het hofgerecht, dat naast het stadgerecht kan blijven bestaan. Als rechtsdistrict verkrijgt de stad staatsrechterlijke beteekenis en functie. Dat in onderscheid tot de landgemeente, die een private gemeenschap is buiten het staatsverband om. Dat private karakter verloor de stadsgemeente: met haar exemtie uit de gouw kwamen de steden onder den koning of den graaf; zij werden opgenomen in het staatsorganisme, zonder daardoor natuurlijk minder vrij, minder zelfstandig te worden. Haar rechtsmacht bezat de stad evenwel volstrekt niet volledig, zelfs nog niet in veel later tijd. In den regel bleef de vorst door zijn ambtenaren, schout en schepenen, de hooge rechtsmacht in handen houden. De geschiedenis der steden is juist voor een zeer groot deel die van den strijd der stedelijke autoriteiten tot uitbreiding van hun rechtsmacht, van hun politieke macht ook.

Onder den invloed der nieuwe behoeften, die handel en nijverheid schiepen, werd het landrecht, dat oorspronkelijk ook in de stad had gegolden, meer en meer tot stadrecht. Dit eigen recht eischte deskundige rechters; vandaar al spoedig de eisch, dat alleen burgers tot schepenen zullen worden benoemd. De competentie van die schepenen is zeer verschillend en hangt af van de bevoegdheid, die de koning zich zelf en het landgerecht heeft gereserveerd. De lagere justitie berust evenwel altijd bij het stadgerecht. Dat stadgerecht staat over alle burgers; er is slechts één recht in de stad, omdat er maar één soort burgers zijn. Op het platteland heeft men gerechten voor riddermatigen en voor boeren, ieder naar zijn stand. Niets daarvan in de stad; zelfs de patriciërs hebben in de steden nooit een eigen recht gehad, afgescheiden van en boven dat der gewone burgers.

Al spoedig verkrijgt de burgerij invloed op de keuze der rechters. In den regel moeten die rechters, zooals wij zagen, burgers zijn. Dat was het geval zelfs meestal met den door den vorst benoemden schout. Maar naast den schout vinden wij veelal schepenen, de scheppers, vinders van het vonnis. Schepenen zijn niet een eigenaardig stedelijk element; zij komen ook op het platteland en zelfs in het hofrecht voor. Aan den anderen kant hebben lang niet alle steden schepencolleges. In het algemeen vinden wij ze alleen in het Frankische en in het Saksische gedeelte van ons land en zelfs daar nog niet eens overal. Waar geen schepenen waren, daar fungeerde in den regel de raad als rechtsprekend of liever rechtvindend college.

Bovendien is de stad bevoorrecht boven het platteland door haar

privilegiën op militair en financieel gebied. De lasten van de stad tegenover den staat worden verminderd, terwijl zij bovendien in deze materie veel vrijheid van handelen verkrijgt. De steden verwerven al spoedig het recht om alleen voor de landsverdediging te worden opgeroepen en dat recht wordt nog steeds uitgebreid. Naar landrecht, niet naar leenrecht, waren alle vrijen, de boeren inbegrepen, tot den krijgsdienst verplicht. De steden verkrijgen nu het recht tot zelfstandige regeling van haar defensiewezen; het contingent der stad vormt steeds een geheel en wordt niet in het koninklijk of grafelijk leger opgelost. In plaats van de directe militaire band tusschen vorst en onderdanen kwam de indirecte; het stadsbestuur schoof zich daartusschen. Zelfs wordt de stad in militairen zin zoo zelfstandig, dat zij, door haar rijkdom daartoe in staat gesteld, zelf huurtroepen, betaalde soudeniers in dienst neemt, wanneer haar eigen burgerwacht te kort schiet.

Op financieel of liever op belastinggebied zien wij ongeveer hetzelfde gebeuren. Ook hier komt in plaats van de onmiddellijke betrekking tusschen vorst en onderdanen de middellijke. De belastingen werden in de Middeleeuwen oorspronkelijk opgebracht in den vorm van naturalia en persoonlijke diensten; de vorstelijk domeinen waren voldoende om op deze wijze al de behoeften van den staat te bestrijden. Daarbij kwamen dan opgelegde boeten ten bate van den vorst. Later begon deze echter ook geldelijke heffingen uit te schrijven, met name het schot, een soort hoofdelijke omslag, vervolgens de accijnsen. Deze lasten drukten dus oorspronkelijk ook rechtstreeks op de stedelingen. Maar na verloop van tijd werden beide heffingen aan de steden afgestaan; in ruil daarvoor ontving de vorst dan een vaste som, die in de plaats trad van de door de burgers betaalde belasting; soms werden zelfs steden geheel van het schot vrijgesteld. Alleen in bijzondere gevallen was de stad bovendien nog tot de betaling van een afzonderlijke belasting verplicht. Geheel deed de vorst echter geen afstand van zijn bemoeiingen met de belastingen in de stad; geen heffing werd uitgeschreven zonder privilege van den vorst. Zeer talrijk zijn daarnaast de handvesten, waardoor de stedelijke regeeringen het recht verkregen om accijnsen te heffen. Deze zijn in de middeleeuwsche stad de gewone belasting. Alleen bij wijze van sluitpost werd het schot, evenals tegenwoordig de hoofdelijke omslag, geheven.

Vele van deze rechten of liever voorrechten, die de stad bezit boven het platteland, zijn vervat in de privilegiën, de stedelijke handvesten, die door den keizer en de vorsten worden geschonken. De privilegiën zijn de grondslag van het stadrecht, dat zich daaruit in den loop der eeuwen heeft ontwikkeld. Het stedelijk privilege is zoo de grondwet der stad; daarop berust haar stad zijn. Maar niet alle steden hadden zulk een

grondwet; juist de oudste steden van ons land missen een stadbrief. Dat is niet te verwonderen. Het gewoonterecht is ouder dan het geschreven recht. Toen men de oudste stedelijke handvesten op ging stellen, bestond feitelijk het stadrecht reeds; men ging nu dus eenvoudig die bepalingen formuleeren, waardoor het eigenaardige karakter van een stad in rechtsvormen werd gebracht. Maar de modellen, waarnaar men werkte, waren natuurlijk bestaande rechtsgewoonten, die zonder privilege of hoogere machtiging in de oudere steden reeds van kracht waren geworden. Juist de oudste steden bezitten wel allerlei stedelijke voorrechtsbrieven, maar een stedelijk privilege, een stadbrief hebben zij nooit kunnen toonen.

De privilegiën, die de steden in den loop der eeuwen verwierven, vormden te zamen met de keuren van het stadgerecht het stedelijk recht. Geen wonder, dat men die brieven, waarop niet alleen de stedelijke vrijheid, maar ook de stedelijke rechtsorde berustte, als goud bewaarde. In den regel achtte men zelfs het stadhuis niet veilig genoeg tegen brandgevaar; het was trouwens nog dikwijls van hout. De voorbeelden zijn ook voor het grijpen van groote stedebranden, waarbij zelfs het stadhuis met al zijn officieele registers in de vlammen opging. De kerk scheen én door haar gewijd karakter èn door haar stevige, vrijwel brandvrije constructie de noodige waarborgen te bieden. Die heeft zij ook inderdaad geboden. Wanneer de stedelijke charters van Amsterdam zoo goed als volledig zijn bewaard gebleven, terwijl overigens haar middeleeuwsche archief treurig is gehavend, dan is dat uitsluitend te danken aan de veilige bewaring der oorkonden in de befaamde IJzeren Kapel in de Oude Kerk. Die IJzeren Kapel is noch van ijzer noch een kapel; zij is eenvoudig een gemetselde

Afb. N°. 11. Gezicht in de IJzeren Kapel te Amsterdam.

overwelfde kamer naast het St. Sebastiaanskoor; alleen de deur, die er toegang toe geeft, is van ijzer. Zooals wij ze nu nog kennen is de IJzeren Kapel uit de tweede helft der vijftiende eeuw; de zware eikenhouten met ijzer beslagen kast, die in haar 45 laden den privilegiënschat van Amsterdam borg, is stellig uit denzelfden tijd. Maar ongetwijfeld bewaarde ook vóór dien tijd de regeering van Amsterdam haar charters in de Oude Kerk, vermoedelijk in de sacristie, misschien zelfs in een afzonderlijk daartoe bestemd vertrekje [1].

Wat omvatte ongeveer een stedelijk privilege? Het ligt voor de hand, dat ze nog al van elkander afweken. Maar wij kunnen toch wel nagaan, wat ongeveer door zulk een handvest werd bepaald en vastgesteld. Nemen wij als voorbeeld den stadbrief van Leiden [2]. Hij is uitgevaardigd door Floris V bij de aanvaarding van zijn regeering, den 19 December 1266, op het slot te Teylingen. Reeds uit de considerans van den brief blijkt, dat deze niet de oudste privilegiën van Leiden bevat, maar dat reeds vroeger de graven Willem I, Floris IV en Willem II de stad met voorrechten hebben begiftigd. Die voorrechten nu worden door Floris V in den stadbrief bevestigd en belangrijk uitgebreid.

In het eerste artikel wordt bepaald, dat de burgers van Leiden geen belastingen aan den graaf of den burggraaf zullen behoeven op te brengen dan alleen de „bottinge". Deze belasting werd om de twee jaar geheven en mocht niet hooger zijn dan drie pond vijf schellingen. Volgens het tweede artikel zou Leiden alleen nog 10 pond Hollandsch moeten opbrengen bij de gewone feodale gelegenheden, als de graaf zich naar den keizer begaf, als hij of een van zijn mannelijke verwanten den ridderslag ontving en ten slotte als een gravenzoon of -dochter in het huwelijk trad. Behalve deze financieele verplichtingen rustten op de burgers der stad ook persoonlijke lasten. Artikel 3 toch schreef voor, dat Leiden den graaf in geval van oorlog 25 man zal leveren op kosten der stad, zoolang zij naar 's graven legerkamp op weg zijn, daarna en zoolang de oorlog duurt, voor rekening van den graaf; deze 25 Leidenaars zullen bovendien de eer genieten 's nachts 's graven tent te mogen bewaken. Op de opsomming van deze plichten volgt in artikel 4 het privilege, dat

[1] Vgl. Scheltema, De IJzeren Kapel (1848); Ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam, III, blz. 171 vlg.

[2] Het volgende uitvoeriger in Blok, Eene Hollandsche stad in de Middeleeuwen, blz. 22 vlg., 2e druk, blz. 24 vlg. Het stuk zelf staat gedrukt in Oorkondenboek, II, blz. 151. Het stadrecht van Leiden is ook daarom door ons gekozen, omdat het als origineel Hollandsch kan worden beschouwd.

de burgers van Leiden door het geheele graafschap Holland en Zeeland tolvrij zullen mogen varen.

De volgende bepalingen zijn strafbepalingen, te zamen een klein wetboek van strafrecht. Wie, vermaand door 's graven bode of door den schout des burggraven, in tegenwoordigheid der gezworenen (schepenen) weigert vrede te geven, zal 10 pond boete betalen, als hij door twee der acht gezworen veroordeeld wordt. Vrede was de normale rechtstoestand; wie dien brak, waardoor dan ook, door vechten, vernieling, mishandeling, verwonding, doodslag, moord, was hoogst strafschuldig. Daarom volgen nog tal van bepalingen over de bestraffing van deze en dergelijke misdrijven, die in een middeleeuwsche stad zeer veelvuldig schijnen te zijn voorgekomen.

Te midden van deze strafbepalingen staat vrij zonderling een verordening over het burgerrecht. Het gevaar bestond, dat van het platteland lijfeigenen zoowel als schotboortigen naar de steden zouden stroomen, omdat de eersten daar na jaar en dag persoonlijk vrij werden en de laatsten daar vrijdom van schot genoten. Daarom bepaalt dan ook de stadbrief van Leiden, dat niemand, vooral niet een schotboortige, de stad mag binnenkomen om daar een huis te bouwen en de stadsvrijheid te genieten, voordat hij eerst de uitdrukkelijke toestemming van den graaf of van den schout en van de acht schepenen had verkregen.

Een zeer humane bepaling bevatte artikel negen. Het schreef het volgende voor: „Wanneer een burger zich schuldig heeft gemaakt aan moord, diefstal of een andere misdaad van dien aard, dan zal hij, indien twee schepenen het bewijs leveren of de schuldige op heeterdaad wordt betrapt, met den dood worden gestraft." Volkomen natuurlijk naar middeleeuwsch strafrecht. Maar dan komt een bepaling, die een belangrijken vooruitgang beteekent: „Kan men het bewijs niet leveren, dan zal de aangeklaagde een eed van onschuld mogen afleggen; maar nooit mag hij ten tweekamp worden gedaagd om door een godsgericht zijn onschuld te bewijzen."

Dan gaat de stadbrief voort: „Als een van de schepenen blijkt onnut voor de stad te zijn, dan zal hij zonder uitstel worden afgezet en een ander, die voor de stad dienstiger is, zal in zijn plaats worden benoemd." Maar van veel meer belang was het elfde artikel, dat de stad het recht gaf haar eigen keuren uit te vaardigen en daaraan dwingend gezag toe te kennen. Dit artikel heeft den grondslag gelegd tot een eigen uitgebreide stedelijke wetgeving op zoo goed als ieder gebied.

De twee laatste artikelen bevatten een regeling van de bezetting van het pastoorsambt te Leiden en ten slotte het eigenaardige voorschrift, dat de stad voor de bevestiging van dit privilege door 's graven opvolgers

steeds schuldig zal zijn een geheel vat wijn te betalen aan den grafelijken wijnkelder.

Het ligt voor de hand, dat andere stadbrieven weer andere regelingen en bepalingen bevatten. Maar de hoofdzaak is toch steeds meerdere vrijheid en zelfstandigheid van de stad ten opzichte van het landsbestuur.

Wanneer de verschillende steden van Noord-Nederland stadrecht hebben verkregen, blijkt uit de aan dit werk toegevoegde kaart [1]). Daarop zijn alle Nederlandsche steden aangegeven met het jaartal, waarin zij dat voorrecht hebben verworven, en zoo dat niet bekend is, met het jaar, waarin zij voor het eerst als zoodanig voorkomen. Behalve deze nemen wij de kaart, waarop de stadrechtfamiliën zijn aangegeven, voor ons. Door beide kaarten te combineeren, verkrijgen wij een overzicht van de ontwikkeling van het stadrecht in Nederland [2]).

In de Middeleeuwen bestond een zeer nauw verband tusschen verschillende steden, vooreerst van juridischen, maar vervolgens ook van ethischen aard. Moederstad en dochterstad, aldus drukte men met een aantrekkelijk beeld deze verhouding uit. En evenals in het familieleven waren er moeders met veel en moeders met weinig kinderen. En ook weer als in het gewone leven waren er weer dochters, die op haar beurt weer dochters kregen en zoo het geslacht voortzetten. Soms wordt de filiatie door eenige geslachten voortgezet. Het merkwaardigste voorbeeld op dat gebied is in ons land de genealogie, die begint in Brabant en eindigt in West-Friesland. Leuven, de groote Brabantsche moederstad, gaf haar stadrecht aan Den Bosch; van Den Bosch ging dit stadrecht over naar Haarlem. Haarlem schonk zijn stadrecht aan Alkmaar, Alkmaar weer aan Medemblik, Medemblik op haar beurt aan Schellinkhout; deze plaats gaf het stadrecht weer aan Hoogwoude, en eindelijk stond Hoogwoude haar stadrecht af aan Burghorn [3]).

Het rechtsverband was van drieërlei aard. Meermalen werd vooreerst het recht van oude of invloedrijke centra aan nieuwe steden gegeven. Soms werd alleen in het algemeen de vrijheid gegeven; soms werd

---

[1]) Vóór deel I.

[2]) Vóór deel III. Het is ons een behoefte te dezer plaatse hulde te brengen aan de nagedachtenis van onzen vriend mr. A. Telting, aan wiens trouwe zorg en onvermoeide werkzaamheid wij deze beide kaarten te danken hebben. Wij wenschen daarnaast evenwel te constateeren, dat wij voor de bewerking der kaarten niet verantwoordelijk zijn.

[3]) A. Telting. De verleening van stadrechten in Nederland (12de—15de eeuw) en hunne verbreiding (Aanteekeningen, Sectieverg. Prov. Utr. Gen. 1904), blz. 14. Aan te vullen naar Huizinga in Bijdr. vad. gesch. en oudh., Vierde Reeks, V, blz. 83 vlg.

uitdrukkelijk bepaald, dat het recht van de moederstad volledig ook in de dochterstad zou heerschen. Uit deze eenvoudige betrekking ontwikkelde zich vervolgens een tweede, die door het woord hofvaart wordt aangeduid. Wisten schepenen van de dochterstad in een bepaald geval niet, hoe vonnis te vellen, dan gingen zij inlichtingen inwinnen of recht halen, zooals men het noemde, bij schepenen van de moederstad. En ten slotte groeide uit deze hofvaart een bepaald hooger beroep. Wat was toch eenvoudiger, wanneer schepenen van een dochterstad zich ter hofvaart tot de moederstad wendden, dan dat schepenen van deze geen inlichtingen gaven, maar eenvoudig zelf vonnis velden? Vandaar, dat in tal van steden weldra hooger beroep op de schepenen van de moederstad openstond.

Deze betrekkingen komen in geheel West-Europa voor. In Frankrijk, in Duitschland, in Engeland, in Spanje, in Italië, in de zuidelijke en noordelijke Nederlanden, overal vond men dergelijke stadrechtfamiliën van verschillende formatie.

In het Nedersticht was Utrecht zulk een middelpunt van stadrecht. Het oudste stadrecht, dat wij van Utrecht kennen, is een privilege van keizer Hendrik V van 2 Juni 1122. Maar het is geen eigenlijke stadbrief en kan ook het oudste handvest niet zijn. In dit stuk bevestigt de keizer de voorrechten, die Utrecht van bisschop Gondebald (1112—1127) had verkregen; deze privilegiën zijn dus tusschen 1112 en 1122 gegeven. Maar waarschijnlijk heeft Utrecht van keizers en bisschoppen al vroeger enkele voorrechten verkregen [1]). Hoe dat zij, het recht van Utrecht is maatgevend geworden voor het geheele Nedersticht. Hoewel nergens uitdrukkelijk is bepaald, dat de kleine steden het stadrecht van Utrecht hebben verkregen, gingen zij toch later alle naar Utrecht ter hofvaart. Amersfoort

Afb. N⁰. 12. Zegel van Utrecht, 1300.

[1]) De Geer van Oudegein, Het oude Trecht, blz. 136 vlg. De Geer van Jutfaas in Nieuwe Bijdragen voor Rechtsgeleerdheid en Wetgeving, N. R., dl. X, blz. 16 vlg.

kreeg in 1255 zijn stadrecht, Vreeland in 1267, Het Gein in 1294, Eembrugge vóór 1300. In de 14de en 15de eeuw werd het stadrecht verleend aan Eemnes en Binnendijk, Bunschoten en Baarn. Blijkbaar heeft de bisschop hier steden willen scheppen als tegenwicht tegen zijn hoofdstad, een poging, die hier zoowel als elders jammerlijk is mislukt. Stadrecht alleen maakte geen stad; dat vergat men in de Middeleeuwen ook dikwijls.

Afb. N⁰. 13. Zegel van Amersfoort, 1419.

De eigenlijke kleine steden van het Nedersticht waren, behalve Amersfoort, Renen en Wijk-bij-Duurstede. Wanneer Renen stadrecht ontving, is onbekend, misschien van Jan van Arkel, die het vóór 1354 omwalde. De oude privilegebrieven zijn verbrand; juist daarom gaf Frederik van Blankenheim in 1403 een nieuwen stadbrief. Wijk-bij-Duurstede ontving haar stadrecht in 1300 van haar heer, Gijsbrecht van Abcoude. In 1459 kocht bisschop David van Bourgondië de heerlijkheid, die sedert bij het Sticht werd ingelijfd. Evenzoo dankte Montfoort haar stadrecht aan haar heer. Dit stadje is gegroeid om het kasteel van den burggraaf, van wien het geheel afhing. In 1329 verkreeg het van hem stadrecht [1]). Evenmin als Montfoort behoorde IJselstein tot het Nedersticht. Oorspronkelijk was dat wel het geval geweest; maar in 1279 verpachtte het kapittel van St. Marie het gerecht aldaar aan Gijsbrecht van IJselstein. Sedert hebben tal van geslachten, laatstelijk de Oranje's, IJselstein als leen van de grafelijkheid van Holland bezeten. Stadrecht bezat IJselstein reeds vóór 1331 [2]).

Nog ouder dan het oudste privilege van Utrecht is dat van Staveren. In 1118 bekrachtigde keizer Hendrik V de privilegiën, die aan Staveren door koning Karel, door zijn vader en door markgraaf Egbert waren geschonken. De privilegiën van Karel den Groote zijn natuurlijk voortbrengselen der weelderige Friesche fantasie; maar Keizer

---

[1]) Eerst in 1649 werd het burggraafschap door de Staten van Utrecht aangekocht.

[2]) De middeleeuwsche rechtsbronnen der kleine steden van het Nedersticht van Utrecht, uitg. door R. Fruin (Oudvaderlandsche Rechtsbronnen), 3 dln. passim. Vgl. ook De Geer van Jutfaas in Nieuwe Bijdragen voor Rechtsgeleerdheid en Wetgeving, N. R. dl. X, blz. 370 vlg.

Hendrik IV zoowel als markgraaf Egbert regeerden in de tweede helft der elfde eeuw, zoodat wij deze oudere handvesten op omstreeks 1075 mogen stellen [1]).

Het stadrecht van Staveren is evenwel niet het algemeen Friesche stadrecht geworden. Staveren was voor de Friezen een Hollandsche stad, die den Hollandschen graaf als heer huldigde. Vandaar dat Staveren's invloed in Friesland niet groot was. In Friesland waren bovendien de toestanden geheel anders dan elders. Na het begin der dertiende eeuw hebben hier geen graven geregeerd; de centrale macht, die stadrecht kon geven, ontbrak. Stadrechten werden dus in Friesland verleend door de besturen der gouwen, soms door de besturen der omliggende grietenijen, een enkele maal zelfs door één grietenij, waarin zulk een stad lag. Nu de landsheer ontbrak, was het ook juist en practisch, dat de exemtie van stad en stadgebied werd voltrokken door degenen, die er het meeste belang bij hadden.

De Friesche steden zijn als marktplaatsen van de omgeving opgekomen. Daarnaast hebben zij voor een deel zeehandel gedreven; plaatsen als Leeuwarden, Sneek, IJlst en Bolsward lagen vroeger aan de Middelzee en hadden dus een gemakkelijken zeeweg [2]). Maar van groote beteekenis is die zeehandel evenmin als die van Harlingen, Dokkum, Workum en Hindeloopen ooit geworden; de buitenlandsche handel van Friesland liep òf over Staveren òf over Groningen. De Friesche dorpen, die later steden werden, werden bewoond door vrije boeren; naast hen wisten zich echter rijke grondbezitters, die alleen feitelijk, niet rechtens zich van hun landgenooten onderscheidden, soms grooten invloed te verschaffen. Hoewel zij geen feodale rechten uitoefenden, waren zij toch machtig in sommige steden; zij noemden zich edelen en heeren. Feitelijk waren zij dat evenwel niet; zij bezaten alleen min of meer erfelijk recht op de hoogste magistratuur. Zoo treffen wij in de vijftiende eeuw aan de Harinxma's, later de Hottinga's te Sneek, de Juwinga's te Bolsward,

Afb. N°. 14. Zegel van Dokkum. 14de eeuw.

1) Heeringa, Het oude Staveren, blz. 21 vlg.

2) Zie het carton van de stedenkaart vóór deel I.

Afb. Nº. 15. Plattegrond van Franeker.

de Sjaerda's te Franeker. De laatsten hadden hun versterkt en omgracht slot bij de stad; maar een enkele blik op den platten grond leert, dat hier het kasteel is geplaatst naast de stad zonder daarvan deel uit te maken; de stad is hier niet uit en om het kasteel gegroeid.

Wat de overige Friesche steden betreft, Leeuwarden komt in de eerste helft der dertiende eeuw voor in een stuk, waaruit verder blijkt, dat het bestuur van de stad of het dorp was samengesteld uit olderman, raden en burgers en dat zij in handelsbetrekking stond met Lübeck. In 1286 wordt Leeuwarden met Groningen en Staveren als Hanzestad genoemd. Wanneer Leeuwarden stadrecht heeft gekregen, is niet bekend; alleen weten wij, dat in 1426 eenige grietmannen en steden en de gemeene raad van Oostergoo en Westergoo de grenzen van het Leeuwarder stadsgebied hebben vastgesteld. Evenmin is veel bekend van de stadwording der andere Friesche plaatsen. Ook van de verhouding van de Friesche stadrechten onderling is weinig te zeggen. Wel hebben deze zeer veel overeenkomst met elkander, zooveel dat men van een Friesche stadrechtfamilie kan spreken. Maar hoe de verhouding tusschen deze familieleden is geweest en met name wie de moeder is geweest, is uit de bronnen niet op te maken [1]).

Afb. N°. 16. Zegel van Groningen.

Een geheel afzonderlijke ontwikkeling had Groningen. Wanneer Groningen stadrecht heeft ontvangen, is volstrekt onbekend. Waarschijnlijk heeft het zelfs nooit officieel stadrecht ontvangen; het zal zich eenvoudig langzamerhand de rechten hebben toegeëigend, die het kenmerk waren van een stad. Ook in later tijd beroept men zich te Groningen nooit op oude keizerlijke of bisschoppelijke brieven.

De verklaring van deze ontwikkeling is niet moeilijk. Niet in overeenstemming, maar in conflict met zijn heer, den bisschop, en zijn vertegenwoordiger is Groningen opgekomen. Die vertegenwoordiger was de prefect. Bisschop Herbert had namelijk omstreeks 1140 Groningen

[1]) Vgl. over de Friesche stadrechten: Telting, Het Friesche Stadrecht; De Friesche Stadrechten, uitg. door A. Telting (Oude Vaderlandsche Rechtsbronnen); Miedema, Sneek en het Sneeker Stadsrecht, alle passim.

als burggraafschap in leen gegeven aan zijn broeder Ludolf; sedert is deze prefectuur eenige eeuwen in erfelijk bezit van een geslacht van ministerialen gebleven. De prefect was de hoogste rechterlijke ambtenaar in de stad; door zijn schout liet hij de rechtspraak uitoefenen. Hij was ook de opperste bestuurder en bovendien — waarschijnlijk zijn oudste bevoegdheid — was hij de militaire bevelhebber; als zijn burcht kan dan de versterkte St.-Walburgskerk worden beschouwd.

Maar deze functiën bleven niet onaangetast; de stad zelf begon zich te ontwikkelen en al kon zij in den aanvang de macht van den prefect

Afb. N°. 17. Het oude Stadhuis van Groningen, afgebroken in 1774.
Naar eene teekening van H. Numan.

niet besnoeien, de uitbreiding ervan voorkomen kon zij wel. Toen de eerste burggraaf optrad, was Groningen nog geen stad, maar toch wel op weg het te worden. Immers reeds tusschen 1140 en 1150 worden de burgers van Groningen vermeld; zij moeten bisschop Herbert beloven, dat zij hun stad niet met een muur zullen omringen. Blijkbaar bestaat dus de vrees en de kans, dat zij dat zullen doen. De burgers hebben hun belofte dan ook niet gehouden. In het laatst der twaalfde eeuw zal Groningen een versterkte plaats zijn geweest, door een muur omgeven. Van muren en poorten is ook herhaaldelijk sprake in de kronieken der dertiende eeuw; de stad wordt herhaaldelijk belegerd. Een stad van

beteekenis was zij bovendien in deze aan machtige centra zoo arme streek; in 1215 heet Groningen reeds een zeer vermogende stad.

Destijds had de stad vermoedelijk een gemengde bevolking van vrijen en onvrijen. Deze laatsten behoorden tot het landgoed van het Domkapittel; aan het bezit van dat landgoed knoopten zich rechten op een gedeelte van de opbrengst van rechtspraak en munt vast. Nog in de vijftiende eeuw en zelfs nog later is er sprake van hoorigen in de stad. Maar niet daaruit, maar uit vrijen bestond de kern der stedelijke bevolking. Dat waren de gerechtigden in de beide marken der stad; de hoorigen hadden daarin alleen deel, voor zoover hun heer daarin deelde. Maar de vrijen, de handwerkers en kooplieden, waren de drijvende krachten der stadsbevolking; zij leidden de ontwikkeling der stad; zij zijn het ook, die in verloop van tijd den strijd aanbinden tegen den prefect, later tegen den bisschop en beide ten slotte overwinnen. Koopman en burger zijn woorden van één beteekenis.

Tot ongeveer 1250 heeft de prefect zijn macht in de stad vrijwel ongerept kunnen handhaven; tot dien tijd zijn prefect en burgerij het tegenover de omwonende Friezen nog roerend eens. Na de capitulatie van 1251 wordt dat anders. Dan wordt de muur geslecht en de militaire kracht der stad gebroken; maar de economische waarde der stad blijft intact; de Friezen konden hun grootste marktplaats niet missen. Het gevolg is een vriendelijke verhouding tusschen Groningen en de Friezen, waarvan de prefect de dupe is geworden. Juist in dezen tijd zien wij ook het stadsbestuur optreden, dat meer en meer de macht van de prefect zou inperken. In 1245 worden voor het eerst oldermannen genoemd. Stellig zijn zij van ouderen datum; even stellig zijn zij uit de burgerij opgekomen naast, zelfs tegenover den prefect en zijn schout. Deze oldermannen heeten na 1278 steeds raden. Uit hun college scheidt zich vervolgens een klein college van vier rekenmeesters af, de latere burgemeesters. Reeds in de dertiende eeuw is zoo het stedelijk bestuur van Groningen in hoofdzaak gevormd, zooals het sedert tot 1795 gebleven is [1]).

Van de meeste steden van het Oversticht was Deventer de moeder. Wanneer deze moederstad zelf stadrecht heeft verworven, is geheel onbekend. Eenige stedelijke eigenaardigheden had Deventer al vroeg: in 1178 en 1186 werd de stad belegerd, zoodat zij toen ommuurd of omwald zal zijn geweest. De stadwording van Deventer moet in het begin der dertiende eeuw voltooid zijn geweest; immers in 1230 geeft

---

[1]) Vgl. over Groningen: Gratama, Bijdr. voor vad. gesch. en oudh., Derde Reeks, VI, blz. 165 vlg.; Gosses, t. a. p., Vierde Reeks, VII, blz. 34 vlg.; Schepers, Groningen als Hanzestad, blz. 5 vlg.

bisschop Willebrand aan de stad Zwolle „al die rechten, welke door zijn voorgangers aan de Deventenaren waren geschonken." Dit Deventer stadrecht, dat wij alleen uit de dochterrechten en uit de ontwikkeling van Deventer zelf kennen, is het gewone stadrecht van Overijsel geworden. Rechtstreeks van Deventer verkregen het Zwolle, Rijsen, Ommen, Hasselt, Oldenzaal en Goor in de dertiende, Ootmarsum, Delden en Almeloo in de veertiende, Gramsbergen en misschien Diepenheim in de vijftiende eeuw. Zelfs had Vreeland het recht van Deventer. Van deze dochters werd Zwolle op haar beurt weer moeder van een talrijk kroost: in de dertiende eeuw verkregen Genemuiden en Wilsum, in de veertiende Steenwijk, Grafhorst, Vollenhove en Hardenberg het stadrecht van Zwolle [1]).

Afb. N⁰. 18. Zegel van Deventer. 1549—1577.

Geheel buiten dezen familiekring liggen Enschedé en ook Kampen, naast Deventer de belangrijkste stad van Overijsel. Wanneer Kampen stadrecht heeft verkregen, is niet vast te stellen. Evenmin weten wij, welk stadrecht het bezat. Eenigszins echter kunnen wij Kampen's stadwording benaderen. In 1227 was het nog geen stad; maar in 1248 bezat het stedelijke rechten. Daartusschen moet dus voor Kampen de overgang van dorp tot stad worden geplaatst [2]).

Afb. N⁰. 19. Zegel van Kampen. Veertiende eeuw.

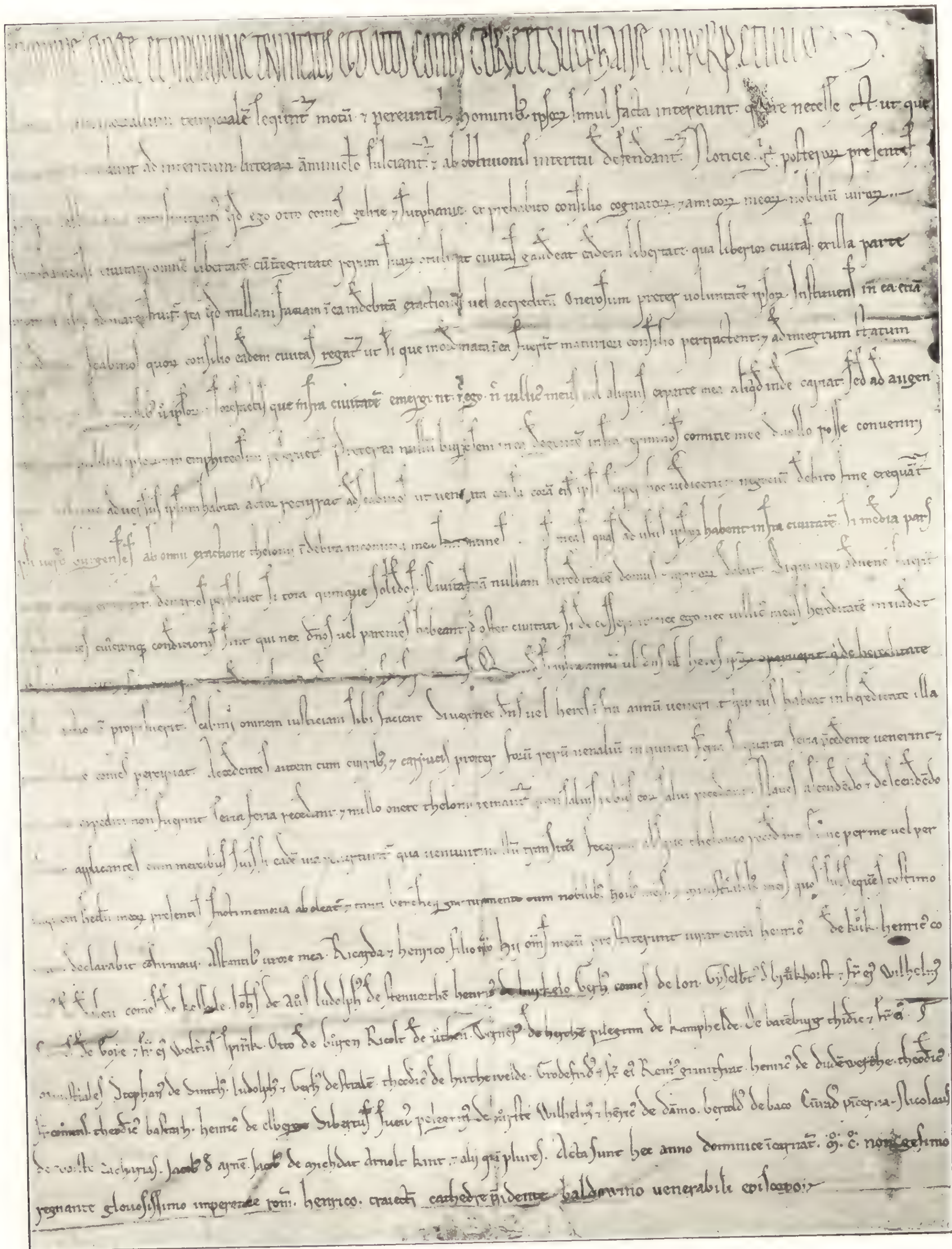
Wat Deventer voor de steden van Overijsel was, de moederstad, was Zutphen voor die van Gelderland.

Zutphen is ontstaan uit een grafe-

[1]) Over de Overijselsche stadrechtfamilie: Telting in Versl. en Med. der Vereeniging v. Overijselsch Regt en Gesch., stuk 22, blz. 121 vgl. en de daar aangehaalde bronnen.

[2]) Vgl. over de Overijselsche steden: De Geer van Jutfaas in Nieuwe Bijdr. v. Rechtsgel. en Wetg., N. R. dl. X, blz. 378 vlg.

lijken hof. De graven van Zutphen hadden hier het versterkte middelpunt van hun grootgrondbezit; nog lang lag het grafelijk kasteel binnen de muren der stad. In 1031 wordt Zutphen voor het eerst genoemd.

Afb. N°. 20. Stadbrief, door graaf Otto I in 1190 aan Zutphen geschonken. Origineel. Stadsarchief.

Afb. N°. 21. Zegel van Zutphen, 13de eeuw.

Misschien was het toen al een versterkte plaats; in 1059 wordt het in ieder geval als zoodanig aangeduid. Toen ook bestond reeds de kapittelkerk, aan St. Walburg gewijd. De bevolking bestond uit menschen van allerlei rechtstoestand en maatschappelijke positie: slaven, „wastijnsigen", „litones", „walmannen", dus drieërlei soorten van hoorigen, en ten slotte uit vrijen. Deze laatsten zullen ook hier den stoot tot de ontwikkeling hebben gegeven. Betrekkelijk snel is Zutphen opgebloeid: vandaar dan ook, dat graaf Otto I het dorp reeds in 1190 tot een vrije stad verhief. De oorkonde daarvan wordt nog als een der kostbaarste schatten in het Zutphensche stadsarchief bewaard.

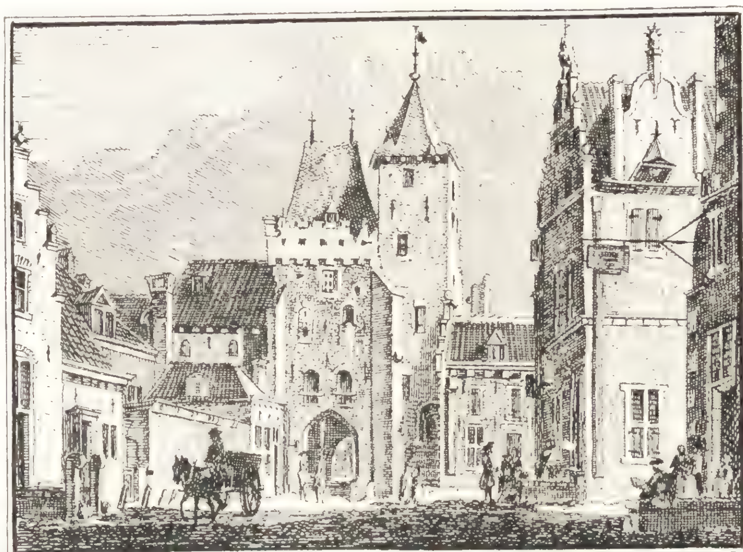
Het Zutphensche stadrecht is het gewone Geldersche stadrecht geworden. Niet alleen gold het Zutphensche privilege ook voor de dochtersteden, maar ook hadden alle nieuwe rechtsbepalingen, in Zutphen afgekondigd, ook in de andere steden kracht van wet. Vandaar dan ook, dat al deze steden zich te Zutphen een afschrift lieten nemen van de rechtsboeken der stad, het kondichboek en het stadboek. Het sprak dus van zelf, dat alle Geldersche steden hofvaart hadden op Zutphen en dat daaruit zich mettertijd en metterdaad hooger beroep ontwikkelde.

Afb. N°. 22. Zegel van Arnhem. 14de eeuw.

Dochtersteden van Zutphen werden nog in de dertiende eeuw Harderwijk, Roermond, Emmerik, Arnhem, Gent, Lochem, Doesburg, Wageningen, Elburg, Doetichem, Nieuwstad, Montfoort, Groenloo en Hat-

tem. In de veertiende eeuw kwamen Zaltbommel en Venloo daarbij, in de vijftiende eeuw Nijkerk. Al deze steden waren grafelijke, later hertogelijke steden. Maar bovendien telde Gelderland tal van steden, die alleen middellijk onder den landsheer stonden; deze steden verwierven natuurlijk stadrecht van hun eigen heer. In dat geval verkeerden Culemborg, Buren, 's Heerenberg, Keppel en Terborg, die alle in de veertiende en vijftiende eeuw steden werden.

Afb. N°. 23. St. Janspoort te Arnhem.
Kopergravure van H. Spilman naar J. de Beyer.

Wanneer en van wien Borculoo, Bredevoort, Huissen en Eibergen stadrecht verkregen, is onbekend; maar dat zij het op het einde der Middeleeuwen bezaten, staat vast [1]).

Afb. N°. 24. Het Kasteel te Culemborg (1620).
Kopergravure van A. Rademaker.

Geheel buiten deze ontwikkeling staan eigenaardig genoeg de beide oudste steden van Gelderland, Nijmegen en Tiel. Nijmegen was van oudsher een Rijks-

[1]) Vgl. over het Zutphensche stadrecht en de daarvan afhankelijke rechten: De Rechtsbronnen der stad Zutphen, uitg. door C. Pijnacker Hordijk (Oude Vaderlandsche Rechtsbronnen), Inleiding, passim; J. Gimberg, Een Geldersche stad in de Middeleeuwen, Gelre, Bijdragen en Mededeelingen, V, blz. 1 vlg.

Afb. N°. 25. Zegel van Roermond, 1278.

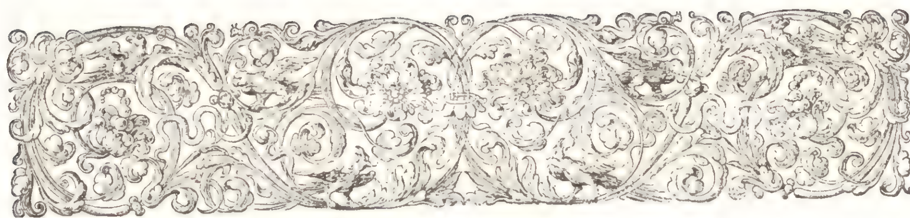
stad. Officieel stadrecht verkreeg het evenwel eerst in 1230 van den Roomsch-Koning Hendrik. Natuurlijk was dat privilege tevens een bevestiging van oude rechten, door vroegere keizers geschonken, met en benevens zoodanige rechten als 's konings voorouders aan Aken hadden gegeven; het omvatte bovendien het recht om een eigen bestuur en rechtspraak te mogen hebben, de hooge rechtspraak met galg en rad uit te oefenen, gratie te verleenen, oorlog te voeren en vrede te sluiten, wetten te geven, belastingen te heffen, bovendien het genot van tolvrij te mogen varen door het geheele rijk. Nijmegen was dus een vrije, souvereine Rijksstad. Het had sedert evenals Maastricht en Sittard hofvaart op Aken. Maar die vrijheid behield het niet lang. In 1248 verpandde de Roomsch-Koning Willem II Nijmegen voor 16,000 mark zilver aan graaf Otto II van Gelder. Deze nam dadelijk door verrassing bezit van de stad. Daar de pandsom nooit is afgelost, bleef Nijmegen sedert een Geldersche stad, maar met een geheel afwijkend stadrecht [1]).

Tiel herleefde na den Norentijd niet. De stad is later aan Brabant gekomen en in 1339 aan Gelder. Wanneer het stadrecht heeft verkregen, is onbekend; maar zeker stond ook deze oude stad buiten de Geldersche stadrechtfamilie [2]).

---

[1]) Over Nijmegen: De stadrechten van Nijmegen, uitg. door Krom en Pols (Oude vad. Rechtsbronnen), Inleiding; Staats Evers, Gelderland's voormalige steden, blz. 334 vlg.; De Geer van Jutfaas, Nieuwe Bijdragen voor Rechtsgeleerdheid en Wetgeving, N. R. dl. X, blz. 3 vlg.

[2]) Over Tiel: De stadrechten van Tiel, uitg. door J. S. van Veen (Oude vad. Rechtsbronnen), Inleiding; Staats Evers, Gelderland's voormalige steden, blz. 243 vlg.

VIERDE HOOFDSTUK.

Van dorp tot stad. Holland en Zeeland.

Wij komen ten slotte tot de Hollandsche en Zeeuwsche steden.

De ontwikkeling der Hollandsche en Zeeuwsche steden sluit zich niet aan bij die van de steden in het Oosten van ons land en dus bij die van het Duitsche rijk; maar willen wij den wortel van het Hollandsche en Zeeuwsche stadrecht zoeken, dan zullen wij moeten gaan naar het Zuiden, naar Brabant en Vlaanderen. Gelijk in het algemeen sedert de dertiende eeuw Holland en Zeeland meer en meer den invloed van de Zuidelijke Nederlanden ondergaan, zoo is die invloed vooral duidelijk waarneembaar op het gebied der stedelijke ontwikkeling.

Een geschiedenis te geven der Vlaamsche steden [1]) ligt niet binnen ons bestek. Maar het is noodig te herinneren aan dien stedebloei, omdat daarmede de opkomst der Zeeuwsche en Hollandsche steden samenhangt. Immers is de terugslag van wat in Vlaanderen voorviel, steeds in de Noordelijke Nederlanden waar te nemen. In 1304 triomfeerden de gilden in Utrecht over het aristocratische stadsbestuur door een opstand, die ongetwijfeld in verband moet worden gebracht met de overwinning der Vlaamsche poorters te Kortrijk.

Maar ook onmiddellijk is de Vlaamsche invloed te constateeren. Het spreekt van zelf, dat de tegenwoordige Zeeuwsche, vroeger Vlaamsche steden uitsluitend Vlaamsch recht hadden. Zoo ging het stadrecht van

---

[1]) Over de Vlaamsche steden: Warnkönig, Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte (3 dln., 1835—1842) en de Fransche vertaling daarvan door Geldolf (5 dln., 1835—1864); Wauters, Les libertés communales (2 dln., 1878); Vanderkinderen, Le siècle des Artevelde (1879); Hegel, Städte und Gilden, II, 115 vlg., Pirenne, Histoire de Belgique, I en II, passim, en de daar aangehaalde bronnen.

Brugge over op Aardenburg, Sluis, St. Anna Ter Muiden, Oostburg en IJzendijke, dat van Gent op Axel en Hulst [1]). Tot in den nieuwen tijd hebben deze stadjes dan ook hun Vlaamsch karakter behouden [2]).

Nog verder strekte zich de invloed van Vlaanderen uit. Middelburg ontving zijn stadrecht in 1217 van graaf Willem I; het werd bekrachtigd door gravin Johanna van Vlaanderen. Sedert het verdrag van Heidensee van 1168 had de graaf van Holland Zeeland Bewester Schelde in leen van Vlaanderen; er was een soort gemeenschappelijke regeering ingesteld; vandaar dat voor de stadvorming van Middelburg de toestemming der Vlaamsche gravin noodig was. Door dit privilege kreeg Middelburg een eigen vrede, een zelfstandigen rechtstoestand. Aan de burgers wordt de bescherming van personen en goederen in beide graafschappen gewaarborgd, alsmede een vaste vrede aan allen, burgers en vreemdelingen. De rechtsmacht van schepenen wordt omschreven en uitgebreid; zij worden bij uitsluiting bevoegd verklaard tot rechtspraak betrekkelijk de stad en haar inwoners; zelfs de graaf zou alleen van hun diensten gebruik maken bij de berechting van misdaden, die tot zijn competentie behooren. Boeten worden tegen allerlei misdrijven bedreigd en het aandeel van den graaf daarin vastgesteld. Alle inwoners der stad zullen hetzelfde recht genieten en voor schepenen terechtstaan. Schepenen zullen vrede leggen bij twisten. Geen burger zal gedwongen worden tot een gerechtelijk tweegevecht. Niemand zal als getuige worden opgeroepen tegen burgers, als hij eigendom in de stad bezit. Niemand zal een burger mogen aantasten; desnoods zal dat door de oproeping der burgerij bij klokgelui worden verhinderd. Goederen van minderjarigen zullen niet zonder borg aan de bloedverwanten worden gelaten. In hoofdzaak dus bepalingen van civiel-rechterlijken, niet publiek-rechterlijken aard. Blijkbaar werd hier de bestaande toestand in hoofdzaak bevestigd; het bestuur der stad, dat ongetwijfeld uit schout en schepenen zal hebben bestaan, werd door dit privilege niet veranderd [3]).

Afb. N°. 26. Zegel van Middelburg. 1416.

[1]) Telting, Aanteekeningen van het verhandelde in de sectie-vergaderingen van het Prov. Utr. Gen., 1904, 4 vlg., 15 vgl. en de daar aangehaalde litteratuur.

[2]) Afb. van het stadhuis te Sluis, hiervoor, dl. I, N°. 308, 309.

[3]) Oorkondenboek, I, N°. 261.

Afb. N⁰. 27. Keur door den Roomsch-Koni

Origineel. Stadsar

illem II aan Middelburg geschonken, 1254.

Verkleind facsimilé.

Het ligt voor de hand dit Middelburgsche stadrecht, het eerste in Zeeland, in verband te brengen met dat der Vlaamsche steden. Inderdaad herinnert het in menig opzicht aan dat van sommige kleine steden van Vlaanderen. Het werd in 1254 bevestigd door de beroemde keur van Willem II, beroemd ook, omdat dit handvest een van de oudste in het Nederlandsch gestelde oorkonden is [1]). In deze keur wordt ook genoemd als nieuwe autoriteit een „borghmeister", die in rang gelijk wordt gesteld met schepenen. Deze burgemeester heeft collega's gekregen; in een stuk van 1273 staan burgemeesteren al in rang vóór de schepenen [2]); zij zijn het college, dat meer en meer het bestuur der stad in handen neemt, terwijl de schepenen zich met de rechtspraak moeten vergenoegen.

Het stadrecht van Middelburg is dat van alle andere Zeeuwsche steden geworden.

Domburg verkreeg reeds in 1223 van Floris IV en den kastelein van Zeeland, maar buiten medewerking van Vlaanderen, een stadrecht, dat aan dat van Middelburg was ontleend. Ook aan Westkapelle viel dit recht nog in hetzelfde jaar ten deel. De oudste keur van Veere, eveneens naar die van Middelburg genomen, moet nog uit de dertiende eeuw zijn. Zieriksee verkreeg in 1248 een keur van Willem II, die zeer veel overeenkomst heeft met die van Middelburg van 1254. Vlissingen eindelijk kreeg van graaf Willem III het stadrecht van Middelburg. Hier hebben wij een stad voor ons, die als een zuivere handelsnederzetting is te beschouwen. Eerst als er een nieuwe haven gemaakt is, krijgt Vlissingen in 1315 zijn stadrecht „omme die havene te beterne ende om die poirt voirsz. te meerene; ende oic om alrehande lude dair mogen comen behoudelike, ende elc coopman dair moge comen ende keren mit haeren goede in sekeren beschermte ende in goeden payse" [3]).

Afb. N°. 28. Zegel van Zieriksee. 1299.

[1]) T. a. p. I, N°. 590.

[2]) T. a. p. II, N°. 255.

[3]) Hand. en Med. v. d. Maatsch. der Ned. Letterk. 1890/91, blz. 25; Dommisse, De ambachtsheerlijkheid Oud-Vlissingen en de wording van Nieuw-Vlissingen. Archief Zeeuwsch Genootschap, 1910.

De overige steden van Zeeland waren geen grafelijke, maar heerlijke steden. Goes ontving in 1342 het stadrecht van Middelburg van Jan van Beaumont, Tholen in 1366 van diens zoon Jan van Blois. Kortgene en St. Maartensdijk werden in de veertiende eeuw steden door de gunst der heeren van Borsselen [1]).

Met Reimerswaal stond de zaak eenigszins anders. Deze plaats stond oorspronkelijk onder heeren, maar ontving natuurlijk ook enkele privilegiën. In zulk een brief van 1315 spreekt Willem III van „zijn" stad Reimerswaal. Maar in volgende stukken tot 1371 toe is nooit anders sprake dan van een dorp; in dien tijd worden ook weer heeren en vrouwen van Reimerswaal genoemd. Eerst in 1375 gaf Albrecht een stedelijk privilege, vermoedelijk ter zelfder tijd, dat Reimerswaal weer onder de grafelijkheid terugkeerde [2]).

Afb. N°. 29.
Zegel van Reimerswaal.
1416.

Eindelijk de Hollandsche steden.

Naar recht en reden moeten wij daarbij beginnen met Hollands oudste stad, Dordrecht. Het oudste stuk, dat hier in aanmerking komt is een privilege van Dirk VII van 1200, waarbij hij de Dordtsche burgers toestaat, dat niemand daar laken zal mogen verkoopen, die niet tot het wantsnijdersgild behoort. Er moet dus reeds in 1200 een vrij belangrijke lakenindustrie en -handel hebben bestaan, ouder dan wij van eenige andere Hollandsche stad weten. Het verwondert ons dan ook niet, dat in dit stuk de bewoners van Dordrecht stedelingen worden genoemd, met eigen recht en bestuur; het blijkt, dat dat recht en bestuur in handen was van schepenen; de graaf werd vertegenwoordigd door zijn ambtenaar, den schout [3]).

Een eigenlijke stadbrief is dit charter van 1200 natuurlijk niet. Dat karakter draagt de handvest, in 1220 door Willem I aan Dordrecht gegeven [4]). Het charter is, door brand zwaar gehavend, eerst in onzen tijd teruggevonden. Maar een groot bezwaar is dat niet; immers het uitnemend bewaarde privilege van Willem II van 1252 [5]) is zoo goed als woordelijk

[1]) De Geer van Jutphaas in Nieuwe Bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving, Nieuwe Reeks, X, blz. 36 vlg., verbeterd door Telting, Aanteekeningen van het verhandelde in de sectie-vergaderingen van het Prov. Utr. Gen. 1904, blz. 5, 15 en de daar aangehaalde litteratuur.

[2]) Vgl. Fruin, Het archief der stad Reimerswaal, blz. 21 vlg. en de blz. 3 vlg. vermelde litteratuur.

[3]) Oorkondenboek I, N°. 181.

[4]) T. a. p. I, N°. 271.

[5]) T. a. p. I, N°. 505; Van de Wall, p. 20.

aan dat van zijn grootvader gelijk. Het bestuur der stad bestond in 1220 reeds uit schout, schepenen en raden, gekozen door den graaf. Beklaagde Dordrecht zich over den schout, dan beloofde de graaf een ander te zullen zetten. Aan schout en schepenen stond de hooge en de lage rechtspraak; zij mochten ook door keuren rust, veiligheid en zekerheid waarborgen. Ook in dit privilege werden tal van boeten op misdrijven gesteld; daarvan zou de graaf twee derde, de stad het overige derde verkrijgen. Ook zou geen burger worden gedwongen tot een tweegevecht. Wie weigert zijn schuld te betalen, dien zullen schout en schepenen panden (gijselen). Wie jaar en dag in Dordrecht heeft gewoond, geldt als vrij man. De burgerij moet eindelijk den graaf met een koggeschip in den oorlog dienen; wanneer de graaf in Dordrecht komt, zullen de burgers hem voor veertien dagen krediet verleenen.

In 1220 bestond dus het bestuur der stad reeds uit schout, schepenen en raden. Deze raden vormen hier, gelijk overal, het uit de burgerij opgekomen college, dat zich al spoedig naast de grafelijke schepenen plaatst. In 1284 reeds heeten zij burgemeesters. Welke hun oorspronkelijke functiën zijn geweest, blijkt niet; maar al zeer vroeg moet hun het beheer der financiën zijn toevertrouwd; juist van deze burgemeesters zijn stedelijke rekeningen bewaard uit de jaren 1284 en 1285, lange perkamenten strooken, op zeer primitieve, haast slordige wijze ingericht, maar die hierom voor ons zoo groote waarde hebben, omdat zij de oudste rekeningen zijn van een Nederlandsche stad [1]).

Afb. N°. 30. Zegel van Dordrecht. 15de eeuw.

Van waar het Dordtsche stadrecht afkomstig is, schuilt in het duister. Maar men is geneigd aan Brabant te denken zoowel om de geographische ligging der stad als omdat wij weten, dat ook andere Hollandsche stadrechten aan het Brabantsche zijn ontleend. Evenmin als wij de moeder van het Dordtsche stadrecht kennen, weten wij veel van de dochters. Wel had het Dordtsche stadrecht een domineerenden invloed op de Zuid-Hollandsche eilanden, die later voor een deel aan de stad waren onderworpen; maar daarin duldde zij natuurlijk geen opkomst van een stad.

---

1) Uitgegeven door Ch. M. Dozy in Werken van het Historisch Genootschap, Derde Reeks, N°. 2.

Afb. N⁰. 31*a*. Stadsrekening van D o r d r e c h t, 1285. Origineel. Stadsarchief.

Afb. N°. 31*b*. Stadsrekening van **D o r d r e c h t**, 1285. Origineel. Stadsarchief.

Verder had alleen Schiedam hofvaart op Dordrecht. Bovendien bestond er een nauwe betrekking tusschen Dordrecht en Geertruidenberg. Deze stad behoort almede tot de oudste steden van Holland; reeds in 1213 verkreeg zij een stadrecht van Willem I, dat echter vrij beperkt was, de rechten van den graaf ongeveer onaangetast liet en de kleine stad zeer weinig vrijheid van beweging gaf [1]. De regeling van markten en tollen was in dat privilege de hoofdzaak; ook blijkt uit het stuk, dat vóór 1213 nog niet eens alle burgers der nieuwe stad vrij waren; dat voorrecht viel hun eerst toen ten deel. Maar van het recht om keuren uit te vaardigen, dat anders kenmerkend is voor een stadrecht, was in Geertruidenberg geen sprake; de graaf hield dat recht aan zich. Het stadrecht van Dordrecht verkreeg Geertruidenberg dus niet; toch bestond er tusschen beide steden een nauwe rechtsbetrekking, al schijnt hofvaart en appel van de kleinere op de grootere stad niet voorgeschreven te zijn geweest [2].

Een veel grootere uitbreiding heeft het stadrecht van de tweede stad van Holland, van Haarlem gevonden. Maar niet alleen hierom, maar ook omdat van zijn recht de afkomst met zekerheid kan worden aangewezen, is Haarlem voor ons van belang. Genealogisch naar boven en naar beneden is van nagenoeg geen stad zooveel bekend.

Haarlem ontving zijn stadrecht in 1245 van Willem II. Het spreekt echter vanzelf, dat het reeds vóór dien tijd in geographischen en economischen zin een stad was. Ook hier volgde het recht den toestand, niet omgekeerd. Reeds in het begin der dertiende eeuw moet Haarlem eenigszins uit Kennemerland zijn geëximeerd, een afzonderlijk rechtsdistrict hebben gevormd; ten minste de meergenoemde brief van 1206 [3], waarin Haarlem als een der hoofdsteden van Holland wordt genoemd, onderscheidt de buren en aangelegenen van het dorp tegenover de overige Kennemers. Reeds onder Floris IV genoten de Haarlemmers tolvrijheid door Holland. Deze en andere voorrechten, die echter Haarlem nog niet tot een stad maakten, werden nu bevestigd door den stadbrief van 1245 [4].

Vanwaar ontleende Willem II het stadrecht, dat hij aan Haarlem schonk? Deze vraag is niet lang geleden afdoende beantwoord. Verrassend

[1]) Oorkondenboek, I, N⁰. 235.

[2]) Telting, Aanteekeningen omtrent het verhandelde in de sectie-vergaderingen van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, 1904, blz. 15.

[3]) Oorkondenboek, I, N⁰. 206.

[4]) Het meeste, dat beneden over Haarlem en de oorsprong van zijn stadrecht wordt gezegd, is ontleend aan de grondige onderzoekingen van Huizinga, in Bijdragen voor vad. gesch. en oudh., Vierde Reeks, IV, 412 vlg., V, 16 vlg.

is gebleken, dat de moederstad van Haarlem moet worden gezocht in Brabant en wel in den Bosch. De sleutel tot deze ontdekking was de eigenaardige verhouding van Delft en den Bosch. Uit een brief van 1259 [1]) blijkt namelijk, dat Delft hofvaart had op den Bosch, niet op een Hollandsche stad. En dat, terwijl het vaststaat, dat Delft in 1246 het stadrecht van Haarlem verkreeg en dus van een ontleening van het Delftsche recht aan dat van den Bosch geen sprake kan zijn. De oplossing van dit staatsrechterlijke raadsel werd gevonden door de nauwkeurige vergelijking der rechten van Haarlem, Delft, den Bosch en Leuven, dat weer op zijn beurt de moederstad is van den Bosch. Daaruit is gebleken, dat het Bossche stadrecht aan Haarlem is geschonken en dat Delft, dat het Haarlemsche recht bezat, zich met voorbijgaan van de moeder onmiddellijk tot de grootmoeder wendde, toen het zijn hofvaart dirigeerde op 's Hertogenbosch.

Afb. N°. 32. Zegel van Haarlem. 1299.

Het feit, dat Willem II in 1245 aan Haarlem het recht van een Brabantsche stad schonk, staat vast, al heeft men de traditie van de afstamming, die anders in onze middeleeuwsche steden zoo pieteitvol werd gehandhaafd, te Haarlem opvallend spoedig vergeten; geen Haarlemsch stuk zinspeelt op den oorsprong van het stadrecht.

Brabant is in zijn ontwikkeling, economisch en politiek, Vlaanderen ongeveer een eeuw gevolgd. Ook hier hebben de steden zich als middelpunten van industrie en handel ontwikkeld. Ook hier hebben zij weldra een aan dien economischen groei geëvenredigde politieke beteekenis. Ook hier vinden wij in de steden de wording van een regentenpatriciaat, dat in schepenbank en raadkamer de stad berecht en bestuurt. Ook hier ontwikkelt zich onder en naast de klasse van regenten-fabrikanten-kooplieden een klasse van handwerkslieden, die welhaast in haar gilden haar wettelijke organisatie vindt. Ook hier komen evenals in Vlaanderen sociale woelingen voor, werkliedenoproeren, die soms tot bloedig geweld aan beide zijden aanleiding geven. Maar in het algemeen vertoonen zich al deze verschijnselen in Brabant ongeveer een eeuw later dan in Vlaanderen.

[1]) Oorkondenboek, II, N°. 58.

Het oudste Brabantsche stadrecht is dat van Vilvoorde van 1192. Dan volgt dat van Leuven van 1211, daarna dat van Brussel van 1229. En zoo gaat het steeds verder voort: tal van Brabantsche steden verkrijgen in de dertiende en veertiende eeuw stadrecht.

Het oudste stadrecht, dat wij van Leuven kennen, is dus van 1211. Maar er moet nog een ouder zijn geweest, dat verloren is gegaan. Reeds in 1160 verhief hertog Godfried III twee dorpen, Baisy en Frasnes, tot steden en schonk hun het Leuvensche recht. Wanneer wij dezen ouderdom van het Leuvensche stadrecht in het oog houden, wordt ook de verhouding van deze stad tot den Bosch duidelijk. Den Bosch kan men veilig een der weinige gestichte steden noemen. Wel is het een legende gebleken, dat Godfried III zich in 1184 of 1185 in het bosch bij Orten een lustslot liet bouwen, waarom 's Hertogenbosch zou zijn ontstaan. Maar in dezen tijd zal men toch de stichting der stad wel dienen te stellen; in ieder geval is er in een stuk van 1196 sprake van „de nieuwe stad bij het Bosch", aan welker inwoners door keizer Hendrik VI tolvrijheid wordt geschonken op den Rijn. En in hetzelfde jaar geeft ook graaf Otto I van Gelder tolvrijheid in zijn gebied aan de „burgers van de nieuwe stad aan het Bosch bij Orten." Wanneer de hertog van Brabant nu aan zijn nieuwe stichting stadrecht heeft gegeven, is onbekend. Wij kennen geen ouder stadsprivilege van den Bosch dan dat van 1330; maar stellig zijn wij niet ver van de waarheid, wanneer wij het Bossche stadrecht op ongeveer 1195 dagteekenen. Stellig wordt den Bosch reeds in 1212 onder de oudere steden van Brabant gerekend.

In den loop der dertiende eeuw heeft den Bosch zich reeds ontwikkeld tot de voornaamste stad van noordelijk Brabant. Vooral blijkt de domineerende positie, die de stad innam, uit het feit dat zij haar stadrecht aan tal van plaatsen in den omtrek heeft gegeven. Reeds in 1230 verkrijgt Oosterwijk het op eigen verzoek, in 1232 St. Oedenrode en Eindhoven, later tal van andere steden en stadjes. Het is evenwel mogelijk, dat die stadrechten niet alle volledige stedelijke zelfstandigheid gaven, maar alleen betrekking hadden op de persoonlijke vrijheid der bewoners.

Den Bosch nu heeft zijn recht weer geschonken aan Haarlem. De overeenkomst van beide is treffend; zelfs de volgorde der artikelen en de tekst van vele bepalingen komt volkomen overeen. Hoe echter Willem II er toe gekomen is, het Bossche stadrecht in Holland te importeeren, is meer te vermoeden dan te verklaren. De betrekkingen van Brabant en Holland waren sedert het begin der dertiende eeuw uitstekend en hartelijk. Zoo kan Willem II door zijn relatiën met Brabant het stadrecht daar hebben gekend. Ook is het mogelijk, dat hij heeft ingezien, dat het recht

van een jonge, nog kleine stad als den Bosch beter paste voor de opkomende Hollandsche steden dan het Vlaamsche stadrecht, dat zich reeds had aangepast aan de ontwikkeling van groeiende wereldsteden. En ook kan zijn voorkeur voor het Brabantsche stadrecht worden verklaard door de grootere macht, die het den landsheer had gelaten. Voor de bezwaren heeft hij allicht minder oog gehad. Op zich zelf was het niet verstandig het zuiver Frankische stadrecht van den Bosch zoo goed als onveranderd over te planten naar het Friesch-Frankische Haarlem. Maar ook hier heeft men het geschreven recht te onderscheiden van het werkelijk toegepaste. Ook in de Middeleeuwen bleven wetsbepalingen, die niet strookten met de populaire rechtsopvattingen, een doode letter.

De invoering van het Brabantsche stadrecht verklaart ook de bestuursinrichting van Haarlem. Het bestuur der stad bestaat uit schout, schepenen en gezworenen. Aan het Brabantsche recht ontleend zijn de schepenen, die men hier op Frieschen bodem eigenlijk niet zou verwachten en die men dan ook twintig jaar later in Leiden nog niet aantreft. Ook de gezworenen zijn uit Brabant geïmporteerd, waar zij evenals de raden in Holland het bestuurselement vertegenwoordigen, dat rechtstreeks uit de burgerij opkomt, spontaan, of uit een oud markebestuur, uit een marktgerecht of waaruit dan ook. In 1276 is hun naam gezworenen reeds door de gewone Hollandsche benaming van raden vervangen.

Het Haarlemsche stadrecht is zeer vruchtbaar geweest, vruchtbaarder dan eenig ander in Nederland; het heeft zelfs nakomelingen tot in het zesde geslacht gehad. Wij zagen, dat al dadelijk in 1246 Delft het Haarlemsche recht verkreeg [1]). Waarschijnlijk is het stadrecht van 's-Gravezande van hetzelfde jaar ook aan dit van Haarlem ontleend [2]). Maar vooral is het een feit van beteekenis, dat Haarlem de moederstad is geworden van geheel West-Friesland.

Allereerst gaf Haarlem zijn stadrecht aan Alkmaar, dat in 1254 door Willem II daarmede werd begiftigd [3]). Maar het geslacht ging nog verder. Het Haarlemsche stadrecht werd het normale recht in West-Friesland. Oorspronkelijk lagen hier de drie gouwen Texla, Wiron en Westlingi. Een zeer groot gedeelte van dit gebied ging door de doorbraak der Zuiderzee verloren. Van Texla bleven alleen de eilanden Vlieland en Tessel en de Noordpunt van Noord-Holland over, van Wiron alleen het eiland Wieringen; Westlingi is het latere West-Friesland. Al deze landen

---

1) T. a. p. I, N⁰. 418.
2) T. a. p. I, N⁰. 421.
3) T. a. p. I, N⁰. 595.

werden bewoond door de strijdbare West-Friezen, die eeuwen lang hun vrijheid tegen de Hollandsche graven hebben verdedigd. Maar juist de genoemde doorbraak sneed hen af van het oude vaderland en maakte hun onderwerping aan den Hollandschen graaf onvermijdelijk. Al liet Willem II zijn leven nog onder de knotsen der Friezen, zijn zoon Floris V zag het einde van de oude bloedveete. In 1284 onderwierp zich Wieringen, in 1289 ook Tessel en West-Friesland. Eigenlijk mag men hier nauwelijks van onderwerping spreken. Wat tot stand kwam was een verdrag van een vorst met een vrij volk, een beslechting van wederzijdsche geschillen. Daarbij erkennen de West-Friezen den graaf als hun heer; maar hun oude rechten worden hun verzekerd; de grafelijke rechten worden nauwkeurig afgebakend; de graaf zal schouten en schepenen benoemen, mag wegen en sterkten aanleggen en verkrijgt bepaalde inkomsten; maar grondbezit mag hij niet verwerven; van invoering van het leenstelsel is geen sprake. West-Friesland wordt dus niet bij Holland ingelijfd: steeds betitelen Floris V en zijn opvolgers zich graaf van Holland en Zeeland, heer van Friesland; en zelfs hun opvolgers in de souvereiniteit noemen zich nooit anders dan Staten van Holland en West-Friesland.

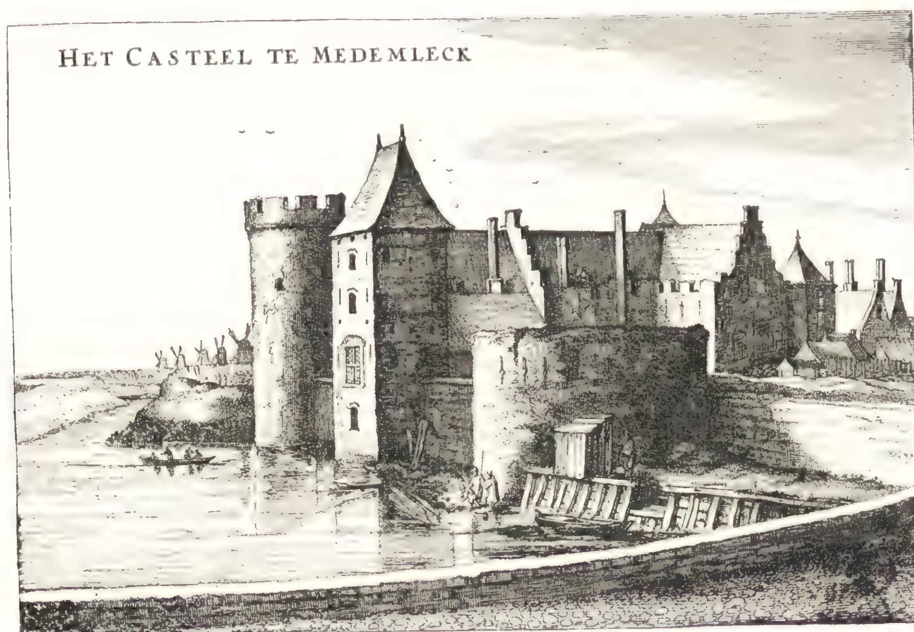
Afb. N°. 33. Zegel van Alkmaar. 1299.

In West-Friesland werd door Jan I in 1299 het Kennemer landrecht ingevoerd [1]). Reeds was er toen een plaats met eigen recht. Medemblik, de oude zetel der Friesche koningen, had reeds in 1289 het stadrecht van Alkmaar verkregen [2]). Lang bleef Medemblik de eenige stad in deze streken. Eerst in 1355 kreeg Enkhuizen [3]) en in 1356 Hoorn [4]) het stadrecht van Medemblik. Hier vinden wij voor het eerst het karakteristieke voorbeeld van een West-Friesche stedeformatie die sedert over het geheele land is overgenomen. Enkhuizen was namelijk in geographischen en economischen zin geen eigenlijke stad, maar een vereeniging van twee dorpen met hun gebied. Eveneens merkwaardig was

1) T. a. p. II, N°. 1098.
2) T. a. p. II, N°. 664.
3) Van Mieris, Charterboek, II, 827.
4) T. a. p. II, 865.

de formatie van Hoorn. Dit was oorspronkelijk geen dorp, maar een handelsplaats, ontstaan in den ban van het dorp Zwaag; het werd nu met zijn omgeving tot stad verheven [1]).

Dit voorbeeld werd nagevolgd. In 1364 combineerde Albrecht de dorpen Grootebroek en Bovenkarspel met hun gebied tot een stad, waaraan de naam Broek en het stadrecht van Medemblik werd gegeven [2]). In 1402 werden aan deze stad nog de dorpen Lutjebroek en Hoogkarspel toegevoegd [3]). In hetzelfde jaar werd Schellinkhout

Afb. N⁰. 34. Het Kasteel te Medemblik (1649).

met zijn gebied tot een stad verheven, alweer met het recht van Medemblik [4]). In 1408 werden een reeks dorpen door Willem VI met Hoorn vereenigd, d. w. z. niet onderworpen aan het gezag der stad, maar eenvoudig ingelijfd in het stadsgebied [5]). Deze graaf ging nog verder. Hij organiseerde het geheele platteland van West-Friesland in stedenvorm. In 1413 stelde hij een ordonnantie vast op het baljuwschap van Medemblik, de oostelijke helft van West-Friesland. Eenige gedeelten daarvan werden bij de daar reeds bestaande steden gevoegd; wat overbleef, werd

[1]) Van Marle, Hoorn au moyen-âge (La Haye, 1910), 3 vlg.
[2]) Van Mieris III, 166.
[3]) T. a. p. III, 770.
[4]) T. a. p. III, 772.
[5]) T. a. p. IV, 103.

in zeven schoutambten verdeeld. Het volgende jaar kwam de beslissende maatregel: toen werd aan al deze zeven schoutambten, Westwoud, Hem, Spanbroek, Hoogwoud, Abbekerk, Wognum en Sybekarspel, het stadrecht van Schellinkhout geschonken [1]. Het spreekt wel van zelf, dat deze nieuwe steden in maatschappelijken zin nooit werkelijke steden zijn geworden; het bleven eenvoudig plattelands-districten. Met Broek en Schellinkhout waren de zeven genoemde de kleine steden van West-Friesland; Medemblik, Enkhuizen en Hoorn waren de groote. In 1415 werd zoo ook de andere helft van West-Friesland, het Westerbaljuwschap, georganiseerd. Vooreerst werd een reeks van dorpen ingelijfd bij Alkmaar. Het overige gedeelte van het platteland werd in vijf schoutambten verdeeld en deze weder met het stadrecht van Medemblik begiftigd. Deze vijf steden waren Niedorp, Barsingerhorn, Schagen, Winkel en Langendijk. Nog verder werd het nieuwe beginsel toegepast. Ook de eilanden Tessel en Wieringen werden tot steden verheven. Tessel verkreeg in 1415, Wieringen in 1432 het stadrecht van Alkmaar. Nog veel later, in 1462, verwierf het kleine Burghorn, dat door bedijking was ontstaan, van zijn heer het stadrecht van Hoogwoud.

Deze eigenaardige West-Friesche stedeformatie eischt verklaring. Een voorrecht, dat door allen wordt bezeten, houdt op een voorrecht te zijn en dat toch is het algemeene karakter van het stadrecht. Een stadrecht, dat wordt bezeten door stedelingen en boeren, is niets anders dan een nieuwe vorm van landrecht, waaraan ook de steden zijn onderworpen. Maar bovendien, wanneer stad en land rechtens gelijk worden gesteld en gezamenlijk worden begiftigd met een hooger recht dan het gewone landrecht, dan moeten de sociale toestanden zulk een gelijkstelling mogelijk maken. Een eigenaardigheid van het stadrecht is, dat het vrijheid en gelijkheid van alle burgers onderstelt en erkent. Welnu, wanneer het platteland van West-Friesland met stadrecht kan worden beschonken, dan blijkt daaruit al, dat de maatschappij er daar anders uitziet dan overal elders. Dat in den regel het stadrecht niet is uitgebreid over het platteland, vindt zijn oorzaak niet in den onwil van vorsten en heeren, maar in de toestanden zelf. Hoe zou ooit stadrecht hebben kunnen zijn ingevoerd op het platteland van Holland en Zeeland, van Gelderland en van het Sticht, waar het leenstelsel het maatschappelijk leven nog beheerschte en het aanzijn had gegeven aan een maatschappij, verdeeld in allerlei rangen en standen? Voor stadrecht was daar geen plaats.

---

[1] Pols, West-Friesche Stadsrechten, I, blz. XVIII vlg. Aan deze zeer belangrijke uitgave, de grondslag van onze kennis der oude West-Friesche steden, is het grootste gedeelte van het boven medegedeelde ontleend.

In West-Friesland moeten de sociale toestanden dus anders zijn geweest dan in Holland, ook anders dan in het eigenlijke Friesland. In West-Friesland vond men geen machtigen leenadel, zelfs geen erfelijken stand van welgeborenen. Daar zag men geen machtige, rijke abdijen, die door hun groot grondbezit even goed de sociale orde van het leenstelsel vertegenwoordigden als de adel. Evenmin had de kerk hier een belangrijk goederenbezit weten te verwerven. De geestelijken waren hier eenvoudig de bedienaren van den godsdienst, verkozen en betaald door de gemeente. Evenmin vond men hier machtige steden, die het platte land konden en wilden overheerschen; de weinige werkelijke steden zijn altijd klein gebleven. Integendeel, de bevolking bestond uit wat men noemde buren, uit vrije boeren, kleine grondbezitters. Zij bestuurden in hun gemeente hun eigen zaken en lieten hun eigen recht spreken door hun verkozen magistraten.

Dat alles schijnt zeer democratisch en idyllisch, maar was het op den keper beschouwd toch niet. Er waren groote bezwaren verbonden aan het deelnemen van alle vrije buren aan bestuur en rechtspraak. Ook hier gaf dat aanleiding tot corruptie op groote schaal. Wij hooren ernstige klachten over afpersing en knevelarij van schouten en baljuwen, die vrij spel hadden in de dorpen, daar er van het dorpsgerecht geen hooger beroep bestond. Juist hier moeten wij het verband leggen tusschen den maatschappelijken toestand en de algemeene invoering van het stadrecht. Het was vermoedelijk om de rechtspraak te verbeteren, dat de graaf tot dezen exceptioneelen maatregel overging. Daardoor kregen de landelijke districten stadrecht, d. i. een eigen vrede, zelfstandige recht, een afzonderlijke rechtspraak; zij werden ook administratieve eenheden. Maar ook — door de verheffing tot stad verdwenen de schepenbanken der afzonderlijke dorpen; zij werden vervangen door de algemeene schepenbank van de stad, van het district. Verbetering van de rechtspraak was het gevolg.

Intusschen, geheel intact is de nieuwe regeling niet gebleven. In den strijd van Jakoba van Beieren en Philips van Bourgondië kozen de West-Friezen in het algemeen de zijde van hun landsvrouwe. De straf bleef niet uit; Philips trok alle West-Friesche stedelijke privilegiën in, behalve die van Medemblik, Enkhuizen, Hoorn, Schellinkhout, Westwoud en Hem, maar met inbegrip van het Kennemer Alkmaar. Eerst langzamerhand kregen die steden haar rechten terug, maar sommige toch niet geheel. Dat hing samen met een belangrijke sociale verandering, die Philips in West-Friesland invoerde: hij richtte overal heerlijkheden op ten behoeve van zijn zegevierende krijgsoversten en van de talrijke bastaarden, die het Beiersche huis ten laste van den lande had nagelaten.

Het spreekt van zelf, dat dit alles de eigenaardige stedeformatie van

West-Friesland aantastte. Sommige steden verdwenen voor goed, zoo Langendijk en de vroeger bij Alkmaar gevoegde dorpen. Schagen en Barsingerhorn werden heerlijkheden, evenzoo Hoogwoud, Spanbroek en Schellinkhout. Enkele steden kregen hun stadrecht van hun heeren terug, Schagen reeds in 1427, evenzoo kort daarna Barsingerhorn, Hoogwoud eerst in 1450. Maar natuurlijk waren zij nu geen vrije grafelijke steden meer; zij stonden onder een heer, die zich in zijn stad allerlei rechten voorbehield. Sommige plaatsen kwamen weer aan de grafelijkheid terug en herkregen dan ook in den regel haar stadrecht, zooals Spanbroek en Schellinkhout omstreeks 1450. In 1452 worden ook Winkel en Niedorp weer als steden vermeld.

Zoo was de eigenaardige staatsrechterlijke toestand van West-Friesland, een toestand, die zijn grond vond in zeer afwijkende sociale verhoudingen. Landbouw en veeteelt waren de voornaamste middelen van bestaan van dit boerenvolk, maar daarnaast ook zeevaart en visscherij. Het zijn juist de steden Enkhuizen en Hoorn, die in de vijftiende eeuw de centra worden van visscherij en scheepvaart. Hier worden de eerste fluiten gebouwd; te Hoorn wordt het eerste groote haringnet gebreid. Ook daar kwam een lakennering van eenige beteekenis op. Daar in de zeesteden ontwikkelde zich een groothandel van beteekenis, die ter zee voer ver buiten de palen des lands. En de bemanning voor de groote West-Friesche visschers- en koopvaardijvloot werd niet alleen uit de zeesteden, maar uit het geheele platteland gerecruteerd. Hier was iedere boer tevens schipper. Het is dit volk van boeren en schippers, dat van ouds aan de maatschappelijke en politieke vrijheid gewend, te land en ter zee in den strijd tegen de elementen zijn zelfstandigheid heeft gevormd en zich zelf tot het stoere, knoestige volk heeft opgevoed, dat in onze historie zulk een belangrijke rol speelt. De West-Friezen zijn het geweest, die eeuwen lang weigerden het hoofd te buigen voor den Hollandschen graaf en die hun zelfstandigheid bleven handhaven, ook nadat zij hem als heer hadden erkend. Zij zijn het, die als een lastig te regeeren volk bekend staan en die reputatie ten volle verdienen. Hier komen herhaaldelijk in de veertiende en vijftiende eeuw algemeene volksopstanden voor. Maar het is ook dit volk, dat, zoodra eenmaal in den Briel het sein tot den opstand is gegeven, onmiddellijk de oproerbanier, de Oranjevlag opsteekt. Na den Briel volgt in weinige weken Enkhuizen en geheel West-Friesland. Het is naar deze West-Friezen, dat de Prins van Oranje zich begeeft, wanneer op het einde van 1572 de zaak van den opstand overal elders verloren schijnt. Onder deze West-Friezen zal hij den laatsten kamp wagen, tot overwinning of ondergang. En met dit stoere, vrije volk heeft

hij getriomfeerd. Van Alkmaar begon de victorie; de slag op de Zuiderzee bekrachtigde deze zege der West-Friezen.

Het spreekt wel van zelf, dat wij deze geestdrift voor de politieke vrijheid in verband moeten brengen met de maatschappelijke en staatsrechterlijke toestanden. Wat elders veelal de zaak der steden alleen was, was hier volkszaak. Vrije burgers, anders alleen in de steden te vinden, trof men hier overal aan. Maar deze toestanden waren exceptioneel. In ons land vinden zij hun wedergade niet. Maar in Frankrijk, in Ponthieu en Laonnais hebben in de twaalfde eeuw sommige dorpsgroepen een federatie gevormd en zich tot een commune vereenigd. Dat zijn de zoogenaamde „communes rurales", die dus veel overeenkomst vertoonen met onze West-Friesche steden. Lang schijnen zij echter niet te hebben bestaan; zij zijn den weg van de andere Fransche communes opgegaan en natuurlijk door de eigenaardige omstandigheden, waaronder zij bestonden, nog vroeger in verval geraakt dan deze [1]).

Niet alleen aan West-Friesland gaf Haarlem zijn stadrecht; de derde groote stad van Holland Delft, verkreeg in 1246 het Haarlemsche recht. De vierde groote stad, Leiden, dankte haar recht aan Floris V, die haar in 1266 bij den aanvang van zijne regeering een stedelijke handvest schonk. Deze handvest, de bevestiging van vroegere voorrechten, door 's graven voorouders [2]) aan Leiden verleend, is vroeger uitvoerig besproken [3]). Van waar het Leidsche stadrecht afkomstig is, is onbekend. Eigenaardig genoeg schonk Floris V aan zijn geboortestad niet het Haarlemsche recht, dat toch als voorbeeld van een reeds twintig jaar toegepast recht voor de nieuwe stad uitnemend had kunnen dienen. Heeft men misschien te Leiden bezwaar gemaakt tegen het uit Brabant geïmporteerde stadrecht en zijn eigen recht mogelijk liever ontleend aan het recht van Rijnland? Het is niet duidelijk, maar voorloopig mag men het Leidsche stadrecht voor oorspronkelijk Hollandsch houden.

Afb. N°. 35. Zegel van Leiden. 1293. 1299.

Nog een andere tegenstelling tot de meeste stadrechten kenmerkt dat

[1]) Telting in Aanteekeningen aangaande het verhandelde in de sectiën van het Prov. Utrechtsch Genootschap, 1904, blz. 7.

[2]) Vgl. over deze quaestie Blok, Een Hollandsche stad in de Middeleeuwen, blz. 24 vlg.

[3]) Boven, blz. 60 vlg.

van Leiden. Het schonk de jonge stad wel haar eigen recht, maar handhaafde krachtig dat van den graaf en den burggraaf. Leidens stedelijke rechten hebben zich veel langzamer ontwikkeld dan die van de meeste andere steden. Zoo heeft deze stad eerst in 1304 van Willem III het privilege verkregen, dat een poorter alleen door eigen schepenen zou worden gevonnist. Andere steden bezaten zulk een gewichtig voorrecht reeds veel langer. De reden van deze exceptioneele positie van Leiden is niet duidelijk. Heeft wellicht de graaf Leiden enger in den band willen houden dan hem elders mogelijk was gebleken? Of beteekende de stad in de dertiende eeuw nog te weinig om haar belangrijke privilegiën te geven? Of moet de oorzaak van dit verschijnsel worden gezocht in den invloed, dien de burggraaf van Leiden op den graaf heeft kunnen oefenen? Dit laatste is wel het waarschijnlijkst.

Het stadrecht van Leiden is overgegaan op andere Hollandsche steden Reeds in 1272 is het geschonken aan Gouda en wel door Floris V zelf op verzoek van den kastelein der stad, Nicolaas van Cats [1]. Deze handvest schreef de hofvaart op Leiden bepaaldelijk voor. Het spreekt echter van zelf, dat Gouda daarmede geen grafelijke Hollandsche stad is geworden. In de dertiende eeuw regeeren hier eenige geslachten van het huis Ter Goude. Na het uitsterven daarvan viel het leen aan de grafelijkheid terug; maar onverstandig genoeg schonk Willem III Gouda en Schoonhoven in 1308 aan zijn broeder Jan van Beaumont. Na diens dood in 1356 vervielen zij aan zijn kleinzoon Jan van Blois en daarna aan diens broeder Guy. Eerst na zijn dood werd Gouda in 1397 een grafelijke stad [2].

Verder hadden Muiden, Naarden, Weesp en ook de Gooische dorpen hofvaart op Leiden. Muiden was een der oudste plaatsen van ons land. Reeds in 1122 verkreeg het dezelfde privilegiën als Utrecht; men kan het dan dus voor een stad met stadrecht houden. Later is de ontwikkeling van Muiden als handelsstad in nog veel sterker mate dan die van Utrecht geknot; ook hier ging door de verlanding van den Krommen Rijn de verbinding met het achterland verloren; bovendien schijnt al vroeg het opkomende Amsterdam de visscherij en den zeehandel tot zich te hebben getrokken. De genoemde hofvaart op Leiden kan Muiden natuurlijk eerst hebben verkregen, nadat het een grafelijke Hollandsche stad was geworden. Dat is eerst in de veertiende eeuw gebeurd. In 1226 ontving Gijsbrecht II van Aemstel Muiden met Weesp

[1] Oorkondenboek II, N°. 237. Ik herinner, dat deze oorkonde niet geheel verheven is boven de verdenking van onechtheid.

[2] De Lange van Wijngaarden, Geschiedenis der heeren en Beschrijving der stad van den Goude, I, blz. 35 vlg., 78 vlg., 91 vlg., 104 vlg., 189 vlg.; Kesper, Bull. v. d. Ned. Oudh. Bond, Tweede Serie, III, blz. 75 vlg.

en Diemen, in leen van den bisschop[1]). Hij zal het geweest zijn, die het beroemde Muiderslot deed bouwen, dat een gelukkig gesternte voor ons heeft bewaard en dat ons, hoe ook in den loop der eeuwen veranderd en verbouwd, toch nog een uitnemend type vertegenwoordigt van een heerlijk slot uit de dertiende eeuw[2]). In den strijd tusschen Holland en Utrecht in de laatste helft der dertiende eeuw ging ook Muiden voor Aemstel en dus ook voor Utrecht verloren[3]). Reeds in 1281 nam Floris V Muiden, Weesp en Diemen in bezit[4]); vier jaar later stond Gijsbrecht IV den graaf deze plaatsen af[5]), maar als leen kreeg hij ze terug. Het schijnt, dat Muiden door Floris V destijds zeer werd begunstigd[6]); in 1285 was het een „poorte" en in brieven van datzelfde jaar wordt het genoemd onder de Nederlandsche steden, die met de Hanze in relatie stonden[7]). Natuurlijk werd het Muiderslot toen een open kasteel voor den graaf; als grensvesting tegen Utrecht had het groote waarde. Dat belette niet, dat Floris V den 24sten Juni 1296 juist daar door de oproerige edelen werd gevangen gezet en dat hij dezen kerker eerst weer heeft verlaten om bij Muiderberg drie dagen daarna den dood onder hun zwaarden te vinden.

Afb. N°. 36.
Zegel van Guy van Avesnes.
1300.

Met den moord van Floris V was ook het lot van zijn moordenaars en van de hun toebehoorende landen beslist; deze laatste zouden nu aan de grafelijkheid moeten vervallen, nu de edelen de schendende hand aan hun leenheer hadden geslagen. De bezittingen van Aemstel werden ten bate van Holland ingetrokken. Wel gaf graaf Jan II in 1300 aan zijn broeder Guy alle goederen van de moordenaars van Floris V, maar na diens dood — hij was inmiddels bisschop van Utrecht geworden —

[1]) Oorkondenboek I, N°. 296.

[2]) Gosschalk, Het kasteel te Muiden (1874); Berden in Bulletin van den Ned. Oudheidkundigen Bond. VIII. Afb. boven, dl. II, N°. 289, 290.

[3]) Vgl. over dezen strijd Mr. S. Muller Fzn., De elect Jan van Nassau, in Je Maintiendrai. Een boek over Nassau en Oranje. I (1905), blz. 34 vlg.

[4]) Oorkondenboek, II, N°. 414.

[5]) Zoen van 27 Oct. 1285. T. a. p., II, N°. 571.

[6]) Ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam, I, 141, zegt daarvan meer dan hij op grond der stukken kan verantwoorden. Er is geen enkel bewijs, dat Floris V Muiden met poortrecht heeft begiftigd.

[7]) Hans. Urkundenbuch, I, N°. 996.

vervielen deze bezittingen in 1317 voor goed aan Holland. Zoo werd Muiden een Hollandsche stad met hofvaart op Leiden. Hetzelfde was het geval met Weesp, dat in 1355 stadrecht van Willem V verkreeg [1]).

Met Naarden stond de zaak eenigszins anders. Naardingerland was een oude gouw, die reeds in de tiende eeuw aan de abdis van Elten kwam. De abdis bezat nog na eeuwen deze rechten. Maar de uitoefening daarvan schijnt haar toch te hebben bezwaard of misschien bezwaarlijk te zijn gemaakt. Ten minste in 1224 gaf zij Naarden en Naardingerland in leen aan Gijsbrecht II van Aemstel [2]). Tegen de bedoeling vererfde dit gebied op zijn geslacht, zoodat ook Gijsbrecht IV het in leen had. Met zijn andere bezittingen kwam het in 1317 aan Holland. Of Naarden toen reeds stadrecht bezat, is twijfelachtig. Bijna geen stad is door zulk een gruwelijk lot getroffen. Den 15den Mei 1350 werd zij door de Hoekschen verwoest en dat zoo volledig, dat van een herbouw geen sprake kon zijn. Integendeel werd wat meer binnenwaarts een geheel nieuwe stad gesticht, die nog in hetzelfde jaar een stedelijk handvest van Willem V verkreeg. Nog lang herinnerden de puinhoopen van oud-Naarden aan den gepleegden gruwel [3]).

Afb. N°. 37. Grootzegel van Amsterdam, aan een charter van 1360.

Of Naarden het Amsterdamsche stadrecht bezat, is onzeker. In ieder geval bezat het hofvaart op Amsterdam, „of elders binnen onsen lande, dat sijs vroet waren worden" [4]). Dat „elders" was in den regel Leiden.

Ook Woerden had hofvaart op Leiden, maar natuurlijk niet voor-

[1]) Telting in Aanteekeningen van het verhandelde in de sectievergaderingen van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, 1904, blz. 15.

[2]) Oorkondenboek I, N°. 288.

[3]) H. Maas, De geschiedenis van Naarden, 1900, passim

[4]) Telting, Aanteekeningen van het verhandelde in de sectievergaderingen van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, 1904, blz. 15.

In den name des vaders des zoens ende des helighen gheest amen. Willaem grave van Henegouwen, van Hollant, van Zelant ende here van Vrieslant doen
cont ende kenlike allen luden dat wi bi onsen goeden luden van onsen rade ghegheven hebben ende gheven onser poerte van Amstelredamme voer ons
ende voer onse nacomelinghe alsulc recht ende alsulke vriheide ewelike te duren alse hier na bescreven staet. In den eersten, soe sellen die pale van hoere
vriheide wesen. Op die oestside van der poerten an Jans witten hofstede. Op die noertside an t grote Goetelins lant. Op der westerside an den veeren
egghe van der lane die leghet in Ysebrants lant van der Zijdwinde. Op die zuutside in den nesse tieghens der lane over, alse alst mitter gracht
begreven is. Ende in die haven te haluen stroem toe in Tie ende voert streckende in Tie langhes den dike oestwaert [illegible] buten der [illegible]
len die heer Willaem van Outshoerne van onsen weghen maken dede. Voert so sellen si tolvri varen mit al hoeren goede voer bi alle onse tolne in
onsen lande beide te water ende te lande. Ende niemant en sel tolvri varen eer hi jaer ende dach poerter gheweest heeft ende in der poerte ghewoent heeft.
Ende der poerte brieve daer die poerters mede varen voer bi onse tollen die sellen si alle jare vernuwen ende ware oft si buten lants alse langhe ghe
weest hadden dat sijs binnen den jare niet vernuwen en mochten, ende tot elker tollen ane te varen daer si voer liden sellen ende oerlof te nemen. Ende
waer dat sake dat enich poerter bi aventuren zonder brief ter tollen quame mit sijns selfs goede so soude hi weder afterwaert varen ende halen zijn
betoech ende daer mede soude hi quijt wesen. Ende waer oec dat sake dat enich poerter hem misgrepe oft misdede voer onse tollen dat soude comen op
hem zelven ende die ghemene poerte en zouder niet bi verliesen noch an rechte noch an vriheide noch an tollen. Voert so wie dat enen man doetslaet
ende daer mede begrepen wert die sel zijn lijf verliesen. Wert hi verwijst alse recht is ende ons ghelden twintich pont Hollans van zinen goede. Ontcommt hi
ende wert hi ballinc ghemaect alse recht is so zellen wi hebben van zinen goede twintich pont Hollans ende die scoute sel voert rechten bi den scepene
alse recht is. Voert willen die maghe claghen mitten doeden so zellen mer mame uut der masscap zweren die den scepene dunken goede knapen zijn
dat si ghenen onscoudighen man beclaghen en zellen. Ende worde een vlendich man doet gheslaghen daer soude die baliu oft dien hijt bevale van on
ser weghen mede claghen ende die scepene daer of wisen dat recht is. Voert waer dat sake dat een mensche den anderen leemde dat ware om vijf pont
Hollans oft op zijn hant, et en ware oft hine leemde te vollen alse van enen oghe uut oft voet oft hant al of die waers op tien pont Hollans. Voert
so wie vredebrake die waers op lijf ende op goet. Voert so wie een huus ane storme bi daghe die waers op vijf pont Hollans, bi nachte op tien pont
Hollans. Voert so wie knijf oft zwaert toghe in arren moede die waers op een pont Hollans oft die vochte mit staven oft mit verbodene wapene
die waers op een pont Hollans oft die mitter vuiste sloeghe die waers op tien scellinghe Hollans. Voert so wie ene oer-wonde den anderen dade
die waers op drie pont Hollans. Ende van allen verwochtene boeten so zellen wi hebben die twedeel ende die poerte ende die scepene mitten scoute dat
derdendeel, ende van dien derdendeel half der poerte ende half den scoute ende den scepene even ghelike te delen, zonder van doetslaghe vredebrake ende
dier ghelike dat sel allene an ons comen. Voert so waer een vechtinc is ende die scoute mit twee scepene vrede eisschet oft twee scepene
daer die scoute niet bi en is, so wie die des weygherde die waers op vijf pont Hollans tot elker tijt dat men hem eisschede tot drien tiden ende so sel
dat gherecht helpen den ghenen dies vreden begheert. Ende so wie in der [illegible] scepene oer spreect die waers tieghen elken scepen op twee pont Hollans
ende ons alse vele alse hem allen. Wat vonnisse dat den scepene wert [illegible] zijn zijs niet wijs so zellen zijt zoeken te Haerlem oft daer zijs
beste wijs moeghen werden binnen onsen lande ende dan zelt voertgaen [illegible] en gheen vonnisse langher te draghen dan drie viertien nachte. Wat
wilcoer dat die scoute mitten scepene maect dien moghen si houden een jaer alse verre alse hem goet dunket behouden ons ons rechte ende ten ende
van den jare te vernuwen. Ende wat poerter dat die scoute ende die scepene ontfaen die goet knape is ende onberucht daer ne zellen wi niet weder-
zegghen. Ende so waer dat der poerter goet gheleghen is dat en sel nerghen anders ghelden dan binnen Amstelredamme anders dan onse jaer-
scot, bedinghe, zwijnbede, wederbede ende dier ghelike [illegible] ende vlucht [illegible]
wekene hem te bereyden ende dan binnen te comen [illegible]

Afb. N°. 38. Handvest, door Willem IV den 9den December 1342 aan Amsterdam verleend. Origineel. Stadsarchief.

dat in 1317 dit gebied bij Holland was gevoegd. Van wien en wanneer Woerden stadrecht heeft verworven, is onbekend.

Oudewater heeft misschien van den bisschop van Utrecht, maar zeker van den graaf van Holland stadrecht gekregen, van wien en wanneer, is onbekend. Het is aan te nemen, dat het stadje Leidsch recht bezat; het stond ten minste tot Leiden in rechtsbetrekking. Op Oudewater had weer de kleine stad Ammers hofvaart [1]).

Eindelijk Amsterdam. De IJstad dankt haar stadrecht niet aan haar oude heeren. De heeren van Aemstel zullen wel de belangen van het opkomende dorp naar behooren hebben behartigd, maar stadrecht hebben zij Amsterdam niet gegeven. Evenmin is natuurlijk Floris' tolprivilege van 1275 een stadbrief. Dien verkreeg Amsterdam van den „andren heer", die „Aemsterlandt" in bezit zou nemen, van Guy van Avesnes. Den 21sten Mei 1300 werd hij door zijn broeder, graaf Jan II, beleend met Aemstel, Woerden, IJselstein en Benskoop. De nieuwe heer wilde blijkbaar zijn nieuwe onderdanen door gunstbetoon voor zich winnen en schonk al spoedig Amsterdam een stadbrief. Deze handvest is niet meer in origineel in het Amsterdamsche stadsarchief aanwezig en bleef dan ook zelfs Wagenaar onbekend. Maar de overlevering is betrouwbaar genoeg. Ook de dateering geeft geen zwarigheden; het stuk moet tusschen 21 Mei 1300 en Juli 1301 zijn uitgevaardigd [2]).

Bij den inhoud van dit privilege behoeven wij niet stil te staan. Alleen wijzen wij op de bepaling, die de hofvaart, voorschreef op Utrecht; wat het recht, vooral het privaatrecht betreft, was Amsterdam toen nog Utrechtsch. In 1342 bevestigt Willem IV opnieuw de privilegiën in een handvest, die zoo goed als woordelijk overeenkomt met die van Guy. Maar dan is rekening gehouden met de sedert tot stand gekomen staatsrechterlijke verandering; dan wordt de hofvaart van Utrecht verplaatst naar Haarlem [3]). Van de bevoegdheid om ook elders dan te Haarlem recht te zoeken schijnt Amsterdam te hebben gebruik gemaakt; ten minste de beroemde Leidsche secretaris Jan van Hout deelt mede, dat Amsterdam in later tijd ook dikwijls te Leiden ter hofvaart kwam [4]).

Van Hollands eerste koopstad naar de tweede.

Rotterdam was geen oude stad. Het is een oud gezegde van Oldenbarnevelt, dat de preciesheid van die van Delft en de schaarsch-

---

[1]) Telting, t. a. p. blz. 15; Overvoorde, Bull. v. d. Ned. Oudh. Bond, Tweede Serie III, blz. 119 vlg.

[2]) Vgl. daarover uitvoeriger Ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam, I, 185 vlg.

[3]) De twee handvesten zijn naast elkander afgedrukt bij Ter Gouw, I, 277 vlg.

[4]) Telting, Aanteekeningen omtrent het verhandelde in de sectiën van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, 1904, blz. 15.

Afb. N°. 39. Contra-zegel van Willem IV, hangend aan de handvest van Amsterdam van 9 December 1342 [1]).

heid van die van Schiedam Rotterdam groot hebben gemaakt. Inderdaad hangt de opkomst van Rotterdam nauw samen met den teruggang der andere Maassteden, Vlaardingen, Schiedam, Delfshaven.

De oudste stad aan de Maas was, zooals wij vroeger zagen, Vlaardingen, de hoofdstad van Maasland. Maar sedert den aanvang der dertiende eeuw is Vlaardingen meer en meer overvleugeld door het jongere Delft, dat in 1246 stadrecht verkreeg. Een bewijs van de gezonken beteekenis van Vlaardingen is het, dat het eerst in 1326 zijn stadbrief verkreeg. Intusschen was Delft meer en meer de belangrijke markt voor den wijden omtrek geworden. Maar geheel kon het de plaats van Vlaardingen toch niet innemen: het lag niet aan de groote rivier en kon dus onmogelijk de wisselplaats van binnen- en buitenlandschen handel zijn. Integendeel moest Delft ondervinden, dat andere steden het dreigden te overvleugelen. In de tweede helft der dertiende eeuw was namelijk

[1]) Natuurlijke grootte. Daar het charter en zegel (afb. N°. 38) wat verkleind moesten worden, schijnt het contra-zegel thans iets te groot in vergelijking met het zegel zelf.

de rechter Maasoever bedijkt; ter wille van dat groote werk waren dammen met sluizen gelegd in de Schie en in de Rotte. Het spreekt van zelf, dat aan die dammen weldra een overlaadplaats ontstond, die de grondslag werd van een gehucht, een dorp, een stad. Eerst aan den mond van de Schie, later ook aan dien van de Rotte ontstonden steden, die het oude Vlaardingen geheel overvleugelden niet alleen, maar ook Delft allen handel dreigden te ontnemen.

Afb. N°. 40. Zegel van Delft. 1299.

Schiedam dankt zijn opkomst aan Aleydis van Avesnes, die „de nyeuwe stadt bij 't huys te Riviere" in 1275 stadrecht verleende [1]) en wel dat van Dordrecht. Na den dood van Aleydis' zoon Floris kwam Schiedam aan de grafelijkheid en genoot het voortdurend de bescherming der graven. Als Wolfert van Borselen in 1299 met den jongen graaf uit Den Haag naar Zeeland wil vluchten, gaat hij scheep te Schiedam. En in de veertiende eeuw was nog veelal daar de gewone verbinding te water tusschen Holland en Zeeland. Maar de „schaarschheid", de schrielheid der Schiedammers, waarvan Oldenbarnevelt spreekt, kwam hun duur te staan. Nu hun haven verzandde en zij op een veiliger plaats geen nieuwe haven aanlegden, kwam aan de Rotte onder soortgelijke omstandigheden een nieuwe stad op [2]).

Afb. N°. 41. Zegel van Schiedam. 1361. 1396.

Rotterdam is jonger dan Schiedam. In een stuk van omstreeks 1282 komt het voor het eerst voor als de naam van een gehucht, dat misschien een gemeente vormde, maar nog onder twee ambachtsheeren stond; alleen de haven met omgeving

---

1) Oorkondenboek, II, N°. 288.

2) Fruin, Naar aanleiding van de vereeniging van Delfshaven met Rotterdam, Verspreide Geschriften, VI, 107 vlg.

behoorde aan den graaf. Het gehucht schijnt al spoedig door handel en verkeer te zijn opgekomen. Ten minste Rotterdam's oudste privilegiën zijn van 1299; zij zijn uitgevaardigd door graaf Jan I en schenken vooreerst tolvrije vaart door Holland en vervolgens, van nog veel meer belang, het stadrecht [1]). Maar van deze handvesten heeft Rotterdam zoo goed als niets genoten; waarschijnlijk zijn zij als afkomstig van den overweldiger Wolfert van Borselen door de nieuwe Henegouwsche regeering nog in hetzelfde jaar ingetrokken. Immers het staat vast, dat Rotterdam in 1328 geen stad, maar eenvoudig een ambacht was. Maar de stedelijke formatie was toch al in wording en het was de graaf zelf, die haar begunstigde. De twee genoemde ambachtsheeren maakten de een na den ander plaats voor den graaf zelf. Door afstand der rechthebbenden werd Willem III meester van geheel Rotterdam. En daarmede was de toekomst van de Maasstad verzekerd. Al spoedig verkreeg de snel opbloeiende plaats de haar toekomende rechten. Het was Willem IV, die in 1340 aan Rotterdam zijn stadrecht heeft verleend; dan eerst kan de graaf spreken van „onze ghemene porters van Rotterdamme" [2]).

Afb. N⁰. 42. Zegel van Rotterdam. 1560.

Aan denzelfden graaf dankt Rotterdam ook zijn zoo belangrijke verbinding met de Schie, waardoor het een veel grooter achterland verkreeg; daardoor eerst werd de concurrentie met Schiedam mogelijk. Twee dagen, nadat hij aan Rotterdam zijn stadbrief had gegeven, den 9den Juni 1340, beval de graaf aan de heemraden van Schieland, „dat ghi onsen goeden luden van onser porten van Rotterdamme doet hebben ene opene vaert ende enen wech dairbi, streckende van Rotterdamme tote in die Schie". In 1358 was het groote werk voltooid. Daarmede had Rotterdam Schiedam den loef afgestoken; nu het een goede verbinding met het binnenland had, kon het met zijn veel betere haven gemakkelijk

---

1) Oorkondenboek, II, N⁰. 1059, 1060. Fruin hield beide oorkonden eerst voor onecht (Verspreide Geschriften, VI, 3 vlg.), maar is later, naar het mij voorkomt, terecht, van deze meening teruggekomen (t. a. p. VI, blz. 64 vlg.). Met Fruin neem ik aan, dat beide stukken op denzelfden dag, St. Gertrudis (17 Maart) 1298/9, zijn uitgegeven.

2) Fruin, Verspreide Geschriften, VI, 1 vlg. passim. Vgl. over Rotterdam nog Te Lintum, Wordingsgeschiedenis, in: Rotterdam in den loop der eeuwen (Rotterdam, 1906 vlg.).

tegen Schiedam concurreeren. De tweede helft van de veertiende eeuw is dan ook de tijd van den belangrijken opbloei en groei van Rotterdam.

Maar er was nog een andere concurrent, Delft. Men is zeker niet ver van de waarheid, wanneer men de hand van Delft wil zien in de eerst geslaagde, maar ten slotte in 1380 voor goed verijdelde pogingen van Delfland om de open heul bij Overschie te veranderen in een overtoom en daardoor de verbinding van Rotterdam met de Schie weer te bezwaren. Maar Delft deed nog meer. Delft was in de veertiende eeuw en nog lang daarna rijker en machtiger dan Rotterdam. Het zou ongetwijfeld de eenige groote stad in deze streken moeten worden, als het een goede verbinding had met en een goede haven aan de Maas. Dat begreep het energieke stadsbestuur en het handelde daarnaar. Het wist van Albrecht verlof te verkrijgen van Overschie af een vaart naar de Maas te graven en daar een haven aan te leggen, Delfshaven. Het voor die eeuw ongewoon stoute plan is door Delft met taaie volharding doorgezet. Zoo werd Delft omstreeks 1400 een rivierstad, een geduchte concurrent van Rotterdam, om van Schiedam niet te spreken.

Het schijnt, dat Delft in den eersten tijd zijn doel heeft bereikt: Delfshaven bloeide op en daarmede ook de moederstad. In de vijftiende eeuw was Delfshaven door handel en visscherij een van de voornaamste Maashavens. Maar in 1488 werd het door de Hoekschen uitgeplunderd en uitgemoord. Dien slag is het nooit te boven gekomen. Maar voor den achteruitgang van Delfshaven was nog een andere oorzaak, de bovengenoemde „preciesheid" der Delvenaars. Zij wilden wel, dat de haven tot bloei kwam, maar alleen in het belang der moederstad; nooit wilden zij dulden, dat de zoo gunstig gelegen haven Delft zelf boven het hoofd groeide. Hoewel de haven rechtens een deel der stad was, werd zij eenvoudig als een onderdanige bezitting behandeld. De natuurlijke ontwikkeling der haven werd belemmerd; handelsinrichtingen en industrieën mochten er niet zijn; het bouwen van huizen zelfs was er aan

Afb. N°. 43. Zegel van den Briel. 15de eeuw.

beperkende regels onderworpen. Alles werd gedaan, „mits toeziende dat

Delfshaven niet al te zeer toenam", heet het nog in een stuk van 1601.

Inderdaad is Delfshaven niet al te zeer toegenomen; maar de

Afb. N°. 44. Gorkum. Naar een oude teekening.

gevolgen bleven niet uit. Niet Delft, maar Rotterdam heeft de gevol-

gen van de enghartige, „preciese" politiek van Delft geplukt. En de ironie van het toeval heeft gewild, dat de historie in onzen tijd is geëindigd met de annexatie van Delfshaven door den ouden concurrent, door Rotterdam [1]).

Omtrent de overige steden van Holland kunnen wij kort zijn. Zij hebben haar stadrecht meest in de veertiende eeuw verkregen, sommige van den graaf, andere van hun heer. Zoo schonk de heer van Voorne in 1313 stadrecht aan Goedereede, in 1330 aan den Briel. Zoo werd Geervliet, de om zijn belangrijken riviertol van ouds beroemde plaats, door zijn heer in 1381 tot een stad verheven. Hetzelfde deed de heer van Arkel ten opzichte van de in zijn gebied gelegen opkomende dorpen. Gorinchem, dat was opgegroeid onder den rook van zijn kasteel, kreeg zijn stadbrief in 1382. Hetzelfde voorrecht viel Hagestein in hetzelfde jaar ten deel; dit stadje is evenwel in den Arkelschen oorlog voor Holland verloren gegaan; in 1406 nam de bisschop van Utrecht het in bezit. Ook Vianen werd een stad in 1336, Ameide ongeveer een eeuw later, in 1433. Ook Heusden en Schoonhoven werden steden. In Waterland eindelijk kreeg Purmerend in 1410 een stedelijk charter van zijn heer, Willem Eggert. Van ouder dagteekening waren de zeesteden Edam en Monnikendam [2]).

Ten slotte moet nog een stadrechterlijke curiositeit worden vermeld. Nieuwpoort stond eeuwen lang onder twee heeren, die zich beide heer van half-Nieuwpoort noemden. Die twee heeren waren oorspronkelijk de baron van Liesvelt en de heer van Langerak. Zij gaven reeds in 1283 een handvest, waarin zij verklaarden, dat hun voorvaderen reeds de stadsvrijheid hadden gegeven aan „den nyewe poirt tusschen Ammers ende Lecke", dus Nieuwpoort. Deze eigenaardige toestand, die tot in den tijd der Republiek heeft voortgeduurd, werd nog gecompliceerder, daar de baronnen van Liesvelt leenmannen waren van Holland, de heeren van Langerak van het Sticht. Het ligt voor de hand, dat zoo iets, in vredestijd al bezwaarlijk, in oorlogstijd tot zonderlinge complicatiën kon leiden; daarin was echter voorzien, doordat aan de poorters van Nieuwpoort neutraliteit was opgelegd bij onderlingen strijd hunner heeren. De stad heeft van dezen tweeslachtigen toestand uitnemend weten gebruik te maken; tegenover Holland hield men staande onder Utrecht

[1]) Fruin, Verspreide Geschriften, VI. 107 vlg. Van Rees, Geschiedenis der staathuishoudkunde in Nederland, I, 175 vlg.

[2]) Vgl. Telting, Aanteekeningen omtrent het verhandelde in de sectiën van het Prov. Utrechtsch Gen., 1904, blz. 7, aangevuld uit de daar en elders aangehaalde bronnen.

te behooren, „daer om wij ons jegens die van den Gestichte van Utrecht altijts houden als geheelijck onder Hollant te sijn" [1]).

Zoo was Holland meer en meer een land van steden geworden.

---

1) Telting in Versl. en Med. der Vereeniging voor oudvad. recht, IV, 18 vlg. en Hand. en Med. der Maatsch. der Ned. Lett. 1897/8, 208 vlg.

Afb. N°. 45. Oud huisje te Delft. Schetsboek van J. H. Prins. Rijksprentenkabinet.

VIJFDE HOOFDSTUK.

De stad en haar grondgebied.

De maatschappelijke oorzaak van de opkomst der steden ligt in de herleving van den handel en in verband daarmede van de industrie. Die herleving is een sociale vooruitgang, waarvan het begin reeds in de tiende eeuw is na te gaan en die zich in de volgende eeuwen achtereenvolgens in alle landen van Europa vertoont, te onzent in de twaalfde, maar vooral in de dertiende eeuw. Na de rumoerige tijden der latere Karolingers, wanneer zich de kleine leenstaten te onzent hebben vastgezet, keeren met de volledige doorvoering van het leenstelsel orde en veiligheid in de maatschappij terug. Dan heeft het geheele maatschappelijk samenstel weer vastheid verkregen; dan heeft ieder de plaats gevonden, die hem voegt en — zoo schijnt het — naar hooger bestel is aangewezen. De edelman bevordert in zijn eigen belang het welzijn van zijn ondergeschikten, hoorigen van diversen rechtstoestand, maar daarnaast ook vrijen. Prospereeren zij, hij doet het met hen; hij kan belasting heffen naar draagkracht; hij profiteert van hun vermeerderde welvaart. Onder zijn bescherming komt een markt op, eerst alleen voor den naasten omtrek, later voor de geheele omgeving; er wordt daar gewogen, al spoedig in een waag, met 's heeren weegwerktuigen; maat en gewicht staan onder zijn hoede. De economische eenheid van het landgoed blijft nog bestaan; productie en consumptie dekken elkander in den eersten tijd. Maar langzamerhand komt er behoefte aan meer dan men kan produceeren; behalve graan, vee, wild, visch, vlas, wol enz., vraagt men luxe-artikelen, producten van vreemde, soms van Oostersche nijverheid. Aan deze behoeften kan alleen de handel te gemoet komen. Die handel, nooit geheel opgehouden in den wilden tijd van maatschappelijke en staatkundige crisis, breidt zich sedert de tiende eeuw in geheel Europa

Afb. N°. 46. Hollandsch stadsgezicht, met middeleeuwsche gebouwen. Naar een aquarel van J. van der Heyden.

hoe langer hoe verder uit. Te onzent is het einde van de plunderingen der Noren en Denen tevens het begin van de nieuwe periode. Die herlevende handel brengt niet alleen allerlei goederen in het dorp, maar drijft ook den dorpeling naar buiten, de groote wegen op, soms zeer ver van zijn vaderland. Eerst wordt voornamelijk ruilhandel gedreven, maar weldra komt hoe langer hoe meer gemunt geld in omloop. De koopman wordt de gelukkige bezitter van wat langzamerhand een nieuwe vorm van bezit, van rijkdom zelfs gaat worden. Voor den koopman in verre landen is natuurlijk grondbezit vrij wel waardeloos; voor zijn handel kan hij alleen beweeglijk goed gebruiken; hij verdient dat ook met zijn bedrijf; hij wint over; de burger wordt vermogend; mobiel kapitaal ontstaat; rijkdom in anderen vorm dan grondbezit zet zich vast in onze steden.

Van dat hernieuwde leven in de maatschappij, dat brengt tot reizen en trekken, tot avonturen zelfs, zijn ook de kruistochten een symptoom. Zij brengen overal frisch, nieuw leven; door deze tochten wordt de mensch weggerukt uit zijn klein milieu en de wereld ingedreven; hij wordt geplaatst voor grooter taak, voor hooger verantwoordelijkheid Het verloochenen, zelfs geheel wegwerpen der persoonlijkheid, het ideaal der kerkelijke ascese, maakt plaats voor andere gevoelens. Men wordt zich weer van de waarde der persoonlijkheid bewust; de individualiteit begint zich los te wikkelen uit de hechte banden van kerk en geloof, van staat en maatschappij. In plaats van de stramme stijfheid en stugheid van het oude leven komt een vlot, beweeglijk nieuw leven, waarin plaats is voor het zelfstandig handelend en ook zelfstandig denkend individu. Men leefde vroeger bekrompen in den kleinen kring van familie, geslacht, landgemeente, kerspel; men leefde rustig en veilig, misschien ook wel tevreden en gelukkig, alleen gestoord door uitwendige calamiteiten, oorlog, misgewas enz. Men leidde een vast, schier onveranderlijk bestaan.

Daaruit nu werden de kruisvaarders losgerukt. Zij kwamen in nieuwe, steeds wisselende omstandigheden, vol gevaar, maar ook vol afleiding en bekoring van het nieuwe; daardoor waren zij geheel aangewezen op individueele zelfstandigheid, eigen wil, eigen besluit, eigen daad. De leek maakt zich los van het kerkelijk ideaal, misschien ook van het kerkgezag. De heel- en halfvrije voltooit zijn maatschappelijke zelfstandigheid. Men houdt op alleen een onderdeel van een gemeenschap te zijn; men scheidt zich af van de anderen en wordt iemand, soms iemand van beteekenis. Iets anders is daarvan het gevolg. De gelijksoortigen, de gelijkgezinden zoeken elkander. De Christenheid, vroeger gesplitst in een oneindig getal hoven, kleine belangencentra, verdeelt zich naar standen: vorsten, ridders, boeren, maar ook burgers. Nog een stap verder en zij, die dezelfde taal spreken en onderdanen zijn van denzelfden vorst, zoeken en vinden elkander:

de natiën ontstaan zoowel door these als door antithese. Uit het groote Christenrijk groeien de nationale staten meer en meer op; tegelijk scheiden zij zich van elkander af om elkander daarna weer te naderen. Geen Latijn, door allen verstaan, bindt de volken meer samen; overal ontstaat in de twaalfde eeuw een volkstaal en een eigen nationale litteratuur. Ook te onzent is de tijd van de opkomst der steden, de twaalfde, nog meer de dertiende eeuw, ook de periode van den eersten opbloei der letterkunde.

Maatschappelijk en geestelijk is de overgang van boer tot burger van zeer groote beteekenis. De burger der stad is vrij, alleen onderworpen aan het stadsbestuur, dat uit zijns gelijken is samengesteld. Die burgers zijn gelijk voor de wet; het stedelijk recht geldt voor allen gelijkelijk. In al deze dingen staat de stedeling boven den plattelander. Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat b.v. de Nederlandsche steden vrije, zelfstandige republieken zijn geworden, zooals die van Lombardije en Zuid-Frankrijk. Allen erkennen — op een enkele uitzondering na — den landsheer als hun meester, aan wiens bevelen en ordonnantiën zij in menig opzicht onderworpen zijn. Maar tegenover hem staan de burgers veel zelfstandiger dan de boeren; bovendien — wat hier de hoofdzaak is — in den regel staat tusschen die burgers en den vorst geen heer met eigen gezag, ook tegenover den graaf, maar een weer uit burgers samengestelde stadsregeering. Die stadsregeering is uit den aard der zaak samengesteld uit de aanzienlijkste ingezetenen, de kooplieden, wier naam in den regel identiek met dien der burgers is. Deze kooplieden, die in den regel een gemeenschap, een broederschap, een gild vormen, hebben de leiding in de stad. Economische macht toch brengt politieke vrijheid, daarna politiek gezag. De vermogende burgerij, gewoon zaken te doen en zich vrij in het leven te bewegen, is volkomen in staat en bereid den strijd tegen den stadheer, wie hij ook zij, op zich te nemen en zegevierend ten einde te brengen. Deze opgroeiende maatschappelijke klasse kan zich moeilijk meer schikken in de bestaande verhoudingen. Zij spreekt dan van onderdrukking; wat door haar als zoodanig wordt gevoeld, zijn echter niets anders dan de feitelijke en wettelijke verhoudingen; de stadheer doet niets anders dan zijn aloude rechten uitoefenen en handhaven. Maar de stedeling duldt niet langer, wat de dorpeling vroeger zonder bezwaar had verdragen. Niet de heer, maar zijn onderhoorige is veranderd; deze onderhoorige toch is niet meer een arme, dociele boer of handwerker, maar een maatschappelijk sterke, soms rijke burger. Hoog staat hij meer en meer boven den onderworpen boer. Hij heeft vele steden en volken gezien en hun landaard leeren kennen. Hij heeft zelfs de Saracenen bezocht en daar waargenomen een andere maatschappij, staten en steden, die rusten op geheel anderen grondslag dan die in het Christelijke Westen en niettemin

gedijen en in menig opzicht de Christenheid vooruit zijn; in het Oosten is niet de ridder, maar de koopman de sociale leider, de edelman. Ook hier blijken menschen menschen, met deugden en ondeugden evenals in het Westen. Als gelijke staat in het Oosten de Muzelman tegenover de Christen. Handelsbetrekkingen worden aangeknoopt, later politieke relatiën. Wederzijdsche waardeering ontstaat. De koopman beziet weldra niet alleen zijn medemenschen, maar ook zich zelf meer objectief. Hij gaat de wereld overzien, zooals zij werkelijk is in haar bonte, veelvuldige verscheidenheid, niet meer, zooals zij uit een bepaalden hoek gezien wordt. Hij beweegt zich gemakkelijk, beschikt over zeer veel menschenkennis en maakt daarvan gebruik in den goeden, maar ook in den slechten zin. Want de koopman is wel ruim van blik, maar ook soms ruim van geweten. Hij beziet de wereld en de menschen, maar ook dikwijls geloof en moraal volkomen objectief. Daar vermeerdering van zijn stoffelijke have zijn levensdoel wordt, wordt zijn energie ontwikkeld, zijn geestkracht vergroot, zijn vlugheid van geest steeds versneld. Daarbij bestaat het gevaar, dat al te zeer waarde wordt gehecht aan materieele welvaart; het wordt vergeten, dat deze wel middel, zelfs gewichtig middel, maar nooit einddoel van leven mag zijn. De ervaring leert evenwel, dat dit gevaar minder groot is dan bij voorbaat wordt gevreesd en verwacht. Juist op den bodem van een hooge materieele cultuur ontwikkelt zich gaarne en gemakkelijk de beschaving des geestes. Dat bewijst ook het middeleeuwsche stedeleven; van de steden gaat ook dan de beschaving uit, niet van het platteland.

Versterking van het individu is dus zoowel een der oorzaken als een der gevolgen van de opkomst der steden. Maar deze individuen leven niet in afgezonderdheid zooals de kloosterlingen. Zij hebben wel ieder hun welbegrepen eigen belang, zij leven wel ieder hun eigen bestaan, maar daarnaast is er een krachtige, nieuwe gemeenschap van belangen ontstaan met eigen belangen, eischen en rechten, de stad. Deze gemeenschap bindt den burger met nieuwe banden. Alleen als burger van zijn stad kan hij ten slotte iets beteekenen. De stad treedt in de plaats van zijn vroegeren heer; zij beschermt hem, ook buiten de muren; zij regelt zijn economisch bestaan en maakt dat zelfs eerst mogelijk; zij verzorgt ook de geestelijke belangen der burgers; zij vereenigt aller belangen tot een krachtige eenheid. Gelijk de stad haar krachten trekt uit haar burgers, zoo ontleenen deze weer een groot deel van hun vitaliteit aan de stad. In de middeleeuwen leeft de burger waarlijk niet alleen voor zich zelf, maar vooral voor zijn stad. De samenwoning van velen op een betrekkelijk klein terrein brengt allen te zamen tot werkelijke samenleving, zooals onze moderne gemeenten nauwelijks meer kennen. Er is wrijving

op haast ieder gebied; die wrijving brengt soms gevaarlijken brand, maar bijna altijd weldadige warmte. In die warmte gedijt de burger in stoffelijken en geestelijken zin. Daardoor groeit op haar beurt de stad weer meer en meer uit tot een centrum van beteekenis. Beweging, groei, warmte, evenals in de natuur hangen deze in de historie zeer nauw samen.

Die groei is allereerst topographisch waar te nemen. Onze middeleeuwsche steden zijn niet zeer groot, maar juist daardoor kunnen zij zich steeds uitbreiden. In den regel, hoewel niet steeds is die uitbreiding thans nog van den platten grond af te lezen. Onze grootste middeleeuwsche stad is Utrecht. Hier is van een langzamen groei geen sprake. Reeds in de eerste helft der twaalfde eeuw werd Utrecht omgeven door den wijden muur, die de ontwikkeling der stad voor eeuwen zou

Afb. N°. 47. De Weerdpoort te Utrecht.

omsluiten. De Smeetoren droeg het jaartal 1145; in dezen tijd is dus de stad ommuurd [1]). En zoo voorzienig was reeds toen het stadsbestuur, dat

[1]) Muller, Oud-Utrechtsche vertellingen, blz. 8.

deze ommuring ruim genoeg was om de topographische ontwikkeling van Utrecht de geheele Middeleeuwen door te omvatten. Langzamerhand eerst werd het binnen den muur gelegen stadsgebied volgebouwd; in het laatst der veertiende eeuw is die ontwikkeling voltooid; dan is Utrecht onze grootste stad geworden. En zelfs buiten den muur groeit de stad uit; de voorstad buiten de Weerdpoort moet nog veiligheidshalve worden bemuurd. Maar dan heeft de groei voorloopig ook haar limiet bereikt. De plattegrond van Utrecht van 1400 is ook die van 1850 [1]). Eerst in onzen tijd is hier van uitbreiding weer sprake.

Ook Groningen had al spoedig een vrij grooten omvang. Voor de veertiende eeuw, waarschijnlijk reeds voor de tweede helft der dertiende eeuw weten wij, dat Groningen werd omsloten door de zoogenaamde „diepen", waarbinnen nog altijd de kern der stad ligt [2]). Daar de plattegrond der stad binnen dat bestek geen enkel vermoeden zelfs doet opkomen, dat nog een kleiner stadsgebied daarbinnen zou hebben bestaan, is het zelfs waarschijnlijk, dat de omwalling, waarvan reeds in de eerste helft der twaalfde eeuw sprake is, ook dat vrij groote gebied tusschen de „diepen" zal hebben omringd. Omstreeks 1400 werd ten zuiden van muur en gracht een niet zeer groote uitbreiding tot stad gebracht, die in den loop dier eeuw door een nieuwe omwalling en omgrachting werd omgeven; daarbinnen werd ook door graaf Edzard van Oost-Friesland in 1506 zijn kasteel opgericht [3]). Ook aan de Westzijde van de stad kwam in de eerste helft der zestiende eeuw een dergelijke niet omvangrijke uitleg tot stand [4]). Het is dit Groningen, in den loop van die eeuw nog versterkt door rondeelen en andere werken, dat in 1594 door Maurits werd veroverd [5]).

Veel geleidelijker is de topographische ontwikkeling van andere steden. Amsterdam is gegroeid als een boom; nog zijn de grachten de ringen, waardoor de uitleg en de ouderdom der stad kan worden bepaald. In 1342 was de stad aan de Oost- en Westzijde nog omsloten door wat tegenwoordig de Voorburgwallen zijn. Ten Noorden grensde de stad natuurlijk aan het IJ, terwijl de Zuidgrens werd gevormd door de Begijnensloot, het Spui en den Grimburgwal [6]). Bemuurd was Amsterdam

[1]) T. a. p., blz. 10. Vgl. den plattegrond achter de Geer van Oudegein, Het oude Trecht; ook hiervoor, dl. I, afb. N°. 18.

[2]) J. A. Feith in Gron Volksalmanak voor 1896, blz. 85 vlg.

[3]) T. a. p., blz. 103 vlg.

[4]) T. a. p., 1897, blz. 401 vlg.

[5]) Zie de kaart in Gedenkboek der Reductie van Groningen in 1594 (Gron. 1894), blz. 69; vgl. ook den historischen plattegrond, dl. 1, N°. 40.

[6]) Ter Gouw, I, blz. 288 vlg.

toen nog niet; een gracht alleen scheen voldoende voor de verdediging. Vandaar, dat de uitlegging ook zoo gemakkelijk ging. Een muur of wal behoefde niet te worden geslecht; de buitengracht werd eenvoudig binnengracht. Dat gebeurde al spoedig; de eerste vergrooting van Amsterdam is van 1367. In of kort vóór dat jaar werd het gebied, waar thans Weeshuis en Begijnhof staan, binnen de stad getrokken [1]). Van veel meer belang was echter de vergrooting van 1380. Toen werden aan beide zijden der stad evenwijdig aan de oude grachten twee nieuwe grachten gegraven en het tusschen deze en de oude gelegen gebied bij de stad ingelijfd; de grenzen werden dus de tegenwoordige Achterburgwal en

Afb. N°. 48. De Munttoren te Amsterdam.

de Spuistraat [2]). Dezen omvang heeft Amsterdam niet lang gehouden. Door handel en scheepvaart nam de stad in welvaart en bevolking toe; een derde vergrooting was spoedig noodig. Kort na 1425 werd daarmede reeds een begin gemaakt; toen werd de nieuwe buitengracht gedolven, die tegenwoordig Geldersche Kade en Kloveniersburgwal heet. Eerst na 1450 of 1451 werd gegraven, wat terecht het Singel werd genoemd; in 1454 was deze gracht voltooid. Maar thans ging men nog een stap verder. In de moeilijke tijden, die Amsterdam in de tweede helft der vijftiende eeuw beleefde, achtte de landsheer de stad niet voldoende beveiligd tegen een altijd mogelijken aanval uit het Oosten, van Utrecht

[1]) T. a. p, II, blz. 40 vlg.
[2]) T. a. p., II, blz. 74 vlg.

uit. Zwaarder pantser moest de stad hebben en zoo werd Amsterdam eerst versterkt door poorten en torens, vervolgens door een sterken muur [1]). Het is deze muur, op het einde der vijftiende eeuw grootendeels afgemetseld, die Amsterdam tot de Alteratie van 1578 heeft omgeven. Het is deze muur, die op de kaart van Cornelis Antonisz. van 1544 zoo duidelijk te zien is [2]). Het is deze muur, waarvan zelfs nu nog overblijfselen zijn blijven staan. De Schreierstoren, de Montelbaanstoren [3]), de St. Antonispoort, de toren Swycht Utrecht, het Rondeel, de Munttoren, zij herinnerden nog lang, en doen dat voor een deel nog, aan de ommuring van Amsterdam in de vijftiende en zestiende eeuw.

Zeer belangwekkend is ook de uitleg van Leiden. Het oudste gedeelte der stad was stellig het stuk dijk tusschen Langebrug en Nieuwen Rijn, dus de Breestraat met omgeving. Omstreeks 1100 werd dit dorp vergroot met het terrein tusschen Langebrug en waar later het Rapenburg was. Wanneer dit Rapenburg zelf is gegraven, is onbekend, vermoedelijk niet veel later dan 1266. Het was dus dit plaatsje, gelegen tusschen Rapenburg en Nieuwen Rijn, dat in 1266 stadrecht van Floris V ontving. Binnen die stad lag het grafelijk slot, aan alle zijden door grachten omgeven. Omstreeks 1300 werd Leiden reeds vergroot met een groot gedeelte van de Waard aan de overzijde van den Rijn. In 1355 kreeg Leiden verlof Marendorp te annexeeren; ook de Burcht lag toen binnen de stad. Leiden was toen vergroot met alles, wat tusschen den Ouden Rijn en de Oude Vest ligt. In 1386 werd de stad nogmaals uitgelegd door de annexatie van een deel van Zoeterwoude; de grens werd toen de tegenwoordige Singel. Zoo was de stad omstreeks 1400 meer dan viermaal zoo groot als een eeuw geleden, zeker wel een bewijs voor den enormen bloei van Leiden in deze dagen. Zij was destijds aan alle zijden door een muur omgeven, afgewisseld door vijf poorten en niet minder dan 29 torens [4]). Zoo is Leiden gebleven tot het beleg. Eerst in het laatst der zestiende eeuw was een nieuwe uitleg weer noodig. De oude, die van 1386 was zoo ruim genomen, dat de stad daaraan ongeveer twee eeuwen voldoende heeft gehad. Een leerzaam voorbeeld, trouwens één uit velen, voor de gemeentebesturen der twintigste eeuw, die zich soms nauwelijks een voorstelling van de allernaaste toekomst kunnen of willen maken.

Hoe groot was zulk een Middeleeuwsche stad? Van Leiden weten

1) T. a. p., III. blz. 9 vlg.

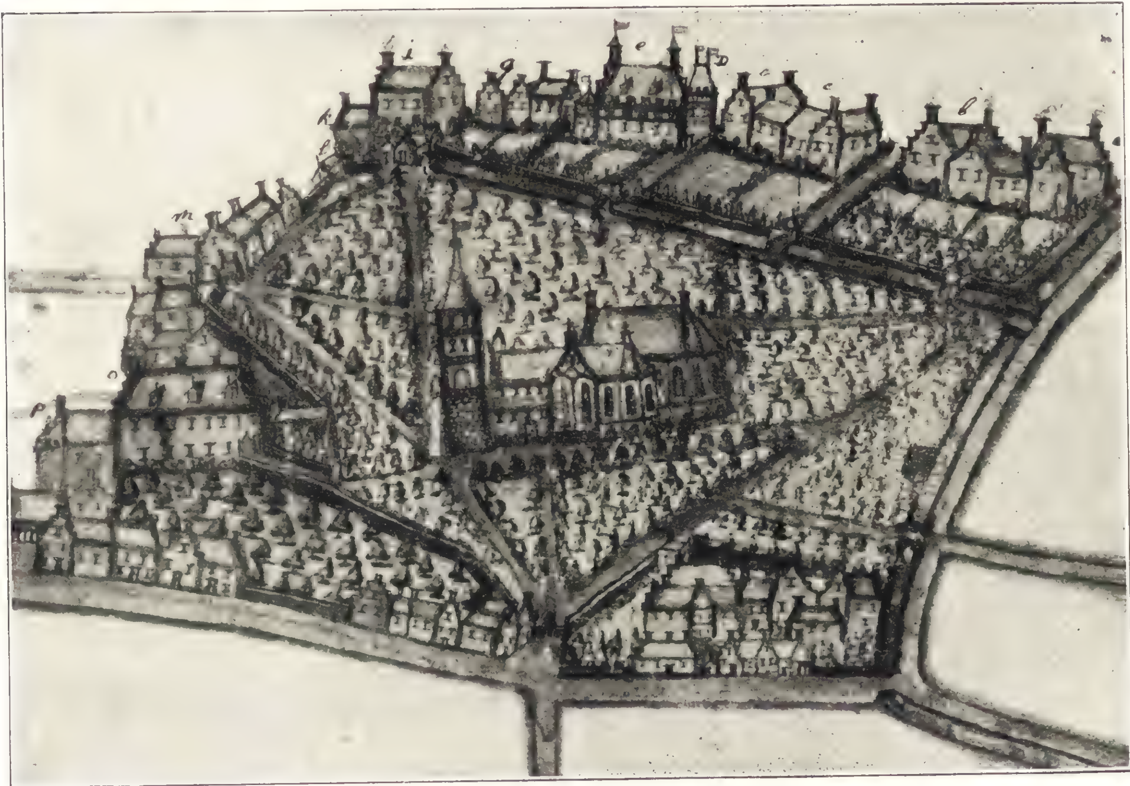
2) In facsimile als bijlage bij Ter Gouw; vgl. ook boven dl. I, afb. N°. 21 en 41.

3) Deze stond buiten den muur en was bestemd de Lastage te beschermen.

4) Blok, Een Hollandsche stad in de Middeleeuwen, blz. 46 vlg.; 2de dr., blz. 48 vlg. Vgl. de kaart achter Blok, 2de dr. en hierboven dl. I, afb. N°. 104.

wij ook dat. Het oude Leiden, tusschen Rapenburg en Nieuwen Rijn, was 24½ Rijnlandsche morgen of 21½ hectare groot. In 1400 had het een oppervlakte van 108 morgen, bijna 95 hectare, met de singels, vesten en grachten mede zelfs van 132 morgen, ongeveer 115 hectare [1]).

Het grondgebied van een middeleeuwsche stad was niet steeds in

Afb. N⁰. 49. Immuniteit van St. Jan te Utrecht.
Naar een opmeting van 1604. Rijksarchief. Utrecht.

zijn vollen omvang onderworpen aan de jurisdictie van het stadsbestuur en evenmin hield die jurisdictie buiten den stadsmuur op. In vele steden

1) Blok, t. a. p., blz. 47, 66; 2de druk, blz. 22, 74.

had men meer of minder, grootere of kleinere immuniteiten. Bijna overal vond men zoogenaamde dagelijksche gerechten, wier bewoners althans in de civiele rechtspraak waren onttrokken aan den stedelijken rechter. Soms lagen kleine heerlijkheden binnen de stad, onttrokken aan haar bestuur en recht. Tal van kloosters trotseerden de autoriteit der stedelijke regeering op allerlei wijze. Ook de kapittels met hun kerken en claustrale huizen vormden soms groote immuniteiten. In dit opzicht is Utrecht met zijn groote geestelijke bevolking de meest kenmerkende middeleeuwsche stad. Het gebied der vijf kapittelen, de betrekkelijk kleine en bekrompen immuniteiten van den Dom en Oudmunster, de groote en ruim aangelegde van St. Pieter, St. Jan en St. Marie waren staatsrechterlijke enclaves in het stedelijk gebied. Zij waren daarvan afgesloten door een sloot of een gracht, een muur of een omheining; een poort gaf er toegang, waarvoor een rooster lag, die aan menschen wel, maar aan rondloopende dieren geen doorgang verleende. Daar, binnen de immuniteit, vond men kerk en kapittelzaal, kloostergang en kloosterhuizen, sacristie en secretarie, school en choraalhuis; daar woonden de kanunniken in hun deftige, ruime huizingen, met hun voor- en achtertuinen en, wat men tegenwoordig noemt, verder gerief [1]). Behalve de kapittels telde de geestelijke hoofdstad van Nederland nog een groot aantal kloosters. Daar was de groote St. Paulus-abdij met haar uitgestrekte immuniteit. Daar was het groote Duitsche Huis, de zetel der ridders van de Duitsche Orde aan den Springweg. Daar vond men kloosters van de Regulieren, de Minnebroeders, de Predikheeren, de Johannieters, de Wittevrouwen, de Begijnen en zoovele meer [2]). En natuurlijk viel ook de oude burg Trecht, waar eens het Keizerlijk paleis Lofen stond en waar ook de bisschop resideerde, buiten het stedelijk gebied, evenals te Nijmegen het Valkhof, te Leiden de Burcht, elders andere vorstelijke verblijven.

Was dus lang niet het geheele terrein binnen ringmuur of gracht stedelijk gebied, daarbuiten bezat de magistraat in den regel althans eenig gezag. Groningen en Dordrecht deden zelfs langzamerhand hun gezag in wijden omtrek gelden. Zoo machtig waren slechts weinig steden; maar toch was bijna iedere stad meester onmiddellijk onder haar muren. Kleine voorsteden buiten de poorten werden steeds beschouwd als behoorende tot het stedelijk gebied. Dikwijls strekte zich bestuur en rechtsmacht verder uit dan deze onmiddellijke omgeving. Zoo oefende het stadsbestuur van Utrecht gezag uit „binnen de mile van der stadt"; Vreeswijk, Maarsen,

---

[1]) Muller, Schetsen uit de Middeleeuwen, blz. 159 vlg.

[2]) Vgl. de kaart bij Muller, Oude huizen te Utrecht, waarop de immuniteiten zijn aangegeven.

Zeist en het Gein vielen nog daarbinnen [1]). Ook Leiden bezat haar vrijheid. Binnen 50 roeden afstand van haar wallen mochten geen huizen worden gebouwd [2]). Naar den kant van Oegstgeest strekte de vrijheid zich tot op 72 tot 100 roeden buiten den muur uit, terwijl daarentegen aan den Zoeterwoudschen kant de stadssingel tevens de grens van haar rechtsgebied vormde [3]). In Delft was de stadsvrijheid ongeveer anderhalf mijl groot; in Gouda was zij 350 roeden lang en breed [4]). Amsterdams vrijheid wordt aangegeven in het eerste artikel van het privilege van 1342, aldus: „In den eersten so sellen die pale van hoerre vrihede wesen. Op die oestside van der poerten, an Jan Wittens hofstede. Op die noertside an 't groete goetshuus lant. Op der westerside an den uteren egghe van der lane, die leghet in IJsebrants lant van der Zijdwinde. Op die zuutside in den nesse tieghens den lane over. Al so alst mitter graft begraven is. Ende in die haven te halven stroem toe in Tye ende voert streckende in Tye langhes den dijke oestwaert vijftich roeden buten der wintmolen, die Haer Willaem van Outshoerne van onsen weghen maken dede". Het is zoo goed als onmogelijk bij onze geringe kennis van het Amsterdam der veertiende eeuw na te gaan, waar deze palen der stadsvrijheid waren te vinden; maar wij deelen de omschrijving mede om in het licht te stellen, hoe nauwkeurig zij door den graaf werd afgebakend [5]). Met den uitleg der stad werd natuurlijk ook steeds de vrijheid uitgebreid. Bij charter van 7 Januari 1387 vergrootte Albrecht de vrijheid van Amsterdam „streckende van hoerre ouder vrijhede, die si nu hebben, tot hondert garden [6]) toe ter goeder scepe gaende alom der stede te water ende te lande" [7]). Maar de jurisdictie werd uit den aard der zaak steeds kleiner, naarmate Amsterdam zich meer en meer uitzette. In de vijftiende eeuw behoefde men niet ver buiten de poort te gaan om den limietpaal te bereiken. Dat gaf allerlei moeilijkheden. Even buiten de vrijheid werd wijn en bier getapt en gedronken, zonder dat daarvoor accijns aan de

[1]) De Middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht, uitg. d. Muller Inleiding, blz. 296 vlg.

[2]) Blok, Een Hollandsche stad onder de Bourgondisch-Oostenrijksche heerschappij, blz. 13.

[3]) Blok, Een Hollandsche stad in Middeleeuwen, blz. 72; 2de druk, blz. 74.

[4]) T. a. p. blz. 72, noot 3.

[5]) Ter Gouw, I, blz. 278. Hij tracht (I, blz. 288) de juiste situatie te benaderen, maar komt daarbij op een dwaalspoor, omdat hij de stadsvrijheid begrensd acht door de stadsgracht.

[6]) Roeden.

[7]) T. a. p. II, blz. 75. Wat ter Gouw (II, blz. 45 vlg., 328) gist over een uitbreiding der vrijheid tusschen 1342 en 1387, mist voldoenden grond en staat in verband met zijn onjuiste voorstelling omtrent de jurisdictie.

stad werd betaald; men ging daar gaarne drinken, omdat de drank daar goedkoop was. Dit euvel althans werd door Philips van Bourgondië in 1452 weggenomen; hij beval, dat van alle wijn of bier, die werden getapt of gedronken binnen een kwart mijl rondom de stad, hetzij binnen of buiten de jurisdictie, accijns aan de stad zou worden betaald [1]). De vrijheid werd echter toen niet uitgebreid. Eerst Maximiliaan zette in 1489 Amsterdam's vrijheid uit tot „elfhondert roeden ommegaens der stede" [2]). Juist deze sterke uitbreiding gaf in de zestiende eeuw aanleiding tot een meer dan dertigjarig proces met den heer van Brederode, heer van Amstelveen en Sloten, die Amsterdam aan alle zijden met zijn gebied omringde. Het eindigde, gelijk zoovele, niet met een vonnis, maar met een vergelijk: in 1529 verkocht Brederode de genoemde heerlijkheden aan de stad Amsterdam [3]), die daarmede heer en meester was geworden in ruimen omtrek buiten de muren; zij had daarmede niet alleen haar eigen uitbreiding zelf in handen gekregen, maar kon ook ongewenschte toestanden onder den rook harer schoorsteenen tegengaan. Een dergelijke oplossing heeft de twintigste eeuw voor onze groote steden nog niet gevonden.

Wij zagen dus, hoe groot een stad en haar stadsgebied kon zijn. De vraag rijst, aan wien privaatrechtelijk dat gebied behoorde. Wie was eigenaar van den grond in een middeleeuwsche stad?

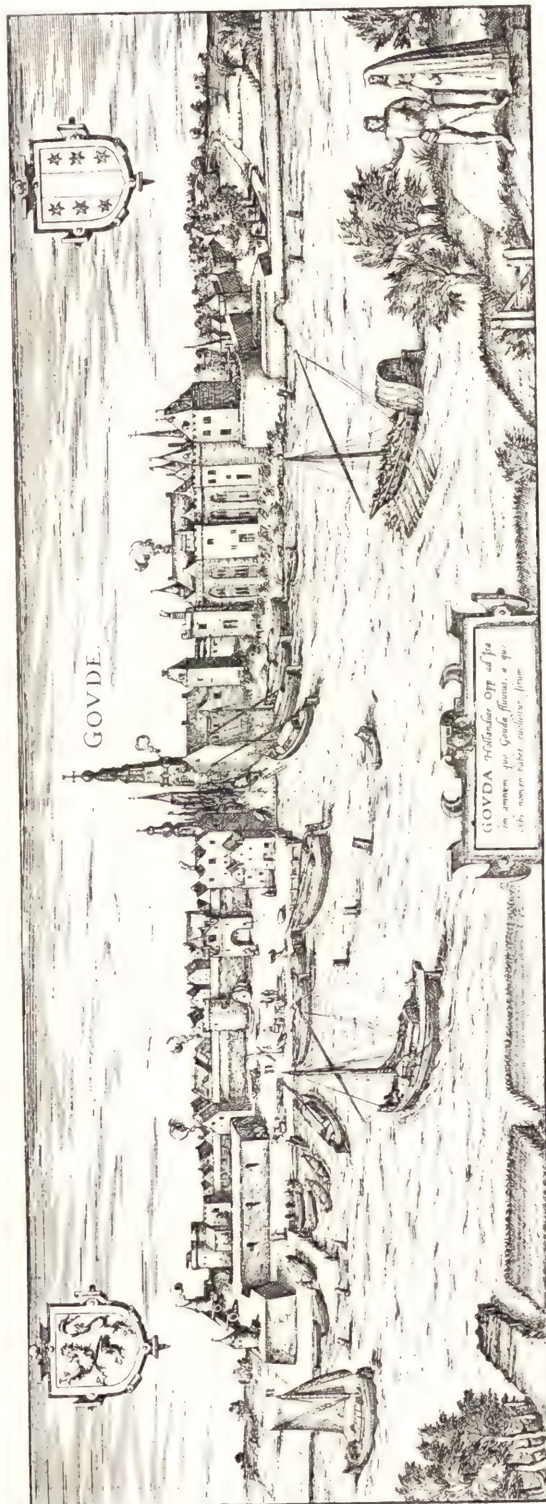
De grondquaestie is voor een groeiende middeleeuwsche stad evenzeer van beteekenis als voor onze moderne centra. Het blijkt, dat ook toen stadsbelang en particuliere wenschen en voordeelen elkander niet steeds dekten. Een der voornaamste elementen voor den bloei van een stad was de beschikking over voldoende bouwterreinen voor de vooral in den eersten tijd steeds aangroeiende bevolking. Wie zich in de stad vestigde, moest de zekerheid hebben, dat hij zich een stuk grond kon verschaffen, waarop hij een huis kon bouwen. Was de heer der stad tevens eigenaar van den grond, dan was de zaak zeer eenvoudig; hij verkocht dan het in kavels afgedeelde terrein niet, maar gaf de stukken uit in erfpacht tegen betaling van een geringen jaarlijkschen cijns, die dus ook op de latere gebruikers van den grond, de bewoners van het daarop gebouwde huis bleef rusten. Bezat de heer den grond niet in eigendom, dan trachtte hij zich dien te verschaffen en kocht dan grond aan, waarbij zachte dwang niet uitgesloten was; een voorbeeld daarvan is Schiedam. Wij weten, dat op de beschreven wijze te Delft, te Muiden, te Gouda de terreinen om de markt werden uitgegeven; ook de markt behoorde hier aan den heer, in de beide eerste

[1]) T. a. p. III, blz. 20, 87.
[2]) T. a. p. III, blz. 188.
[3]) T. a. p. IV, blz. 168 vlg.

steden den graaf, in de laatste den heer der stad. Later, in de veertiende en vijftiende eeuw gingen de marktvelden met den overigen heerlijken grond dikwijls over aan de stad; de stad heft dan ook den cijns, het hofstedegeld, zooals het in den regel wordt genoemd [1]).

De toestand was echter niet overal dezelfde. Terwijl te Gouda b.v. omstreeks 1400 nog 886 hofsteden den heerlijken cijns betalen, was dat getal elders reeds aanzienlijk verminderd. In Dordrecht bezat de graaf in 1330 nog slechts 38 erven, in Rotterdam in 1334 nog maar 47, al kwamen er later bij de uitbreiding der stad nog nieuwe bij. In Leiden bezat de graaf bijna alleen den eigendom van het Wolhuisvierendeel, een der vier oude stadswijken, benevens den burcht met den burchstreng en zijn hof; deze gronden werden achtereenvolgens door den graaf of zijn rechtverkrijgende uitgegeven. In de steden van het Noorderkwartier daarentegen vond men ongeveer geen grafelijken grond; daar was de bodem blijkbaar reeds voor de verovering van West-Friesland door Floris V en Jan I in particuliere handen. In Amsterdam en in Zeeland bewester Schelde vinden wij ongeveer denzelfden toestand [2]).

In Utrecht zijn de sporen van den ontwijfelbaar oorspronkelijken eigendom van den grond, die

Afb. No. 50. Gouda met kasteel.

[1]) Gosses, Stadsbezit in grond en water gedurende de Middeleeuwen (Leiden, 1903), blz. 9 vlg.

[2]) T. a. p., blz. 12 vlg.

aan den bisschop toekwam, al spoedig verdwenen. Stellig zullen hier de vroegste bewoners groote stukken land van den bisschop in leen hebben verkregen; deze zullen het dan aan anderen weer in tal van perceelen tegen cijns hebben uitgegeven. In Deventer was blijkbaar de grond reeds vergeven, toen de stad in 1046 aan den bisschop kwam. In Gelderland vinden wij toestanden, die aan de Hollandsche herinneren [1].

Nog andere grondbezitters treffen wij in de stad aan. De grond der heerlijke hoven behoorde natuurlijk aan den heer. Daarnaast was een nog grooter deel van den bodem in het bezit van kloosters en geestelijke stiften; grondbezit en immuniteit hingen natuurlijk nauw samen [2]. Tegen dit bezit in de doode hand hebben de steden met min of meer succes den strijd aangebonden. Daarnaast vinden wij zeer weinig sporen van een bepaalde grondpolitiek der steden. Zoo goed als nergens hebben onze stedelijke besturen systematisch grond aangekocht, hetzij om dien later te verkoopen, hetzij om dien in erfcijns weer uit te geven. In den regel was dan ook de grond, behoudens de heerlijke en geestelijke terreinen, particulier bezit. Evenwel onder bepaalde voorwaarden. De bouwgrond, waarop een huis zou worden gebouwd, werd gewoonlijk niet door den eigenaar verkocht, maar in erfcijns uitgegeven, zoodat deze last op het huis bleef rusten. Deze cijnsen werden gewone objecten van koop en verkoop. Gaarne kocht men deze cijnsen of renten, omdat men daarin een gemakkelijke en doelmatige geldbelegging vond, te meer omdat daardoor het theoretisch alhans nog steeds gehandhaafde woeker-, of liever rente-verbod niet werd overtreden.

Eigenaardig genoeg hadden sommige steden meer grond buiten haar muur dan daarbinnen. Hierbij denken wij natuurlijk allereerst aan de markesteden, die gegroeid waren uit oude markedorpen. Tal van steden hadden nog marken of liever maakten nog deel uit van een mark. In Holland en Zeeland zijn zij zeldzaam. Een gemeene weide bezaten slechts Edam en Nieuwpoort; in enkele andere vinden wij alleen nog sporen in straatnamen en dergelijke. Langs de grenzen van het graafschap vinden wij ze veelvuldiger: Naarden en Weesp, Schoonhoven en Gorinchem, Leerdam en Geertruidenberg hadden een meente. Maar het eigenlijke gebied der marken is natuurlijk het Oosten van ons land. In Gelderland en het Oversticht hadden tal van steden marken. Maar in strijd met wat men zou verwachten, zijn hier de marken vrij jong; zij zijn in den regel aan de steden geschonken. Kampen bezat zijn eigen mark vóór 1284, maar Zwolle niet vóór 1318; daarnaast waren

[1]) T. a. p., blz. 19 vlg,

[2]) T. a. p., blz. 31 vlg.

deze steden nog in andere marken gewaard, deelgerechtigd. Onze kennis omtrent de Deventer weiden is te onvolledig om er den oorsprong van na te gaan. Ook Groningen had een mark, de buurmande, onder de muren der stad; maar uitgestrekt was deze niet. Uit alles blijkt, dat niet alle, maar wel vele stadsmarken niet, zooals men geneigd is aan te nemen, overoud zijn, maar integendeel als nieuwe formatiën moeten worden beschouwd. Verpachting en zelfs verdeeling der marken komt om allerlei redenen veelvuldig voor. De mark kon zoo groot zijn, dat zij aan alle burgers veel meer dan ruimschoots genoeg gaf. Dan was verpachting geboden. Zoo deed Kampen met haar kostelijk bezit, het Kampereiland [1].

[1] T. a. p., blz. 46 vlg.

Afb. N°. 51. Zegel van Zwolle.
Aan een charter van 1380. Stadsarchief.

ZESDE HOOFDSTUK.

De burger. Zijn rechten en plichten.

Van de stad, haar gebied en haar grondbezit komen wij tot haar bewoners.

Lang niet alle stadsbewoners waren burgers. Vooreerst spreekt het van zelf, dat allen, die in de immuniteiten binnen het stadsgebied woonden, geen burgers konden zijn. Dat gold in het bijzonder van de geestelijkheid. Allen, die behoorden tot een kapittel, alle kloosterlingen waren buiten het staatsrechterlijk verband der stad gesloten. Of de geestelijken der parochiekerken burgers in den gewonen zin waren, valt te betwijfelen; in ieder geval waren zij wel aan de stadswet onderworpen. Waar zich binnen den stadsmuur heerlijkheden bevonden, waren de daarop wonende hoorigen natuurlijk geen burgers. Bovendien zag men in alle middeleeuwsche steden nog andere inwoners, die geen burgerrecht bezaten. Daar waren de hoorigen en vrijen, die het oogenblik verbeidden, waarop zij als burgers konden worden aangenomen. Daar waren de talrijke vreemdelingen, de gasten, die zich voor langer of korter tijd voor hun zaken of ook voor hun genoegen in de stad vestigden. Daar waren eindelijk de in den regel vrij vele passanten van allerlei slag, soldaten, meistreelen, sprooksprekers, kooplieden, handwerkslieden, eindelijk bedelaars en vagebonden, die dikwijls de stadsregeering heel wat last veroorzaakten.

Hoe groot de bevolking van onze middeleeuwsche steden was, weten wij niet nauwkeurig. Eenige ramingen mogen hier volgen. De bevolking van Leiden omstreeks 1400 wordt getaxeerd op 5000 zielen [1]), welk getal in 1514 was gestegen tot ongeveer 19.000 inwoners [2]); tijdens het

---

[1]) Blok, Een Hollandsche stad in de Middeleeuwen, blz. 66 vlg. en de daar aangehaalde bronnen; 2de druk, blz. 74.

[2]) Blok, t. a. p. kent in 1514 Leiden 10.000 inwoners toe. In Een Holl. stad onder Bourg.-Oost. heerschappij, blz. 2 spreekt hij evenwel terecht van 9500 communicanten, wat op 19.000 inwoners wijst.

beroemde beleg telde de stad volgens een door wijkmeesters opgemaakte lijst slechts 12.000 zielen. Gouda had in 1382 niet meer dan 820 huizen, wat op een gelijke bevolking als Leiden wijst [1]). Amsterdam zal omstreeks 1300 niet meer dan 1000 inwoners hebben gehad [2]). In 1514 kunnen wij de bevolking stellen op 17 à 18.000 zielen [3]). Na de voor Amsterdam in het algemeen zeer voorspoedige regeering van Keizer Karel V kan men de bevolking ramen op niet minder dan 40.000 inwoners [4]).

In 1514 is de bevolking van het geheele gewest Holland te stellen op 400.000 zielen. Ongeveer de helft daarvan woonde op het platteland in meer dan 400 dorpen. Daaruit blijkt reeds, dat Holland een echt stedenland was: de andere helft woonde in de groote en kleine steden. Van deze hadden de zes groote weer den voorrang en het overwicht: zij telden samen meer dan één vierde der geheele bevolking, 120.000 zielen. Voor de 23 kleine bleven er dan nog ongeveer 70.000 inwoners over.

Afb. N°. 52. De Spaarndammerpoort te Haarlem.

Deze cijfers zijn nog nader te specificeeren. Dordrecht, Hollands eerste en oudste stad, had dien rang niet kunnen handhaven. Het telde in 1514 8000 communicanten, dus ongeveer 15.000 inwoners. Haarlem, de tweede stad,

1) Blok, Een Hollandsche stad in de Middeleeuwen, blz. 66 vlg. en de daar aangehaalde bronnen.

2) Ter Gouw, I, blz. 192.

3) T. a. p. III, blz. 210.

4) T. a. p. V, blz. 84.

was haar reeds boven het hoofd gegroeid met omstreeks 20.000 inwoners. Delft was even groot als Dordrecht. Leiden telde toen ongeveer 19.000 zielen. Dan volgen naar rangorde Amsterdam met 18.000 en Gouda met zelfs 20.000 zielen. Of deze opgaven, door pastoors aangaande hun gemeenten gedaan, alle volkomen betrouwbaar zijn, zij daargelaten; als algemeenen indruk kunnen wij althans vastleggen, dat de zes groote Hollandsche steden in den aanvang der zestiende eeuw niet belangrijk veel verschilden in aantal van bevolking en dat men deze op ongeveer 20.000 mag stellen [1]). Wat de 23 kleine steden betreft, vinden wij de volgende cijfers: Rotterdam kan worden geschat op 7000 inwoners, Hoorn op 6800, Alkmaar op 5600, Enkhuizen op 4000, Medemblik op 2200, Beverwijk op 1000, Edam op 3000, Monnikendam op 3400, Naarden op 4000, Weesp op 1600, Muiden op 600, Purmerend op 2500, Woerden op 2600, Oudewater op 3500, Vlaardingen op 1000, 's-Gravezande op 600, Schoonhoven op 3000, Gorinchem op 6000, Heusden op 1900, Schiedam op 3200, Geertruidenberg op 3000, Asperen op 1300, Heukelom op 700 inwoners. In volgorde naar grootte der bevolking staan zij dus zoo tot elkander: Rotterdam, Hoorn, Gorinchem, Alkmaar, Enkhuizen, Naarden, Oudewater, Monnikendam, Schiedam, Edam, Schoonhoven, Geertruidenberg, Woerden, Purmerend, Medemblik, Heusden, Weesp, Asperen, Beverwijk, Vlaardingen, Heukelom, Muiden en 's-Gravezande.

Van het bevolkingsgetal der steden buiten Holland is ons nog weinig bekend. Hoe groot de bevolking van Utrecht was in de Middeleeuwen, wij moeten er naar gissen. Naar haar oppervlakte was zij in de vijftiende eeuw de grootste stad van Noord-Nederland; wellicht mogen wij haar bevolking dan op 40.000 zielen schatten. De Overijselsche groote steden zullen ongeveer op één lijn moeten worden gesteld met de Hollandsche; de Geldersche waren in de vijftiende eeuw stellig kleiner. De Friesche steden zijn ook in dit opzicht met de Hollandsche kleine steden te vergelijken. Groningen eindelijk zal in den aanvang der zestiende eeuw een bevolking van niet meer dan 15.000 inwoners hebben gehad.

Niet ieder inwoner van een stad was dus burger. Hoe werd men het? Ongetwijfeld bestond een zeer groot gedeelte der burgerij niet uit inboorlingen, maar uit van buiten ingekomenen. Het ligt voor de hand, dat de stad middelen en vormen moest vinden om deze nieuwelingen aan zich te trekken; maar aan den anderen kant mochten deze vormen niet te

[1]) Vgl. de cijfers in de Informacie van 1514, uitg. d. Fruin.

lenig zijn, omdat het burgerrecht een privilege was en aandeel gaf aan zeer belangrijke praerogatieven.

Burger of poorter, zooals men gewoonlijk zeide, was men op tweeërlei wijze: men kon geboren of gemaakt poorter zijn. Alle kinderen van poorters, echte of onechte, waren daardoor reeds poorters. Met de aanneming van andere poorters gingen eenige formaliteiten gepaard. Een inwoner, die poorter te Leiden wilde worden, wendde zich met dezen wensch tot de poortmeesters, de latere burgemeesters. Deze namen hem niet onmiddellijk aan; het was niet een eenvoudige inschrijving. Een onderzoek werd gedaan naar den zedelijken wandel en vooral naar de gegoedheid van den candidaat; men moest natuurlijk de zekerheid hebben, dat de nieuweling aan zijn verplichtingen tegenover de stad kon voldoen. Ook mocht de nieuwe poorter geen schulden hebben, een zeer practische eisch om in de toekomst moeilijkheden, ook voor de stad, te voorkomen. Om den candidaat niet te lang te laten wachten, was bepaald, dat het onderzoek binnen het jaar moest afloopen; langer dan twee jaar mocht de geheele zaak niet aanhouden. Bovendien moest de candidaat beloven zich binnen zes weken in de stad te vestigen en zijn burgerrecht minstens vijf jaar lang te handhaven. Eindelijk moest hij persoonlijke of zakelijke borg stellen, dat hij zijn verplichtingen zou nakomen.

Was dat alles nu geregeld, dan werd de nieuweling plechtig als burger ontvangen. Hij verscheen voor schout en schepenen, daartoe in plechtige zitting vergaderd. Hij bezwoer zijn vermogen, waarvan dan aanteekening werd gedaan in het schotboek; bleek later van te lage aangifte, dan werd het bedrag ambtshalve verhoogd en de schuldige beboet. Daarna zwoer hij den burgereed om „den grave, den burchgrave ende der stede hair recht te houden mit alle sinen vermoghen". De nieuwe burger betaalde nu een inkoopsom en werd in het poorterboek door poortmeesters ingeschreven [1]).

Zulk een nieuwe poorter kon natuurlijk een vrije zijn. Maar uit den aard der zaak togen ook vele onvrijen, hoorigen en anderen, naar de stad om hun maatschappelijke positie te verbeteren. De regel: stadslucht maakt vrij, zoo dikwijls aangehaald, mag niet in dezen zin worden opgevat, dat een hoorige, binnen de poorten der stad aangekomen, overal alleen door dat feit reeds de vrijheid deelachtig kon worden. In Holland en Zeeland was dat wel het geval. Daarom was het dan ook te Leiden volgens het oudste privilege aldus geregeld, dat een onvrije burger kon worden met toestemming van den graaf of zijn schout en de schepenen,

1) Blok, Een Holl. stad in de Midd., blz. 244 vlg.; 2de druk, blz. 159 vlg.

blijkbaar dus een vrij eenvoudige regeling [1]). Ook te Haarlem en Delft golden dergelijke weinig hinderlijke bepalingen; zij waren daar uit het Brabantsche stadrecht overgenomen [2]). Het oudste stadrecht van Amsterdam schrijft niet anders voor dan dit: „Item wat poertre dat die scoute ende die scepenen ontfaen, die goet knaep es ende onberoft, daerne sal die Here niet wedersegghen" [3]). In andere steden waren termijnen gesteld. In Dordrecht kon een onvrije, wanneer hij jaar en dag onopgeëischt en onbesproken in de stad had gewoond, vrij en poorter worden. In Haarlem was deze termijn nog korter, niet meer dan veertig dagen, in Monnikendam evenzoo. In Delft gold weer de termijn van jaar en dag [4]).

Afb. N⁰. 53.
Zegel van Deventer.
Aan een charter van 1380.
Stadsarchief. Zwolle.

In de andere gewesten van ons land was de aanneming van nieuwe burgers minder vrijgevig geregeld. In geen stad van het Oversticht (in dit geval Amersfoort daaronder begrepen) en van Gelderland werd een hoorige gemakkelijk vrij. In Deventer, Kampen en Zwolle was het niet voldoende, dat een onvrije de traditioneele jaar en dag in de stad had gewoond zonder dat zijn heer hem had doen opeischen. Eerst wanneer hij dertig jaar op vrijen stadsgrond had gewoond en voor vrij man was gehouden, eerst dan kon hij zich zelf als vrij burger aanmerken en als zoodanig ook door anderen worden beschouwd. Niet dus de stadslucht, maar de stadsgrond maakte hier op langen termijn vrij. Dergelijke regelingen komen ook in Gelderland voor. Uit tal van gegevens blijkt het duidelijk, dat daar de heeren nog lang tal van rechten ten opzichte van hun in de steden geweken hoorigen bleven behouden en dat de steden zich daarvan eerst langzamerhand hebben kunnen ontdoen [5]).

Werd men dus hier gemakkelijk, daar minder eenvoudig, maar toch overal onder bepaalde waarborgen en met zekere plechtigheden poorter, ook het ontpoorteren was een formaliteit niet zonder beteekenis. Uit den aard der zaak kon men zijn burgerrecht vrijwillig opgeven door vertrek uit de stad. In Leiden moest men dan als vergoeding voor het verlies

---

1) T. a. p. blz. 246; 2de dr., blz. 162.
2) Bijdr. v. vad. gesch. en oudh. Vierde Reeks, V, blz. 104 vlg.
3) Ter Gouw, I, blz. 282.
4) Blok, blz. 33 vlg.
5) Gosses, blz. 28 vlg.

van een draagkrachtig burger, dat de stad leed, het laatst geheven schot, vermeerderd met een twintigste van het geschatte vermogen betalen; bovendien was zulk een vertrekkend poorter verplicht binnen zes weken de stad te verlaten; hij had immers geen recht meer op bescherming.

Daarnaast kon men zijn burgerrecht ook bij vonnis van schepenen verliezen. Dat kon gebeuren wegens schulden of als straf na oproer. In het eerste geval was een vrij ingewikkeld ceremonieel voorgeschreven. Dat was noodig, omdat een schuldeischer wel op het goed, maar niet op den persoon van zijn schuldenaar beslag kon leggen; een burger kon men niet gijzelen. Wilde men dat toch, dan moest men den schuldenaar eerst ontpoorteren; de schuldeischer moest te kennen geven, „dat hij hem

Afb. N°. 54. Schepenbank te Nijmegen.

panden wilde aan zijn poortrecht". Na het verrichten van allerlei formaliteiten in bepaalde termijnen werd dan de ontpoortering op eisch van den taalman of advocaat van den schuldeischer en maning van den schout door schepenen uitgesproken. De schuldeischer nam daarvan akte

en kon nu zijn schuldenaar doen gevangen zetten en houden, totdat de schuld was afbetaald. Deze ontpoortering geschiedde te Leiden op de rechtsplaats, den blauwen steen voor het stadhuis. Daarnaast was ontpoortering een zeer gewone straf bij oproer; de belhamels werden op deze wijze buiten het rechtsverband der stad gezet; verbanning kon daarmede samengaan [1]).

Het oude stadrecht onderstelt, dat een burger binnen de stad woont. Dat was in den regel ook het geval. Maar het karakter zelf der stad bracht mede, dat daaraan niet steeds gestreng de hand kon worden gehouden. Onze steden hebben nog zeer lang hun landelijk karakter behouden. Stellig waren de burgers in den oudsten tijd voor het grootste gedeelte landbouwers en veehouders; eerst langzamerhand werden zij kooplieden en industrieelen. In den aanvang lagen ook de huizen nog ver uiteen en waren zij alle omgeven door hun erf. De burgers hadden bij hun huis hun schuren en bargen [2]), ook hun moestuinen en boomgaarden. Maar ook hadden zij veel land, bouwgrond, hooi- en groenland, liggen in de nabijheid der stad, liefst zoo dicht mogelijk onder den muur, voor het gemak, maar ook voor de veiligheid. Den terugslag van dezen toestand vinden wij in de bepalingen der handvesten, dat de burgers binnen de stad moeten wonen, maar dat zij in den zaai- en in den oogsttijd veertig dagen buiten de muren mogen vertoeven. Een eigenaardig bewijs, hoezeer het landbouwbedrijf nog in de veertiende eeuw in Leiden inheemsch was, geeft een privilege van 1324, waarbij aan de stad wordt vergund een nieuwe brug over den Rijn te leggen. Om de scheepvaart niet te belemmeren, zou het middengedeelte niet alleen beweegbaar zijn, een klap- of draaibrug dus, maar zelfs in den regel zijn geopend. Maar op dien regel wordt een uitzondering gemaakt „in den lente ende in den oest ende in de hervest, dat die lieden hun land daarover bouwen mogen". Een tweede bepaling is niet minder karakteristiek. Bij open brug zal er toch een plank over het middengedeelte liggen ten behoeve der melkmeisjes, de „joncwiven over melken te ghane". Is dat niet zeer dorpsch? Zelfs nog honderd jaar later, in 1450, worden bij keur ter voorkoming van brandgevaar maatregelen voorgeschreven ten opzichte van hooi- en korenbergen binnen de stad [3]).

Naarmate de stad haar dorpskarakter verloor, kwamen ook de bepalingen over het buiten wonen en vertoeven in onbruik. Het werd omgekeerd voor den stedeling gemakkelijker zich buiten de stad te vestigen

[1]) Blok, blz. 246 vlg.; 2de dr., blz. 160 vlg.

[2]) Waar de oogst wordt geborgen.

[3]) Fruin, Verspreide Geschriften, I, blz. 96.

en toch poorter te blijven. In den loop der veertiende eeuw begon men namelijk den stricten eisch, dat de poorter in de stad moet wonen, prijs te geven. Of liever, naast de gewone burgers begon men zoogenaamde buiten- of hagepoorters, ook landpoorters aan te nemen. Buiten de stad wonenden lieten zich als burgers inschrijven en aanvaardden daardoor de rechten en verplichtingen der poorters. Vermoedelijk is het hun meer om de eerste dan om de laatste te doen geweest; bovendien konden zij zich door hun stedelijk burgerrecht onttrekken aan hun verplichtingen in hun woonplaats; zij waren dus het omgekeerde van de tegenwoordige forensen. Het is niet duidelijk, of voor de stad de aanneming van zulke landpoorters een voordeel of een nadeel moet worden geacht; wat zij geldelijk en persoonlijk inbrachten, kan weer zijn opgewogen door de lasten, aan hun bescherming soms ver buiten de muren der stad verbonden. Maar stellig waren de landpoorters een last en een bezwaar voor streken, waar zij woonden. Zij onttrokken zich dan aan alle verplichtingen, met name aan den last van schotbetaling, en verzwaarden dus die der anderen. Men klaagde daarover bij den graaf en deze trachtte dan daarin te voorzien. Zoo stelde Floris V reeds in 1284 vast, dat „alle huysluyden, die lant hebben binnen den ambracht van Hazerstwoude ende buten dien voirscreven ambacht wonen, scot ende bede mit him sellen ghelden van horen lande acker acker ghelijc" [1]). Dat kan op geen anderen slaan dan op Leidsche burgers, die te Hazerswoude schotboortig waren. Of deze regeling steeds consequent is toegepast, is de vraag; zij gaf althans voortdurend aanleiding tot velerlei ongemak. Maar het charter van 1284 behield niettemin rechtskracht; nog in 1640 wees het Hof van Holland vonnis overeenkomstig den brief van Floris V [2]). Maar niettegenstaande dergelijke belemmerende bepalingen werden toch door vele steden landpoorters aangenomen.

Het spreekt van zelf, dat de poorter zoowel rechten bezat als verplichtingen had te vervullen. Beide vloeien voort uit zijn intrede in, zijn aandeel aan de rechtsgemeenschap der stad.

De rechten van den poorter zijn gegrond op de privilegiën der stad. Het privilege schept voor de stad een uitzonderingstoestand ten opzichte van het omliggende land; de stad is een immuniteit. Daaraan heeft dus de burger deel. Hij is alleen gehoorzaamheid verschuldigd aan zijn stedelijke overheid. Hij staat alleen terecht voor schout en schepenen van zijn stad. Alleen een burger kon geroepen worden in de stadsregeering, een

---

[1]) Van den Bergh, II, blz. 527, aangehaald bij Blok, t. a. p., blz. 32; 2de druk, blz. 33 vlg.

[2]) T. a. p., blz. 38.

recht, dat uit den aard der zaak slechts voor een kleinen kring van maatschappelijk gegoeden eenige waarde had. Van belang voor allen was het, dat alleen poorters als broeders in een gilde konden worden opgenomen en dus poortersnering konden doen. De door binnen- en buitenlandsche steden en regeeringen geschonken tol- en andere privilegiën golden alleen voor de poorters. De burgers betaalden geen andere belastingen aan den landsheer dan die bepaaldelijk bij privilege waren aangewezen; vrijstelling van schot en lot en van heerendiensten was veelal aan de stad gegeven, maar kwam alleen de poorters ten goede. Ook de militaire lasten der burgerij waren beperkt. Zoo had Leiden in dat opzicht het voorrecht van slechts met 25 mannen den graaf te moeten dienen in een veldtocht; deze 25 mannen kwamen voor hun onderhoud bovendien tot 's graven last [1]). Voor de burgers golden alleen de keuren, door het gerecht uitgevaardigd. Alleen de belangen der burgers behartigde de regeering, wanneer zij buiten de stad werden bemoeilijkt. Allerlei waarborgen, dat goed recht zou geschieden, golden slechts voor den poorter. Alleen hij genoot voor zich zelf en zijn kinderen van de voorrechten der meeste liefdadige instellingen.

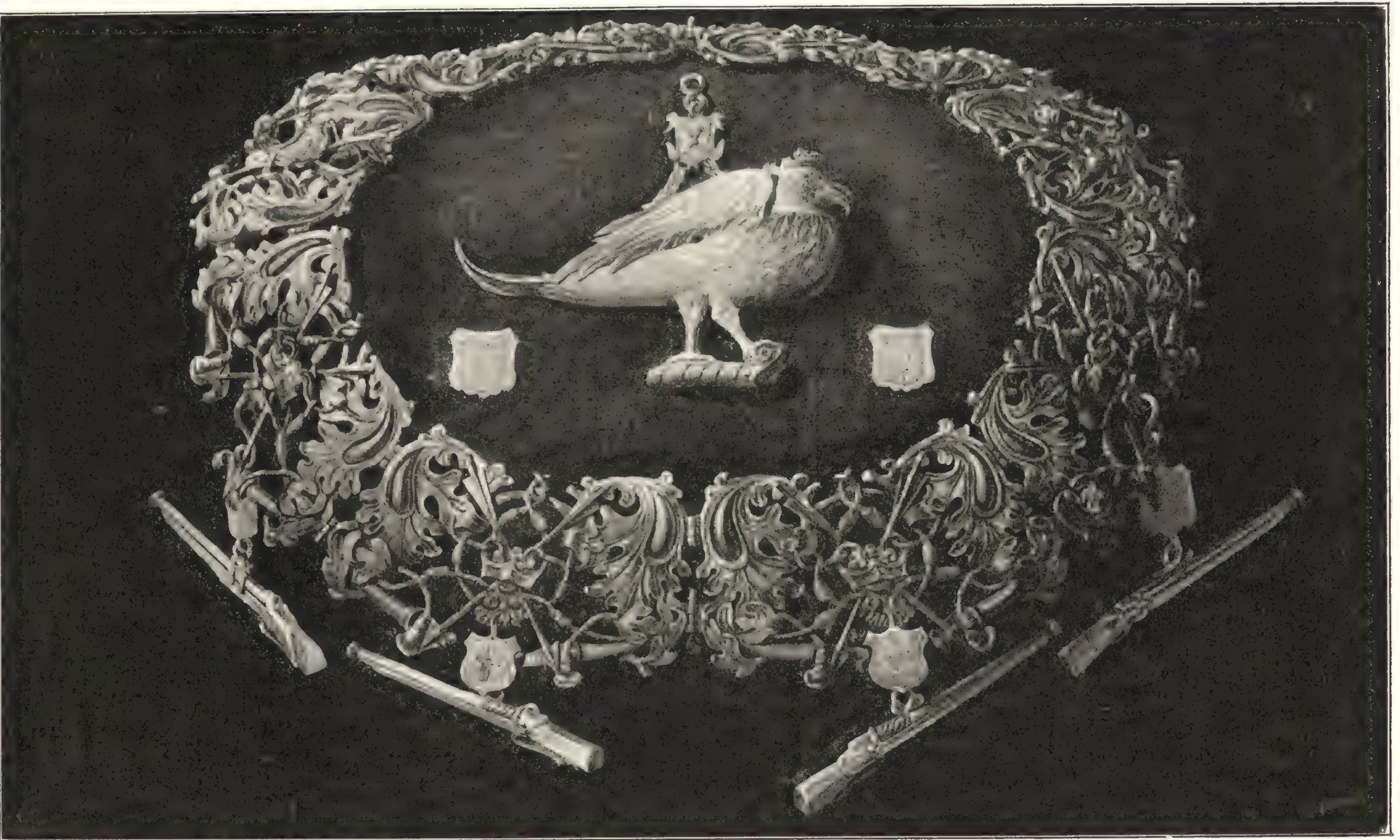
Tegenover deze rechten stonden evenwel niet geringe verplichtingen. Deze waren zoowel persoonlijke als zakelijke. De eerste beperkten zich in hoofdzaak tot de medewerking tot de veiligheid der stad. Alle burgers waren verplicht op hun beurt waakdienst te verrichten op de wallen, torens en poorten. Bij brand moesten zij zoowel bij de blussching als bij de handhaving der orde hulp verleenen. In het algemeen hadden zij de verplichting aan den oproep der stadsregeering gehoor te geven, zoo die tot hen kwam tot handhaving der orde of tot verdediging der stad. Dit laatste gold evenwel in hoofdzaak van de krijgsmacht der middeleeuwsche stad, de schutterij.

De schutten zijn naar middeleeuwsche zede vereenigd in een gilde. In de groote steden vinden wij zelfs meer dan één schuttersgilde. In Amsterdam was de toestand aldus. Reeds de handvest van 1300 schreef voor: „Voirt sullen si (de poorters) dien Here dienen totes Heren wille na hore machte." Een dergelijk voorschrift bevat ook het latere privilege van 1342 [2]). Om daaraan te voldoen bestond stellig algemeene weerplicht. Wanneer de burgerij met de klok te wapen werd geroepen, moest een ieder gewapend opkomen „mit sulcke were als hij heeft off gecrigen can" [3]). Wie meer dan 100 pond Hollandsch bezat, de ver-

[1]) T. a. p., blz. 27; 2de druk, blz. 25.

[2]) Ter Gouw, I, blz. 283.

[3]) T. a. p., I, blz. 327.

Afb. N°. 55. Schuttersketen van Dordrecht.
Dordrecht. Gemeentemuseum. De keten is uit het begin der zestiende, de aanhangende haakbussen uit de zeventiende eeuw.
Vgl. Bull. v. d. Ned. Oudh. Bond, Tweede Serie, II, blz. 19 vlg.

mogenden dus, waren geheel geharnast; wie tusschen 100 en 50 pond had, droeg een minder complete wapenrusting; wie nog geen 50 pond de zijne mocht noemen, wapende zich met wat hij had „daer hij zijn lijff mede denckt te verweren." Dit onderscheid in drie klassen moest worden gemaakt, daar een ieder verplicht was zich op eigen kosten te wapenen.

Met dit onderscheid zal men stellig wel de oorsprong der Amsterdamsche schutterij in verband moeten brengen. De aanzienlijken, die volgens de wet verplicht waren tot den krijgsdienst, zijn dien plicht als een recht gaan beschouwen, hebben daaraan ook het genoegen verbonden en hebben zich voorrechten en bescherming tevens weten te verzekeren door hun vereeniging tot een gild. Zulk een schuttersgild vinden wij te Amsterdam voor het eerst in 1394; maar wij mogen aannemen, dat het toen reeds ongeveer een halve eeuw had bestaan. De Amsterdamsche schutters gingen toch in 1394 naar een schuttersfeest te Doornik; in datzelfde jaar verkregen zij van het Gerecht een nieuwen brief. Deze oude schutterij was gewapend met voetboog en schild; in 1394 schoot zij reeds ouder gewoonte in de heerlijke Meimaand naar den papegaai. Dan werd er drie dagen feest gevierd; dan werd de koning der schutters, die den papegaai had afgeschoten, gehuldigd; dan waren de schutters in hun fonkelnieuwe paluur; dan werd de groote schuttersoptocht gehouden; dan was de geheele stad in feesttooi en feestvreugde [1]).

Deze oude schutterij was 75 man sterk. Uit den aard der zaak hadden de schutters zelf hun uitrusting te bekostigen. Zij vormden het contingent der stad, zoo de graaf Amsterdam ten strijde opriep. Voor hun diensten genoten zij persoonlijk niets; maar hun gild ontving van de stad de inkomsten uit de visscherij en den wijntap en bovendien een jaarlijksche toelage. De schutters hadden hun doelhuis of doelen, tegelijk schietbaan en feestlokaal. Hun patroon was de ridderlijke St. Joris, die zijn altaar had in de Oude Kerk, waar op zijn naamdag (23 April) een plechtige mis werd opgedragen; daarna werd een processie gehouden om de kerk, waarna de dag onvermijdelijkerwijze werd besloten met een schuttersmaaltijd. Ook bij de plechtige processiën op de beide Sacramentsdagen, in de vasten en in den zomer, gingen de schutters in hun beste uniform in den stoet mede. Dan wapperde evenals bij de Meifeesten de St Jorisvaan, een wit veld met een rood kruis. Dan zag men den koning met zijn overlieden plechtig in den optocht gaan. Ook deze majesteit, die door het stadsbestuur werd erkend, droeg de teekenen zijner waardigheid, schepter en halsketen, kostbare juweelen, waarvan ons althans uit de zestiende eeuw prachtige exemplaren zijn bewaard. Dan zag men ook den eigen

[1]) T. a. p. I, blz. 331 vlg.

nar der schutters zijn potsen maken, stellig tot groot vermaak van het publiek. Dan zag men St. Joris in eigen persoon, den drakendooder, rond-

Afb. N°. 56. De Voetboogdoelen te Amsterdam. Teekening. Coll. D. C. Meyer Jr.

rijden. Een zestiende-eeuwer beschrijft dat als volgt: „Daer zijn jonghe meyskens ende jonghe knaepen int spel, welcke seer costelijck ende

chierlijck toegemaeckt zijn. De een is Onse Lieve Vrouwe, d'ander Maria Magdalena, d'ander Sinte Barbara, d'ander Sint Joris, die te paerde rijdt, voor welcke eenen grooten draeck voortghetoghen wert, die hij met sijne lancie steect, alwaer Sinte Margriet bij ghevoecht is" [1]).

Het bestuur van het gild werd gevormd door den koning en vier overlieden, die allen jaarlijks aftraden. Daarnaast bestond er nog een raad, waarin waarschijnlijk de afgetreden dignitarissen zaten. Eindelijk kon de geheele schutterij in morgenspraak bijeenkomen om besluiten te nemen over haar aangelegenheden. Behalve zijn nar, had het schuttersgild nog een knecht, die zijn woning had in het doelhuis [2]).

In 1413 werd stellig in verband met den aanwas der bevolking van Amsterdam de sterkte der schutterij gebracht van 75 op 90 man; tevens werden de inkomsten van het gild naar verhouding verhoogd. Een vervolg op deze uitbreiding zal het stellig zijn geweest, dat de schutterij kort daarna, in ieder geval vóór 1436, is gesplitst in twee groepen, wellicht twee gilden, die wel zeer veel gemeen en gemeenschappelijk hadden, maar toch altijd worden onderscheiden als de oude en de jonge schutterij. Een andere indeeling was die in vier vierendeelen of sectiën, waarover een overman het bevel voerde; deze vierendeelen hielden iedere maand afzonderlijk schietoefeningen, het zoogenaamde „maentschut". Dit geschiedde natuurlijk in den doelen, waar ook de jaarlijksche maaltijd, het zoogenaamde rekenmaal werd gehouden [3]).

Bij deze twee schutterijen bleef het niet. Toen naast de zware voetboog meer en meer de lichte handboog in gebruik kwam, werd ook de Amsterdamsche schutterij daarmede gewapend. Maar geheel in overeenstemming met het conservatieve karakter der Middeleeuwen liet men de beide oude schutterijen bestaan, maar richtte daarnaast een derde corps op, de handboogschutterij, die waarschijnlijk van 1435 dagteekent. Zij was ingericht als de twee voetboogschutterijen; zij had haar Jeruzalemsvaan, rood met een geel kruis; ook zij genoot allerlei voorrechten, maar had daartegenover ook zware verplichtingen; ook zij vormde een gild met eigenaardige inrichtingen en plechtigheden. Ook de mannen van den handboog zag men „mit hoir harnas ende mit hoir volle schutgevairt" bij processiën gaan „onder hoir kairsse, scutterlijck soo dat behoirt" [4]).

Deze drie schutterijen zijn in Amsterdam gebleven tot aan de Alteratie toe en zelfs nog daarna. Maar in de zestiende eeuw kwam in de bewape-

---

[1]) Walich Sieuwertsz, Roomsche Mysterien, bij Ter Gouw, II, blz. 202.
[2]) T. a. p. II, blz. 200 vlg.
[3]) T. a. p. II, blz. 191 vlg.
[4]) T. a. p. III, blz. 287 vlg.

ning een groote verandering. De oude schutterij legde den zwaren voetboog

Afb. N°. 57. De Handboogdoelen te Amsterdam. Teekening. Coll. D. C. Meyer Jr.

af en werd gewapend met geweren, „bussen ofte cloveren" en heette daarnaar dan ook sedert de kloveniers; de verandering had in 1522 plaats,

toen men meer op beveiliging der stad dan op processiën en andere feestelijkheden had bedacht te zijn. De Jonge Schutterij bleef alleen den naam van Voetboogschutters behouden; maar den voetboog gebruikte zij in de zestiende eeuw niet meer evenmin als die van den Handboog dit wapen nog hanteerden. Beide werden gewapend met spies, hellebaard en slagzwaard; daarnaast oefenden zij zich in het busschieten. Men had in deze dagen op zijn hoede te zijn. Amsterdam lag zeer gevaarlijk en werd dan ook te land en ter zee herhaaldelijk bedreigd. Ook daarom werden de schutterijen van Amsterdam niet alleen modern bewapend, maar ook vergroot; elke schutterij werd gebracht op 200 à 250 man, te zamen dus een legermacht van tusschen de 600 en 800 man. Ook de indeeling werd anders; elke schutterij werd in twaalf rotten verdeeld, gekommandeerd door een kapitein als rotmeester [1]). Eindelijk kregen alle schutterijen in verband met hun grooter getal en stijgende beteekenis ook grooter en rijker doelens. Op het oude „Scapenvelt", het groote terrein tusschen Spui, Singel, Heiligenweg en Kalverstraat, stond al vóór 1510 de doel der Jonge Schutters, de Voetboogdoel. In 1512 kreeg de Handboogschutterij daarnaast ook haar doelhuis. Samen besloegen zij bijna het geheele genoemde terrein; zij kwamen aan de Vest, het tegenwoordige Singel, uit en hadden ook een ingang in de Kalverstraat. De Kloveniersschutters verkregen bij hun oprichting in 1522 hun doel aan de vesten achter het klooster der Oude Nonnen; daarbij behoorde ook de toren „Swycht Utrecht" „omme hoeren regiment van bossen ende anders daerop te hebben ende hangen".

Zoo was de schutterij te Amsterdam ingericht. Op soortgelijke wijze bestond zij ook in de andere Nederlandsche steden. Geen stad zonder gewapende macht, zonder schutterij [2]). Naast deze infanterie had de stad geen cavalerie noodig; ook daarin onderscheidt zij zich van de maatschappij van het leenstelsel, wier hoofdwapen juist de cavalerie was. Maar naast haar infanterie had de stad haar artillerie, niet als afzonderlijk wapen, maar bediend ook door haar burgers. Die artillerie had men noodig minder om de eigen stad te verdedigen als wel als aanvalswapen tegen andere steden of kasteelen. Zij werd dan ook steeds op krijgstochten

[1]) T. a. p. V, blz. 388 vlg.

[2]) Vgl. over de schutterij in het algemeen van Asch van Wijck, De schutsgilden in Nederland, in Berigten Hist. Gen. I, 2, blz. 92 vlg. en III, 2, blz. 1 vlg.; Sickesz, De schutterijen in Nederland (1864); verder over die te Leiden, Fruin, Verspr. Geschr. I, blz. 76 vlg.; Blok, t. a. p. blz. 252 vlg.; dez., Een Holl. stad onder de Bourg. Oost. heerschappij blz. 168 vlg.; die van Deventer, Buitenrust Hettema en Telting. Een bezoek aan een Nederlandsche stad in de XIVde eeuw, blz. 69 vlg.; die van Groningen, Feith, Uit Groningen's Verleden, blz. 214 vlg.

medegevoerd. Op den zolder van het stadhuis, in de kerk, ook wel in een afzonderlijk tuighuis werden ze bewaard, de „sprincale", de „bancaermborst", de „oestal", de „blijde", de stormram en wat dies meer zij; sedert de veertiende eeuw komen daarbij de meer moderne schietwerktuigen, de „dunrebussen", de haakbussen enz. [1]).

De leiding van de verdediging der stad en van het geheele krijgswezen berustte uit den aard der zaak bij de regeering. Burgemeesteren hadden

Afb. N°. 58. De Toren „Swycht Utrecht" te Amsterdam.
Teekening van C. J. Visscher. Coll. Splitgerber.

te Leiden tot 1445 het toezicht op de vestingwerken der stad; maar in dat jaar ging deze functie over op expresselijk daartoe aangestelde vestmeesters. Dat verhinderde natuurlijk niet, dat de algemeene leiding bij het Gerecht bleef en dat wel in vrede zoowel als in oorlog. In dit laatste geval benoemde men soms een of meer kapiteins, blijkbaar militairen van beroep, tot aanvoerders der bezetting en kommandanten der stad. Dat was in de tijden, toen de schutterij niet meer voldoende was om de

[1]) Hettema en Telting, blz. 64 vlg.

stad te verdedigen en vooral om het stedelijk contingent te vormen. Vooral de Bourgondische vorsten stelden in dit opzicht zeer zware eischen aan de Hollandsche steden, die daardoor steeds werden genoodzaakt huursoldaten in dienst te nemen, hetzij van binnen hetzij van buiten haar muren [1]).

Met het leger houden steeds de financiën nauw verband. Een even enge relatie bestond er tusschen de persoonlijke en de zakelijke verplichtingen van den poorter eener middeleeuwsche stad. Die zakelijke verplichtingen waren in hoofdzaak van geldelijken aard; het kwam neer op het zeer prozaïsche belasting betalen.

Leiden trok zijn inkomsten zoowel uit gewone als uit buitengewone middelen, of liever uit vaste en uit veranderlijke opbrengsten. Onder de vaste middelen rekende men vooreerst der stede oude goederen en renten, zoo de opbrengst van de verpachting der visscherij in de stadsgrachten, van de stallen op de vischmarkt, op de turf- en houtmarkt, in de vleeschhal, in het wolhuis; dan de opbrengst van de waaggelden, van het strijkgeld voor het meten der lakens, van de wijnkraan, van de boter-, linnen-, brood- en mudde- of korenmaat, eindelijk van de lakenramen. Al deze middelen werden van jaar tot jaar verpacht. De andere gewone inkomsten waren het poortgeld, dat ieder nieuw burger, had te offeren, het pondgeld, dat afgaande poorters en vreemdelingen, die in Leiden erfden, betaalden, de verhuur en verkoop van stedelijke gebouwen, erven en andere eigendommen, het aandeel van de stad in de door het gerecht opgelegde boeten [2]), eindelijk eenige toevallige baten.

Intusschen, al deze vaste inkomsten waren bij lange na niet in staat de stedelijke uitgaven te bestrijden. Leiden genoot daaruit b.v. in 1434 niet meer dan 1150 pond, terwijl in datzelfde jaar de uitgaven niet minder dan 20.000 pond bedroegen. Ongeveer $^{19}/_{20}$ van het budget der inkomsten moest dus voor rekening komen van de buitengewone middelen, die echter feitelijk zeer gewone waren geworden. Evenals in onze moderne gemeente moest het geld in hoofdzaak uit de belastingen komen. Die belastingen waren zoowel directe als indirecte. Wat eindelijk ook daaruit niet kon worden geheven, moest wel worden bijeengebracht, soms bijeengeschraapt uit leeningen en lijfrenten.

De directe belasting, die door de burgers moest worden opgebracht was de ons nog welbekende hoofdelijke omslag, in de Middeleeuwen het schot genoemd. Deze belasting was en is steeds zeer impopulair. Vandaar, dat de Burgemeesteren nooit overgingen tot „scot ghaderen" dan nadat

1) Blok, Een Hollandsche stad onder de Bourg. Oost. heerschappij, blz. 169 vlg.
2) Dit beliep een derde gedeelte.

zij zich verzekerd hadden van de toestemming en dus den steun van de Vroedschap. De regeering beschikte over de gegevens om de burgers naar hun vermogen aan te slaan. Allen stonden ingeschreven in het schotboek; eigen aangifte gold hier als regel, maar tot waarborg van juistheid steeds

Afb. N⁰. 59. Vischmarkt te Leiden, naar een schilderstuk van Jan Steen in het Museum te Frankfort a. M.

onder eede. Gebleken valsche aangifte werd gestraft met ambtshalve aanslag — stellig niet te laag — en zware boete. De belastingschuldigden behoefden niet ten stadhuize te betalen, maar werden bezocht — in dubbelen zin — door een Burgemeester, later geassisteerd door twee Schepenen. Wie de betaling weigerde, werd eenvoudig in zijn eigendom gepand, d. w. z. er werd beslag op gelegd, nadat hij driemaal tevergeefs was aangemaand.

Men ging echter niet spoedig over tot het heffen van schot; alleen in zeer dringenden nood waagde men het zulk een impopulaire belasting te vergaderen. In het meer genoemde jaar 1434, toen toch $^{19}/_{20}$ der stedelijke uitgaven te Leiden door de buitengewone inkomsten moest worden gedekt, werd toch geen hoofdelijke omslag geheven. Liever trok

men een groot bedrag uit de stedelijke accijnsen, die in den grond wel buitengewone lasten waren, maar toch geregeld werden geheven [1]).

Rechtens komt de accijns toe aan den vorst; theoretisch is hij een landsheerlijke belasting. Maar door den landsheer zelf is hij nooit geheven, al was zijn toestemming noodig, voordat de steden tot inning konden overgaan. De steden — want de accijns is een specifiek stedelijke belasting geworden, zelfs in die mate, dat hij voor een der kenmerken van de stedelijke zelfstandigheid werd gehouden. De accijns, of zooals men zeide, de assijs, exsijs of kortheidshalve sijs, werd dan ook door den vorst aan de steden, verkocht, verpacht of ook wel eenvoudig overgelaten. In den regel had de vorst moeite genoeg zijn rechten in dezen te handhaven; in Holland gelukte dat den graaf nog wel, maar in Utrecht met zijn zwak landsheerlijk gezag moest ook in dit opzicht de bisschop veel laten begaan.

Het is dus begrijpelijk, dat de accijns bij den landsheer niet zeer goed stond aangeschreven; hij had er feitelijk weinig of niets over te zeggen, terwijl deze belasting aan de steden een groote financieele zelfstandigheid schonk. Omgekeerd was echter de accijns in de stad evenmin populair. Al viel het gemakkelijker een indirecte dan een directe belasting te innen, al was men nog niet zoover in de belastingtheorie, dat de eerste principieel werd veroordeeld, zooveel begreep men er toch wel van, dat de kleine burgerij en de handwerkslieden naar verhouding een onevenredig groot gedeelte daarvan betaalden. Oproeren tegen den accijns komen dan ook voor; men ging dan ook niet tot heffing of verhooging over zonder de burgerij in haar vertegenwoordigers te raadplegen. Dit althans had deze belasting voor, dat zij niet alleen en uitsluitend door de burgers werd betaald; allen, die in de stad vertoefden, droegen er toe bij en zelfs de geestelijkheid, die anders in haar immuniteit vrij was van stedelijke lasten, ontkwam daaraan niet; alleen voor hetgeen zij zelf produceerde, was zij vrij.

De accijns is een eigenaardige belasting, waarvoor de rechtsgrond niet gemakkelijk is te vinden. Hij had eigenlijk niet veel anders voor zich dan dat hij bestond en dat dus de menschen, zoo ze er al niet aan gewend waren, toch geen aanleiding hadden zich moeilijk te maken over den rechtsgrond. Juist omdat de accijns zoo oud was, kon hij de gewone stedelijke belasting worden, maar juist daardoor ook ontsnapt zijn oorsprong aan onze waarneming. In de praktijk was de accijns een belasting op den detailverkoop. Zoodra het belastbare object voor den detailverkoop gereed was, verscheen de accijnsmeester om het stedelijk aandeel in de

[1]) Over het voorafgaande uitvoerig Blok, Een Hollandsche stad in de Middeleeuwen, blz. 261 vlg.; 2de druk, blz. 239 vlg.

te verwachten winst of liever den opslag op den verkoopprijs te annexeeren. De accijns op bier en wijn werd geheven bij den tapper, zoodra het vat werd aangeslagen; die op het brood bij den molenaar, nadat het meel was gemalen; die op het vleesch in het vleeschhuis, zoodra dit voedsel daar werd uitgelegd; die op de visch bij den afslag, zoodra zij werd verkocht aan de vischhandelaren; eindelijk werd voor uitgevoerde waren de accijns aan de poort geheven; evenzoo die van ingevoerde waren, zoo zij onmiddellijk voor den detailverkoop waren bestemd [1]).

Welke de oudste accijnsen waren, is moeilijk te zeggen. Veelal houdt men den wijnaccijns, geheven van een vrij kostbaar en daarnaast vrij algemeen genotmiddel, voor een der oudste. Maar al zeer spoedig heeft zich uit geringe beginselen een geheel systeem ontwikkeld. Het oudste Nederlandsche document over den accijns, de Haarlemsche accijnsbrief van 1274, geeft ons een tarief, zoo compleet, als wij het maar mogen wenschen. Zoo goed als alle verbruiksartikelen zijn dan reeds belast; voedings- en genotmiddelen als wijn, bier, veldvruchten en brood, stoffen als laken, bontwerk, linnen, verder kramerijen, dan vee en huiden, alsook hout, dan metalen als ijzer en staal, visch in het algemeen en in het bizonder haring, eindelijk de daarbij behoorende artikelen zout en boter. In Haarlem en stellig ook in andere steden is de accijnsheffing zoo uitgebreid geworden, dat zij het karakter gaat aannemen van een patent-belasting. De accijns belast den detailverkoop; maar hoe die telkens in den kleinhandel te controleeren? Met artikelen, die in productie of verkoop op één bepaalde plaats konden worden getroffen, ging dat gemakkelijk; zoo bij wijn, bier, vleesch, visch. Maar bij een veel verspreid bedrijf ging dat zeer bezwaarlijk. Men kon toch niet steeds bij de kleine producenten rondgaan om van dag tot dag te controleeren, hoeveel zij fabriceerden. Daarom werd een soort van abonnement ingesteld. De schoenmaker, de wolwever, de linnenwever, de baardscheerder, de zwaardveger, de spoormaker, de zadelmaker betaalden een vaste som per week. De wagenmaker, de molenaar, de handwerkers in het algemeen hadden een jaarabonnement; de kleermaker betaalde per pak kleeren, dat hij maakte, de droogscheerder per tien ellen laken. Wij zien hier dus een eigenaardige evolutie; de accijns werd een patent, zelfs eenigszins een bedrijfsbelasting [2]).

Het kon wel niet anders, of een dergelijke heffing moest een gecom-

---

1) Muller, Schetsen uit de Middeleeuwen, blz. 44 vlg.

2) Huizinga in Bijdr. v. vad. gesch. en oudh., Vierde Reeks, V, blz. 53 vlg. De accijnsbrief zelf, in originali ten Rijksarchieve, uitg. door de Wal, Werken v. d. Maatsch. d Ned. Lett. Nieuwe Reeks, VII, blz. 161 vlg.; verder v. d. Bergh, II, N⁰. 279, en Hans. Urkundenbuch I, N⁰. 745.

pliceerde organisatie noodig maken en in verband daarmede een scherpe contrôle. De accijnsmeesters, die de inning van de stad pachtten, hadden tal van ambtenaren onder zich ook voor de contrôle. Het geheele bedrijf kwam zoodoende onder voortdurend regeeringstoezicht; geen daad kon worden verricht, geen vat bier gebrouwen, geen brood gebakken, geen jas gemaakt, of de fiscale ambtenaar keek den brouwer, den bakker, den snijder op de vingers. Maar afgescheiden van het nut, ook het zedelijke nut, dat in de uitvoering van de eenmaal vastgestelde wet steekt, er was nog een ander nut aan die contrôle verbonden: het toezicht op de naleving van de voorschriften van den accijns werd tevens een contrôle van de qualiteit der accijnsbare waren. De ambtenaren zagen niet alleen toe, dat de accijns binnenkwam, maar ook, dat er goede waar werd geleverd.

Onze gemeentebesturen meenen waarschijnlijk zeer modern te zijn, wanneer zij keuringsdiensten voor levensmiddelen inrichten. Stellig zeer nuttige instellingen; immers 's menschen vernuft is groot in het uitdenken van vervalschingen. Maar dat ongave voedingsmiddelen voor de gezondheid zeer nadeelig zijn, wist men in de Middeleeuwen even goed als tegenwoordig. Men had dus ook toen in onze steden een keuringsdienst voor voedingsmiddelen, die natuurlijk niet over de geperfectionneerde hulpmiddelen van de tegenwoordige chemie en bacteriologie beschikte, maar toch stellig wel het ergste op dit gebied zal hebben voorkomen. Van bacteriën had men nog geen begrip, maar men had een goeden neus en kon dus bedorven eetwaren althans constateeren. Men was overtuigd, dat het bereiden van slechte voedingsmiddelen was „tegen der stadt polycien"; daarom werd besloten ambtenaren met dat toezicht te belasten of, zooals men het uitdrukte, „vynres te setten ende te doen regieren tot nutscap des gemenen oirbairs".

De zaak was b.v. te Utrecht praktisch geregeld. Alle vee, dat ten doode was opgeschreven, werd vooraf gekeurd. Was het beest geslacht, dan moest het naar het vleeschhuis worden gebracht; immers alleen daar mocht vleesch worden verkocht. Ieder slager had daar zijn bank; onderzoek van het te koop geboden vleesch was dus zeer gemakkelijk. Op dezelfde wijze werd ook de visch op de vischmarkt door de „vinders" gekeurd. Moeilijker was het toezicht op de qualiteit van meel en brood; „quaet ende vonsch" koren werd vernietigd; alleen wanneer het geïmporteerd was, mocht het weer worden uitgevoerd, maar minstens een mijl buiten den stadsmuur. Geheel in overeenstemming met de toenmalige opvatting; de Utrechtsche Raad had alleen te zorgen voor de gezondheid zijner eigen burgers; die der Stichtsche boeren ging hem niet ter harte. Natuurlijk was er ook toezicht op de wijnkoopers; waar bedorven wijn werd aan-

getroffen, werd die dadelijk uitgegoten; onbelegen wijn mocht alleen worden verkocht na verkregen verlof van den Raad. Eindelijk was er toezicht op de bereiding van het bekende en veel gebruikte „polver", de geliefkoosde specerij der Middeleeuwen. In dit geval schreef de Raad zelfs een bindend recept voor; daaraan danken wij de wetenschap, dat deze kostbare stof bestond uit een mengsel van allerlei door elkander, peper, gember, kaneel, muskaatnoten, kruidnagelen, safffraan en nog eenige ons thans onbekende sterke bestanddeelen [1]).

Afb. N°. 60. Ganzenmarkt te Utrecht ± A°. 1610, naar de schilderij van J. C. Droogsloot.

Niet alleen voor de deugdelijkheid der eetwaren zorgde de stadsregeering. Ook grootte en prijs der waren werden van overheidswege vastgesteld. De te onzent tot in de negentiende eeuw bekende broodzetting was al oud

[1]) Muller, Schetsen uit de Middeleeuwen, blz. 47 vlg., 78 vlg.

en kenmerkend ook voor onze middeleeuwsche steden. In Utrecht noemde men dat de rijding. Er werden daar alleen broodjes verkocht van een penning; dat was eenvoudig en gemakkelijk. Maar nu eenmaal de prijs van het brood vaststond, moest op een andere wijze overeenstemming worden gevonden tusschen de duurte van het graan en den verkoopprijs. Men deed dat door het gewicht van het brood in overeenstemming met den graanprijs te doen dalen of stijgen. Maar ook hier vertrouwde de overheid de probiteit harer burgers maar half; daarom werd eenvoudig het gewicht van het brood van overheidswege vastgesteld en door weegmeesters gecontroleerd. Indirect werd daardoor ook het loon der bakkers bepaald, wat men trouwens ook direct zonder bezwaar deed. Ook al in verband daarmede werd ten behoeve der bakkers het maalloon vastgesteld [1]).

Ook voor het bier werd een rijding vastgesteld. Elke middeleeuwsche stad had haar bierbrouwerijen. Bier is de geliefkoosde volksdrank der Middeleeuwen. Evenals men oudtijds veelal zijn eigen brood bakte, zoo brouwde men ook zeer dikwijls zijn eigen bier. Maar daarnaast bestonden ook al vroeg grootere brouwerijen voor eigen stedelijke consumptie. Daarmede liet de stedelijke overheid zich in den regel niet in. Anders werd het, wanneer men, in den regel zwaarder, bier ging brouwen voor export. Het was voor den goeden naam der stad noodig, dat er slechts goede waar tegen behoorlijken prijs werd geleverd. Voor het eerste zorgde men door de keuring, voor het laatste door de rijding. Deze laatste was natuurlijk anders ingericht bij het bier dan bij het brood. Bij het brood kon de prijs vaststaan, maar niet bij het bier; het gevolg zou zijn geweest een voortdurende verandering der vaten en maten, wat praktisch wel onuitvoerbaar was. Daarom werd hier de prijs van het vat bier van een bepaalde grootte vastgesteld in verband met den korenprijs. Het loon der brouwers was daarmede ook vastgelegd. Het spreekt van zelf, dat voortdurend toezicht op het geheele bedrijf daarvan het gevolg was [2]).

Ook voor den wijn bestond de rijding, die zich uit den aard der zaak alleen bepaalde tot het vaststellen van den verkoopprijs [3]).

Niet alles maar wel veel van het boven geschetste staat in verband met de accijnsen. Zij zijn het door de bevolking verfoeide, maar door de regeering geliefkoosde middel geweest om de stedelijke schatkist te vullen. Het meergenoemde Leidsche budget van 1434 toont het voldoende aan.

[1]) T. a. p., blz. 50 vlg.

[2]) T. a. p., blz. 59 vlg., blz. 74 vlg.

[3]) T. a. p., blz. 53.

In dat jaar bedroegen, naar wij zagen, de uitgaven der stad 20.000 pond [1]). Uit de gewone middelen werd slechts 900 pond, uit diverse baten nog 250 pond verkregen. Er moest dus worden voorzien in een tekort van bijna 19.000 pond. Op welke wijze werd dat gedaan? Tot schot heffen durfde men blijkbaar niet overgaan. Maar de accijnsen brachten dat jaar 14000 pond op, waarvan die op het bier 8700, die op het gemaal 2200 pond. Er was dus nog een gat te stoppen van ongeveer 5000 pond. Hoe geschiedde dat? De rekening der uitgaven geeft daarop het antwoord.

Onder de uitgaven, die ongeveer 20.000 pond beliepen, vinden wij allereerst een betrekkelijk hoogen post voor achterstallen van 4000 pond, dus een vijfde deel der uitgaven; blijkbaar was het oud zeer, waaraan men leed. Dan moest een bede worden betaald van 2000 pond. Diversen beloopen samen 1000 pond. Voor reizen wordt 150 pond uitgegeven, voor wijn en onthalen 120 pond, voor bodenloon evenveel, alle drie posten van gewicht op al onze stedelijke budgetten. Aan salarissen werd uitbetaald de zeker niet zeer hooge som van 600 pond; er waren nog weinig ambtenaren en die er waren klaagden niet; vermoedelijk zou hun ontslag zijn gevolgd; van een rechtstoestand had men toen nog geen begrip. Aan vertimmering, publieke werken dus, werd niet meer dan 300 pond uitgegeven. Maar de grootste post, die meer dan twee derde van het budget verslond, komt nog; het is die der lijfrenten, waarvoor niet minder dan 12.300 pond noodig was.

Wij komen zoo op het spoor van de bedenkelijke wijze, waarop het tekort van 5000 pond zal zijn gedekt. Een leening zal men daarvoor niet hebben gesloten, hoewel dat soms is gebeurd. Maar in den regel werd in zulk een geval geld tegen lijfrente opgenomen. Daarvoor was de toestemming van den landsheer noodig, die vrij spoedig werd gegeven, daar de vorst ook steeds geld van de steden noodig had en haar dus ook de middelen moest ter beschikking stellen om zich dat te verschaffen. De lijfrenten waren zoowel aflosbare als onaflosbare. De eerste, de losrenten, konden ieder oogenblik met eenige vergoeding voor rentederving door de stadsregeering worden afgelost; de rente was in het begin der vijftiende eeuw in Holland 12 tot 15 percent. Nog meer in gebruik en ook liever door de pensionarissen genomen werden de onaflosbare lijfrenten. Zij werden soms geplaatst in de eigen stad; maar liever toch had de stad de lijfrenteniers wat uit de buurt; dat was gemakkelijker, zoo zij haar verplichtingen soms niet al te stipt nakwam. L e i d e n b.v. plaatste door bemiddeling van Antwerpsche bankierskantoren dikwijls lijfrenten in Vlaanderen en Brabant. De rente was in het begin der vijftiende eeuw nog $12^1/_2$ percent;

[1]) Een pond Hollandsch is ongeveer een gulden.

maar in 1434 reeds betaalde Leiden zijn ambtenaren uit in lijfrenten berekend tegen 5½ percent, inderdaad een zeer lage rentevoet [1]).

Niet steeds zaten alle steden zoo krap in hun geldmiddelen als Leiden. Maar toch zijn de financiën altijd het kwade punt van onze oude steden geweest. Zware lasten drukten altijd de burgerij. Voor de goedkoopte behoefde men in de vijftiende eeuw evenmin in de Nederlandsche steden te gaan wonen als in de twintigste. De thans spreekwoordelijk geworden nood der gemeenten was ook toen chronisch [2]).

Wij hebben van den poorter in onze Nederlandsche stad tot dusverre welwillend ondersteld, dat hij zijn plicht deed en dus niet met de justitie in aanraking kwam. Hun plicht deden zeker, gelijk nog altijd, stellig ook de meerderheid der Nederlandsche burgers in de Middeleeuwen. Maar er waren altijd minder rechtschapen burgers, die het pad der deugd verlieten en daarom voor den strafrechter werden gedaagd. Wat en hoe geschiedde er met hen?

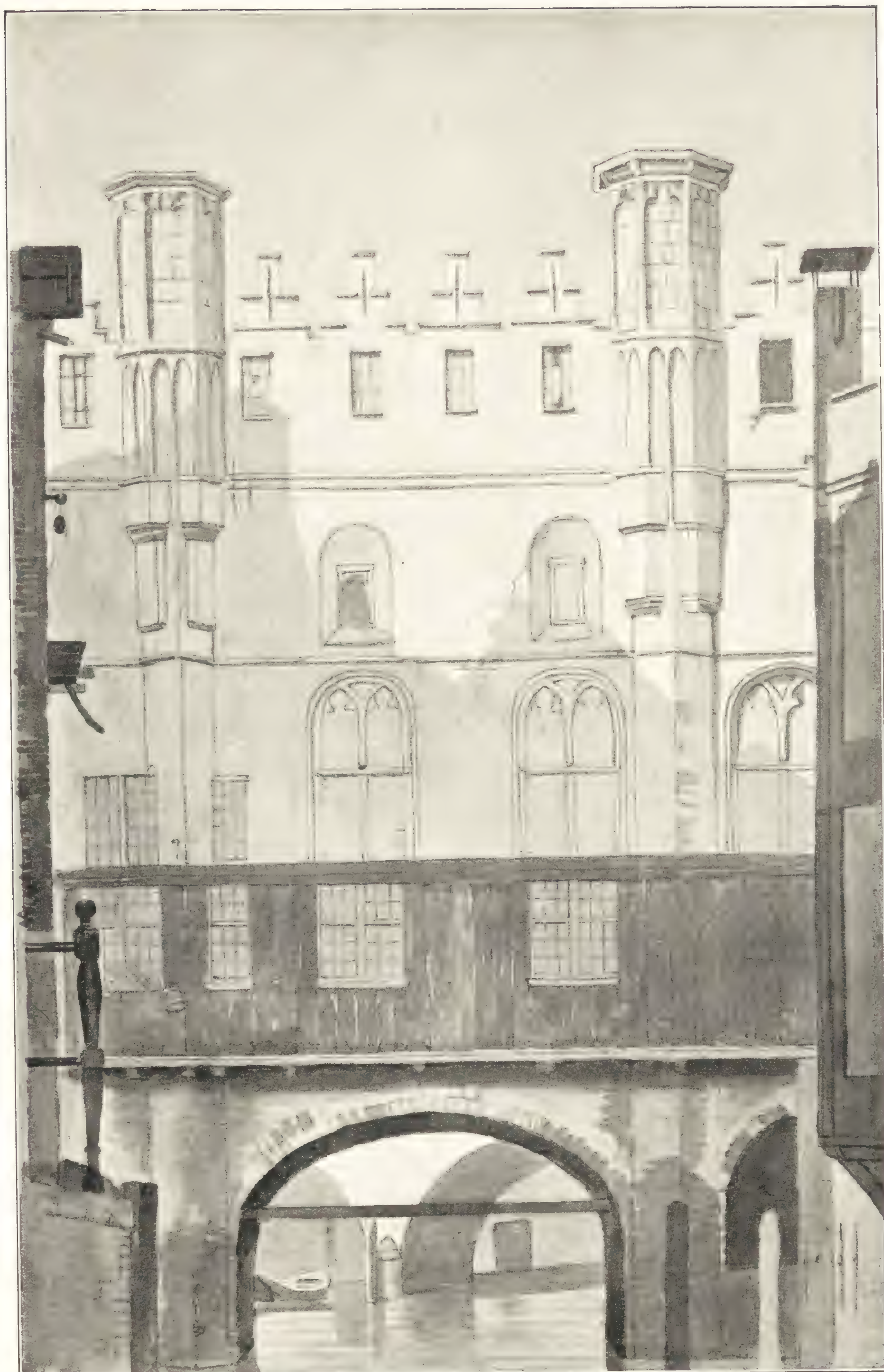
Het middeleeuwsche recht is altijd in hooge formeel geweest, gebonden aan allerlei dwingende formaliteiten. Al dadelijk was het lang niet onverschillig, waar schepenen of welke stedelijke rechters dan ook recht spraken. In den regel was dat der stede huis; maar ook andere plaatsen komen voor; zelfs wordt wel in de open lucht recht gesproken. Dordrecht krijgt in 1284 het recht om een eigen stedelijke hal te bouwen; de benedenverdieping zal dienen voor vleeschhal; daarboven zal een schepenkamer komen; er is ook sprake van een gevangenis, die zelfs in onderscheiding tot het overige gedeelte van het stadhuis veiligheidshalve van steen wordt opgetrokken [3]). Afzonderlijke schepenhuizen komen echter weinig voor; waar Burgemeesteren en later de Vroedschap vergaderen, zitten ook Schepenen terecht. Alleen Groningen had een afzonderlijk rechthuis. Behalve het raadhuis werd hier in 1509 aan de Groote Markt een rechthuis gesticht, dat gelukkig is bewaard en thans na deskundige restauratie zijn fraaie vormen weer den volke vertoont. Het was bestemd voor de zittingen van het zoogenaamde Nedergericht, dat uit één Burgemeester en drie Raden bestond en dat zoowel de contentieuse rechtspraak

---

[1]) Blok, Een Holl. stad in de Middeleeuwen, blz. 272 vlg., blz. 363; 2de dr., blz. 239 vlg., 358. De cijfers zijn niet geheel dezelfde, wat te verklaren zal zijn door het weglaten der tientallen, eenheden en onderdeelen.

[2]) Vgl. Voor Groningen, Blok, Rekeningen der stad Groningen uit de 16de eeuw (Werken Hist. Gen. Derde Serie, N°. 9) passim; voor Amsterdam, ter Gouw, passim; voor Alkmaar, van Gelder, Bijdr. voor vad. gesch. en oudh., Vierde Reeks, VIII, blz. 419 vlg.; voor Gouda, Heinsius, t. a. p., III, blz. 291 vlg., Tersteeg, t. a. p., IV, blz. 393 vlg.

[3]) Oorkondenboek, dl. II.

Afb. N°. 61. Gedeelte achtergevel van het in 1544 te Dordrecht gebouwde Raadhuis, met den overwelfden grachtdoorgang, naar eene teekening van J. Rutten.

in kleine gevallen als de vrijwillige rechtspraak in handen had. De geheele Raad, het Volle Gericht, vergaderde in het Raadhuis. Alleen bij plechtige gelegenheden kwam hij bijeen in het Rechthuis; zoo werden steeds de nieuwe Burgemeesteren, Raden, Taalmans en leden der Gezworen Meente ieder jaar op 22 Februari vóór het Rechthuis in de open lucht beëedigd. Vóór het Rechthuis stonden ook later de kaak en het houten paard, de strafplaats voor militairen. Vóór het begin der zestiende eeuw hield het Nedergericht zijn zittingen in de open lucht op het St. Walburgskerkhof „tusschen den tween stengheldoren [1]) ende voert westwert to den dreen stenen, de ghesat sijn op de horne van der straten", zooals het Stadboek zegt [2]).

De plaats, waar recht wordt gesproken, is dus steeds door traditie en wet bepaald. Ook de vormen der rechtspleging zijn oud en gewijd; inbreuk daarop heeft nietigheid der procedure ten gevolge. De dingtalen lichten ons te dien opzichte volledig in. In de Hollandsche steden is de eischer

Afb. N⁰. 62. Raad- en Wijnhuis te Groningen. Voorgevel. Naar een teekening van J. Bulthuis.

natuurlijk de Schout. Hij begint met van Schepenen een aantal vonnissen te vragen over alle formaliteiten, nog voordat de eigenlijke rechtzaak

1) Doornenboomen.

2) Feith in Gron. Volksalmanak voor 1900, blz. 191 vlg.

wordt ter tafel gebracht. Op zijn eisch constateeren Schepenen bij vonnis, dat de Schout zoo tijdig zitting heeft genomen, dat hij van den hoogsten

Afb. N°. 63. Rechthuis te Groningen.

rechte mag doen, vervolgens dat de bank voldoende met Schepenen is bezet, dan dat de aangeklaagde naar eisch is gedagvaard, eindelijk, dat het feit, waarvan hij wordt beschuldigd, voldoende gebleken is. Daarbij wordt dan het corpus delicti aan Schepenen vertoond, bij een gepleegden moord b. v. het lijk van den verslagene, sedert de vijftiende eeuw de van het lijk afgehouwen hand. Bij diefstal worden de gestolen voorwerpen, gelijk nog gebeurt, den rechter getoond. Is de Schout zoover gekomen, dan vraagt hij aan Schepenen, of hij voort zal gaan te procedeeren met klagende woorden of met wapenruft, dus of hij met zijn aanklacht voort zal gaan of dat de beschuldigde in de gelegenheid moet worden gesteld zijn onschuld met het zwaard te bewijzen.

Natuurlijk vonnissen Schepenen, dat de Schout met de aanklacht moet voortgaan. Want de gerechtelijke tweekamp is als rechtsmiddel in onze middeleeuwsche steden al spoedig afgeschaft. Uitdrukkelijk wordt hij in den regel in de stedelijke privilegiën verboden. Ook in dit opzicht staan

de steden boven het platteland. Het bewijsmiddel van den gerechtelijken tweekamp handhaafde zich op het land gedurende de geheele Middeleeuwen [1]; de Kerk, die er steeds tegen heeft gestreden, kon haar beginsel niet doorzetten. Maar wat zij niet vermocht, dat bewerkten in de steden de altijd dwingende economische omstandigheden. De koopman kan zijn geheele bestaan niet blootstellen aan de altijd onwisse kansen van een duel; in een geordende maatschappij, waar recht gaat boven geweld, past het niet den twist te beslechten door eens moedig samen te vechten. Dat zag men al vroeg in. Reeds Lodewijk de Vrome onthief eenige kooplieden van de verplichting van den tweekamp. Frederik Barbarossa gaf in 1173 aan de Vlaamsche kooplieden het recht, dat niemand in het Rijk hen zou mogen uitdagen. In de steden was het veelal om schuldzaken verboden. Absoluut verboden was het duel in de Nederlanden b.v. in Staveren, in IJperen, in Middelburg, in Dordrecht, in Vlaardingen, in Haarlem [2]. En zoo verdween langzamerhand overal in de middeleeuwsche steden dit barbaarsche bewijsmiddel, dat zich eigenaardig genoeg in sommige kringen van zich noemende beschaafde landen nog heeft gehandhaafd.

Zoo gaat dus in ons onderstelde geval de Schout met de zaak voort met klagende woorden. De Schout eischt nu leven en goed van den beschuldigde. Is hij niet verschenen, voortvluchtig in den regel, dan is zijn veroordeeling door Schepenen zeker; maar men wacht in dat geval toch nog altijd tot de hoogste zon, den middag, of hij niet nog voor zijn rechters verschijnt. Is de middag verstreken, bij dalende zonne wordt dan de aangeklaagde veroordeeld tot verbanning van niet minder dan honderd jaar en een dag; keert hij terug, dan wacht hem de dood. Na het uitspreken van het eigenlijke vonnis, vraagt de Schout nog van Schepenen de verklaring, dat het vonnis naar recht is gewezen. Eerst als aldus door Schepenen is beslist, is de rechtshandeling voltooid en kan het vonnis worden ten uitvoer gelegd. Nog één uitweg blijft den veroordeelde; hij kan van den graaf verlof verkrijgen weer binnen het land te komen en van dat verlof gebruik maken door zich met de magen van den gedoode te verzoenen [3].

Het strafrecht in onze oude steden was niet zeer malsch. Straffen aan lijf en leven waren er veelvuldig en daaronder, die wij zeer barbaarsch zouden noemen. Het oude spreekwoord zeide immers: „Den dief de galghe, den mordenaer ende den moortbrander 't rat, manslach ende roever 't

[1]) Zoo in Friesland. Bijdr. v. vad. gesch. en oudh., Vierde Reeks, VII, blz. 423 vlg.

[2]) T. a p. Vierde Reeks, V, blz. 29 vlg.

[3]) Fruin, Verspreide Geschriften, I, blz. 84 vlg.

sweert, den valscher [1]) den ketel, den spierre [2]) de oghen, den pontsnider [3]) den duem [4])". Dat was wel niet rechtstreeks oog om oog en tand om tand [5]), maar het kwam er in menig opzicht mede overeen. De talio, de vergelding, gold nog als het hoogste rechtsbeginsel. In dezen gedachtengang is het

Afb. N°. 64. Schepenbank te Den Haag.

ook volkomen natuurlijk, dat zoo goed als geen gevangenisstraf wordt opgelegd. Er zijn in al onze middeleeuwsche steden gevangenissen, in den regel de kelders onder of de zolders boven het stadhuis. Maar zij zijn veel

1) Valsche munter.

2) Spion.

3) Muntsnoeier.

4) Buitenrust Hettema en Telting, blz. 72, en de noot, blz. 175.

5) Dat had nog het Haarlemsche recht van 1245: „caput pro capite, oculum pro oculo, et simile membrum pro simili membro de proprio corpore tenebitur amittere".

meer huizen van bewaring dan iets anders. Daar in de kelders en op die zolders worden de aangeklaagden gevangen gehouden, totdat zij voor den rechter moeten verschijnen; daar de instructie in den regel niet al te veel tijd in beslag neemt, hebben zij niet lang tijd hun zonden te overdenken en hun verdediging te prepareeren. Bovendien brengen de veroordeelden daar ook den zeer korten tijd door, die verloopt tusschen de uitspraak en de executie van het vonnis. Al te genadig worden de gevangenen niet behandeld; maar te klagen valt er, naar het schijnt, niet veel. De gevangenen liggen op stroo, dat geregeld ververscht wordt; brood en bier krijgen zij van stadswege. Zoo noodig worden zij met de voeten in den stok gezet of in boeien geklonken; bij weerspannigheid worden zij in den regel gegeeseld; ook wordt in de gevangenis soms gefolterd, hoewel van geregeld gebruik van de pijnbank niet blijkt [1].

Er waren nog andere gevangenissen dan die op het stadhuis. Te Groningen had men vooreerst de gevangenis op den zolder van het raadhuis, die den liefelijken naam van „Rozendael" droeg; in den kelder bevond zich het minder poëtisch klinkende „Schomakersgat" [2]. Maar daarnaast had men gevangenissen van hooger rang. De oude Groninger poorten waren op één enkele na hooge gebouwen van twee of meer verdiepingen, gekroond door een hoog spits dak en sierlijke torentjes [3]. Deze bovenverdiepingen dienden, evenals de torens op de wallen tot woning van stedelijke ambtenaren — de beul b.v. woonde in een naar hem genoemden toren —, maar daarnaast tot min of meer deftige gevangenissen. Politieke en krijgsgevangenen, ook ketters werden in den regel op de poorten gebracht en bewaard. Zoo herbergde de Boteringepoort in 1400 den Vetkooper edelman Aepco Onsta [4]. Zoo zat de bekende zonderlinge geleerde dr. Justus Velsius in 1574 op de Binnenheerepoort „umb eenig praetense oersaecken der religion betreffende". Hij zat daar toen al eenige jaren, zonder dat evenwel een aanklacht tegen hem was ingediend; blijkbaar had men hem vergeten. Maar in genoemd jaar herinnerde men zich den ouden man en gaf hem de vrijheid terug. Maar hij weigerde; hij wilde niet door menschenhand, maar alleen van Godswege bevrijd worden. En zoo bleef „de berugte doctor Velsius" in de gevangenis, totdat deze zelf in Mei 1575 op bevel van Casper Robles werd afgebroken; vermoedelijk heeft onze goede doctor daarin wel een ingrijpen van hooger hand gezien en is hij heengegaan, toen het dak boven

[1] Buitenrust Hettema en Telting, blz. 63 vlg.

[2] Gron. Volksalmanak, 1890, blz. 125.

[3] Afb. boven dl. I, N°. 52, 55.

[4] T. a. p. 1896, blz. 102.

zijn hoofd werd weggenomen [1]). Had men veel gevangenen tegelijk te huisvesten, dan legde men op geestelijke gebouwen en particuliere woningen beslag. Toen b.v. de regeering van Groningen in 1577 het stoute stuk dorst bestaan de geheele vergadering van de Staten der Ommelanden

Afb. N°. 65. Schepenbank te Deventer.
Naar een schilderij op het stadhuis te Deventer [2])

gevangen te nemen, moest men al die aanzienlijke heeren behoorlijk en naar hun stand in verzekering brengen. Zoo werden vijf prelaten „to logeren" gebracht in het Aduarder refugium op het Munnekeholm, vier heeren ten huize van Edzard Rengers, vier anderen in het huis van Christoffer van Ewsum, nog vier anderen, den syndicus der Ommelanden inbegrepen, in diens eigen huis, zes anderen bij mevr. Sickinge, eindelijk

---

[1]) T. a. p., 1895, blz. 56 vlg.

[2]) De schepenbank is blijkens het kostuum zeventiende-eeuws, maar er is geen reden om aan te nemen, dat de middeleeuwsche schepenen niet op ongeveer dezelfde wijze zitting hadden.

de twee laatsten op de Ebbingepoort. En toen deze wijze van interneering niet afdoende bleek, werden allen overgebracht naar het groote huis van den raadsheer dr. Westendorp bij den Martinitoren [1]).

Maar bij vonnis werd gevangenisstraf zelden opgelegd. Zoo men niet aan den lijve strafte, men deed het door een veroordeeling tot ballingschap voor korter of langer tijd, ook tot bedevaart [2]), maar vooral tot boete. Het Middeleeuwsche strafrecht bestaat voor een niet gering deel uit een zeer uitgebreid en ingewikkeld systeem van boeten. Boeten van verschillenden aard: steenboeten ten behoeve van den stadsmuur, daarnaast geldboeten, voor den rechter zeer verleidelijk, omdat steeds een deel der opbrengst in zijn buidel terecht kwam [3]). Vooral voor kleine delicten werd gaarne boete opgelegd. De stedelijke privilegiën en keurboeken zijn vol van dergelijke bepalingen. Wie iemand een oorveeg geeft, zal aan den rechter een pond, aan den geslagene eveneens een pond betalen, tenzij Schepenen van meening zijn, dat zwaarder moet worden gestraft; zoo zegt het Haarlemsche handvest van 1245. Het Delftsche privilege van het volgende jaar, aan het Haarlemsche ontleend, kent in zulk een geval aan de stad bovendien nog vijf schellingen toe [4]). Uitgebreider is de Leidsche regeling van 1266. Wie een ander bij de haren trekt, wordt beboet met niet minder dan 10 pond. Wie een ander met een knots of stok slaat, zal evenveel boete betalen en bovendien schadevergoeding geven. Wie een ander een „matewonde" [5]) toebrengt, zal worden gestraft met het verlies van de hand, zoo hij op heeter daad wordt betrapt; is dat niet het geval, dan komt hij vrij met twee pond en twee schellingen boete en geeft bovendien den gewonde een schadeloosstelling van 20 schellingen; ook kan hij zich zuiveren met plechtigen eed; is de wond grooter dan een „matewonde", dan zal de dader boete betalen naar de grootte der wonde. Wie een ander een vinger afslaat, beloopt een boete van 2 pond 2 schellingen. Wie een ander een hand, voet of arm afslaat, of een oog uitrukt, zal gestraft worden met 10 pond boete [6]). En het Amsterdamsche privilege van 1300 schrijft voor: „Voert so wie knijf [7])

---

[1]) T. a. p. 1896, blz. 192 vlg.

[2]) Ned. Archief voor Kerkgesch. Nieuwe Serie, IV, blz. 298 vlg.

[3]) In Amsterdam was de verdeeling aldus. Twee derde van de boeten kwam aan den heer, later den graaf. Van het overblijvende derde deel was weer de helft voor de stad, de andere helft voor schout en schepenen. Alleen bij doodslag enz. was de boete alleen voor den heer. Ter Gouw, I, blz. 280 vlg.

[4]) Bijdr. v. vad. gesch. en oudh. Vierde Reeks, V, blz. 125.

[5]) Wonde van bepaalde grootte. Te Amsterdam sprak men van keurwonde.

[6]) Blok, Holl. stad in de Midd., blz. 30 vlg.; 2de dr. blz. 27 vlg.

[7]) Mes.

jof zwaert toghe in arren moede, die waers op een pont Hollants, jof die vochte mit staven jof mit verbodene wapene, die waers op een pont Hollants, jof die mitter vuyste sloeghe, die waers op tyen scillinghe Hollants. Voert wie ene coerwonde den anderen dade, die waers op drie pont Hollants. Voirt waer so een vechtelic es, ende die scoute mit twien scepenen vrede eyskede ofte twie scepenen, daer die scoute niet bi en es, so wie so es weygerde, die waers op vijf pond tot elker tijd dat men hem eyschede tote drien tiden, ende so sel 't gerechte helpen denghenen, die vrede begeert" [1]).

Deze vrede speelt een zeer gewichtige rol in de middeleeuwsche maatschappij, dus ook in de steden. Oorspronkelijk heeft ieder vrij man de bevoegdheid zijn recht met de vuist, later met het zwaard te staven. Doet hij dat, dan maakt hij geen inbreuk op de rechtsorde en kan hij dus daarvoor niet terecht worden gesteld. Men begrijpt licht, dat de voortdurende toepassing van zulk een beginsel tot overvloedig gebruik, daarna tot misbruik van het zwaard moest leiden, dat de maatschappelijke verhoudingen hoogst wankel bleven, dat algemeene onveiligheid de gewone, normale toestand was. Op den duur was zulk een toestand zelfs in de veel strijdende Middeleeuwen niet uit te houden; bij consequente handhaving van het vuistrecht ging alle maatschappelijke orde verloren. Daarom was men sedert de tiende eeuw op middelen bedacht het vuistrecht te beperken. Dat geschiedde op tweeërlei wijze. Vrijwillig kon men afstand doen van zijn vuistrecht. Dat deed Keizer Hendrik III op een plechtige synode in 1043: alle aanwezigen werden door den Keizer opgeroepen om zijn voorbeeld te volgen. Inderdaad gaven velen daaraan gehoor; tal van vorsten en anderen stonden hun vuistrecht af.

Stellig heeft dit middel geholpen. Er was er nog een ander, het proclameeren van vrede voor een bepaald gebied, of voor een bepaalden tijd, ook voor beide. Het verst ging daarin de Kerk met haar beroemden Godsvrede. Zij verbood, het eerst in Bourgondië, later ook elders, de uitvechting van alle veeten van Woensdagavond tot Maandagochtend. Alleen door den bijstand van tal van wereldlijke vorsten, o. a. Hendrik III, is het gelukt dezen vrede althans eenigermate door te zetten. Wie dezen vrede brak, beging een misdrijf tegen God en werd dienovereenkomstig gestraft. Maar de Godsvrede geraakte in onbruik, zoodra op krachtiger wijze in het euvel werd voorzien. De Koning proclameerde zijn Koningsvrede, de vorsten hun landvrede, waarvan de breuk volgens wet en recht werd gestraft. Ook de steden hadden hun vrede, gelijk wij nog steeds in ons recht den huisvrede kennen, waarvan het breken strafbaar is.

[1]) Ter Gouw, I, blz. 280 vlg.

Het vuistrecht en de vrede, die dat recht wil beperken, zijn een bewijs van de zwakte van het middeleeuwsche staatsgezag. Zoo ook is de vrede in de stad een middel, dat een krachtige autoriteit zou hebben kunnen ontberen. Maar in de middeleeuwsche stad was het onmisbaar en heilzaam. Was er een gevecht ontstaan en dus daardoor de vrede, de normale rechtstoestand, verbroken, dan had iedere magistraat of oud-magistraat het recht vrede te gebieden; beide partijen gaven veelal aan dat gebod gehoor en gaven elkander handvrede. Hadden beide of één van beide partijen zich verwijderd, dan legde de betrokken magistraat onder getuigen den vrede op den drempel van zijn woning; hij was dan even goed gebonden als door den handvrede. Door deze handeling was niet alleen aan het gevecht een einde gekomen, maar ook een herhaling voorkomen, totdat de zaak door minnelijke schikking of rechterlijk vonnis was beslecht. Immers vredebreuk werd zeer zwaar gestraft; een hooge geldboete en minstens een jaar ballingschap was de vergelding. Ook weigering om vrede te geven was strafbaar [1]).

Het doel van den vrede was niet alleen om de orde in de stad te handhaven, maar ook om de verzoening, den zoen te vergemakkelijken. In het strafrecht der Middeleeuwen primeert het privaat boven het publiek recht. In een misdrijf zag men niet in de eerste plaats een schending der rechtsorde, maar vooral een geschil, dat moest worden bijgelegd. Zonder aanklacht wordt geen misdrijf vervolgd; voor den rechter staan beschuldiger, in den regel de beleedigde of benadeelde partij, en aangeklaagde als twee partijen tegenover elkander. Worden deze beide partijen het eens, dan is de zoen dus perfect en de zaak daarmede afgedaan. Alleen wanneer in der minne geen zoen tot stand komt, is het woord aan den rechter, die dan den zoen heeft uit te spreken; beide partijen hebben zich dan daarbij neer te leggen. Het spreekt wel van zelf, dat de zoen in den regel niet veel anders is dan een financieele transactie.

Het maakt den indruk, alsof er een algemeen Nederlandsch stadrecht bestaat, waarvan wij de hoofdtrekken overal weer terugvinden. Deze indruk is toch niet geheel juist. Een algemeen Nederlandsch stadrecht bestaat niet; er is daarvoor onderling te veel afwijking. Maar de oorzaken van de overeenkomst, die aan den anderen kant bestaat, zijn eensdeels de gemeenschappelijke grondslag waarop, anderdeels de veelal gelijksoortige omstandigheden waaronder het stadrecht ontstond. Zeker, een algemeen Nederlandsch recht bestond vóór de Revolutie niet; zelfs was er geen algemeen geldend recht voor de verschillende staatjes der middeleeuwsche Nederlandsche feodaliteit. Holland had geen algemeen landrecht; maar de

---

[1]) Fruin, Verspreide Geschriften I, blz. 80 vlg.

oude gouwen als Kennemerland, Rijnland, West-Friesland enz. hadden hun eigen recht behouden, dat ook voor de steden gold, voor zoover daarin niet op andere wijze was voorzien. Al deze rechten nu waren opgegroeid uit den gemeenschappelijken Germaanschen wortel en hadden dus naast veel verschil, veel overeenkomst. En vandaar dan ook, dat, wanneer onder soortgelijke omstandigheden zich overal steden ontwikkelden, de stadrechten ook onderling vrij veel overeenkomst vertoonden. Er was stellig ook verschil, dat grootendeels is terug te brengen tot het onderscheid der drie stammen, die Nederland bewoonden, Friezen, Saksen en Franken. Het Friesche erfrecht b. v. week zeer van het Frankische af. Maar dat verschil van recht belette toch niet, dat het zuiver Frankische stadrecht van Brabant zonder veel bezwaar en zonder veel verandering door den graaf van Holland aan Haarlem, dat op ouden Frieschen bodem lag, kon worden gegeven, ja, dat het dus oorspronkelijk Frankische Haarlemsche stadrecht het gewone stadrecht van West-Friesland is geworden [1]).

Er is dus tot op zekere hoogte een Nederlandsch stadrecht; er is een Nederlandsch stadstype. Maar buiten de grenzen van dat typische is er ook zeer veel verschil. Dat vloeit grootendeels voort uit de verschillende staatkundige en maatschappelijke ontwikkeling.

[1]) Bijdr. v. vad. gesch. en oudh. Vierde Serie, V, blz. 158 vlg.

Afb. N°. 66. Zegel van Maastricht.
Afslag van den origineelen Stempel. Gemeente-Archief Maastricht.

ZEVENDE HOOFDSTUK.

De Stadsregeering.

Evenmin als in onze dagen gaat in de Middeleeuwen de staatkundige en maatschappelijke ontwikkeling zonder strijd. Alleen nemen wij dit scherpe onderscheid waar, dat destijds de conflicten niet met het woord en de pen, maar met het zwaard en de dagge werden uitgevochten. Het ging hard tegen hard in onze Middeleeuwsche steden. Wat voor den modernen burger het stembiljet is, het middel bij uitnemendheid om richting te geven aan het bestuur van stad en land, dat was voor den middeleeuwschen poorter het geweld in allerlei vorm, waardoor hij politieke en sociale doeleinden nastreefde. Het was allesbehalve peys en vree in onze steden. Maar die strijd is zeer merkwaardig niet alleen op zich zelf, maar ook omdat daarin en daardoor de regeeringsvorm onzer steden zich heeft vastgezet en ontwikkeld.

Wij moeten daarbij weer uitgaan van onze grootste middeleeuwsche stad, Utrecht. De bisschop was stellig van oudsher grootgrondbezitter in de stad en oefende alle rechten uit, die daaraan waren verbonden. Maar natuurlijk was ook hij nog onderworpen aan den graaf, den keizerlijken rechter, wiens gezag zich echter niet over kerkelijk gebied uitstrekte. Intusschen heeft ook de bisschop van Utrecht geprofiteerd van de zoogenaamde Ottonische privilegiën; voor Utrecht gold met name het charter van Keizer Hendrik II van 1003, waardoor alle onderhoorigen van den bisschop, vrij of onvrij, onder de rechtsmacht van den advocaat der Kerk kwamen te staan. Daarmede was het gezag van den graaf over Utrecht — al slaat het privilege niet alleen op Utrecht — geëindigd; de bisschop verkreeg het rechterlijk en daarmede het administratief gezag over de stad. De graaf wordt 's bisschops voogd en behoudt nog alleen onbelangrijke rechten, die eerst in 1220 aan den bisschop worden ver-

kocht. Deze bisschoppelijke voogd had evenwel geen gezag over de stad, evenmin als een andere functionaris, de kastelein, die op den burg zetelde. Dit ambt werd eerst door ministerialen, later door edelen bekleed, maar had geen autoriteit buiten den burg en ook daar werd het meer en meer beperkt door het stedelijk gerecht. Naarmate de burg in de stad opging, versmolt ook de macht van den burggraaf; het ambt werd „eene titulaire digniteit ende ijdele eerentitel" [1]).

Afb N⁰. 67 Keizer Hendrik V (met Paus Paschalis II). Miniatuur in een handschrift der Universiteitsbibliotheek te Cambridge.

Van veel meer beteekenis was het ambt van den schout, die den advocaat ten slotte geheel heeft verdrongen. De schout was oorspronkelijk een grafelijk ambtenaar tot het invorderen van boeten, later ook voorzitter van de lagere rechtbank. Hij werd ambtenaar van den bisschop en was steeds een bisschoppelijk dienstman. Reeds in het vroeger besproken privilege van Hendrik V van 1122 komt hij voor. Maar het stuk leert ons nog meer: het schrijft voor, dat zij, die in de stad komen om handel te drijven, met hun goederen onder de rechtspraak staan van hen, die in het openbaar gezworen hebben eerlijk recht te spreken, d. i. van de schepenen. Blijkbaar oefenen dus schout en schepenen in 1122 het marktrecht uit; zij spreken recht in marktzaken. Over hun verdere bevoegdheid kunnen wij moeilijk oordeelen; maar zij zullen misschien reeds toen de civiele en de lagere crimineele

[1]) Pijnacker Hordijk, in Bijdr. van vad. gesch. en oudh. Nieuwe Reeks, II, blz. 1 vlg. In het algemeen over de staatsrechterlijke ontwikkeling van Utrecht: De middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht, uitg. door S. Muller Fzn. (Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht. Eerste Reeks, N⁰. 3), Inleiding, waarvan ook beneden herhaaldelijk gebruik is gemaakt.

rechtspraak hebben uitgeoefend gelijk in lateren tijd. De hoogere rechtspraak zal in handen zijn geweest van den maarschalk van het Nedersticht met schepenen van Utrecht; eerst het privilege van Koning Willem van 1252 bracht ook deze rechtspraak in handen van schout en schepenen.

Schout en schepenen vormen dus ook te Utrecht het gerecht; maar natuurlijk is hun ook al zeer vroeg het bestuur der stad opgedragen. Maar ook hier komt reeds in de twaalfde eeuw een nieuw gezag uit de burgerij op. In een oorkonde van 1196 worden naast de schepenen de consules, de raden der stad genoemd, twaalf in getal. Misschien moeten wij hen in verband brengen met de „eerbare Utrechtsche burgers" [1], die in 1122 met den schout en den burggraaf bij den Keizer klagen over de misbruiken bij de tolheffing door den bisschop; wel heeft men daarbij aan de schepenen gedacht, maar juist deze komen in datzelfde stuk onder hun eigen naam voor. Het zijn dus aanzienlijke burgers, die opkomen voor de belangen der burgerij; aan een vast college behoeft daarbij niet te worden gedacht. Wij hebben hier te doen met een soort vertegenwoordiging der burgerij, die zich naast de schepenen een plaats verovert op het stadhuis. Schepenen en raden nu vormen reeds in de dertiende eeuw samen het stadsbestuur en het stadsgerecht; een splitsing van deze functiën tusschen de rechtsprekende schepenen en de besturende raden, gelijk in de Hollandsche steden, heeft te Utrecht niet plaats gehad. Schepenen en raden vormen ook later steeds samen den raad.

Het blijkt, dat de raden weldra niet meer als vertegenwoordigers der burgerij worden beschouwd. Alleen daardoor is het te verklaren, dat reeds in de dertiende eeuw die burgerij zich opnieuw invloed op den gang van zaken wil verschaffen: naast den raad, die nog niet eens vast geconstitueerd was, komt weer een nieuwe macht op. In 1233 en 1251 worden gezworenen [2]) genoemd als een nieuwe organisatie der burgerij. Deze naam verdwijnt kort daarna; maar in de tweede helft der dertiende eeuw is voortdurend sprake van de „ghemeente", de „ghemeene stat", de „ghehele ghemeente", zelfs „alle burgers". Natuurlijk moet men dat niet letterlijk opvatten. Niet alle, maar alleen de toonaangevende burgers zijn daarmede bedoeld, zeer waarschijnlijk het koopliedengild, dat door gezworenen werd bestuurd. Het stond in nauwe betrekking tot de stadsregeering, maar vormde de regeering zelf niet; het omvatte alleen de kringen, waaruit ook de regeeringsleden voortkwamen.

Dat het koopliedengild zoo aanzienlijk was, bewijst de beteekenis van Utrecht als handelsstad. In de dertiende eeuw zijn haar tal van privi-

[1]) Honestiores Trajectenses cives.

[2]) Jurati.

legiën van tolvrijheid of bijzondere bescherming geschonken, zoo te Tiel in 1228, in Denemarken in 1251, in Holland en Zeeland in 1252, te Keulen in 1258 en 1262, te Stade in 1272, te Kleef in 1282, in Brabant en Limburg in 1303, in Gelre en Zutphen in 1332. Gemeenschappelijke tochten naar vreemde markten worden vermeld. Aan den anderen kant wordt Utrecht door vreemde kooplieden bezocht; reeds in 1122 komen Duitsche kooplieden, afkomstig van boven en beneden Duisburg, in Utrecht handel drijven, desgelijks Friezen, Saksers, Denen en Noren. Sedert gaat dat geregeld zoo voort [1]).

Maar naast den handel krijgt welhaast de nijverheid beteekenis; haar organisatie verkrijgt politieken invloed. Dat van oudsher industrie in Utrecht heeft bestaan, spreekt van zelf; maar eerst na den groothandel erlangt zij haar organisatie. In 1231 wordt het eerste Utrechtsche handwerksgild genoemd, dat der pelzenmakers, mogelijk dat der leerlooiers [2]); in 1260 hebben de schoenmakers een kamer, dus een vergaderlokaal. Spoedig daarna hebben de gilden niet alleen organisatie, maar ook politieke macht verkregen. In een oorkonde van 1267 heet het stadsbestuur samengesteld uit schepenen, raden en oudermans van de broederschappen der stad Utrecht [3]). Deze oudermans treden dus in de plaats van de gezworenen; niet meer het aristocratische kooplieden gild, maar de democratische handwerksgilden hebben zich den toegang tot het regeeringskasteel weten te verzekeren. Stellig een merkwaardige verandering, een revolutie, een machtsverplaatsing, te vergelijken met een grondwetsherziening als die van 1848. De bijzonderheden zijn

Afb. N°. 68. Zegel van Gijsbrecht IV van Aemstel.

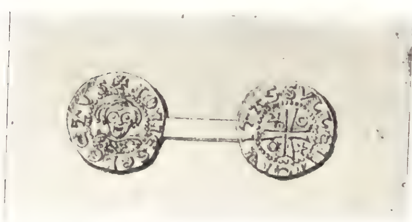
[1]) Van Asch van Wijck, Handelsverkeer, passim; de Geer van Oudegein, Het oude Trecht, passim.

[2]) Pellifices. Over de Utrechtsche gilden de groote uitgave van Overvoorde en Joosting, De gilden van Utrecht tot 1528. Verzameling van rechtsbronnen (Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsch recht. Eerste Reeks, N°. 19), daarnaar S. Muller Fzn., Schetsen uit de Middeleeuwen, blz. 42 vlg., 109 vlg.

[3]) Scabini, consiliarii et oudermanni confraternitatum civitatis Trajectensis.

weinig bekend, maar het is naar middeleeuwsche zede te verwachten, dat geweld en oproer de middelen zullen zijn geweest om een politieke overwinning te behalen.

Het genoemde jaar 1267 toch was een jaar van onrust en opstand in Noord-Nederland. In Holland breekt een hevige boerenopstand uit tegen den adel; Gijsbrecht IV van Aemstel stelt zich aan het hoofd der boeren en richt den spits der beweging tegen den bisschop, zijn leenheer. Het geheele Nedersticht valt in zijn handen; kasteelen worden verbrand; de elect, Jan van Nassau [1]), wijkt naar Gelderland. Utrecht en Amersfoort sluiten zich bij de boeren aan; in verband daarmede staat stellig de triomf der gilden. Maar de opstand verliep zeer spoedig. De boeren trokken om te oogsten naar Kennemerland terug, waar zij door Floris V gemakkelijk werden verslagen. De graaf drong daarop in het Sticht door en bezette de hoofdstad voor den elect. Het gewone gevolg bleef niet uit: in 1270 was de oude stadsregeering weer hersteld en waren als van ouds de gilden weer onderworpen aan den raad.

Afb. N°. 69.
Munt van den elect Jan van Nassau.

Maar de gilden waren niet voor goed onderworpen. Zij rustten zich toe tot een tweeden aanval, die volkomen gelukte. Welke bezwaren zij tegen de aristocraten hadden, blijkt niet. Maar men mag aannemen, dat het dezelfde grieven waren als overal en in andere tijden worden geuit: sociale en politieke verdrukking van de kleine luiden door de grooten, corruptie van het stadsbestuur, familieregeering, onrechtvaardige rechtspraak zullen ook te Utrecht zijn voorgekomen. In 1304 werd dat veranderd; men zocht ook toen verbetering der toestanden en afschaffing der misbruiken door verandering van het stadsbestuur.

Wij zullen de gildebeweging te Utrecht van 1304 stellig in verband moeten brengen met de sociale onrust, die in den aanvang der veertiende eeuw de Nederlanden in voortdurende beweging hield. Snel volgen elkander de gebeurtenissen op: 1302 is het jaar van den Sporenslag, 1303 dat van den grooten gildenopstand te Yperen, 1304 dat van de gildenvictorie in Brugge en den inval der Vlamingen in Holland. Daarvan hebben de Utrechtsche gilden gebruik gemaakt. In het bisdom zelf heerschte bovendien strijd en verwarring. In 1296 was Willem van Mechelen tot bisschop verkozen. Hij trachtte zich aan de Hollandsche oppermacht te ontworstelen, die onder Floris V het Sticht benauwde.

[1]) Over hem S. Muller Fzn. in Je Maintiendrai, I, blz. 31 vlg.

Voor een deel is hem dat althans gelukt. Maar in zijn strijd met Holland werd de bisschop voortdurend in den rug bedreigd door zijn edelen en de stad Utrecht; zelfs werd hij gevangen genomen en moest beloven den kromstaf neer te leggen. Maar de Paus weigerde deze demissie goed te keuren. Bisschop Willem trok met een leger tegen Utrecht op; bij den Hoogewoerd werd in Juli 1301 een slag geleverd, waarin de kerkvorst zelf sneuvelde.

Het sprak wel van zelf, dat Holland nu met alle middelen trachtte zijn overmacht over het Sticht te handhaven. Al dadelijk gelukte het Jan II zijn eigen broeder Guy tot bisschop te doen verkiezen. Het gelukte Guy niet alleen zich in het bezit van den Utrechtschen stoel te stellen, maar ook zijn hoofdstad te onderwerpen. Maar de inval der Vlamingen wierp al het verkregene weer omver. Guy zelf werd in den slag bij Duiveland gevangen genomen. Daardoor ging het gezag der Hollanders over het Sticht verloren; in Utrecht viel de partij der Lichtenbergers, der aristocraten; Jan van Renesse beheerschte met de Vlaamsche democraten het Nedersticht. Vandaar dat juist in 1304 de Utrechtsche democratie zegeviert; hoewel de Vlamingen de nederlaag lijden, hoewel Renesse moet vluchten en op die vlucht omkomt, hoewel de bisschop wordt vrijgelaten en de Hollandsche invloed in het Sticht zich herstelt, toch blijft de overwinning in Utrecht aan de gilden. Guy begreep, dat een reactie in de stad onmogelijk was en herstelde het oude bestuur niet.

De gildebrief van 1304 is de eerste grondwet van Utrecht. Hij is vastgesteld „bi ghemenen rade der ghemene oudermanne van den ghemenen ghilden" en daarna goedgekeurd door „scepene ende mene raet van der stat." Deze verbonden zich tot handhaving ervan door de bezegeling met het stadszegel en de zegels der zeven schepenen. Er kwam dus een soort verdrag tusschen de strijdende partijen tot stand. Het volgende jaar bekrachtigde de bisschop „dese voerscreven pointen ende alle ghoede pointen der ghilden recht ende hore brieve, die si ghemaket hebben ende bi ons noch maken sullen" [1]. „Bi ons", met onze toestemming; maar de bisschop had toen veel te weinig gezag over de stad behouden om zich te doen gelden. Hoe weinig inderdaad dat gezag nog beteekende, blijkt wel uit drie privilegiën van 1302, waarin de bisschop moest verklaren, dat de burgers van Utrecht naar oude herkomen hem geen krijgsdienst behoeven te doen buiten den stadsmuur; hij geeft dan verder schepenen, raad en gemeente het recht om in nood of gevaar huizen en zelfs kerken buiten de stad af te breken; eindelijk schenkt hij de Utrechtsche kooplieden vrije scheepvaart op de Vecht.

---

[1]) Beide brieven bij Overvoorde en Joosting, I, blz. 52 vlg.

De gildebrief van 1304 was zeer gematigd en gaf toch een grooten ommekeer. De zeven schepenen bleven voorloopig voor hun leven aan; maar in het vervolg zou het nieuwe schepencollege, dat uit twaalf leden zou bestaan, voor een jaar door den raad worden gekozen. Die raad zelf, vier-en-twintig leden groot, zou worden verkozen door de oudermans der gilden. Uit den aard der zaak zou de bisschop als souverein de schepenen blijven beëedigen; de schout bleef ook door den bisschop benoemd. Deze verandering was een overwinning der democratie. In verreweg de meeste Nederlandsche steden waren de gilden eenvoudig bedrijfsvereenigingen, onderworpen aan den raad, en zij zijn dat gebleven. In Utrecht was omgekeerd de raad ondergeschikt aan de gilden. Zij waren dus niet meer uitsluitend bedrijfsvereenigingen, maar politieke lichamen, kiescolleges voor de stadsregeering. Vandaar dan ook, dat hun getal geen verandering toeliet. Dat getal was in 1304 21 en is sedert zoo gebleven. Kwamen er nieuwe bedrijven op, dan moesten die worden ingedeeld bij een der 21 gilden. Onder de wantsnijders (de lakenkoopers, ook de kleermakers) behoorden o. a. de barbiers, waarschijnlijk omdat zij tevens chirurgijns waren en de wantsnijders tot de aanzienlijke gilden behoorden; onder de zadelmakers ressorteerden ook de schilders, onder de bijlhouwers ook de kistenmakers, timmerlieden, kuipers, stelmakers en wagenmakers. Werd een gild opgeheven, dan moest daarvoor steeds een ander in de plaats komen. In 1433 b. v. werd het vleeschhouwersgild om zijn woeligheid en roerigheid vernietigd en vervangen door het brouwersgild; de brouwers waren vóór dat jaar over andere gilden verspreid en vormden dus wel een ambacht, maar geen gild. Een ander gevolg van de politieke macht der gilden was, dat ieder burger, onverschillig of hij een beroep uitoefende of niet, zich bij een gild moest laten inschrijven ten einde politieke rechten te kunnen uitoefenen; want alleen gildebroeders hadden toegang tot alle ambten; alleen voor de schepenbank was de keuze nog vrij. Zoo was de volwassen mannelijke bevolking van Utrecht verdeeld over de 21 gilden, die op ongeveer gelijke sterkte moesten worden gehouden in verband met de defensie der stad; de oudermans stelden telkens vast, tot welk gild iemand zou behooren, niet hij zelf. Want de waakdienst eischte 21 gilden; de stadsmuur was in 21 waken verdeeld. De gilden kozen ieder jaar twee oudermans; zij vergaderden in morgenspraken, waar de keuren werden vastgesteld en waar ook daarnaar recht werd gesproken; zoo ontstond een zelfstandig gildrecht. De oudermans vormen samen het kiescollege van den raad; niet rechtstreeks, maar middellijk verkozen dus de gilden den raad. In rang werden de gilden verdeeld in twaalf hoofd- en negen lage gilden. Ook elders vindt men een soortgelijke verdeeling: in Dordrecht had men twaalf sleutelgilden of tresoriën, in Groningen evenveel raadsgilden.

De voltooiing van deze stedelijke constitutie bracht de tweede grondwet, de gildebrief van 1341 [1]). Deze brief is gegeven door schepenen, raad en gemeene oudermans, oud en nieuw, met toestemming der gemeene gilden. De oudermans verkiezen dus niet alleen den raad, maar hebben bovendien zitting genomen in het stadsbestuur; wel zitten zij niet steeds in den raad zelf, maar zij vormen een afzonderlijk college, dat wordt samengeroepen door hun twee oudste collega's. Een tweede verandering is deze, dat schepenen, die in 1304 uit den raad waren geweerd, daarin — sedert 1308 — waren teruggekomen. De verkiezing bleef dezelfde: ook na 1341 werden de schepenen door den raad verkozen, en deze weer door de oudermans der gilden.

Wat is evenwel de oude en nieuwe raad? Dat was een gevolg van de jaarlijksche aftreding van den raad, zoodat de oudraad gevormd werd door de raden van het vorige jaar. In belangrijke gevallen werden deze opgeroepen om met den zittenden, den nieuwen raad besluiten te nemen. En daarmede was wel een zeer gewenschte continuiteit in het stedelijk bestuur gewonnen, maar tevens de bedoeling van de instelling van de jaarlijksche aftreding verijdeld. Want het werd al spoedig gewoonte, dat men eenvoudig de leden van het derde jaar weer herkoos, zoodat wij om het andere jaar denzelfden raad vinden. Combineerde men nu, gelijk dikwijls geschiedde, den ouden (afgetreden) en den nieuwen (zittenden) raad, dan had men zelfs als van ouds weer een permanent lichaam, niettegenstaande de jaarlijksche aftreding.

In 1341 waren bovendien nieuwe elementen in het stadsbestuur opgenomen, de kameraars en de burgemeesters. De eerste waren belast met het geldelijk beheer; zij zijn de tresoriers der Hollandsche steden. Van meer belang zijn de burgemeesters. Zij vinden hun oorsprong in den gildebrief van 1304, waarin was voorgeschreven, dat de schepenen een ouderman zullen verkiezen uit den raad, omgekeerd de raad uit de schepenen. Zoo ontstonden de ambten van eerste of schepenburgemeester, gekozen door den raad uit de schepenen, en van tweede of raadsburgemeester, gekozen door de schepenen uit den raad. Onder hun naam burgemeester [2]) komen deze dignitarissen het eerst in 1315 voor. Misschien kunnen wij hun spoor nog vroeger dan 1304 nagaan: in 1266 wordt gesproken van oudermans der stad, die het recht hebben een commissie uit schepenen en raad te benoemen; in 1233 worden naast de gezworenen ook nog twee oudermans genoemd, die het delicate onderzoek moeten instellen, wie den Rijnwijn drinken, die tegen het verbod van het stadsbestuur is

[1]) Overvoorde en Joosting, I, blz. 56 vlg.
[2]) Magistri civium.

gekocht. Hebben wij hier wellicht met het bestuur van het oude koopliedengild te doen? Dan zou ook verklaard zijn, dat zij ook na 1304 in functie bleven. Hun macht was dus reeds in 1266 groot; of zij aan het hoofd van den raad staan, is de vraag [1]). Maar wel nemen zij snel in macht en waardigheid toe; in 1315 gaan zij al in rang vóór schepenen en raad; in 1329 vinden wij voor het eerst de later altijd gebruikelijke formule „borghemeester, scepene ende die mene raet"; reeds een jaar te voren waren de burgemeesters met de twee overste oudermans der gilden als de vier voornaamste overheden der stad door den bisschop in zijn raad opgenomen.

De verkiezing was onder den gildebrief van 1341 zeer eigenaardig geregeld. De oudermans worden ieder jaar door de volle gildebroeders verkozen, d. w. z. door hen, die twintig jaar oud zijn en sedert jaar en dag burgers; deze gildebroeders trekken ieder een lot „ende onder de lote sellen wesen vijf zonderlinghe lote ende nyet meer". „Ende de vijf manne, daer de vijf zonderlinghe lote op vallen" zullen de keuze der oudermans doen, twee voor ieder gild. De aldus verkozen oudermans, dus 42 in het geheel, verkiezen vervolgens de 24 raden, twee uit iedere der elf waken, waarin de stad is verdeeld, en bovendien twee uit de gilden; de raden verkiezen dan weder de schepenen.

De bevoegdheid van den raad is steeds in den strijd met den bisschop uitgebreid. Zijn oudste recht is, gelijk overal, stellig geweest het beheer der stedelijke eigendommen en toezicht op het marktverkeer. Omstreeks 1250 zal de raad benoemd zijn zonder medewerking van den bisschop. Dan heeft die raad reeds het recht keuren uit te vaardigen en belastingen te heffen; dan oefent hij het marktrecht uit; dan wil de stad den bisschop nog alleen met haar eigen wil buiten haar muren te dienen. Maar nog sterker uitbreiding van de stedelijke zelfstandigheid en daarmede van de macht van den raad verkrijgt Utrecht in en door den strijd van den bisschop met den graaf van Holland. In 1274 verbindt de stad zich met Floris V, vier jaar later nogmaals. Dan belooft Utrecht zelfs, dat de burgers de stad voor den graaf zullen open houden en 's graven candidaat voor den bisschoppelijken zetel zullen steunen; Floris zal van zijn kant de stad beschermen „gelike onsen egenen portren, ende onsen egenen lieden van onsen lieden van onsen lande".

Uit een uitspraak van Floris van 1294 blijkt, dat de stad zich nog meer rechten aanmatigde, dat zij streefde naar de geheele immuniteit; de graaf stelde echter vast, dat de maarschalk van het Nedersticht het recht bezat een vredelooze binnen de stad te vangen, wat door haar was

[1]) Zoo is de opvatting van Mr. Muller, Inleiding, blz. 25.

betwist. Dan kende de stad zich reeds in 1233 het recht toe wijnaccijns te heffen; nog werd de toestemming van den bisschop noodig geoordeeld. Zelfs bleef nog in 1294 de rechtspraak aan den bisschop en zijn rechters, de schepenen. Alles bewijst, dat de stad zich allerlei rechten begon aan te matigen. En dikwijls met succes. Vooral op het gebied van de rechtspraak trok zij steeds meer rechten aan zich. Steeds meer bevoegdheden matigde zich de raad ook aan tegenover schout en schepenen; steeds verminderden de rechten van den bisschop ten opzichte van de rechtspraak. Utrecht, niet tevreden met de verovering der gemeentelijke autonomie, streefde naar het bezit van heerlijke rechten en politieken invloed.

Afb. N⁰. 70. Zegel van graaf Floris V.

Het sprak van zelf, dat de raad begon met de macht van den schout, den bisschoppelijken ambtenaar, aan te randen. Zoodra de burgerij zich meer en meer onafhankelijk ging gevoelen, zoodra zij in strijd kwam met den bisschop, kwam de schout in een scheeve positie; zijn gezag moest onvermijdelijk lijden. Reeds in 1254 wordt dan ook de schout al niet meer genoemd als lid der stadsregeering. In 1304 wordt hij zelfs uit den raad geweerd; toen kwamen de burgemeesters aan het hoofd van schepenbank en raad. Eindelijk werd in 1340 bepaald, dat de schout wel in den raad mag komen om een mededeeling te doen, maar dat hij daarna weer onmiddellijk moet vertrekken. De bisschoppelijke ambtenaar werd buiten de deur gezet. Dat belette evenwel niet, dat hij zijn oude rechten op het gebied van de rechtspraak nog geruimen tijd heeft kunnen behouden. Ook hier drong echter het gezag van den raad door. De raad begon als opperste gezag in de stad keuren vast te stellen buiten den schout om; daaraan hadden schepenen zich bij hun rechtspraak te houden. De raad gaat vervolgens toezicht oefenen op de handelingen van den schout. Hij matigt zich het recht aan den schout al of niet te erkennen. In 1364 heet het een oud recht, dat de schout een geboren burger van Utrecht moet zijn; daaruit volgde dus, dat de raad den schout middellijk kon afzetten door hem eenvoudig te ontpoorteren. Dan eischt de raad nog, dat de schout zal

zweren, dat hij zijn ambt niet heeft gekocht. Zoo wordt de macht van den schout steeds meer besnoeid; tevens komen dan de emolumenten en andere financieele voordeelen, aan het ambt verbonden, aan de stadskas. Eindelijk wordt de schout ook in zijn bevoegdheid in de schepenbank geknot. In 1413 komt een regeling tot stand, waardoor de schout alleen nog zijn eisch mocht stellen, terwijl de schepenen op dien eisch maar buiten den schout om vonnis vellen. Schepenen worden nu ook niet meer voorgezeten door den schout, maar door den schepenburgemeester, die ook in het algemeen meer en meer de plaats van den schout gaat innemen. Reeds in de veertiende eeuw trad deze burgemeester, die door den raad werd benoemd, als plaatsvervangend schout op, zoo het schoutambt langer dan een maand onvervuld bleef; dat geschiedde b. v. na den dood van een bisschop, waarna de schout onmiddellijk zijn ambt verloor.

Een zeer gewichtig recht wist bovendien reeds in 1300 de stadsregeering zich te verschaffen, dat van vaststelling van den stadsvrede. In de woelige tijden van bisschop Willem van Mechelen bleek het noodig, dat schout, schepenen en raad afgescheiden van den gewonen stadsvrede nog een bijzonderen vrede instelden voor korten tijd. Terwijl de gewone stadsvrede om de drie maanden van het stadhuis werd afgekondigd, zou de nieuwe vrede slechts zes weken gelden en alleen drie maal kunnen worden verlengd. Wij kunnen dezen specialen vrede vergelijken met den modernen staat van beleg. Deze vrede werd met vaste formaliteiten door den schout, door den raad of door een ander — des nood — opgelegd aan vechtenden en moest door de betrokkenen worden aanvaard. Zulk een vrede wordt b. v. afgekondigd door den vorst van Verona in het eerste tooneel van Romeo en Julia [1]). Het was een soort wapenstilstand tusschen beide partijen voor hoogstens 24 weken; binnen dien tijd moest de zoen volgen. Breuk van dezen vrede werd zeer zwaar gestraft en wel niet door schepenen, maar door den raad; de raad sprak dan spoedig, streng en zeker recht. Er was slechts één bezwaar; weigerde iemand dezen vrede aan te nemen, dan stond men machteloos [2]).

Want deze stadsvrede van 1300 was natuurlijk alleen beperkt tot hen, aan wie hij was opgelegd en die hem hadden aanvaard. Maar deze vrede werd langzamerhand uitgebreid, eerst tot magen en vrienden, reeds vóór 1385 tot alle burgers in de stad; toen werd de vrede eenvoudig opgelegd, niet van aanvaarding afhankelijk gemaakt. In 1391 werd vastgesteld, dat

[1]) Vert. Burgersdijk, vs. 88 vlg.

[2]) Over den vrede ook Fruin, Verspr. Geschr. I, blz. 80 vlg. Vgl. boven, blz. 153, waar in het algemeen over den vrede is gehandeld. De speciale Utrechtsche ontwikkeling is evenwel te merkwaardig om er niet de aandacht op te vestigen.

er te Utrecht voor bepaalde misdaden ook zonder afkondiging steeds vrede zou zijn; gevecht en doodslag werd steeds met stadsvredebreuk gelijkgesteld. Bovendien werd de vrede eerst uitdrukkelijk, later stilzwijgend verlengd en ook over geringere delicten uitgestrekt. De stadsvrede zou zoo eindelijk voor alle misdrijven eeuwig duren; de gewone burgervrede, de oude marktvrede, was er mede samengesmolten.

Een nog eigenaardiger middel om den vrede te bewaren, was dat de raad iemand, van wien men kwaad vreesde, liet beloven of zweren, dat hij geen misdrijf zou plegen; bij „oervede" b. v. zwoer de beleedigde zich niet te zullen wreken. Het misdrijf werd dan tevens eedbreuk. Daardoor werd de macht van den raad opnieuw uitgebreid, omdat aldus het aantal strafbare delicten gemakkelijk kon worden uitgezet en ook de straffen konden worden verzwaard. De oudste dergelijke belofte, „verwilcoering", is van 1322.

Door al deze omstandigheden en instellingen was de rechtsmacht van den raad ten koste van die van schepenen zeer toegenomen; de oorspronkelijk vrijwillige rechtspraak van den raad werd eindelijk een geheel zelfstandige crimineele. En ook van andere zijde vloeide den raad nieuwe rechtsmacht toe. Het meest essentieele recht van een middeleeuwsche stad, dat om zelf en voor zich zelf keuren, verordeningen met dwingende kracht, uit te vaardigen, bezat Utrecht begrijpelijk al zeer vroeg; het werd natuurlijk uitgeoefend door schout en schepenen. Maar na het opkomen van den raad verwierf ook deze het recht van keur; twee raadsleden traden als keurmeesters op om daarover te waken; van 1233 is de oudst bekende raadskeur. Onder keur verstond men verder ook de straf, wegens overtreding opgelegd. Daarvan onderscheiden was de breuk, het zwaardere vergrijp, verzet tegen de gestelde machten, verbreken van den stadsvrede, meineed, bedrog, enz., die eveneens, gelijk wij boven uiteenzetten, door den raad werden berecht [1]). Buiten of wil men, boven keuren en breuken stonden nog de ondaden, de zware misdrijven, moord, diefstal, brandstichting, manslag, roof, muntsnoeiing en -vervalsching, spionage enz., alle strafbaar aan den lijve; deze en dergelijke misdaden werden alleen door schepenen onderzocht en bestraft.

Op deze wijze had de raad van Utrecht zich in den loop der veertiende eeuw meer en meer een groot deel der crimineele rechtspraak weten te verschaffen, veelal ten koste van schepenen. Maar niet alleen zij, ook de geestelijke rechters hadden de machtsexpansie van den raad te ondervinden. De bisschoppelijke rechter, de officiaal, had ook straf-

[1]) Het onderscheid van keur en breuk is uitvoerig uiteengezet door Muller, Inleiding Rechtsbronnen Utrecht, blz. 63 vlg.

rechtspraak uit te oefenen bij overtredingen van het geestelijk gerecht, huwelijkszaken, als overspel en bigamie, mishandeling van een geestelijke, zaken van woeker en rente, dat door de Kerk was verboden, zelfs voorkoop, de in de Middeleeuwen zoo gevreesde opkoop van levensmiddelen vooral. Daaronder was veel, dat naar stadrecht beter kon worden berecht en dat de raad dan ook voor zijn forum trok; in 1363 en volgende jaren werden bigamie, overspel, woeker, enz. bij stedelijke keur strafbaar gesteld niettegenstaande het protest van den officiaal.

Afb. N°. 71. Het koor van den Dom te Utrecht.

Met het civiele recht ging het al evenzoo als met het strafrecht, maar niet zoo vroeg en niet zoo volledig. Maar toch beschikte de raad over een zeer eenvoudig middel om ook op dit gebied zich te doen gelden. Zeer dikwijls verzochten burgers den raad om hun geschillen niet bij vonnis, maar eenvoudig bij arbitrage te beslissen; zulk een beslissing was minder kostbaar, langwijlig en wettisch en even betrouwbaar, ten slotte even wettig ook. Want uit deze arbitrage, die reeds in 1340 een oude gewoonte was, ontwikkelde zich meer en meer gewone civiele rechtspraak; geheele categorieën van zaken werden opnieuw aan schepenen onttrokken, vooral die aangaande administratieve rechtspraak. Niet minder leed de rechtspraak van den bisschoppelijken officiaal daaronder. Want deze had rechtens de rechtspraak in geschillen tusschen geestelijken onderling, tusschen geestelijken en leeken en in alle zaken, die kanoniek tot zijn gerecht behoorden, beneficiën, tienden, huwelijken, geboorten, woeker, testamenten, echtscheiding, overspel, enz. De geestelijke rechtspraak had evenwel steeds neiging om zich uit te zetten ook door de neiging der justiciabelen om hun belangen aan haar toe te vertrouwen. Men

achtte blijkbaar de geestelijke rechtspraak in den regel juist; zij was ook beknopt en goedkoop; de officiaal, die drie dagen in de week zitting hield tegen schepenen één, kon veel meer zaken afdoen; vooral schuldzaken bracht men met voorliefde voor hem.

Een dergelijk gerecht verdroeg een stad niet lang. In Holland hebben Willem III en Albrecht de geestelijke rechtspraak belangrijk beperkt. In Utrecht kon men natuurlijk zoo ver niet gaan. Maar toch werd hier in 1362 bepaald, dat geen burger buiten Utrecht voor een geestelijke zou mogen terechtstaan; in dat geval was de officiaal te Utrecht de aangewezen rechter. Maar de raad ging weldra verder. In 1368 werden maatregelen genomen om te beletten, dat iemand gedwongen voor den officiaal terechtstond. Weigerde toch een gedaagde voor dezen te verschijnen, dan eischte hij van hem een libel, een dagvaarding; hij gaf die vervolgens over aan den raad, die daarop de zaak berechtte na den eischer te hebben ingedaagd; tot onderzoek diende het college van libelmeesters, twee raadsleden, dat omstreeks 1400 voorkomt en in 1420 als geconstitueerd kan worden beschouwd. Herhaaldelijk blijkt, dat de raad meer of minder zachten dwang op de burgers uitoefende om hun zaken voor zijn college te brengen, soms zelfs aangelegenheden van zuiver geestelijken aard; niettemin bleef steeds het gerecht van den officiaal een rechtbank van gewicht [1]).

Het ligt voor de hand, dat het gezag van den bisschop onder dat alles middellijk en onmiddellijk zeer sterk moet hebben geleden. Toch vernemen wij niet geregeld van verzet van den bisschop; zijn macht als gekozen kerkvorst liet hem weinig ruimte zijn hoofdstad in bedwang te houden. Zoo goed als alle bisschopsteden in het Duitsche Rijk hebben zich van hun heer zoo al niet onafhankelijk dan toch vrij zelfstandig gemaakt; er zijn er, b. v. Keulen, die het bisschoppelijk gezag nog heel wat meer hebben kunnen inperken dan Utrecht. Hier liet de kerkvorst lang niet alles begaan. Bisschop Floris van Wevelinkhoven hield de stad nog binnen de palen, zoo goed en zoo kwaad als het ging. Maar onder Frederik van Blankenheim nam de usurpatie toe; er is een klaagschrift van den bisschop van 1412 vol bezwaren over herhaalde inbreuken op de rechten van den officiaal, van den maarschalk van het Nedersticht, van den schout der stad, eindelijk over het misbruik, dat de stad maakt door de aanneming van steeds meer buitenburgers. Wel werd een zoen getroffen, maar de toestand veranderde niet veel. Integendeel zette de stad tijdens het Utrechtsche schisma haar gezag nog meer uit; de strijdende bisschoppen waren natuurlijk machteloos om dat te verhinderen.

[1]) Muller, t. a. p., blz. 92 vlg.

Maar met bisschop David kwam in 1456 de Bourgondische politiek ook te Utrecht aan het woord. Dat is de moderne staat, waarin geen plaats meer is voor de afzonderlijke rechten van groepen van belanghebbenden; voor het privilege komt het algemeen recht in de plaats, dat voor allen gelijk is. Zoo was althans het programma, dat Philips de Goede en Karel de Stoute in Vlaanderen en Brabant en ook in Holland trachtten door te voeren. Met hun steun trachtte bisschop David ook de Utrechtsche steden te onderwerpen aan zijn landsheerlijk gezag. Hij wilde liever gevreesd dan geliefd zijn, schrijft de Utrechtsche geschiedschrijver Heda. Hij beschikte naar willekeur over de regeering van Utrecht; hij benoemde zelf raad en schepenen. In 1474 ontnam hij zelfs den raad de crimineele rechtspraak en gaf deze weer onverkort aan schout en schepenen; deze spreken dan weer recht over vredebreuk, zelfs over keuren, dus over gewone overtredingen.

David van Bourgondië bezat evenwel in zich zelf niet de macht om op den duur meester te blijven. Na den dood van Karel den Stoute ontstond ook in Utrecht een zeer krachtige reactie tegen de Bourgondische machtsuitzetting. Reeds in April 1477 hernam de raad weer zijn oude rechten evenals onder de oude bisschoppen. Hij benoemt weer schout en schepenen en oefent weer raadsrecht uit; ook wordt de raad zelf weer door de gilden gekozen. Intusschen weigert de bisschop de de nieuwe schepenen in den eed te nemen. De raad antwoordt door het bisschoppelijk hooggerechtshof, dat „van den schive", af te schaffen en de oude teekenen van gezag weer aan te nemen; opnieuw vraagt hij de schepenen te beëedigen. Na herhaalde weigering hakt de raad den knoop door; de schepenburgemeester neemt eenvoudig naar een oud privilege van 1366 de nieuwe schepenen in den eed; tevens neemt hij de schoutsfunctiën op zich. De bisschop boog voor de stad: hij benoemde een schout en beëedigde de schepenen [1]).

Zoo had de stad den bisschop overwonnen. Maar deze riep de hulp in van zijn neef Maximiliaan. De Utrechtsche oorlog ontstaat, waarin het heldenfeit van Jan van Schaffelaar onvergeten is gebleven. In 1483 verovert de aartshertog Utrecht; aan zijn zijde, onder zijn bescherming doet de bisschop er zijn intocht. Reactie volgt; de bisschop benoemt als vóór 1477 raad en schepenen; de gilden worden weer aan den raad onderworpen. Maar sedert werd de macht van den bisschop toch steeds, ook door de stad, bedreigd; steeds was de Bourgondische macht noodig om hem te handhaven. De laatste bisschop, Hendrik van Beieren, heeft geen rustig oogenblik gehad; geen wonder, dat hij in 1528 de temporaliteit aan Karel V afstond.

---

[1]) Muller, t. a. p., blz. 111 vlg.

Daarmede was het met de vrijheid van Utrecht gedaan. Alle oude privilegiën werden ter zijde geschoven en een voorloopige staatsregeling ingevoerd, die in 1550 definitief is geworden en ook gedurende de Republiek in hoofdzaak is blijven bestaan. De gilden werden gewone bedrijfsvereenigingen zonder politieke rechten; de oudermans werden uit den raad geweerd; niemand kon in het vervolg gildebroeder worden, dan die het gildebedrijf uitoefende; geen gild zou vergadering mogen houden zonder verlof en toezicht van de regeering. De raad werd benoemd door den Keizer; de schout kreeg weer zitting in den raad; het dagelijksch bestuur der stad zou bestaan uit schout, burgemeesteren en schepenen; de raad behield alleen de algemeene regeling van de „policien, neringen ende welvaert der stadt". De rechtspraak kwam weer bij uitsluiting en volledig aan schepenen. De schout verkreeg weer de macht om misdadigers gevangen te nemen, ze terecht te stellen en de vonnissen ten uitvoer te leggen. Het schepenrecht verdrong dus het raadsrecht en het gildrecht geheel. In overeenstemming met de nieuwe denkbeelden en de moderne verhoudingen werd ook Utrecht volledig onderworpen aan het staatsgezag.

Afb. N°. 72. Maximiliaan als Roomsch-Koning.
Schilderij door Bernhard Strigel, in particulier bezit te München.

Een nog grootere zelfstandigheid van het landsheerlijk gezag dan Utrecht had Groningen zich weten te verschaffen; het heeft bovendien die zelfstandigheid ook na den opstand weten te bewaren.

Wij hebben gezien, dat de macht van den bisschoppelijken prefect te Groningen in den loop der dertiende eeuw steeds meer is beperkt en dat in dienzelfden tijd de stadsregeering zich in vaste vormen heeft geconstitueerd. In 1245 wordt het college van oudermans genoemd, die in 1278 raden heeten. Uit den raad scheidt zich later een klein college van vier rekenmeesters af, de latere burgemeesters [1]. Deze naam komt voor het eerst in 1322 voor; drie jaar vroeger noemen zij zich nog rekenmeesters; de verandering van naam accentueert natuurlijk een verandering van functie en tevens van beteekenis. Juist in denzelfden tijd was de macht der stadsregeering voor goed gevestigd. De aloude strijd met den prefect wordt dan door bisschop Guy van Utrecht beslecht en wel geheel ten gunste der stad. Door deze beslissing kwam de berechting van doodslag en van andere zware misdaden, de hooge jurisdictie dus, aan het stadsbestuur, den raad; den landsheer bleef niets dan de helft van het vermogen van den misdadiger [2]. Zulk een uitgestrekte bevoegdheid bezat behalve Groningen geen stad in Nederland, noch Utrecht, noch de Overijselsche steden, om van de Hollandsche niet te spreken. Elders behield ook de schout, de landsheerlijke ambtenaar, in den regel al of niet bestreden de hooge jurisdictie in handen. In Groningen verdwijnt hij geheel uit het stadsbestuur. De schulte — zoo heet hij hier — was de ambtenaar, door wien de prefect zijn functiën deed uitoefenen, voor zoover hij dat zelf niet deed. In 1245 wordt hij voor het eerst genoemd. Maar naarmate de raad den prefect wist te overwinnen, wist hij ook den schulte ter zijde te schuiven; hij werd uit het stadsbestuur verwijderd en werd daaraan ten slotte geheel ondergeschikt; ook in latere eeuwen is de Groningsche schulte een zeer nederig dienaar der stadsjustitie.

Toen de raad in het begin der veertiende eeuw voor goed zijn plaats had ingenomen aan het hoofd van het bestuur en de rechtspraak der stad, was zijn macht door de burgerij nog niet aangevochten. Maar een eeuw later is uit die burgerij een nieuw lichaam opgekomen, dat aandeel vraagt in het stadsbestuur. Dat is de zwoorne meente, de gezworen gemeente, te vergelijken met de vroedschap der Hollandsche steden. Hoe zij is opgekomen, is niet duidelijk; maar naar analogie mogen wij aannemen, dat de burgerij zich tegenover den raad heeft laten gelden; de aanzienlijke burgers zullen oorspronkelijk een officieus, later een officieel lichaam

[1] Vgl. boven, blz. 69. Voor het volgende ook de daar aangehaalde litteratuur.
[2] Oorkondenboek van Groningen en Drente, I, N⁰. 229.

hebben gevormd, dat beoogde bij den raad de eischen der burgerij tot gelding te brengen; daaruit is ten slotte een vast college met nauw omschreven bevoegdheden ontstaan. Hoe de zwoorne gemeente oorspronkelijk werd gekozen, blijkt niet; maar het staat vast, dat niet de gilden deze taak hadden, daar deze immers steeds zelfstandig, ook tegen de zwoorne meente optreden.

De bevoegdheden van de zwoorne meente waren inderdaad in de vijftiende eeuw niet zeer uitgebreid. Maar één gewichtig recht bezat zij, de raadsverkiezing. Deze had aldus plaats. Telken jare op 8 Februari vergaderde de zwoorne meente onder leiding der burgemeesters op het stadhuis. In een hoed werden vijf zwarte boonen geworpen en dit getal verder met witte aangevuld tot het overeenkwam met het aantal der aanwezigen. Ieder nam vervolgens een boon uit den hoed; wie de zwarte boonen hadden getrokken, waren de vijf keurheeren, die onmiddellijk acht raadsleden verkozen. De raad bestond namelijk uit zestien leden, waarvan de helft ieder jaar aftrad en op de beschreven wijze werd vervangen. Den dag na de verkiezing werden uit en door den raad vier burgemeesters verkozen, twee uit den ouden, twee uit den nieuwen raad. Het zoo gevormde stadsbestuur trad dan op St. Pieter ad cathedram (22 Februari) op. Beurt om beurt zat een der vier burgemeesters voor; het ambtsjaar was aldus verdeeld in vier „panden", die eindigden met Pinksteren, Maria Hemelvaart, St. Andries en St. Pieter [1]).

Deze regeling zou een rechtmatigen invloed der burgerij op de regeering hebben gewaarborgd, indien de zwoorne meente zelf niet alle verband met de burgerij had verloren. Dat nu was inderdaad het geval. De zwoorne meente werd niet door de burgerij gekozen, maar vulde zich zelf op dezelfde wijze aan als den raad. Zij vormde in de vijftiende eeuw dus een gesloten college van 24 leden, waarvan de helft jaarlijks aftrad; aan haar hoofd stonden sedert de zestiende eeuw drie taalmans of woordvoerders. Zij moest zweren, dat zij, opgeroepen op het stadhuis, daar zou bijeenkomen, den raad zou bijstaan in de behartiging van de belangen der stad, geen afzonderlijke samenkomsten zou houden en geen partijschappen zou verwekken. Een eed, waaruit stellig wantrouwen spreekt tegenover het lichaam, dat hem aflegt. Dat wantrouwen was reeds in de vijftiende eeuw misplaatst; toen was de zwoorne meente niets anders dan een duplicaat van den raad, maar bekleed met veel minder macht.

Het hoogste, men kan haast zeggen souverein gezag over de stad berustte bij burgemeesteren en raad. In Groningen bestonden geen

[1]) Blok, Raad en gilden te Groningen, in Geschiedk. Opstellen, aangeb. aan R. Fruin, blz. 39 vlg.

schepenen, terwijl de schout geheel was gedegradeerd. De raad oefende

Afb. N°. 73*a*. De hoed met de boonen te Groningen.

dus de volledige rechts- en bestuursmacht over de stad uit; van deze macht bestond geen hooger beroep. De rechtsmacht werd uitgeoefend door

Afb. N°. 73*b*. Keerzijde van den hoed met de boonen.
Groningsch Museum.

den geheelen raad, het volle gericht, in belangrijke zaken; de minder gewichtige, crimineele, civiele en vrijwillige rechtspraak was opgedragen

aan het nedergericht, dat uit een burgemeester en twee raadsleden bestond. Het spreekt wel van zelf, dat de raadsleden en dus ook de burgemeesters altijd werden gekozen uit de stedelijke aristocratie, die zich ook hier had gevormd; vooral nadat was bepaald, dat een raadsheer een huis en erf in de stad van minstens 300 mark waarde moest bezitten, was de raadskeuze vrij beperkt. Deze aristocratie, opgekomen uit de burgerij zelf, verzwagert zich met den Frieschen adel en wordt met dezen gelijk gesteld in rang en aanzien; jonkers treden omgekeerd in den Groningschen raad. Met de zwoorne meente gaat het desgelijks. Zij wordt uit dezelfde kringen gerecruteerd als de raad; in den regel worden de jongere leden van het patriciaat eerst in de zwoorne meente gekozen, waar zij dan de gelegenheid verkrijgen zich van de stadszaken op de hoogte te stellen en zoo een goede school doorloopen voor de taak, die hun wacht. Die taak hebben zij inderdaad naar behooren vervuld. De Groningsche stadsadel heeft Groningen tot de machtigste stad van het Noorden verheven; zijn consequent doorgevoerde politiek heeft Groningen in de vijftiende eeuw tot de staatkundig en economisch heerschende stad gemaakt tot in wijden omtrek.

Het spreekt intusschen van zelf, dat nu de zwoorne meente een kopie van den raad was geworden, zij eigenlijk haar reden van bestaan had verloren. Vandaar, dat zich onder de burgerij dezelfde drang als vroeger openbaart naar de vorming van een nieuw college, dat namens die burgerij invloed kan uitoefenen op de regeering en zelfs den raad zou kunnen benoemen. Gilden komen in Groningen eerst in de veertiende eeuw voor, dus een eeuw later dan te Utrecht. Geen wonder dus, dat zij zich nimmer de raadsverkiezing hebben kunnen veroveren gelijk ginds. Toch waren zij ook hier rumoerig genoeg; reeds omstreeks 1400 moest de raad ze onder den duim houden. In het stadboek van 1425 wordt uitdrukkelijk vastgesteld, dat de gilden geen keuren mogen maken „bij hem selven et en sij bij orlove des Rades." De gilden zijn dus geheel aan den raad onderworpen. Duidelijk blijkt die onderworpenheid uit den algemeenen gildebrief van 1436, waarin het strenge toezicht van den raad staat uitgedrukt. Ieder gild wordt bestuurd door twee hovelingen, die worden gesteld onder de contrôle van een college van drie bouwmeesters, één door den raad, twee anderen door de gezamenlijke hovelingen benoemd. Het college slonk echter spoedig tot de laatste twee; aan hen moesten de hovelingen rekening en verantwoording doen van hun gehouden beheer; het overschot op deze rekeningen werd aangewend „to tijmmeren totter stad behoef"; zoo kreeg het college het toezicht op de publieke werken en den boven bedoelden naam „boumesters". Juist deze bouwmeesters hebben zich aan het hoofd der gilden een groote macht

weten te verzekeren ook tegenover den raad. Er zijn perioden geweest, waarin niets geschiedde zonder hun toestemming of althans instemming; zij worden vergeleken met de volkstribunen van het oude Rome.

De geheele vijftiende eeuw is vol van verzet der gilden tegen den raad. In 1457 wordt Groningen geteisterd door een gildenoproer, dat echter door de regeering kon worden bedwongen. Maar vooral na 1500 openbaart zich een steeds heftiger verzet tegen het stadsbestuur. In die troebele tijden, wanneer Groningen van alle zijden bedreigd wordt,

Afb. N°. 74. Zilveren bodestaven te Groningen.
Groningsch Museum.

ging veel van het raadsgezag verloren; de gilden durfden zich alles veroorloven. Buitengewone colleges, bekleed met publiek gezag, worden meer dan eens gekozen. De partijstrijd van buiten grijpt in de stad in. De Saksische partij zet de gilden tegen den Gelderschgezinden raad op. Maar als in 1525 de gilden opnieuw in beweging komen, heeft de aristocratie ingezien, dat alleen aansluiting bij de Bourgondische macht haar macht kan redden; bij tegenslag worden nu de gilden Geldersch. Een geweldig gildenoproer brak in genoemd jaar uit, gevoed door de scherpe ontevredenheid over de opdrijving der accijnsen. Het oproer overwon. Een staatsregeling, in menig opzicht overeenkomende met de Utrechtsche werd ingevoerd: door de gilden werd de zwoorne meente verkozen en door deze

als vanouds de raad; zoo kwamen allerlei nieuwe mannen, meest gildebroeders in de regeering. Maar zelfs daarmede waren de gilden niet tevreden; de raad had naar hun smaak nog te veel macht. Nieuwe oproeren waren het gevolg, die eerst eindigden, toen Karel V ook deze stad en dit gewest tot onderwerping en dus ook tot rust, orde en vrede dwong. Sedert 1536 was er geen sprake meer van gildenheerschappij; de oude regeeringsvorm werd hersteld; de gilden werden als vanouds onder den raad geplaatst.

De regeeringsvorm der Friesche steden geeft weinig aanleiding tot bijzondere bespreking [1]). Alleen over Bolsward valt iets bijzonders te zeggen. Hier hadden de Jongema's of Juwinga's erfelijk het oldermanschap in handen. De jonker was dus het hoofd der regeering, die verder bestond uit een magistraat van twaalf en een gezworen gemeente van zes-en-dertig leden. De twaalf leden van den magistraat waren vier burgemeesters, vier schepenen en vier raadslieden. De gezworen gemeente is ook hier als de vertegenwoordiging der burgerij te beschouwen, maar werd ten slotte even goed een gesloten, aristocratisch college als de magistraat. Jaarlijks treedt dit bestuur af. Eigenaardig genoeg nemen te Bolsward ook de priesters deel aan het stadsbestuur; ook zij treden jaarlijks af. De invloed der geestelijkheid is ook te zien aan het feit, dat het stadrecht van 1455, het oudste, dat van een Friesche stad is bewaard, is „ghemaect by raede ende consente des Eerbaren Vaders Johannis Brugman ende der Priesteren, der Schepenen ende der Raetsluyden, ende by consente der ses ende dartich ende der Gemeene Meente van Boelswaert". Brugman, de beroemde zedeprediker, had zich namelijk te Bolsward gevestigd en deed van daar uit bekeeringsreizen door geheel Friesland; vooral tegen speelzucht en ontwijding der heilige dagen trad hij op. Man van grooten invloed, die hij was, drukte hij zijn stempel ook op het stadrecht van Bolsward; strenge straffen werden gesteld op wat men destijds immoraliteit achtte [2]).

Van meer gewicht is het stil te staan bij de regeering van Deventer, die zich op zeer eigenaardige wijze had ontwikkeld. In de veertiende eeuw, wanneer deze ontwikkeling haar voltooiing heeft bereikt, bestaat de regeering van Deventer uit twaalf schepenen en twaalf raden. Van deze zijn de schepenen het eigenlijke regeeringscollege, dat het bestuur der stad in

[1]) Vgl. boven, blz. 65 vlg.

[2]) Telting, De Friesche Stadrechten, blz. 11 vlg. Over Brugman, Moll, Johannes Brugman, passim.

Afb. N°. 75. **Bolsward.** Naar eene gravure voorkomende in de Tegenwoordige Staat van Vriesland.

handen heeft; twee van de twaalf schepenen zijn beurtelings gedurende twee maanden burgemeesters. Natuurlijk bestaat ook hier de jaarlijksche aftreding; de twaalf schepenen verkiezen op St. Pieter ad Cathedram (22 Februari) hun eigen opvolgers en worden dan zelf van rechtswege voor het volgende jaar raden. De raden zijn veel minder machtig dan de schepenen; zij worden alleen in zaken van gewicht door schepenen geraadpleegd; zij hebben echter ook aandeel aan de rechtspraak, waarbij evenwel toch schepenen de leiding in handen houden. Voor de raden was deze geringere macht geen bezwaar; het was toch reeds in de veertiende eeuw gewoonte geworden steeds de aftredende raden tot schepenen te verkiezen. Daardoor zaten steeds dezelfde mannen in het stadsbestuur, alleen afwisselend met den titel schepenen of raden; de schepenen van heden waren de raden van het volgende jaar en omgekeerd. Alleen de dood of zeer bijzondere omstandigheden brachten soms in deze geregelde afwisseling een kleine verandering.

Afb. N⁰. 76. Zegel van Deventer. XIVde eeuw.

Historisch is dit eigenaardige bestuur wel te verklaren. In de schepenen heeft men stellig het oude stadsbestuur te zien, waarnaast vermoedelijk later de raad als vertegenwoordiging der burgers is komen te staan. Een sterke aanwijzing voor deze opvatting is wel de omstandigheid, dat schepenen in allerlei gevallen alleen en zelfstandig kunnen optreden, wat met de raden nimmer het geval is; zij zijn steeds eenigszins de bijzitters van schepenen. Schepenen nemen ook de voornaamste ambten der stad waar; twee van hen zijn zegelaars (bewaarders van het zegel), twee cameraars (tresoriers), twee wijnheeren (belast met het toezicht op het wijnhuis en den wijnaccijns), twee timmermeesters (voor de publieke werken), twee tollenaars, twee gruitmeesters (voor het toezicht op de brouwerij), twee weidegreven (voor de stadweide), terwijl eindelijk twee het „scutambocht" vervullen, dus belast zijn met het toezicht op de markt.

Naast schepenen en raden stond nog de gemeente, de communitas. Het zijn de gewaarden in de mark, waaruit de stad is ontstaan, die langzamerhand al hun bestuurszorgen aan schepenen, hun oude markerichters, hebben overgelaten. Die gemeente had in de veertiende eeuw nog weinig invloed. Eerst in 1452 leggen de cameraars rekening en verantwoording af ook aan de gemeente, nadat reeds in 1423 het eerste concordaat van schepenen, raad en gemeente was gesloten tot regeling der wederzijdsche

bevoegdheden en rechten. De gemeente vormde ook de schutterij; zij had uit den aard der zaak recht op de stadsweide [1]).

Van de Geldersche steden is Nijmegen wel de oudste, maar van haar is de ontwikkeling van het Geldersche stadrecht toch niet uitgegaan. Eerst in 1230 verkreeg zij het stadrecht van Aken [2]). De regeering bestond er uit „burgermeisteren, scepen, raiden, mijtten meisteren van Sunter Claes gilde ende mitten gemeynen burgeren" [3]). Dat was natuurlijk niet altijd zoo geweest. Op den burg zetelde tot in het begin der dertiende eeuw een graaf als vertegenwoordiger van den Keizer. In 1248 echter voert de commandant van het kasteel den titel van burggraaf, dien hij door alle tijdsveranderingen heen tot 1794 toe heeft gedragen. Juist in 1248 zijn burg en stad door Koning Willem verpand aan graaf Otto II van Gelder; de burggraaf werd dus een grafelijk, later hertogelijk ambtenaar [4]). Maar daarmede was ook zijn gezag over de stad grootendeels verloren gegaan; in plaats van den burg werd langzamerhand de stad de hoofdzaak. Het ligt in de gewone verhoudingen, dat de burggraaf oorspronkelijk de jurisdictie had en dat hij deze liet uitoefenen door een schout. Maar evenals in Groningen wist het opkomende stadsbestuur zich aan het gezag van den burggraaf te onttrekken en den schout op zijde te schuiven; de eerste hield uitsluitend militair gezag over den burg; de laatste werd ondergeschikt aan de stedelijke regeering.

Die regeering bestond reeds vóór de verpanding van 1248 uit schepenen. Ook hier komen uit de burgerij al spoedig raden op, waarvan enkele zich burgemeester noemen; de eerste Nijmeegsche burgemeester wordt in 1317 genoemd. Vóór 1380 bestond derhalve de regeering van Nijmegen uit burgemeesters, schepenen en raden. In het begin der vijftiende eeuw telde de raad vier en twintig leden, waarvan twee het burgemeesterlijk ambt bekleedden. Deze vier en twintig raden werden voor hun leven door coöptatie benoemd; zij verdeelden zich in vier vierdedeelen, later in drie derdedeelen. Elk van deze groepen van zes, later acht raden koos om de beurt uit zijn midden twee burgemeesters, wier ambtstijd één kalenderjaar duurde (2 Januari tot 2 Januari). De burgemeesters hadden het dagelijksch bestuur der stadszaken en der politie, bovendien de recht-

---

1) Van Doorninck, Inleiding op de Cameraarsrekeningen; Buitenrust Hettema en Telting, Een bezoek aan een Nederlandsche stad in de XIV^{de} eeuw, blz. 38 vlg.

2) Vgl. boven, blz. 74.

3) Stadrechten van Nijmegen, uitg. d. Krom en Pols, II, blz. 139.

4) Schevichaven, Gelre, Bijdr. en Med. III, blz. 39 vlg.

spraak in kleine civiele geschillen; van hun vonnissen stond beroep open op den raad. Twaalf leden van den raad waren tevens schepenen; zij werden den 2 Januari voor één jaar op een wat ingewikkelde wijze gekozen. De twee aftredende burgemeesters benoemden dan eerst twee schepenen; deze twee wezen daarna nog twee schepenen aan; het tweede tweetal benoemde een derde; zoo ging het voort, totdat het wettige twaalftal aanwezig was. Zij legden onmiddellijk den eed af in handen van den schout en daarna in handen van den burggraaf, met wien zij het oppergerecht over het Rijk van Nijmegen uitmaakten; met den schout, die overigens buiten de regeering stond, vormden zij het stadsgerecht. Van de vonnissen der schepenbank was hooger beroep in burgerlijke zaken op het schepengericht van Aken, in crimineele zaken later op den Stadhouder en het Hof. Om tot raadsheer te worden benoemd moest men burger zijn, in de stad op eigen erf eigen rook doen opgaan en een rijpaard en een

Afb. N°. 77 Gezicht op Nijmegen, naar eene oude teekening.

knecht houden. Wie weigerde zich een benoeming tot raadsheer te laten welgevallen, werd voor een jaar uit stad en schependom verbannen en kon daarna niet terugkeeren dan na betaling van een boete van 50,000 steenen. Een raadsheer kon alleen bij rechterlijk vonnis worden afgezet wegens een crimineel delict; natuurlijk verloor men ook het ambt met een der vereischten daartoe [1].

Dit stadsbestuur was dus vrijwel permanent en nog veel minder aan verandering onderhevig dan in vele andere steden. Geen wonder, dat de burgerij zich daardoor bezwaard gevoelde en met meer of minder klem, al naar de omstandigheden waren, aandeel in of althans invloed op de regeering eischte. Die burgerij had te Nijmegen een eigenaardige organisatie in haar broederschappen. Deze vereenigingen, ook van elders bekend, stonden op godsdienstigen grondslag en daarom onder de hoede der Kerk. Bevordering van het zieleheil der leden door het doen lezen van zielmissen, vereering van een gemeenschappelijken heilige, leniging van armoede onderling, hulp bij ziekte en dood, gemeenschappelijke maaltijden en andere feesten tot aankweeking der onderlinge vriendschap, dat was in het algemeen het doel der broederschappen. Zij hadden nog in later tijd groote inrichtingen van armenzorg en liefdadigheid; zij genoten juist daarom en daardoor rijke inkomsten. Alle hadden natuurlijk hun altaar, veelal in de St. Stevenskerk, bediend door een eigen priester. De broeders verkozen, althans in den eersten tijd, hun eigen provisoren, soms één, twee, ook wel vier; later geschiedde de benoeming door de stadsregeering. Een rentmeester zorgde voor het geldelijk beheer. Evenals de gilden te Utrecht kwamen de broederschappen te Nijmegen in morgenspraken bijeen om haar belangen te bespreken.

Intusschen hebben de broederschappen zich niet beperkt tot hun gewone werkzaamheden; zij hebben te Nijmegen politieken invloed gekregen. Dat zal in verband moeten worden gebracht met de gildenorganisatie, die Nijmegen als iedere Nederlandsche stad bezat. Maar de oplossing van het groote vraagstuk van den volksinvloed op het stadsbestuur was hier een zeer eigenaardige. Uit alle broederschappen en gilden werd door selectie een nieuwe broederschap of gild, het St. Nicolaasgild gevormd; het werd bestuurd door vijf, zes, later acht meesters, die grooten invloed hadden. Zij toch benoemden de leden van het gild, ten getale van tweehonderd, uit de gegoede burgers der stad; maar zij namen ook omstreeks het midden der vijftiende eeuw zitting in het stadsbestuur naast burgemeesteren, schepenen en raad en spraken op het stadhuis dikwijls de beslissende stem. Hun toestemming was noodig voor

[1]) Guyot, Geld. Volksalmanak, 1851, blz. 198 vlg.

alle gewichtige maatregelen, vooral wanneer daardoor lasten op de burgerij werden gelegd; geen belasting werd opgelegd of verhoogd, geen krijgsvolk aangenomen, geen tractaat gesloten zonder hen. Zij hadden de voordracht aan den raad van den rentmeester der stad. Zij hadden in het

Afb. N°. 78. Apostolische school te Nijmegen.

algemeen te waken voor de handhaving van alle rechten en privilegiën; wanneer een raadsbesluit daarop inbreuk bleek of scheen te maken, spraken zij hun veto uit. In vele gevallen handelden de meesters van het St. Nicolaasgild zelfstandig en op eigen autoriteit; maar dikwijls ook raadpleegden zij het gild zelf, dat na beraadslaging een votum gaf, waaraan de regeering zich dan had te houden. In tijden van beroering, zooals Nijmegen in

de vijftiende en zestiende eeuw veelvuldig beleefde, nam de invloed van het St. Nicolaasgild meer en meer toe; het vormde bijna een tweede regeering naast, soms boven burgemeesteren, schepenen en raad; het meesterschap van het gild stond haast gelijk met een toekomstig regeeringsambt. Het gild vergaderde soms op het stadhuis, soms in het reventer van het Predikheerenklooster, sedert 1544 in de apostolische school [1]).

Deze voor dien tijd democratische regeeringsvorm heeft den Bourgondischen tijd overleefd. Het tractaat van Venloo van 1543 handhaafde uitdrukkelijk de oude privilegiën. Het was de Opstand, die ook hier de regentenoligarchie schiep of althans versterkte. Na de verovering van Nijmegen door Maurits in het laatst van 1591 maakte deze gebruik van zijn recht om de wet te verzetten. Niet alleen werd de geheele regeering gecasseerd en vervangen, maar bovendien werd het St. Nicolaasgild met al zijn politieken invloed afgeschaft; de overige broederschappen en gilden werden aan den raad onderworpen; hun macht kon in de nieuwe gemeenslieden niet tot uiting komen. Wel bleef nog lang de herinnering aan den ouden invloed der burgerij, wel heeft Nijmegen na den vrede van Munster herstel van den ouden regeeringsvorm gevraagd, wel deed men ook in de achttiende eeuw pogingen in die richting, maar nooit heeft de burgerij haar oud, invloedrijk St. Nicolaasgild teruggewonnen.

De regeeringsvorm van Nijmegen was in Gelderland een uitzondering. Wij zagen boven [2]), dat daar het Zutphensche recht domineerde. De regeering van deze stad werd van oudsher gevormd door twaalf schepenen; zij worden geïnstitueerd in het stedelijk privilege van 1190 [3]), maar zijn mogelijk reeds ouder; de graaf had toen in de stad bovendien zijn villicus, zijn schout. De schout werd natuurlijk benoemd door den graaf, de schepenen waarschijnlijk door den schout. Zij hadden niet alleen de rechtspraak, maar ook het bestuur der stad in handen; het recht om keuren, hier lofnissen genoemd, te maken is hun in 1190 uitdrukkelijk toegekend; deze lofnissen werden later opgenomen in het kondichboek, dat in 1311 is aangelegd en geregeld is bijgehouden; daarnaast werden vonnissen opgenomen in het stadboek, dat van 1335 is. Maar naast schepenen komen ook andere machthebbers op; in het kondichboek van 1311 is sprake van raden, die den vrede mogen leggen [4]); in 1331 is vastgesteld, dat zij de burgerij bij

[1]) Joosting, Inventaris van het oud-archief der Nijmeegsche broederschappen (Nijmegen, 1891), blz. XV vlg.

[2]) Blz. 72 vlg.

[3]) Rechtsbronnen der stad Zutphen, uitg. d. Pijnacker Hordijk (Werken der Vereen. t. uitg. der bronnen v. h. oude vad. recht, Eerste reeks, N⁰. 2), blz. X vlg.

[4]) T. a. p. blz. 5 vlg.

de heervaart met schepenen organiseeren en aanvoeren [1]). Zij breiden hun macht snel uit; in 1355 hebben zij reeds het recht veroverd om te zamen met schepenen de lofnissen uit te vaardigen; de keur van Zondag na St. Maarten van dat jaar is uitgevaardigd door „Scepene ende raet der stat van Sutphene" [2]); blijkbaar vormen deze dan samen het bestuur der stad, terwijl schepenen de rechtspraak in handen hebben gehouden. Het is waar, dat ook na 1355 schepenen nog meer dan eens afzonderlijk keuren uitvaardigen, maar toch heeft de raad van tijd tot tijd weer zijn recht van medewerking opgeëischt en ook verkregen; lofnissen van schepenen alleen en van schepenen en raad staan in het kondichboek door elkander; op denzelfden dag worden soms over dezelfde zaak door beide colleges keuren geproclameerd [3]). Tusschen 1376 en 1387 kunnen wij een nieuwe verandering constateeren: een ongedateerde keur van dien tijd is vastgesteld door „richter ende scepenen der stat van Zutphen" in overleg „mit onsen gueden luden van onser mente"; daarin is sprake van „die richteren, scepenen, borgemeisteren, raet ende die meynte", die allerlei rechten hebben verkregen [4]). De richter is natuurlijk de schout; onder de gemeente hebben wij een vergadering van gegoede burgers te verstaan. De bevoegdheid der burgemeesters blijkt uit een keur van 1393, waarbij hun door schepenen het toezicht op maten en gewichten en op de zwaarte van het brood wordt opgedragen [5]). Maar ook hier hebben ten slotte de burgemeesters zich een plaats aan het hoofd der stadregeering verzekerd; in 1482 wordt een keur uitgevaardigd door „Die burgemeisteren, scepenen ende raet" [6]), hoewel ook na dien tijd schepenen alleen dat recht nog wel uitoefenen. De bevoegdheid der toenmalige burgemeesters blijkt uit een keur van St. Peter ad Cathedram (22 Februari) 1462: „Item soe sullen onser stat burgemeistere de sendebrieve ontfangen ende de baeden [7]) ende gaeste [8]) van bueten te beschiede helpen in saeken, de bueten gerichts an se kommen, ende sullen geleyde geven ende der stat poerten, mueren, toerne ende graeven doerseyn ende de straeten bynnen deer stat regieren ende der stat Mersche ende de rentmeister den Ossenweert waeren, ende sonderlinge daerto seyn, dat nyemant opter stat wiede gyne perde noch haeve opslaen off hebben en sal te gynen tyden van den jaer dan allene onse burger ende inwoeners, ende gyne haeve anders dan de sonder argelist wynters ende zoemers hier gevoedt ende gehoelden wirt" [9]). Toezicht dus op de versterking der stad, de publieke werken, de stedelijke bezittingen, de

---

1) T. a. p. blz. 10. 2) T. a. p. blz. 21.
3) T. a. p. blz. 30 vlg. De eed van schepenen en raden, t. a. p. blz. 101 vlg.
4) T. a. p. blz. 35 vlg. 5) T. a. p. blz. 111. 6) T. a. p. blz. 124 vlg.
7) Boden. 8) Vreemdelingen. 9) T. a. p. blz. 145.

stadsweiden, contrôle op vreemdelingen, eindelijk wat wij de buitenlandsche betrekkingen zouden kunnen noemen, het in ontvangst nemen van brieven en hooren van boden.

Afb. N°. 79. Zegel van Harderwijk, 1272.

Het is duidelijk, dat wij hier soortgelijke verhoudingen aantreffen als in het naburige Deventer. Schepenen dus hebben het bestuur der stad in handen en spreken tevens recht; bij verschillende van hun functiën, b.v. bij het uitvaardigen van keuren worden zij ter zijde gestaan door den raad, uit wier midden burgemeesters belast zijn met de enkele, speciaal aangegeven werkzaamheden; eershalve gaan zij zelfs nog vóór de schepenen. Denzelfden regeeringsvorm ongeveer vinden wij in alle steden, die het stadrecht van Zutphen hebben overgenomen: Harderwijk [1]), Roermond [2]), Emmerik, Arnhem, Gent, Lochem, Doesburg, Wageningen, Elburg, Doetinchem, Nieuwstad, Montfoort, Groenloo, Hattem, Zaltbommel, Venloo en Nijkerk.

Geheel andere toestanden treffen wij aan in Holland en Zeeland. Hier heeft het burgemeestersambt zulk een beteekenis verkregen als het nergens anders in ons land bezat. Het heeft zijn belang dat bij verschillende steden na te gaan.

Afb. N°. 80. Zegel van Venloo, 1340.
Afslag van den origineelen stempel in het gemeente-archief aldaar.

Allereerst komt dan Dordrecht als oudste stad in aanmerking; hoewel haar regeeringsvorm niet invloedrijk in Holland is geweest, is hij belangrijk genoeg in zijn ontwikkeling om er even bij stil te staan. Wij zagen, dat Dordrecht reeds in 1200 schepenen had en dat twintig

[1]) Rechtsbronnen der stad Harderwijk, uitg. d. J. L. Berns (Werken der vereen. t. uitg. der bronnen v. h. oude vad. recht, Eerste reeks, N°. 8).

[2]) Meerdink, Roermond in de Middeleeuwen (Roermond, 1909), blz. 22 vlg.

jaren daarna het stadsbestuur bestond uit schout, schepenen en raden, gekozen door den graaf; wij weten ook, dat deze raden vooral het beheer der financiën hadden en dat hun reeds in 1284 de naam van burgemeesters toekwam [1]. Maar dit eenvoudige stadsbestuur zet zich in den loop en naar de behoeften der tijden uit. In de latere middeleeuwen en in den tijd der Republiek bestaat het uit schout, schepenen, raad, oudraad, goede lieden van achten en dekens van de gilden. De raad wordt natuurlijk gevormd door de burgemeesters, die hun fiscale werkzaamheden nog in de dertiende eeuw hebben overgedragen aan thesauriers. De oudraad kwam op

Afb. N⁰. 81. Oude huizen met houten onderpuien te Dordrecht.

[1]) Blz. 78 vlg.

in het begin der vijftiende eeuw; hij was niets anders dan wat in andere Hollandsche steden de vroedschap heette en telde veertig leden, genomen uit de oud-burgemeesters en oud-schepenen; vandaar de naam. Reeds in 1296 kreeg Dordrecht het recht, dat de schepenen jaarlijks zouden worden verkozen door de aftredende schepenen; op dezelfde wijze werden ook destijds de twee burgemeesters benoemd. De oud-raad vulde zich zelf aan. De goede lieden van achten werden gekozen door de dekens der gilden; zij vormden het democratische element in de stedelijke instellingen van Dordrecht. Daarnaast werden ook soms de dekens van de gilden zelf geraadpleegd. De goede lieden van achten hadden eenigen invloed op het stadsbestuur; maar met de beteekenis van het St.-Nicolaasgild te Nijmegen kon hun positie toch niet worden vergeleken [1].

De overige Hollandsche en Zeeuwsche steden hebben een soortgelijk, alleen minder democratisch beïnvloed stadsbestuur. Het oorspronkelijk stadsbestuur van Haarlem bestond uit schout, schepenen en gezworenen, later raden genoemd. Ook hier groeide dit eenvoudige bestuur later uit. Ook hier namen de raden in invloed en macht toe; zij werden ten slotte burgemeesters. Ook hier werd later veelal ruggespraak gehouden met een vergadering van aanzienlijke burgers, de vroedschap of de rijkdom, waaruit zich in den Bourgondischen tijd een gesloten college met gewichtige rechten ontwikkelde.

Nog oorspronkelijker wellicht is de ontwikkeling van het stadsbestuur te Leiden. Het stadsprivilege van Leiden van 1266 kent als stadsbestuur alleen nog schout en schepenen; deze laatste waren acht in getal en werden vermoedelijk voor hun leven door den burggraaf benoemd; schout en schepenen hebben dan reeds het recht dwingende keuren uit te vaardigen [2]. Dit eenvoudige stadsbestuur is in Leiden langer dan elders gebleven. Maar toch vinden wij in het allerlaatst der dertiende eeuw bij de inhuldiging van Jan II „scepenen, raedt ende ghemeente van der poirte van Leyden" als het stadsbestuur genoemd [3]. Deze raden werden waarschijnlijk evenzeer door den burggraaf benoemd. Het waren aanzienlijke poorters, deze vier „raetsluyden van der poirte van Leyden"; reeds in 1325 vormen zij met de schepenen het „college van den gherechte" en hebben zij zich dus reeds voor goed ingedrongen in het stedelijk bestuur. In 1351 wordt bij handvest van Willem V de verkiezing van deze raden opnieuw geregeld; zij zullen na de schepenen door de oude raden samen

[1]) De oudste rechten van Dordrecht, uitg. d. J. A. Fruin (Werken v. d. Vereen. t. uitg. v. d. bronnen v. h. oude vad. recht, Eerste Reeks, N⁰. 4, 2 dln.), passim.

[2]) Van den Bergh, Oorkondenboek, II, blz. 151. Vgl. boven, blz. 60 vlg.

[3]) Van Mieris, Charterboek, II, blz. 3.

met de poorters bij meerderheid van stemmen worden benoemd [1]), een zeer democratische regeling, die wij bijna nergens op deze wijze aantreffen en die dan ook te Leiden niet duurzaam is geweest. De raden worden in dezen tijd ook aangeduid als poortmeesters, vestmeesters, eindelijk in 1407 voor het eerst in verband met den groei van hun ambt als burgemeesters. Zij hadden de regeling van alle voogdij- en weezenzaken, het toezicht op de stadsmuren en -grachten, eveneens op den prijs en de deugdelijkheid van levensmiddelen, eindelijk de zorg voor maat en gewicht.

De democratische verkiezing van 1351 is evenwel niet duurzaam geweest; reeds in 1386 worden de poortmeesters benoemd „bi goetduncken des gherechts ende der ghemeenre vroescip" bij meerderheid van stemmen; een van de aftredenden wordt echter ter wille van de continuiteit herkozen; voor de overigen is herkiezing eerst na twee jaar geoorloofd. De hier genoemde vroedschap werd gevormd door de aanzienlijke burgers; zij heeft de oude gemeente vervangen, die in gewichtige omstandigheden door het stadsbestuur werd geraadpleegd. In de vroedschap namen zitting „die in den gherechte zijn of gheweest hebben"; een lijst van 1386 vermeldt ongeveer zestig personen, alle behoorende tot de regeeringsfamiliën, een stedelijke aristocratie. De vroedschap werd herhaaldelijk geraadpleegd in de woelige jaren, waaraan het einde der veertiende en het begin der vijftiende eeuw zoo rijk was; vooral bij het opleggen van steeds nieuwe lasten in deze veelbewogen jaren riep de regeering den steun der vroedschap gaarne in. Daardoor ook steeg de macht van dit lichaam bij voortduring.

Schout, schepenen, burgemeesteren, vroedschap — aldus was in het begin der vijftiende eeuw het Leidsche stadsbestuur samengesteld. Van invloed van de groote massa der burgerij is daarbij geen sprake. Men heeft de „hooftmans" of „homans" wel eens als een soort vertegenwoordigers der burgerij, gelijk de bouwmeesters te Groningen, beschouwd. Maar bij nauwkeurige beschouwing blijkt hun macht niet veel te hebben beteekend. In 1398 worden zij voor het eerst in een accijnsrekening genoemd ten getale van vier; zij zijn dan „bi overdracht des gherechts ende der vroescip te Leyden geordineert der stede van Leyden haer oude scout te betalen"; daarvoor krijgen zij de stedelijke accijnsen tot hun beschikking. Een permanente functie was die der homans evenwel niet; althans in 1413 en 1419/20 is van hen geen sprake meer. Maar in 1423 zijn zij weer present; wij hebben uit de volgende jaren hun rekeningen bewaard; zij worden dan gekozen „bi consent van den gherechte, der vroescip ende eensdeels der rijcdom [2]) van der stede", dus waar-

[1]) T. a. p. II, blz. 796 vlg. [2]) Dit is synoniem met vroedschap.

schijnlijk door de gemeente zelf. Sedert 1426 komen zij geregeld voor als ondergeschikte functionarissen van burgemeesters, te gelijk met wie zij ook aftreden en rekenschap afleggen. Zij zijn dan gewone tresoriers geworden en hebben dus een deel der burgemeesterlijke functiën overgenomen. Van hun verkiezing door de burgerij is al spoedig geen spoor meer te ontdekken. Geheel in overeenstemming trouwens met de geheele inrichting van het Leidsche stadsbestuur, dat hoe langer hoe meer beperkt werd tot een gesloten regenten-aristocratie. Van invloed der gilden was hier dan ook geen sprake; de stadsregeering hield ze integendeel voortdurend scherp in het oog en benoemde zelf de vinders of gezworenen; ook de gildekeuren werden evenals de andere stadskeuren door het gerecht uitgevaardigd.

De ontwikkeling der regeering van Leiden is bekrachtigd en vastgelegd door de groote handvest van Philips van Bourgondië van 24 Juli 1434. Schout en schepenen zouden ook in den vervolge door den landsheer worden benoemd; met burgemeesteren vormden zij samen het gerecht; dit gerecht benoemt alle ambtsdragers, ambtenaren en beambten „sonder ons ofte anders yemant van onsent weghe enich bewint of segghen dairin to hebben”. Schepenen zullen ten getale van acht door den graaf op St. Jacob [1]) worden benoemd uit de burgerij en door burgemeesteren worden beëedigd. Daarentegen zullen deze laatste op St. Maartensavond [2]) worden verkozen door schout, schepenen en vroedschap onder door den schout af te nemen eed [3]).

Zoo is de regeering van Leiden gebleven niet alleen in den landsheerlijken tijd, maar ook in den tijd der Republiek. De eenige gewichtige verandering is nog geweest de vervorming van de vroedschap tot een gesloten college. Ook in Leiden vertoont zich de ontwikkeling, die wij in zoo goed als alle Hollandsche steden waarnemen. Den 22sten April 1449 schonk Philips van Bourgondië aan het gerecht met de vroedschap van Leiden voor den tijd van acht jaren het recht om veertig „goede rijcke eerbare notable reckelijcke persoonen” te verkiezen, die jaarlijks de voordracht voor schepenen zouden opmaken, of, zooals het charter zegt, „alle jair twee daegen voir den dach, dat gewoonelijcken is onse scepenen vernieuwen, vergaderen opter stede huys voir den noen tot sulcken uur, als hem onse Schout ende Gerechte aldair beteekenen sal, ende kiesen ende neemen bij gelijcken eede ende bij die meeste stemmen zestien personen vuytten 40 voirscreven of andere poorteren derselver onser stede,

1) 25 Juli. 2) 10 November.

3) Van Mieris, IV, blz. 1043 vlg. In bijzonderheden over dat alles Blok, Geschiedenis eener Hollandsche stad, I, blz. 132 vlg.

die aldair naden rechte van onser voirschreven stede scepenen wesen moogen .... ende wij of onse gecommitteerden sullen dan alle jaer op St. Jacobsdach setten ende ordineeren 8 scepene ende geen ander". Het college der veertigen, dat dus bij deze handvest werd ingesteld, zou zich zelf bij vacature aanvullen. Het privilege werd door hertog Philips, „wail ende wairachtelijk geinformeert wesende vander duechdelicker policie ende regimente van Leyden binnen der tijt dat die ordinantie vanden

Afb. N⁰. 82. Philips de Goede met zijn eerste, tweede en derde gade, zijn kinderen en zijn hof. Miniatuur in een register. Rijksarchief. Den Haag.

Vertighen voirszeit geplogen heeft geweest ende oock — wel zeer karakteristiek — omdat zij ons nu willichlick in onser absentie een bede geconsenteert hebben, tien jaer lanck geduyrende", reeds in 1452 nog voor tien jaar boven de vroeger verleende acht jaar verlengd. Een natuurlijk gevolg van deze privilegiën is niet alleen geweest de langzame verdringing van de oude vroedschap door de veertigen, maar ook een sterke uitzetting van de macht van dat laatste college [1]). In Leiden berustte evenals in de meeste Hollandsche steden gedurende de Republiek de klem der regeering bij de veertigen.

[1]) Blok, Eene Hollandsche stad onder de Bourgondisch—Oostenrijksche heerschappij, blz. 130 vlg.

Wij hebben tot dusverre nog slechts ter loops van den burggraaf gesproken; zijn functie te Leiden is van genoeg gewicht om er even bij stil te staan. In 1206 was het kasteel met het dorp Leiden nog een rechtstreeksche bezitting van den graaf; de toenmalige burggraaf Jacob is dus niets anders dan een grafelijke ambtenaar geweest, alleen bekleed met militair gezag over den burg, die als 's graven vertegenwoordiger diens rechten in en over de stad uitoefende [1]). Met dezen Jacob, wiens geslacht ons onbekend is, begint de geregelde opvolging der burggraven. Hij zal in 1242 zijn gestorven. Zijn dochter Christina bracht het ambt door huwelijk in het huis van Kuyk. In verband daarmede zal wellicht ook de stijgende macht van den burggraaf zijn te brengen. Uit het stadrecht van 1266 blijkt iets van die macht. De burggraaf mag vreemdelingen, die te Leiden *zijn* vrede verstoren, met boete straffen. Ook welgeboren mannen mag hij straffen; over onedelen en schotboortigen zal *zijn* schout terecht zitten met twee schotboortigen. Hij verkrijgt een derde deel van de boeten. In 1274 worden nieuwe poorters aangenomen door burggraaf en schepenen; in 1285 bezit hij den tol te Leiden. Het verwondert ons dan ook niet, wanneer wij het burggraafschap van Leiden omstreeks 1280 uitdrukkelijk als grafelijk leen in de oude leenregisters vermeld vinden.

Uit het midden der veertiende eeuw is ons een lijst bewaard van „tgoet, dat die burchgraefscap van Leyden plach toe te horen vanden ouden haercomen"; daaruit blijkt, dat de burggraaf zich zoo goed als alle grafelijke rechten, zij het in leen van den graaf, had weten te verwerven. Hij benoemt dan den schout, „die hiselve kiest als hi wil", en bovendien de acht schepenen; hij bezit den bovengenoemden tol; hij heeft een aandeel in de opbrengst van de oude „bottinghe" [2]); hij bezit hofsteden bij den burg en in Marendorp, waar hem ook een aandeel in het schot toekomt, benevens een molen aldaar; vervolgens heeft hij nog een molen en eindelijk de opbrengst van de waag-, elle- en botermaat; daarbij komen dan nog allerlei rechten te Oegstgeest, Rijnsburg, Katwijk en elders in de omgeving van Leiden en zelfs verder uit de buurt. De burg zelf stond buiten het leen en schijnt dus grafelijk allodium te zijn gebleven. Echter niet lang; in den loop der veertiende eeuw is ook de burg zelf leengoed van den burggraaf geworden. Het is te begrijpen, dat de burggraaf van Leiden een machtig en aanzienlijk man was, die onder de voornaamste edelen van Holland zijn plaats heeft gevonden. Geen wonder dus ook, dat de graven uit het Henegouwsche huis die machtsontwikkeling slechts noode hebben gezien en een poging hebben

[1]) Vgl. boven, blz. 44.

[2]) Vgl. boven, blz. 60.

gedaan om het burggraafschap weer aan zich te trekken. In 1336 was de laatste burggraaf uit het huis van Kuyk, Dirk, „out ende cranc", zoodat hij zijn goederen „niet bedriven en mach" tot zijn „eere ende orbare"; daarom draagt hij al zijn leengoederen aan graaf Willem III op, die zijn baljuw van Rijnland last geeft zich na den te verwachten dood van den burggraaf in het bezit van diens leenen, dus ook van den burg, te stellen.

De oude burggraaf heeft nog drie jaren geleefd; in het begin van 1339 is hij gestorven. Maar toen is aan de schikking van Willem III geen gevolg gegeven. Want de nieuwe graaf, Willem IV, had geld noodig en offerde daarvoor het Leidsche burggraafschap weer op; in tegenstelling tot de bedoeling van zijn vader beleende hij den neef van Dirk van Kuyk, Philips van Wassenaer, met het burggraafschap. De stad protesteerde, maar tevergeefs; zich verzetten kon hij niet tegen hetgeen wet en recht was. Maar tot protest had zij alle reden; want het was er verre van af, dat de burggraaf zijn leen ten bate der stad beheerde en zijn functie als een plicht ook tegenover Leiden opvatte. Integendeel. In den voortdurenden geldnood, waarin de burggraaf verkeerde, verpandde hij tot schade der stad herhaaldelijk zijn rechten. Zoo is het te begrijpen, dat de stad onmiddellijk van een gunstige gelegenheid gebruik maakte om zich van den lastigen heer te ontdoen. Die gelegenheid deed zich voor in den strijd der Hoekschen en Kabeljauwschen. Dirk van Wassenaer, de burggraaf, was Hoeksch, reden genoeg voor de stad om Kabeljauwsch te zijn. Daaraan had zij het danken, dat zij in 1351 een privilege van Willem V verkreeg [1]), waarbij o. a. ook werd bepaald, dat niemand op de ambten van

Afb. N⁰. 83. Zegel van Graaf Willem IV.

[1]) Vgl. boven, blz. 188 vlg.

schout, schepen of raad eenig geld mocht leenen; niemand mocht tot schout of schepen worden benoemd, die niet zeven jaar poorter was geweest; zelfs kreeg Leiden het recht van de waag, van den wissel en van den accijns. Maar Leiden genoot deze voorrechten niet lang; reeds in 1354 was Willem V met den burggraaf verzoend en herkreeg deze zoo goed als al zijn rechten.

Op deze wijze gaat de strijd tusschen graaf en burggraaf voort. In 1356 ontzet Willem V Dirk van Wassenaer opnieuw van zijn rechten; het volgende jaar wordt deze weer in zijn „alinghe burchgraefschap" hersteld, al behield de stad ook eenige kleine rechten; maar het gewichtigste recht, de aanstelling van schout en schepenen bleef in handen van den burggraaf. Na Willems ontzetting blijft de verhouding van graaf en burggraaf goed; de nieuwe heerscher, de ruwaard Albrecht, was Hoeksch en dus het hoofd der partij, waartoe de Wassenaers behoorden. De gevolgen bleven niet uit; de burggraaf verpandt of verpacht herhaaldelijk het schoutambt; de zoo aangestelde schout zoekt vooral geld uit zijn ambt te slaan en legt met voorliefde zware boeten op; sterke ontevredenheid en gisting heerschen in de stad; het komt zelfs tot straatgevechten. Daaraan komt eerst een einde door de overeenkomst, die de burggraaf in 1387 met de stad sluit; daarbij belooft hij de orde in de stad te zullen handhaven, geen geld meer te zullen opnemen op het schoutambt, geen schout weer te zullen benoemen, die niet minstens vier jaar in Leiden heeft gewoond; dan wordt bepaald, dat de schout rekening en verantwoording zal doen aan de poortmeesters; de stad zal de afkoopsom voor het schoutambt betalen, welk bedrag zal worden teruggegeven, indien de burggraaf het verdrag niet nakomt; eindelijk zal de burggraaf in eigen zaak een poorter niet zelf vonnissen, maar hem voor het gerecht dagen.

Maar aan dit verdrag is slecht de hand gehouden. De nijpende geldnood dwong den burggraaf telkens en telkens weer het schoutambt te verpachten. De stad beriep zich daartegen in 1392 op den graaf en werd door hem in het gelijk gesteld; hij was toen Kabeljauwsch geworden, terwijl de burggraaf zijn oude Hoeksche partij getrouw was gebleven. Nog erger, Philips van Wassenaer behoorde tot de medeplichtigen aan den moord van Aleid van Poelgeest. Zijn goederen werden verbeurd verklaard ten bate der grafelijkheid, ook het burggraafschap van Leiden. De stad mocht zich met de hoop vleien thans voor goed van den last van het burggraafschap te zijn verlost. Die hoop bleek evenwel ijdel. In 1396 verzoende Albrecht zich met zijn Hoeksche vijanden, ook met den Leidschen burggraaf, die opnieuw in het volle bezit zijner oude rechten trad; zelfs het verdrag van 1387 werd toen niet hernieuwd. Zoo kwam Leiden weder geheel onder den burggraaf, wien bovendien nog andere

grafelijke gunsten ten deel vielen. Zeer drukkend was zijn macht; wij hooren steeds klachten; grieven zijn er steeds; besprekingen worden steeds gehouden; er is voortdurend wrijving. Nog erger werd de toestand onder Willem VI, toen Philips van Wassenaer 's graven invloedrijk raadsman, dikwijls zijn stadhouder was.

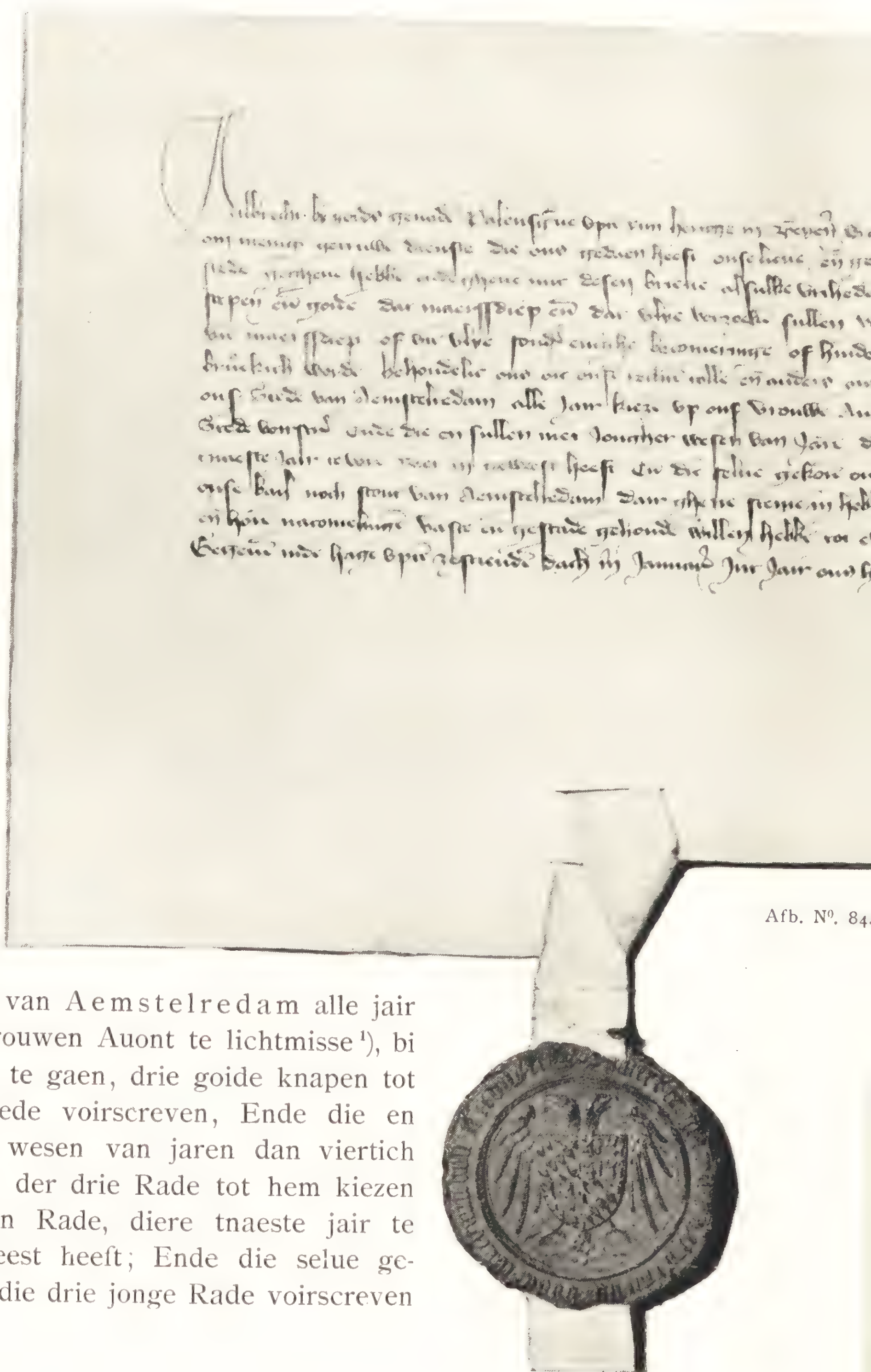
Leiden dankt zijn verlossing aan den strijd tusschen Jacoba en Jan van Beieren. Philips van Wassenaer was Hoeksch; het gelukte hem zelfs Leiden, waar een machtige Kabeljauwsche partij bestond, in bedwang en aan zijn zijde te houden. Zelfs sloot de stad zich in April 1420 bij het groote Hoeksche verbond aan; Leiden werd de groote wapenplaats der Hoekschen. Juist daarom richtte Jan van Beieren in den zomer van dat jaar zijn wapenen tegen de stad; hij vond echter steun bij de Kabeljauwschen binnen de muren, vooral toen hij beloofde het burggraafschap te zullen opheffen. Na een beleg van twee maanden gaf Leiden zich den 17den Augustus over. Van de bepalingen van het verdrag is vooral deze van belang, waarbij wel Philips in zijn rechten werd hersteld, maar tevens het burggraafschap van zijn meest essentieele rechten beroofd; de benoeming van schout en schepenen kwam aan den graaf; de burggraaf behield nog slechts den burg zelf, het zwanenrecht, de helft van de opbrengst van het hop- en gruitgeld, het vischrecht in den Rijn en de tollen in de stad. Eindelijk beloofde Jan van Beieren het volgende jaar, dat het burggraafschap van Leiden nooit meer zou worden afgescheiden van de grafelijkheid; Leiden werd voor goed een grafelijke stad [1]).

Afwijkend van dien der meeste Hollandsche steden en van gewicht voor de toekomst was de regeeringsvorm van Amsterdam.

De oudste regeering van Amsterdam is gelijk overal in Holland gevormd door schout en schepenen, die dan ook in den stadbrief van 1300 voorkomen. Maar die stadbrief vermeldt ook reeds andere autoriteiten, de raden, voorshands nog met geringe bevoegdheid; zij zijn dan de mannen, die met de schepenen de poorters verlof moeten geven om de stad te verlaten, te branden en gevangenen te maken, dus wanneer de geheele weerbare bevolking uittrekt. Misschien staat deze eene functie — geen andere wordt genoemd — in verband met de zorg voor de verdedigingswerken der stad. De tweede stadbrief, die van Willem IV van 1342, kent nog geen andere bevoegdheid der raden; hij is trouwens in hoofdzaak aan dien van 1300 gelijk; dan hebben nog alleen schout en schepenen het recht om keuren te maken. De raden zullen stellig geen ruimere bevoegdheid hebben gehad dan de voogdij der weezen en de zorg voor de verdediging

[1]) Fruin, Een Hollandsche stad in de Middeleeuwen, Verspr. Geschr., I, blz. 58 vlg.; Blok, Geschiedenis eener Hollandsche stad, I, blz. 80 vlg.

der stad; misschien hadden zij ook al vroeg toezicht op de stadsfinanciën. Maar in den loop der veertiende eeuw neemt hun bevoegdheid snel toe; zij hebben ten slotte de schepenen geheel verdrongen uit het bestuur der stad en hen gedwongen zich met de rechtspraak te vergenoegen. Als afsluiting van die ontwikkeling kan men het privilege beschouwen, waarbij Albrecht den 16 Januari 1400 de raadsverkiezing heeft geregeld en dat tot 1795 is toegepast. Stellig zullen de raden tot dien tijd door schepenen zijn benoemd; maar thans zegt de handvest: „Voirt soe sullen alle die ghene, die Scepen of Raet geweest hebben binnen onzer Stede van Aemstelredam alle jair kiezen, up Onser Vrouwen Auont te lichtmisse [1]), bi meerre stemmen uut te gaen, drie goide knapen tot Rade van onser Stede voirscreven, Ende die en sullen niet jongher wesen van jaren dan viertich jair; Ende der sullen der drie Rade tot hem kiezen enen van den ouden Rade, diere tnaeste jair te voren Raet in geweest heeft; Ende die selue gekoren oude Raet sal die drie jonge Rade voirscreven

Afb. N°. 84.

[1]) 1 Februari.

eeden, als dair toebehoirt; Ende der en sullen onse bailliu [1]) noch scout van Aemstelredam dair ghene stemme in hebben."

Sedert 1400 worden dus de raden, de latere burgemeesters, aldus verkozen: burgemeesteren en oudburgemeesteren, schepenen en oudschepenen verkiezen den 1 Februari drie nieuwe burgemeesteren voor het volgende jaar; deze drie verkiezen daarop als vierde een der vier aftredende burgemeesteren, die hen vervolgens in den eed neemt. Deze wet is van groote gevolgen geweest; het feit, dat burgemeesteren van Amsterdam noch door den stadhouder noch door de vroedschap, maar door huns gelijken werden gekozen, is voor den politieken invloed der stad van overwegend belang geweest; de zelfstandigheid van het burgemeestersambt heeft de macht van Amsterdam geschraagd.

e van Albrecht voor Amsterdam van 16 Januari 1400.
Gemeente-Archief. Amsterdam.

De in 1400 gevestigde, in ieder geval bevestigde zelfstandigheid der raden wordt in de volgende jaren nog vergroot. In 1401 verkrijgen zij het recht om accijnsen te heffen; in 1411 mogen zij nieuwe poorters aannemen. En kort daarna nemen zij ook hun historischen naam aan; de oudste officieele regeeringslijst, die van 1413, heeft als hoofd: „Dit sijn die Scoutten, Burgemestern ende Scepenen der Stede van Amstelredamme"; hun voorrang boven schepenen accentueert hun toegenomen macht.

[1]) Van Amstelland.

Maar welhaast komt ook te Amsterdam een nieuw regeeringscollege als vertegenwoordiging der burgerij op. Het is mogelijk, dat die burgerij oudtijds als geheel bijeenkwam om over haar belangen te raadplegen; maar weldra neemt zij genoegen met een ongekozen vertegenwoordiging van vermogende, aanzienlijke burgers. In 1416 reeds maken schout, burgemeesteren en schepenen bekend, dat zij een besluit hebben genomen „bij raede, consente ende guetdoncken der Wijshede, Vroetscippe ende Rijchede". Wij hebben hier te doen met een ongesloten college van hoogstaangeslagenen, waaruit zich in den loop der vijftiende eeuw een gesloten lichaam van vier-en-twintig ontwikkelde, dat den ouden naam vroedschap bleef behouden. In 1449 erkende Philips van Bourgondië, dat deze mannen, de „XXIIII^en ende alinge gemeente van der stede" vanouds door de gemeente, dus door den rijkdom waren gekozen. Hertogin Maria breidde in 1477 het getal uit tot zes-en-dertig, het klassieke Amsterdamsche getal der „drijmael twaelef Raeden"; tevens verkreeg deze vroedschap het recht de voordracht voor schepenen op te maken en zich zelf aan te vullen.

Toch is de vroedschap nooit het dirigeerende regeeringslichaam van Amsterdam geworden; meer en meer kwam de klem der regeering in handen van burgemeesteren. Zij zijn de eigenlijke regeerders der stad, de „overste deser stede, naest God ende die Prince"; zij vormen met schout en schepenen het college van „mijne heeren van den gerechte", dat de keuren uitvaardigt; zij benoemen zelfs in de zestiende eeuw den schout, sedert het schoutambt door koop in handen der stadsregeering was gekomen; zij voegen zich reeds in de vijftiende eeuw allerlei colleges toe, die door hen benoemd en onder hun verantwoordelijkheid een deel van hun functiën overnemen, in 1413 de thesaurieren ordinaris, in 1444 de thesaurieren extra-ordinaris, vóór 1466 de weesmeesters, in 1498 de accijnsmeesters. Zoo bereiden burgemeesteren den weg voor het nageslacht, dat dit ambt nog een gansch andere beteekenis zou geven [1]).

In het algemeen is het karakter van de regeering van de Nederlandsche steden in de middeleeuwen beslist aristocratisch; reeds lang vóór den Opstand stond de familieregeering in vollen bloei. Slechts in enkele steden is sprake van invloed van breede kringen der bevolking, zoo te Utrecht en in mindere mate te Groningen, te Nijmegen, te Dordrecht. Maar de regel is anders. Verzet tegen de regeering komt hoogst zelden voor; wel maken de kronieken van onze steden meer dan eens melding van oproer en geweld, wel wordt de regeering meer dan eens

[1]) Uitvoeriger mijn Opkomst en bloei van Amsterdam (Amst. 1911), blz. 34 vlg. en de daar aangehaalde litteratuur.

bedreigd, maar aan het stelsel wordt niet geraakt. Het recht der regeering wordt niet betwijfeld; men gehoorzaamt of gehoorzaamt niet, maar van een streven naar duurzamen invloed op de regeering blijkt zeer zelden; zelfs in een stad als Utrecht kunnen de gilden zich lang niet alles veroorloven. Een enkele maal wordt „de geheele buyck ende poirterye deser stede", zooals het te Amsterdam heet, geraadpleegd; maar van groote belangstelling in de openbare zaak blijkt alleen in kritieke tijden, als het maatschappelijk leven wordt gestoord. Maar als regel laat de burgerij de aanzienlijken regeeren en wenscht het niet anders; „want — zoo zegt men — de natuer van desen volcke een afkeer is hebbende van alle ambitie".

Van ambitie stellig, maar niet van negotie.

Afb. N°. 85. Huis te Delft.
Schetsboek van J. H. Prins, Rijks-Prentenkabinet.

ACHTSTE HOOFDSTUK.

Handel en Nijverheid. Sociale verhoudingen.

Nederland is ten allen tijde een handelsland geweest. Aan den handel ontleende ons land door alle eeuwen heen een beteekenis, verre boven zijn grootte en het getal zijner inwoners. Landbouw en veeteelt zijn stellig altijd gewichtige middelen van bestaan geweest, maar wereldbeteekenis hebben zij aan dit kleine land nooit gegeven en zullen dat nooit doen. De Hollandsche kaasboer, hoezeer vanouds ook populair in het buitenland vooral, is nooit de ware, karakteristieke vertegenwoordiger van ons land geweest. En evenmin heeft de nijverheid Nederland groot gemaakt; wel hebben wij altijd een industrie van beteekenis gehad, maar ons aan grondstoffen zoo arme land kon nimmer een bedrijf dragen, dat in ieder opzicht voor de wereldmarkt werkte. Alleen de handel heeft Nederland gemaakt tot wat het was en is, de groote handelsmetropool van West-Europa, een der gewichtigste markten van allerlei artikelen nog altijd. Wie zich aan den handel vergrijpt, vergrijpt zich aan de welvaart van Nederland. De grootheid van onze steden is op dien handel gebouwd; wat zij zijn en wat wij in het algemeen zijn, danken wij aan den handel.

Dat wist men reeds in de zestiende eeuw. Wanneer de Staten van Holland zich in 1545 verzetten tegen het congiégeld, waarmede Karel V den handel wil bezwaren, dan merken zij op, dat het „stont te noteeren, warachtig te zijn, dat 't voirscreven lant van Hollant, een seer cleyn lant is, cleyn in zijn lengte, ende noch ongelijck cleynder in zijn breete, ende was 't selve lant bijnae met al zijn drie deelen aen de Zee gelegen, subyect der Dickaegien, Sluysen, Sluystochten, Molens, Wateringen, jaerlijcx onderhouden worden, hadde 't selve lant van Hollant voorts veel

Duynen, Veenen, Meeren, die dagelijcx meerder en meerder wierden, ende andere onvruchtbaere plaetsen, daer men nog zaijen nog weyden en mochte, daer deur de ingeseten van den selven lande, om haren cost voor wijff, kinderen ende huisgezin te winnen, hen behelpen moeten met eenigen hantwercken ende negociatien, die stoffe in vremde landen halen, ende 't gemaeckt werck wederomme wech voerende, als onder anderen diversche sorten van Lakenen en Draperien, deselve verthierende in menigerley plaetsen, als in den Coninckrijcken van Spaengien, Portugal, Duytslant, Schotlant, ende byzonder in Dennemarcken, Oostlant, Norwegen ende andere diergelijcke quartieren, van daer brengende huerlieder waeren ende goeden, merckelicken cooren ende ander graen; Waeromme die principale hanteringe van den lande zoude zyn die Zeyllaige ende Zeeneringe, daer by zeer groote menichte van volck aldaer onderhouden moeste worden, als Coopluyden, schippers, piloten, stierluyden, bootsgezellen, sciptimmerluyden, met all datter aen clevende is, dewelck voeren, halen ende brengen, omme ende wederomme, diversche Coopmanschappen, ende die by henluyden gehaelt worden, vercoopen zy ende verthieren in desen onsen Nederlanden, als in Brabant, Vlaenderen, ende aendere onse landen van herwaerts over, nyet alleen tot welvaert van den selven landen, maer oock tot vermeerderinge van onse beden, subventien, tolrechten ende Demeynen, die op de helft soo veele nyet en zouden mogen bedragen, indien de voirn. Ingesetenen hunluyden zulck nyet en geneerden in zulcker wijs" [1]).

Het belang van dit citaat moge de lengte ervan verklaren en verontschuldigen. Zelden is het karakter van den Nederlandschen handel als tusschenhandel, transporthandel, vrachtvaart zoo duidelijk in het licht gesteld als in deze oude memorie. De ligging van ons land is daarbij van beslissenden invloed geweest. Fruin heeft in een klassiek geworden plaats die gunstige ligging tusschen Noord en Zuid, tusschen Oost en West, gelijk men toenmaals zeide, beschreven; duidelijk wijst hij aan, hoe het is gekomen, dat Nederland van de vroegste Middeleeuwen af een handelsland moest worden en dan ook inderdaad is geweest [2]).

Van die oudere tijden hebben wij vroeger gesproken. Wij hebben gezien, hoe Dorestad in den tijd der Karolingers het middelpunt van den Noord-Nederlandschen handel is geweest. Daarna, in den loop der negende eeuw, wordt Dorestad verwoest en verlaten; de handel trekt zich terug hooger de rivier op naar Keulen; maar Keulen behoudt in ons land

[1]) Luzac, Hollands Rijkdom, Bijlage, blz. 5 vlg.
[2]) Fruin, Tien Jaren, 6[de] dr., blz. 163 vlg.

een drietal voorposten, Tiel, Utrecht en Deventer, gelegen aan de drie rivieren, waarin de Rijn zich splitst, de Waal, den Rijn, de IJsel [1]). De economische geschiedenis van deze drie handelssteden is verschillend geweest. Tiel heeft zich slechts tot het begin der elfde eeuw kunnen handhaven; de handel op de Waal ging later voor het grootste deel over op de Maassteden, vooral op Dordrecht. Utrecht bleef de geheele twaalfde eeuw en ook nog voor een deel in de volgende periode een handelsstad van beteekenis, totdat het door het naburige Amsterdam werd overvleugeld. Deventer eindelijk behield nog zeer lang den gewichtigen handel op het Noorden, maar moest dien sedert de dertiende eeuw deelen met het toen opkomende Kampen. En eindelijk, in de latere Middeleeuwen zien wij opnieuw een concentratie van den Noord-Nederlandschen handel en wel te Amsterdam.

Wij hebben uiteengezet, dat de opkomst van Dordrecht niet kan worden vastgeknoopt aan de bekende tolheffing van Dirk III in 1018 [2]). Het eerste stuk, dat ons zekerheid brengt, is het privilege van Dirk VII van 1200 [3]), waaruit wij weten van het bestaan van een vrij belangrijke lakennijverheid en -handel. Die handel werd vooreerst de rivier op gedreven en naar de andere zijde de stroomen af, deels naar het Noorden, deels naar Frankrijk. Vandaar, dat Dordrecht al vroeg aandringt op tolvrijheid. In 1249 wordt die tolvrijheid van Willem II verkregen op verschillende rivieren, IJsel, Lek, Oude Maas en Merwede, behalve voor laken, wijn, staal en ijzer, zout en mondkost; het blijkt dus reeds uit deze artikelen, dat Dordrecht handel drijft zoowel op den Rijn als op de Maas, zoowel op Duitschland als op Frankrijk. Op dezen weg gaat Dordrecht voort; in 1270 wordt tolvrijheid verkregen te Geervliet, in 1284 daar en te Strinemonde, beide op weg naar Zeeland; in 1289 doet Dirk van Wassenaer afstand van den tol, dien hij aan de Maas heft, waardoor Dordrecht hem de voor dien tijd aanzienlijke som van 100 pond Hollandsch betaalt [4]).

Maar niet alleen actieven handel dreef Dordrecht. Het werd ook een stapelplaats, waar vele vreemde kooplieden handel kwamen drijven. In 1276 reeds verkrijgen kooplieden van Deventer, Zwolle, Kampen en Wilsum voorrechten bij het bezoeken van Dordrecht; zij mogen dan

---

[1]) Boven blz. 31 vlg. Vgl. ook Wilkens, Hansische Geschichtsblätter, 1908, blz. 295 vlg., 1909, blz. 123 vlg.

[2]) Boven, blz. 42.

[3]) Boven, blz. 78.

[4]) Vgl. voor de plaatselijke situatie de kaart bij Hingman, De Maas en de dijken van de Zuidhollandsche Waard in 1421, en Smits en Schotel, Beschrijving der stad Dordrecht, I, blz. 70.

dezelfde rechten betalen als in het Zwin. Blijkbaar is het de bedoeling van Floris V geweest Brugge te benadeelen, dat toen het middelpunt van den Europeeschen handel begon te worden, en Dordrecht tot de groote handelstad van Holland te verheffen. Dit privilege is sedert voortdurend uitgebreid en ook aan andere steden gegeven, zoo in 1277 aan Hamburg, in 1298 aan Groningen.

Het blijkt dus, dat Noordduitsche kooplieden in de tweede helft der dertiende eeuw de Hollandsche havensteden gaan bezoeken. Er mag dan nog niet worden gesproken van de Hanze; maar wel is het zeker, dat de steden, die in de veertiende eeuw de Hanze zullen uitmaken, reeds vroeger een gewichtige handel dreven. Reeds in 1243 geeft Willem II aan de kooplieden van Lübeck vrijgeleide door zijn landen en regelt voor hen de tolrechten van Geervliet; in 1252 wordt hetzelfde voorrecht geschonken aan Bremen, Utrecht en Soest; het kan wel niet anders, of Dordrecht moet daarvan hebben geprofiteerd. Omgekeerd varen reeds in dezen tijd Dordtsche kooplieden naar het Oosten; in 1277 verklaart de Dordtsche regeering aan die van Hamburg, dat haar burgers over zee overal naar de Oostersche landen plegen te varen [1]). En reeds in de dertiende eeuw vinden wij Dordtsche kooplieden in Engeland om wol te koopen voor de industrie; daarmede zullen wij stellig het feit in verband moeten brengen, dat van 1283 tot 1296 de Engelsche wolstapel te Dordrecht gevestigd was.

Afb. N°. 85. Zegel van den Roomsch-Koning Willem II.

1) Opidani nostri et mercatores, qui per mare ad orientales partes undique consueti sunt velificare.

Dordrecht was dus reeds in de dertiende eeuw een aanzienlijke handelsstad, die zoowel actief als passief handel dreef, het laatste allicht het meest. Dordrecht was in die dagen vooral de rivierstad, de stad der verstapeling aan den Rijnmond, wat in den modernen tijd Rotterdam is geworden. Wijn, bier, hout en steen uit Duitschland, metalen, kalk en kolen uit het Luiksche, wijn en zout uit Frankrijk, granen uit het Noorden, zalm en andere riviervisch waren de voornaamste handelsartikelen; vooral wijn en zout ging zeer veel te Dordrecht om. In 1273 regelt Floris V het loon der wijnschrooders (sjouwers) en der zoutmeters te Dordrecht en in 1291 geeft hij een keur op de makelaars; er is dus veel koop en verkoop, verstapeling kan men zeggen. Ook de nijverheid wordt door den graaf bevorderd: in 1276 en 1277 schenkt hij privilegiën aan de wolwevers; zoo zij zich in Dordrecht vestigen, verkrijgen zij vrijdom van belasting voor den tijd van tien jaar en bovendien vrijdom van tol voor hun lakens. In 1283 verkrijgt Dordrecht de grafelijke munt, in 1298 het recht van den wissel.

Zoo wordt Dordrecht als van zelf de stapelplaats van den Hollandschen rivierhandel. Dien feitelijken stapel om te zetten in een wettelijken is ook aan de stad gelukt. Wat is nu dat stapelrecht [1]). Dat blijkt duidelijk uit het privilege van Jan I van 1298, waarbij het is verleend; de graaf beveelt, dat voortaan alle koopwaren, die de Merwede of de Lek afkomen, te Dordrecht ter stapel moeten komen, dus markt moeten houden. Geen uitzondering werd daarop toegelaten; de grafelijke tolgaarders te Geervliet en te Strinemonde mogen niemand laten passeeren, die niet bewijzen kan, dat hij zijn waren te Dordrecht heeft gekocht. Dergelijke stapels waren in de Middeleeuwen noodig, omdat men zeker moest zijn een markt te zullen vinden; daarom moest ook een ieder worden gedwongen te Dordrecht te markten. Ook was in zulk een stapelstad alles beter te regelen ten behoeve van den handel, tol, munt, markt, wissel enz.; ook konden beter handelsinrichtingen, havens, kranen enz. worden gemaakt. Eindelijk werd zoowel de grafelijke als de stedelijke schatkist door de heffing van stapelrechten belangrijk gestijfd.

In 1304 werd het stapelrecht bevestigd en uitgebreid. Nog andere privilegiën werden aan Dordrecht geschonken, te veel om te noemen; de stad was het troetelkind der graven. Omgekeerd was natuurlijk het stapelrecht zeer nadeelig voor de andere Hollandsche steden, die dan ook niet nalieten in 1323 op de dagvaart hun bezwaren in te brengen; de

---

[1]) Over het Dordtsche stapelrecht de monographie van dr. B. van Rijswijk ('s-Grav. 1900).

graaf gaf toen een privilege, dat het stapelrecht de oudere rechten der andere steden niet ophief. Maar natuurlijk deerde zulk een handvest het Dordtsche stapelrecht al heel weinig; tol toch is geheel iets anders dan stapel en tolvrijheid involveert geen vrijdom van stapel. Geen wonder, dat Dordrecht op zijn recht stond en den stapel handhaafde. Maar zoo begrepen de graaf en zijn steden het toch niet. Een heervaart had plaats tegen Dordrecht; de stad moest zich onderwerpen en werd van haar stapel beroofd. Niet voor goed; de grafelijke schatkist leed te veel onder deze derving van inkomsten. Zoo zien wij dan ook, dat langzamerhand de stapel weer wordt hersteld: in 1330 de wijnstapel, in 1335 de zoutstapel, eindelijk in 1336 de geheele stapel.

Maar niet alleen werd de stapel hersteld, maar de rechten van Dordrecht werden nog uitgebreid. In 1338 weet het van Willem IV het noodwendig complement van het stapelrecht, het Maasrecht, te verkrijgen: „alle coggen ende scepen, die in die Mase comen van Oestlant of comen sullen" moeten met volle, ongebroken lading „zonder ontladen" naar Dordrecht opvaren „ter hoechster marct" om hun goederen aldaar ten verkoop aan te bieden. Zes jaar later wordt het Maasrecht nog uitgebreid tot alle schepen, die de Maas binnenvaren; alleen de schepen, die op weg zijn naar Vlaanderen, worden van deze verplichting vrijgesteld, gelijk reeds vroeger, in 1340 de kooplieden van Pruisen en Westfalen in dezen vrij waren verklaard. Op dezen weg van bescherming van Dordrecht gingen de volgende graven voort. In 1355 gaf Willem V een zeer belangrijke uitbreiding aan het stapelrecht door het toepasselijk te verklaren op alle goederen, die Rijn, Maas, Waal, IJsel, Lek en Merwede op- of afkwamen. Zoo was alle rivierhandel te Dordrecht geconcentreerd. Alleen enkele uitzonderingen bleven bestaan: die van Middelburg, Zieriksee en Dordrecht mogen met zout opvaren naar Keulen of Venloo, mits zij onderweg niets verkoopen; terugkomende met graan of andere goederen zullen zij ook stapelvrij zijn.

Het privilege van 1355 geeft het karakter van den stapel duidelijk aan; het zegt, „dat alle goed, datten Ryn, die Mase, die Wael, die Ysel, die Lecke ende die Merwede weder comen sal jof opwaerd, varen wille, van waen dattet comt jof wien dattet toe behoord, binnen onser stede van Dordrecht voorszeit comen sal ende rechten stapel aldaer houden, alse coern ende zout, ende dat selmen aldaer vercopen ende vermeten op eenen anderen bodem sonder arghelist" [1]). Stapel is dus verkoopen, vermeten, verbodemen. Verkoop is voorloopig nog de hoofdzaak; het betalen van

[1]) Van Rijswijk, blz. 38.

Afb. N⁰. 87. Gezicht in de oude haven van Dordrecht,
naar eene teekening van J. Rutten, uit de verzameling van Mr. S. van Gijn.

stapelrechten is bijzaak. Eerst later wordt de stapel een soort tol, een afkoop van den eigenlijken stapel, het te koop stellen.

Tal van handvesten zijn aan Dordrecht geschonken ter bevestiging van stapelrecht en Maasrecht; ook moesten allerlei regelingen worden getroffen om ontduikingen tegen te gaan; want het behoeft nauwelijks te worden gezegd, dat er op allerlei wijzen zeer veel werd gesloken. De reden, waarom Dordrecht zoo in het oog loopend werd begunstigd, was in hoofdzaak van politieken aard. Een krachtige, machtige, rijke stad wilde de graaf in zijn graafschap vestigen, ook ter wille van de concurrentie met Vlaanderen. Dordrecht is dan ook in den regel aan den graaf trouw gebleven. Na Willem V is het vooral zijn broeder Albrecht, die Dordrecht begunstigt. Tot tweemaal toe, van 1358 tot 1360 en van 1389 tot 1392 gelukt het hem om het Hanzekantoor van Brugge te doen verplaatsen naar Dordrecht; al was deze verplaatsing ook niet duurzaam, daar Vlaanderen de Hanze op den duur niet kon en wilde missen, toch bewijzen de privilegiën, door Albrecht aan de Duitsche kooplieden geschonken, dat het hem ernst was met de verzorging van de economische belangen van zijn steden [1]).

Maar ook Albrecht stond in dezen niet steeds sterk; hij werd heen en weer bewogen door den grooten socialen en politieken strijd van zijn eeuw. In den eersten tijd zijner regeering was hij Hoeksch en dus Dordrecht niet steeds gunstig gezind. Hij laat toe, dat Gorkum den stapel negeert; de Gorkumsche schepen braveeren Dordrecht en zeilen de stad voorbij. Beide steden leggen wederkeerig beslag op elkanders schepen; een economische stedenoorlog breekt uit, waarin Dordrecht zich zoekt te sterken door stapelcontracten te sluiten met de meeste andere Hollandsche steden, Haarlem, Leiden, Delft, Amsterdam, Alkmaar, Rotterdam en Weesp; deze alle erkennen den Dordtschen stapel en beloven niet in Gorkum te zullen handel drijven.

Maar dat heeft Dordrecht toch niet genoeg geholpen: reeds in 1391 vond het een machtige coalitie van Hollandsche steden tegenover zich. Dat nu hangt samen met eigenaardige sociale verhoudingen. In Dordrecht bestond een machtige gildenorganisatie, veelal in verzet tegen de aristocratische regeering, soms zelfs in volslagen oproer. Te midden van deze woelingen werd in 1386 het college van Goede Luiden van Achten ingesteld, gekozen door de dekens der gilden om „raedt te hebben mitten gherechte ende alle saken ten meesten orbair der steede mit hem te disponeren". Deze gilden waren Hoeksch om geen

---

[1]) Daarover mijn studie in Geschiedkundige Opstellen, uitgegeven ter eere van H. C. Rogge (Leiden, 1901), blz. 155 vlg.

andere reden dan dat de stadsregeering Kabeljauwsch was; zij werden bovendien krachtig gesteund door Albrecht, die, gelijk wij zagen, in zijn

Afb. N°. 88. Zandsteenen gothische gevel te Dordrecht, naar photo.

eersten tijd Hoeksch was. Op rijperen leeftijd was de graaf echter meer en meer naar den Kabeljauwschen kant geneigd, daar hij den steun der steden bleek noodig te hebben en bovendien het maatschappelijk gevaar der machtiger wordende gilden inzag. Wat Dordrecht betreft, was het

Afb. N°. 89. Zandsteenen gothische gevel te Dordrecht, naar photo.

reeds te laat; de stadsregeering had zich met de gilden verzoend, was dus Hoeksch geworden en vond dus den Kabeljauwsch geworden graaf tegenover zich. Albrecht, aangezet door Jan van Arkel, die heer van Gorkum was, trok zijn hand van de stad af. Daarvan maakten de andere steden onmiddellijk gebruik; in 1391 verklaarden zij, dat zij zich niet langer aan den Dordtschen stapel zouden houden; een groote coalitie vormde zich, waarbij zich de steden Amsterdam, Haarlem, Delft, Leiden, Alkmaar, Rotterdam, Schiedam, Geertruidenberg, Oudewater, Vlaardingen, 'sGravezande, Naarden, Medemblik, Enkhuizen, Den Briel, later ook Monnikendam en zelfs de dorpen Akersloot, Uitgeest en Wormer aansloten, alle dus handelscentra. Dit verbond werd door Albrecht bevestigd; in 1393 verklaarde hij al de genoemde steden vrij van den stapel. Wij zijn dan in de periode van de scherpe vervolging der Hoekschen; in 1392 was Aleid van Poelgeest vermoord en moesten de aanvoerders der Hoekschen het land ruimen.

Dordrecht ging evenwel voort met het stapelrecht uit te oefenen, niettegenstaande alle verzet. En ook de politieke verhoudingen wijzigden zich. Albrecht had Dordrecht, de grootste koopstad van Holland, te veel noodig om op den duur met haar in strijd te kunnen leven; bovendien was hij in conflict geraakt met Arkel. Van haar zijde doet ook de stad concessiën; in 1395 wordt bepaald, dat de graaf de Achten uit den nominatie van vier-en-twintig zal benoemen. In 1401 erkent Albrecht den wijnstapel opnieuw; in 1404 bevestigt Willem VI bij de aanvaarding van zijn regeering het stapelprivilege in zijn vollen omvang.

Ook in lateren tijd is het stapelprivilege nog herhaaldelijk opgeheven en hersteld, al naar de politieke omstandigheden. Zoo werd het in 1444 op klacht der Hollandsche steden door de regentes Isabella, de gemalin van Philips van Bourgondië, opgeheven. Deze sententie is zeer merkwaardig, omdat zij een aardigen kijk geeft op de verhouding der steden in dien tijd en op de practijken, die Dordrecht zich tot handhaving van het stapelrecht veroorloofde. Met gewapende schepen dringen de Dordtenaars de haven van Schiedam binnen, nemen een schip van een Schiedammer, dat uit Pruisen was gekomen, in beslag, verklaren het prijs en voeren het in triomf mede naar Dordrecht; de eigenaar moet bovendien een hooge boete betalen. Zij ontnemen aan die van Schoonhoven hun schepen en beletten met geweld het bouwen van een sluis te Haastrecht; alles wordt daar kort en klein geslagen; op het hout koken zij — o, gruwel — hun maaltijd. Zelfs op de Zuiderzee verschijnen Dordtsche schepen om den stapel te handhaven. Te Alfen worden Hagenaars lastig gevallen, die te Utrecht wijn hadden gekocht. Hout, bestemd

voor de grafelijke kasteelen wordt te Dordrecht aangehouden. In de haven van Gorkum berooven de Dordtenaars een burger van zijn geld en werpen hem in het water. Bij Vianen worden schepen met wijn in beslag genomen, toebehoorende aan kooplieden van Keulen en Kleef. In de haven van Delft wordt een schip met graan benaderd [1]).

Het is begrijpelijker, dat na zulke euveldaden het stapelrecht werd opgeheven dan dat het later weer werd hersteld. Toch was dat laatste het geval. Hoewel niet in vollen omvang, in hoofdzaak herleeft toch de Dordtsche stapel. Zoo kon het gebeuren, dat in 1505 een groot verbond van Hollandsche steden tegen Dordrecht ontstond ten einde „in broederlijke liefde, bij trouwe, eere ende sekerheid eendractelijk ende onverscheiden naar alle vermogen dieselve ondeuchdelijke, onbehoorlijcke ende seer schandelijcke belastinge te remedieeren sonder haer af te scheyden ofte cesseren in eenigher wijs ten waer mitten uitersten regten getermineert ende besligt". Zij gaven — kenmerkend voor den nieuwen tijd — hun grieven lucht in druk, in een boekje, „Die moderacie van den stapel". Daartegen gaf nu Dordrecht weer een zeer merkwaardige deductie uit, die zeer goed en logisch in elkander zit. Het geschrift geeft een helder inzicht in de redenen, die den vorst hebben bewogen tot het instellen van den stapel; het geeft inzicht in het zelfgevoel van de machtige stad tegenover den graaf en de overige Hollandsche steden; het geeft kijk op den handel van dien tijd. Zoo zegt Dordrecht, dat het den stapel onmogelijk missen kan. Amsterdam daarentegen drijft handel met de Oosterlingen, met Zweden, Noorwegen en andere overzeesche landen, ook met de Overijselsche steden, Zwolle, Deventer, Kampen, met Groningen en Utrecht, die goederen halen en brengen te Amsterdam zonder daarvoor tol te betalen; Amsterdamsche kooplieden brengen koopwaren naar Antwerpen, Bergen-op-Zoom, Breda, Gent, Brugge enz., eveneens zonder tol. Bovendien heeft iedere stad haar eigen nering, waarop zij is gebouwd: Amsterdam heeft zijn groothandel en zeevaart, Haarlem „hoer oude rijckdomme" en de brouwerij, Rotterdam de haringvangst, de kleine steden de brouwerij. Maar Dordrecht moet leven van den stapel; zonder dien stapel „soe waere die stede van Dordrecht te gront verdurven, 't selve dat schade waere voor den prince, want Dordrecht die sloetel is van Hollant, Zeelant, als een yegelijck weet ende dick gesien is geweest tot eere van hoeren prince" [2]).

Dordrecht heeft den strijd tegen de andere Hollandsche steden gewonnen; het stapelrecht bleef gehandhaafd. Ook een poging van 1539

---

[1]) Van Rijswijk, blz. 59.

[2]) T. a. p. blz. 77.

om het te vernietigen is mislukt. Maar wel gaf Karel V in 1540 en '41 nieuwe ordonnantiën op den stapel, waarbij deze opnieuw werd bevestigd, maar tevens binnen nauwkeurig afgebakende grenzen werd beperkt. Daaraan is het dan ook toe te schrijven, dat het stapelrecht nog tot 1795 is blijven bestaan. Daarentegen verliep het Maasrecht meer en meer; de Maassteden gingen alle handel drijven: Brielle dreef in de vijftiende eeuw in spijt van het Maasrecht een bloeienden handel, vooral in haring [1]); ook Rotterdam, Schiedam en Delft (Delfshaven) begonnen zich tot belangrijke koopsteden te ontwikkelen.

Maar het stapelrecht bleef. De ordonnantie van Karel V van 1540 bevestigde Dordrecht in zijn oud recht, maar „mits zulcke limitacien, ordonnancien, restrinctien ende mortificatien", als hij later zou bevelen. Deze kwamen in het volgende jaar: tal van goederen werden van den stapel vrijgesteld; het stapelrecht werd wezenlijk verzacht doordat het tot de Lek en de Merwede werd beperkt; de eisch van te koop stellen der koopwaren verviel; alleen verbodemen en betalen van rechten werd nog geëischt; slechts de Rijnwijnstapel bleef intact [2]).

Ook na 1541 werd het stapelrecht nog herhaaldelijk besnoeid, maar meer feitelijk dan wettelijk; allerlei steden maakten er inbreuk op. Daarom werd de stapel meer en meer een gewone verkeerstol, waarbij vermeten en verbodemen niet eens meer noodig was. De Staten, die in de zestiende eeuw den landsheer vervingen, gaven aan hun oudste stad weinig protectie. Ook de loop en het karakter van den groothandel was geheel veranderd; in het nieuwe systeem was eigenlijk voor den Dordtschen stapel geen plaats meer. Toch heeft hij zich nog tot 1795 kunnen handhaven en toen de revolutie ook dit volkomen uitgeleefde overblijfsel van middeleeuwsch verkeersrecht wegvaagde, geschiedde het nog wel onder protest van Dordrecht.

Wij zagen boven, dat Dordrecht veelvuldig betrekkingen onderhield met het toenmalige Oosten, de landen om de Oostzee. Toch was de oude stad op dit handelsgebied lang niet de voornaamste Noord-Nederlandsche stad; haar ligging zat haar hier in den weg. Wij weten omtrent de verhouding van Dordt tot eenige andere Nederlandsche koopsteden in dit opzicht een en ander. In 1368 wordt namelijk in verschillende steden, die zich samen hebben verbonden in den strijd tegen Waldemar IV van Denemarken, tot bestrijding der oorlogskosten een pondtol geheven van binnenkomende schepen uit de Oostzee en wel naar de waarde der koopmansgoederen. Welnu, die pondtol bracht in genoemd jaar op: te Kampen

[1]) Haak, Bijdr. v. vad. gesch. en oudh. Vierde Reeks, VI, blz. 7 vlg.
[2]) Van Rijswijk, blz. 80 vlg.

445, te Amsterdam 200, te Zieriksee 96, te Dordrecht slecht 74 Lubische mark; voor 1369 zijn deze cijfers voor de vier steden 400, 141, 83 en 48, dus belangrijk minder dan het vorige jaar [1]). Nu weten wij, dat deze pondtol $^{1}/_{240}$ van de aangegeven waarde van de koopwaren bedroeg; wij vinden dus van de waarde van den invoer van de genoemde vier steden uit de Oostzee in 1368: Kampen 106,800, Amsterdam 48,000, Zieriksee 23,040, Dordrecht 17,760 Lubische mark; in 1369: Kampen 96,000; Amsterdam 33,840, Zieriksee 19,920 en Dordrecht 11,520 Lubische mark. Wanneer wij deze bedragen overbrengen in de tegenwoordige waarde in Nederlandsche munt, dan vinden wij in 1368 voor Kampen een invoer van Oostersche producten ter waarde van bijna vijf millioen gulden, voor Amsterdam van meer dan twee millioen, voor Zieriksee van ruim één millioen, voor Dordrecht van ongeveer acht ton gouds; voor 1369 worden deze cijfers dan: Kampen bijna vier en een half millioen, Amsterdam ongeveer anderhalf millioen, Zieriksee ongeveer negen ton, Dordrecht omstreeks vijf ton gouds.

Deze cijfers reflecteeren dus ongeveer de verhouding van het handelsbelang der verschillende Noord-Nederlandsche steden in de Oostzee. Het is dit handelsterrein, dat welhaast het voornaamste voor deze steden is geworden; het is dus natuurlijk, dat zij in betrekking kwamen tot den grooten stedenbond, de Hanze.

Het is hier natuurlijk niet de plaats om uitvoerig de geschiedenis der Hanze te bespreken. Slechts enkele punten moeten worden gereleveerd. De opkomst eerst van den Duitschen Oostzeehandel, dan van de Hanze hangt nauw samen met de kolonisatie der Duitschers op Slavischen bodem. Terwijl de Keizers in Italië Romeinsche traditiën vervolgden en de krachten van het Rijk in verre landen verspilden, hebben Duitsche vorsten en het Duitsche volk hun gebied uitgezet naar het Oosten over de Elbe en de Oostzeekust heroverd op de Slaven. In 1181 stichtte Hendrik de Leeuw Lübeck en stelde daarmede een Duitschen burg aan de Oostzee. Deze politiek is wel tijdelijk afgebroken door den val van den Leeuw, maar daarna door andere vorsten voortgezet. Holstein, Mecklenburg, Pommeren, Brandenburg werden weer Duitsche landen. Ook over zee werd gekoloniseerd, zelfs verder nog dan over land: eerst tot Memel, vervolgens tot de Finsche golf toe reikte reeds in den aanvang der dertiende eeuw de Duitsche kolonisatie. In 1226 verplaatst de Duitsche orde zich naar Pruisen en vangt daar haar verovering en beschaving aan. Dat alles was het werk van het geheele Duitsche, juister van het geheele Nederduitsche volk: vorsten en ridders, burgers en boeren, bisschoppen

[1]) Hanse Recesse, I, blz. 484, 812, daarnaar Van Rijswijk, blz. 43.

en monniken hebben daaraan medegedaan; uit het verre Vlaanderen, Holland en Friesland zelfs kwamen kolonisten; hun lied „Naer Oostland willen wi riden" is ons bewaard.

De stedelijke Duitsche bevolking vond in het Oosten haar plaats bereid: de Slaven hadden vroeger steden gehad, de zetels van vorsten en hoofdlieden. De meeste steden ten Oosten van de Elbe zijn dan ook

Afb. N°. 90. De Marienburg, de zetel van den Grootmeester der Duitsche Orde.

Slavische stichtingen met Slavische namen, maar door Duitschers bevolkt, met Duitsch stadrecht. Een krachtige opbloei van handel en verkeer was daarvan het gevolg, ook in het verre Oosten, aan de grenzen van het onherbergzame Rusland. Hier werd Wisby op Gothland het middelpunt van een belangrijken handel; daar concentreerde zich de opkomende handel. die daar even gemakkelijk zijn relatiën had met Rusland als met Zweden, met Pruisen als met Pommeren. Hier was reeds in de twaalfde eeuw een sterke kolonie van Duitsche kooplieden gevestigd, die zich vereenigden

tot een gemeente, een genootschap met eigen rechten en publiekrechterlijke organisatie, wat men destijds een hanze noemde. Hier vinden wij dus een groep Duitschers uit allerlei steden, die zich vereenigen tot gemeenschappelijke behartiging van handelsbelangen. In 1229 b.v. sluiten deze Duitsche kooplieden een verdrag met de vorsten van Smolensk, Polock en Wibetsk ten behoeve van hun handel op Nowgorod; namens hen treden op drie kooplieden uit Wisby [1]), twee uit Lübeck, een uit Soest [2]), twee uit Munster, twee uit Groningen, twee uit Dortmund, een uit Bremen en drie uit Riga. In Nowgorod krijgen nu deze kooplieden een vast kantoor met eigen rechten en bevoegdheden. Wij weten bovendien, dat behalve de genoemde steden wel dertig andere, daaronder Utrecht, bij dezen handel betrokken waren [3]).

Ongeveer op dezelfde wijze heeft zich een middelpunt van Duitschen handel gevormd in het Westen, te Londen, waarvan de beginselen opklimmen tot omstreeks 1000. In de twaalfde eeuw vormen de Keulsche kooplieden in Londen een hanze, een gild, waarbij zich weldra andere Duitschers aansloten. In 1226 erlangt Lübeck van Frederik II gelijke privilegiën voor den handel op Engeland als Keulen, kort daarna ook Hamburg. Veertig jaar daarna verkrijgt Lübeck het recht te Londen een hanze te hebben, evenals Keulen. Uit de vereeniging van beide is ten slotte de Duitsche hanze te Londen ontstaan. Nog gewichtiger was de Duitsche handel op Brugge; van oudsher dreven hier Rijnlanders handel over land; aldus kwam ook de verbinding met Italië tot stand. Later, in de dertiende eeuw verschenen over zee de Noord-Duitschers; zij verkrijgen in 1252 gewichtige privilegiën, welhaast een organisatie; ook hier vinden wij opnieuw de kooplieden van Lübeck en Keulen, die handelen voor de kooplieden van het Heilige Roomsche Rijk. Een vierde middelpunt van Duitsch handelsverkeer was Bergen in Noorwegen, waar ook een soortgelijke organisatie ontstond.

Deze organisatie, verspreid over een groot deel der toenmaals bekende wereld, heeft teruggewerkt op het moederland. Daar, in de Noord-Duitsche steden, met name in Lübeck, bestonden ook reeds koopliedengilden, georganiseerd naar de stad of het land waarop men handel dreef; deze gilden werden ook hanzen genoemd. Zoo had men te Groningen nog in de vijftiende eeuw een Keulsche hense, een

———

1) Die daar dus permanent gevestigd waren, allicht Gothen.

2) Natuurlijk het Westfaalsche Soest.

3) Vgl. mijn studie in Historische Avonden, tweede bundel, uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen (Gron. 1907), blz. 180 vlg.

Utrechtsche hense, een Riper hense, een Herbere hense [1]). In verband met de toenmalige onveiligheid reisde men in koopmanskaravanen van markt tot markt; de karavaan werd niet alleen een half militair gezelschap, maar een rechtsgenootschap, dat ook na terugkomst in de moederstad bleef bestaan. Deze hanzen kwamen in relatie tot die in het buitenland; daar was door de samenwerking van Duitsche kooplieden van verschillenden stam en uit zeer verschillende koopsteden afkomstig een nationale samenwerking verkregen. Deze samenwerking nu werd van de buitenkantoren overgebracht naar het moederland; uit de vereeniging van Duitsche kooplieden in het buitenland groeide als van zelf een bond van koopsteden in Duitschland zelf; de groote Hanze was ontstaan. De Hanze werd zoo een nationale vereeniging zonder stamverschil, van gewicht in een tijd, waarin het Duitsche rijk uiteenviel en eerst langzaam de territoriale vorstenmarkt zich vestigde. Van die territoriale vorstenmarkt is trouwens de Hanze minder onafhankelijk dan van Keizer en Rijk. Maar nog was in de veertiende eeuw die vorstenmarkt niet zoo sterk, dat zij de belangen der steden ook in het buitenland kon beschermen. Daarom ook hadden de steden zich reeds dikwijls aaneengesloten tot het handhaven van den landvrede en in het algemeen tot het beschermen van hun gemeenschappelijke belangen; zulk een bond was ook de Wendische stedenbond met Lübeck aan het hoofd. Het zal wel moeten worden aangenomen, dat deze bond op het ontstaan van de Hanze invloed heeft gehad, al moet men dien invloed ook niet overschatten.

De Hanzerecessen beginnen met 1256. Maar van een Hanze, gelijk wij die historisch kennen, kan dan nog geen sprake zijn. Het woord komt eerst voor in een oorkonde van 1358; dan is sprake van de „dudensche hense"; waarschijnlijk is het woord in deze beteekenis het eerst in Engeland gebruikt. Eerst in de vijftiende eeuw is het woord Hanze voor den stedenbond algemeen in gebruik, al spreekt men ook dan nog veel van den Duitschen koopman, den gemeenen koopman. Welnu, tusschen 1256 en 1358 moet de groeiperiode van de Hanze worden gesteld. Van een stichting is natuurlijk geen sprake, alleen van groei en ontwikkeling. Wil men een jaartal noemen, waarin die groei haar eindpunt heeft bereikt, dan kan men daarvoor aannemen 1356; dan gaat de leiding der handelspolitiek op de steden onder leiding van Lübeck over; dan wordt het kantoor te Brugge aan den stedenbond ondergeschikt gemaakt; dan is de Hanze, zooals wij haar historisch kennen, niet alleen aanwezig, maar ook machtig.

[1]) Bos, Het Groningsche gild- en stapelrecht, blz. 42 vlg., 66 vlg. en de daar aangehaalde bronnen. De Riper hense vereenigde de kooplieden op Jutland en de Oostzee de Herbere hense misschien die op Engeland.

De zoo dikwijls gedane vraag, welke steden tot de Hanze hebben behoord, is zeer moeilijk te beantwoorden. Er bestaan wel lijsten, maar deze stemmen niet overeen. Het grootste getal is ongeveer 70; het veelgenoemde getal 77 is niets dan een cijferspeling. De oorzaken van deze onzekerheid liggen voor de hand. De Hanze is niet een staat geweest met alle attributen van dien, regeering, recht, leger en vloot, financiën, enz. Zij was geen bondsstaat, zelfs nauwelijks een statenbond. Het uitvoerend gezag berustte in den regel bij Lübeck, maar deze stad kon niets anders doen dan haar bepaaldelijk was opgedragen door den Hanzedag, die zeer ongeregeld bijeenkwam en uit zeer verschillende elementen bestond. Niet steeds of liever zelden had de toetreding plaats bij officieel tractaat; veelal berustte het lidmaatschap op gewoonte en geregelde vertegenwoordiging op den Hanzedag. Maar zelfs dat bewijst niet steeds; er zijn steden op den Hanzedag geweest, die nooit tot den bond werden gerekend. Aan den anderen kant zijn er ontwijfelbaar Hanzesteden, die nimmer afgevaardigden ter dagvaart zonden. Door den Hanzedag worden soms steden uit den bond gezet, die zich bij dat besluit niet neerleggen en zich als lid blijven aanmerken. Omgekeerd treden steden uit den bond zonder kennisgeving en zonder opgave van redenen; zij weigeren dan hun verplichtingen na te komen, schepen en troepen te zenden, contributie te betalen. Vandaar, dat men steeds de verschillende perioden moet onderscheiden; de samenstelling van de Hanze is b.v. in 1400 een geheel andere dan in 1450. Het eenige criterium, dat met goed gevolg kon worden aangewend, is het aandeel, dat een stad heeft aan de Hanzeprivilegiën; maakt een stad b.v. aanspraak op de voorrechten, door den Koning van Engeland aan den Duitschen Koopman verleend, dan kan men haar tot de Hanze rekenen.

Legt men dezen maatstaf aan, dan blijkt het, dat in ons land tot de Hanze hebben behoord de volgende steden, maar niet alle tegelijk, bovendien niet alle in dezelfde verhouding: aan den Rijn en de Waal Arnhem, Tiel en Zaltbommel; aan de Maas Roermond, Venloo en Den Bosch; aan den IJsel Kampen, Zwolle, Deventer, Zutphen, Doesburg; verder in Gelderland en Overijsel Harderwijk, Elburg, Doetinchem en Hasselt; in het Noorden Groningen; in Friesland Staveren, Sneek, Bolsward en Hindeloopen [1]). Utrecht, de oude economische hoofdstad van Noord-Nederland, is nooit bij de Hanze aangesloten geweest. Evenmin hebben de Hollandsche en Zeeuwsche handelssteden deel van het groote verbond uitgemaakt, hoewel het dikwijls

[1]) Schäfer, Die deutsche Hanse, blz. 38 vlg.

anders is opgevat [1]). Het lidmaatschap van de Keulsche confederatie van 1367 is hier misleidend geweest; Amsterdam b.v. was wel daarbij, maar niet bij de Hanze aangesloten.

Het spreekt van zelf, dat slechts gemeenschappelijke belangen een dergelijk stedenverbond, dat zich uitstrekte van de Finsche golf tot de Zuiderzee, konden tot stand brengen en in stand houden. En die gemeenschappelijke belangen moeten wel zeer krachtig zijn geweest, wilden zij de steden, wier handelsbelangen toch ook dikwijls op elkander botsten, in een bond bij elkander houden. Wat is nu dat gemeenschappelijk belang? Het is het wereldverkeer, dat zich concentreert in het Oosten om Nowgorod, in het Westen om Brugge, beide middelpunten van Hanzeverkeer. Het gebied der Hanze toch vormt als het ware een groote ellips met twee brandpunten, Nowgorod en Brugge; binnen die ellips beweegt zich het handelsverkeer, waarvan Lübeck dan weer het middelpunt vormt [2]). Zoo werd de Hanze de bemiddelaarster tusschen twee groote gebieden, Oost- en West-Europa: het Oosten, nog weinig ontwikkeld, door de natuur spaarzaam toegerust, dun bevolkt, zeer uitgestrekt; het Westen, rijk en welvarend door handel en industrie, vrij dicht bevolkt, de groote middeleeuwsche cultuurlanden. Te Brugge werden aangevoerd de producten van Italië, zuidvruchten, olie en zijde, verder die van Byzantium en het Oosten, zelfs uit het tropische Oosten, Indië. Daar werden ook aangevoerd de producten van den Rijn, vooral wijn, die eveneens uit Frankrijk kwam, dan de ruwe wol van Engeland, het fijne laken van Vlaanderen zelf, ijzer en staal van den Rijn, maar vooral uit het Luiksche, zout uit Frankrijk en Portugal, ten slotte allerlei verbruiksartikelen, producten van nijverheid en kunstnijverheid, artikelen voor dagelijksch gebruik, maar van weelde ook. Dat waren de voornaamste handelsartikelen, die de Hanze uit het Westen haalde en naar het Oosten vervoerde. Wat kregen de Duitsche kooplieden daarvoor terug? In den aanvang vooral kostbaar pelswerk en was, later in verband met de stijgende cultuur en zorgvuldiger bebouwing van den bodem in Pruisen en zelfs in Polen en Rusland, vooral landbouwproducten, als vlas, hennep, lijnzaad, daarnaast ook hout; uit Zweden ijzer- en kopererts, dan vachten en huiden voor leerbereiding, eindelijk vet, talk en allerlei gezouten visch.

Men zeilde in den eersten tijd niet om Denemarken heen, maar volgde den korteren landweg van Hamburg naar Lübeck. Juist over dezen weg was het beroemde tractaat van 1241, zoo dikwijls voor den

[1]) Zoo door Ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam, II en III, passim.

[2]) Men vergeve deze meetkundige onjuistheid. Maar geschiedenis is nu eenmaal geen meetkunde.

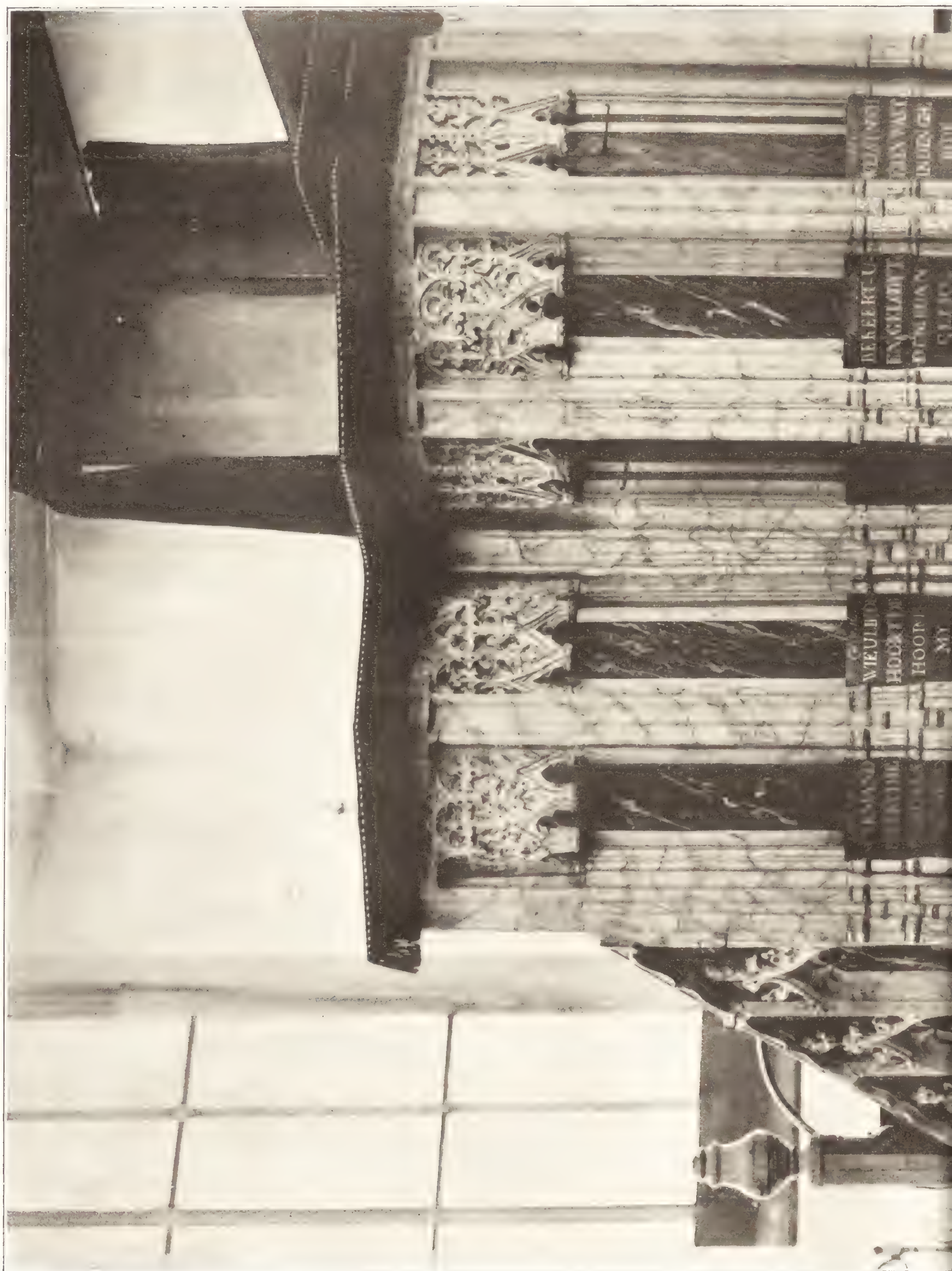
aanvang der Hanze gehouden, tot stand gekomen. Juist daaraan ontleende ook Lübeck zijn groote beteekenis; zoodra men in den loop der veertiende eeuw meer en meer door de Sont ging varen, kon men Lübeck voorbijgaan. Wel kon een zoo gewichtige handelsstad zich nog lang handhaven, maar met de geregelde vaart door de Deensche wateren, die b.v. de Hollanders volgden, was toch de toekomst, d.w.z. het verval van Lübeck beslist. Veel minder gevaar liepen de andere groote handelssteden van de Oostzee, Danzig en Riga, die dan ook in den regel met de Hollanders op goeden voet bleven.

Die Hollanders hebben zich het eerst gevestigd aan de Zuidpunt van Zweden, waar te Skanör en te Falsterbo gewichtige nederzettingen van kooplieden ontstonden. Deze steden zijn nu vrijwel uitgestorven; maar misschien reeds in de twaalfde, zeker in de dertiende, maar vooral in de veertiende en vijftiende eeuw concentreerde zich de haring voortdurend aan deze kusten, waar dan ook visschers en kooplieden zich vestigden. Van einde Juli tot einde September werd daar, naar de beschrijving van tijdgenooten, een meer dan wonderdadige vischvangst aanschouwd. Eerst Denen, later ook Duitschers, eindelijk Hollanders sloegen daar in letterlijken zin hun tenten op en vingen en zoutten daar den visch en verkochten hem daar ook. Want de vischvangst produceerde als zoo dikwijls ook handel; er ontstond daar een tijdelijke zomermarkt; de nundinae Scanenses, de Schonensche markten, waren overal beroemd. Daar vond men de terreinen, waar de kooplieden hun woonhuizen, pakhuizen, winkels enz. hadden opgeslagen, bij Skanör die der Noordzee, bij Falsterbo die der Oostzee. Zulk een terrein heette een fitte en gaarne stond de Koning van Denemarken aan vreemde steden het recht toe een fitte op zijn kust te mogen hebben. Dergelijke privilegiën hadden ook Nederlandsche steden, o. a. Kampen. Van die Kamper fitte weten wij, dat er naar eigen stadrecht recht werd gesproken door den voogd, die aan het hoofd der vestiging stond. Deze voogd rechtte over allen, die op de fitte woonden, burgers en gasten, en over alle misdrijven en geschillen; hij oefende dus crimineel en civiel recht uit. Hij had verder het toezicht op de gebouwen; hij was strandvonder; hij regelde de nalatenschappen. Naast hem zetelden bijzitters, met schepenen te vergelijken. Op de Kamper fitte was ook een kapel, waaraan ook een priester was verbonden [1].

[1] Charters en bescheiden over de betrekking der Overijsselsche steden, bijzonder van Kampen, op het Noorden van Europa, 1251—1398. Uitg. d. d. Vereen. t. beoef. v. Overijss. Regt en Gesch. (Dev. 1861); daarnaar Nanninga Uitterdijk, Bijdr. t. d. gesch. v. Overijssel, XI, blz. 289 vlg. Over de betrekkingen der Geldersche steden tot de Hanze, van Schevichaven, Gelre, Bijdr. en Med., XIII, blz. 1 vlg.

Inderdaad dreef Kampen reeds in de dertiende eeuw een gewichtigen handel op het Noorden. In 1251 verkrijgen de Zuiderzee-steden allerlei voorrechten bij het bezoeken der markten te Skanör. In den loop dezer eeuw vinden wij dan vooral Kampen steeds genoemd; stellig is deze stad een der eerste geweest, die op groote schaal visscherij en handel dreef op de Schonensche kusten. In 1293 sloot zij een verbond met de Wendische steden tegen koning Erik van Noorwegen, die haar rechten aanrandde; het volgende jaar kwam te Tonsberg de vrede tot stand. Om van de vele andere brieven niet te spreken, in 1307 bevestigde koning Erik van Denemarken alle privilegiën, welke zijn voorvaderen aan die van Kampen hadden geschonken, in het bijzonder die aangaande de fitte, waarvoor een plaats werd aangewezen bij het kasteel. Ook de opvolgende koningen bevestigden telkens deze privilegiën; zelfs toen koning Magnus van Zweden en Noorwegen bij zijn kroning in 1336 alle privilegiën herriep, maakte hij een uitzondering voor de Kampensche fitte te Skanör. Vreedzaam was het leven der Kamper burgers daar stellig niet; het waren blijkbaar ruwe klanten, deze kooplieden en visschers; herhaaldelijk is sprake van gevechten en mishandelingen, plundering, zelfs van moord en doodslag. Maar zoo was de maatschappij dier dagen; zoodra de burger buiten den veiligen muur van zijn stad kwam, was hij blootgesteld aan allerlei geweld en spaarde dus zijnerzijds het geweld ook niet.

Omstreeks het midden der veertiende eeuw kregen Kampen en in het algemeen de oude handelssteden aan Zuiderzee en IJsel een zwaren concurrent in het juist toen meer en meer opkomende Amsterdam. Op nog niet geheel verklaarde wijze heeft Amsterdam zich in den loop der veertiende eeuw tot een handelsstad van beteekenis weten te ontwikkelen. Stellig moet hier verband worden gelegd met den alouden Frieschen handel; Amsterdam, op ouden Frieschen bodem gelegen, kan eenigermate als de concentratie, de cristallisatie van den ouden Frieschen plattelandshandel worden beschouwd. Toch blijft nog veel onverklaard, wanneer wij bedenken, dat Amsterdam niet lag aan een groote rivier en geen achterland van beteekenis had; aan zee lag het evenmin; zelfs was de Zuiderzee naar dezen kant vrij slecht bevaarbaar; de haven was evenmin voortreffelijk, hoewel zij natuurlijke voordeelen van diepte en strooming had. Maar hoe dat zij, in den loop van de eerste helft der veertiende eeuw komt Amsterdam op. En al dadelijk komt het in conflict met een der IJselsteden, Deventer; kort na 1330 ontstaat een formeele oorlog tusschen beide steden over den Kotertol, die door Deventer te Katerveer werd geheven; eerst in 1347 werd de vrede gesloten, waarbij de Amsterdamsche kooplieden hun boter, kaas en

Afb. N°. 91. Steenen gothische preekstoel in de St. Nicolaaskerk te Kampen.
Naar eene photographie.

hout tolvrij mochten vervoeren, maar voor de overige waren tol schuldig bleven [1]).

Maar van veel grooter beteekenis was Amsterdam's groei in zijn handel op het Noorden; want deze handel, de „Oosterse negotie", is de grondslag van Amsterdam's wereldhandel geworden. Hoe deze is opgekomen, is niet in bijzonderheden bekend; maar vrij onverwacht zien wij Amsterdam gewikkeld in de groote conflicten om de heerschappij in de Oostzee, het beste bewijs, dat het daar groote handelsbelangen had.

Deze strijd ontstond, toen Waldemar IV van Denemarken sedert 1340 zijn macht steeds uitzette en de Oostzee tot een Deensch water dreigde te maken. Hoe groot het gevaar was, bleek in 1361, toen Waldemar Gothland en Wisby veroverde en zoo midden in de Oostzee een sterken post had bezet. De Duitsche steden kwamen in verzet, maar leden de nederlaag; zij moesten in September 1363 een nadeeligen vrede sluiten. Maar daarin kon vooral Lübeck op den duur niet berusten; daarom riepen de Wendische steden een groote vergadering van afgevaardigden van alle steden, die belang bij den Oostzee-handel hadden, tegen St. Martinus 1367 te Keulen bijeen. Daar verschenen dan de raadszendboden van de meeste Noord-Duitsche steden, ook uit het verre Pruisen; daar kwamen ook gezanten van Kampen en de andere Zuiderzee- en IJselsteden; daar verschenen ook afgevaardigden uit Holland, van Amsterdam en Den Briel. Op deze groote vergadering nu werd den 19den November 1367 de beroemde Keulsche confederatie tegen Koning Waldemar gesloten.

Deze confederatie besloot een vloot van 41 schepen uit te rusten. Wij kunnen uit de contingenten de verhoudingen eenigszins leeren kennen: de Wendische steden moesten dertig schepen leveren, de Pruisische vijf, Kampen drie, de andere Zuiderzeesteden één, eindelijk de Hollandsche en Zeeuwsche steden twee; een daarvan was „de vredecogghe van Amsterdamme"; iedere kogge werd bemand met honderd gewapende mannen. Deze voor dien tijd groote zeemacht heeft een groote overwinning behaald; in 1368 nam zij Kopenhagen in; de macht van Waldemar was gebroken. De vrede van Stralsund, den 24sten Mei 1370 gesloten, was een der grootste triomfen der verbonden steden; alle oude privilegiën werden door den Koning bevestigd; hij moest bovendien de Sont voor minstens vijftien jaar in de handen der steden stellen, die deze straat met kasteelen zouden bewaken; Denemarken kwam onder toezicht, haast onder curateele der steden. Zeven-en-dertig steden bezegelden dezen

[1]) Daarover mijn Opkomst en bloei van Amsterdam, blz. 21 vlg. en de daar aangehaalde bronnen.

Afb. N⁰. 92. Oude gevels met houten onderpuien te Dordrecht.
Naar eene teekening van J. Rutten, in de collectie van Mr. S. van Gijn.

glorieusen vrede; daaronder „in der Zuderzee Campen, Deventer, Utrecht, Zwolle, Haselet, Groninghe, Cirxzee, Brele, Middelborch, Arremude, Herderwijk, Zutphen, Elborgh, Stovern, Dordrecht, Amsterdamme". Het accentueert de beteekenis van Kampen, dat een exemplaar van het tractaat in het stadsarchief aldaar werd gedeponeerd.

Maar Amsterdam had de leiding der Hollandsche en Zeeuwsche steden en vertegenwoordigde deze ook op het vredescongres. Het zag daar ook zijn privilegiën bevestigd, ook de onlangs van Zweden verworvene. Koning Albrecht van Zweden, de bondgenoot der steden, had de gelegenheid schoon gezien om zijn rijk met Schonen te vergrooten. Om dat gemakkelijk te maken schonk hij links en rechts privilegiën; onder de bevoorrechten behoorde ook Amsterdam. Twee handvesten verkreeg de stad in 1368; bij de eene schonk Albrecht aan Amsterdam een fitte op Skanör, met gelijke rechten als die van Kampen; bij de tweede verleende hij aan schepenen, raden, burgers en de gansche gemeente van Amsterdam, Enkhuizen en Wieringen de vrijheden, die ook de andere steden hebben verkregen, o. a. vrije handel op Denemarken en Schonen en allerlei rechten op de fitte. Voor Amsterdam was dat een zaak van gewicht, vooral wanneer men bedenkt, dat Amsterdam behalve Brielle de eenige Hollandsche of Zeeuwsche stad was, die een fitte op Skanör bezat; Enkhuizen en Wieringen hadden er geen, maar deelden in die van Amsterdam. De voogd van die fitte werd benoemd door den graaf, die ook schout en schepenen van Amsterdam benoemde; maar bij privilege van 1392 schonk graaf Albrecht aan Amsterdam het recht zelf den voogd te benoemen.

Waldemar heeft zich van de geleden verliezen niet meer weten te herstellen. Hij is in 1375 gestorven en opgevolgd door Olaf IV, den zoon zijner dochter Margareta en van Hakon VIII van Noorwegen. Na Olaf's vroegen dood in 1387 volgde zijn moeder hem zoowel in Denemarken als in Noorwegen op; zij wist bovendien ook Zweden te veroveren; de beroemde Unie van Kalmar van 1397 was er het gevolg van. De Hanze kwam door deze sterke Oostzeemacht in een moeilijke positie; een zoo uitgebreide Deensche macht was voor haar een groot gevaar.

Afb. N°. 93.
Zegel van Margareta van Denemarken.

Van deze situatie in de Oostzee heeft nu Amsterdam partij getrokken. Zijn handel breidde zich steeds uit. Visch, hout en vooral graan haalden de kooplieden uit de Oostzee. Deze handelsartikelen brachten zij in het Westen, in de eerste plaats naar Holland zelf, dan naar Brugge, eindelijk naar Engeland, Frankrijk, zelfs naar Spanje en Portugal. Door

de voortdurende uitbreiding van dien handel kon een conflict met de Hanze, vooral met Lübeck, niet uitblijven. Dit conflict openbaarde zich reeds in het laatst der veertiende eeuw, als de vitaliebroeders de zee overal onveilig maken. Dan wil Amsterdam met kracht ingrijpen, maar dan aarzelt Lübeck, omdat het den gang van zaken in het Noorden wil afwachten. In 1394 worden de meeste steden het eens om „de see te bevreden vor den seeroveren". Een sterke vloot wordt uitgerust, waarin ook de Nederlandsche steden hun contingent leveren: Amsterdam en Dordrecht zullen één kogge uitrusten, Deventer, Zutphen, Harderwijk, Elburg, Staveren en Hindeloopen samen een andere; beide worden in Amsterdam gebouwd. Maar van deze uitrusting is niets gekomen; de eenheid ontbrak; de Pruisische steden weigerden samen te werken met de Wendische en juist dat stelden de Nederlandsche als voorwaarde. De koggen werden verkocht; „de soeldeners, die up dat vredeschip varen soelden", werden afgedankt.

Hierin lag reeds een kiem van strijd tusschen de Hanze of liever de Wendische steden en die van Holland en Zeeland. De Hollanders en Zeeuwen werden gevreesde mededingers van de Wendische steden, van Lübeck vooral; geen wonder, dat Lübeck reeds in de veertiende eeuw op Hanzedagen verklaarde, dat de Oostzee voor de Hollanders moest gesloten worden. En dat terwijl de Hollanders steeds verder de Oostzee tot in haar uiterste hoeken binnendrongen en overal de Hanzeaten uit de havens voeren. Want ook hier won de moderne koopman, die nieuwe hulpmiddelen te baat neemt en overal nieuwe banen zoekt, het van den ouderwetschen handelaar, die naar oude traditie en voorschrift alleen de oude wegen bevaart en weinig vatbaar is voor de eischen van den nieuwen tijd. Want de Hanze, die eens modern was geweest en vol zelfvertrouwen haar weg was gegaan in spijt van alle overgeleverde vormen en bestaande machten, werd in den loop der vijftiende eeuw conservatief, vasthoudend aan alle oude routine, gewoon geworden vormen, gesloten overeenkomsten; zij verzette de bakens niet, zoodra het getij verloopen was. Herhaaldelijk werden b.v. nog statuten vastgesteld, waarbij alle handel werd verboden met steden, die niet tot de Hanze behoorden. Zoo was het besloten in 1418 op den Hanzedag; zoo was het in 1434, 1441 en 1447 nogmaals afgekondigd; de herhaling bewijst de machteloosheid van het verbod. Het is de bekrompen politiek van een wel laat-middeleeuwsch, maar toch nog altijd middeleeuwsch lichaam als de Hanze. Zij leefde en bestond evenals alle middeleeuwsche organismen alleen bij privilege. Bovendien kon een stedenconfederatie, slap als de Hanze, de economische belangen der steden niet meer naar behooren verdedigen, zoodra zij een sterke moderne vorstenmacht tegenover zich vond. Want

deze was bestemd boven de middeleeuwsche bevoorrechte groepen de belangen, ook de economische belangen van het geheel te behartigen; zij kon dat ook beter, omdat zij machtiger was dan een enkele stad, machtiger ook dan een bond van steden. Nergens blijkt dat duidelijker dan juist in de Nederlanden. De IJselsteden waren oorspronkelijk politiek en economisch machtiger dan de Hollandsche. Maar achter Kampen e. a. staat geen sterker staatsgezag dan het oude, afgeleefde van den bisschop van Utrecht; zij kunnen den wedstrijd dan ook niet uithouden tegen Amsterdam en de Hollandsche steden, die door een krachtig vorstengezag gesteund, daardoor alle Noord-Nederlandsche steden konden overwinnen. Ook de Hanze zou de kracht van het moderne vorstengezag der Bourgondiërs ondervinden.

Afb. N°. 94. Philips van Bourgondië.
Geteekend portret in het bezit van wijlen den heer Galichon te Parijs.

Toen Philips van Bourgondië in 1428 de regeering over Holland en Zeeland aanvaardde, was de verhouding tot de Hanze reeds zeer gespannen; het bovengenoemde statuut verbood andere goederen door de Sont of de Belten te voeren dan die gekocht waren in een Hanzestad, op straffe van inbeslagneming der lading. Dat besluit, een soort acte van navigatie der vijftiende eeuw, was rechtstreeks tegen Holland en Zeeland gericht, vooral tegen Amsterdam. Maar Amsterdam wilde en kon zijn handel op de Oostzee niet opgeven en sloot zich hij den vijand van de Hanze, bij Denemarken aan. Zonder bezwaar was dat niet; immers juist in 1429 was Koning Erik begonnen den Sonttol te heffen, waarvan vooral de Hollanders de eeuwen door zulk een overlast hebben ondervonden. Maar Erik was tevens een gewenscht bondgenoot tegen de Hanze.

Philips van Bourgondië heeft zijn steden in dezen strijd met kracht gesteund. Die steden waren grootendeels Kabeljauwsch en dus het nieuwe vorstenhuis van harte toegedaan. Maar er was nog iets anders: de belangen der nieuwe regeering en die der steden liepen geheel samen. De steden waren vooral in de vijftiende eeuw meer en meer de centra geworden van een steeds in omvang en invloed groeiend geldkapitaal, dat aan den eenen kant voor de regeering een machtige steun was, aan den anderen de bescherming van diezelfde regeering noodig had. De adel had zijn economische beteekenis en daarmede ook zijn politieken invloed grootendeels ingeboet; de vorst had de edelen alleen nog voor decoratie noodig. Integendeel ontstond een volkomen natuurlijk verbond van vorst en steden, dat beiden is ten goede gekomen, de steden al dadelijk in den strijd met de Hanze. Deze oorlog is in 1438 uitgebroken en kenmerkt zich minder door groote zeeslagen dan door kaperijen zonder weerga; het is de tijd, waarin de Hollandsche schepen varen met den bezem in den mast.

De overwinning werd Holland zeer moeilijk gemaakt door den strijd in Denemarken. Juist in 1438 werd Erik met behulp van de Hanze afgezet; de nieuwe Koning, Christoffel III, was natuurlijk de vriend der Wendische steden; daarentegen verbond Philips zich met den verdreven Erik. In verband daarmede is in 1440 een Amsterdamsche vloot naar de Sont gezonden om de vlag te planten op de Deensche koningssloten. Maar deze expeditie verliep geheel anders dan was verwacht. De zaak van Erik bleek verloren; daarentegen begreep Christoffel, dat een verbond met Holland tegen de Hanze voor hem profijtelijker zou zijn dan omgekeerd; Lübeck bleef alleen staan. Zoo kwam de vrede al spoedig tot stand. Te Kopenhagen werd den 23sten Augustus 1441 een drievoudig tractaat gesloten van Denemarken, Sleeswijk-Holstein en de Wendische steden met Holland en Zeeland. Van vrede had Lübeck niet willen hooren; het had alleen toegestemd in een tienjarig bestand; intusschen is dit bestand in den loop der vijftiende eeuw herhaaldelijk verlengd en zoo eindelijk definitief geworden [1]).

Het einde van dezen strijd om de Oostzee was een volledige overwinning der Hollanders. Amsterdam vooral zette zijn handel op het Oosten steeds uit. Philips van Bourgondië erkende in een privilege van 1452, dat Amsterdam de grootste koopstad van Holland was; met evenveel recht was het die van geheel Noord-Nederland. Een treffend getuigenis daarvan is wel dit, dat Utrecht nog in 1437 zijn graan te Kampen koopt, maar in 1491 te Amsterdam [2]). Niet alleen kunnen

---

[1]) T. a. p., blz. 23 vlg.

[2]) T. a. p., blz. 44.

de steden de concurrentie met Amsterdam niet volhouden, maar het platteland van Noord-Holland is geheel aan de stad onderworpen; de West-Friezen zijn in loondienst getreden van de Amsterdamsche kooplieden. Geen wonder, dat Amsterdam bloeit, dat Guicciardini wel vijfhonderd schepen te gelijk in de haven ziet liggen, dat groote vloten van twee- of driehonderd schepen daar uit het Oosten aankomen, waarvan de lading onmiddellijk is verkocht, dat deze burgerij zich sterk voelt in haar steeds gedijende kracht. Van dat sterke zelfbewustzijn vinden wij in den tijd van Karel V veelvuldig de sporen. Wanneer de Keizer zijn uit Denemarken verdreven schoonbroeder Christiaan II wil ondersteunen, protesteert Amsterdam met de Hollandsche steden tegen zulk een miskenning van de waarachtige belangen van Holland. Immers de nieuwe Koning van Denemarken, Frederik I, had den 25sten Januari 1524 aan de Nederlanders dit privilege gegeven: „Opdat de vreemde kooplieden mijne landen weer bezoeken mogen, waarin zij ten vorigen jare zijn verhinderd geweest, en opdat mijne onderdanen weer lakens, hop, zout, wijn en andere waren, die zij begeeren, tot een redelijken prijs mogen koopen, zoo vergun ik alle schippers en kooplieden uit Holland, Brabant, Zeeland en Vlaanderen vrij en veilig alle landen, stroomen en havens van Denemarken en Noorwegen te bezoeken om handel te drijven, mits zij de tollen betalen naar ouder gewoonte. Echter onder deze voorwaarde: de steden van Holland, Brabant, Zeeland en Vlaanderen mogen niets doen of ondernemen ten nadeele van mijne rijken of tot hulp en bijstand van mijn vijanden".

Juist die voorwaarde is niet vervuld. Christiaan II werd door den Keizer ondersteund en bracht dus in den letterlijken zin Holland in last. Hij zelf kwam met zijn troepen in Holland „mangeans à discrétion, branscatant et detruisant le pays ou il passe". Geen wonder dat alles werd aangewend „omme den coninck van Denemarcken uyt Hollant te gecrijgen". Dat is inderdaad gelukt. Christiaan is in 1531 naar het Noorden getogen, maar werd verslagen en gevangen genomen. Dit gevaar was dus geweken; maar intusschen waren herhaaldelijk Hollandsche schepen in de Sont aangehouden en buitgemaakt. En zelfs nadat Denemarken met Lübeck in oorlog was geraakt, hield dat niet op. De regelmatige verhoudingen werden eerst hersteld, nadat Koning Christiaan III met den Keizer in 1544 den vrede van Spiers had gesloten; daarbij was ook de kwestie van den Sonttol geregeld [1]).

Het was niet de eenige keer, dat Karel V in conflict kwam met de economische belangen der Hollandsche steden. De levensbehoefte van den

[1]) Zeer uitvoerig daarover Ter Gouw, V, passim

Hollandschen handel, die vooral transitohandel was, was boven alles vrijheid, ook vrijheid van zware in- en uitgaande rechten. Aan die levens-

Afb. N°. 95. Karel V. Naar een prent van Bartel Beham.

voorwaarde vergreep Karel V zich in 1540, toen hij den graanuitvoer verbood, tenzij een hoog uitgaand recht, het congiégeld, werd betaald. Om de heffing van zulk een recht te beletten, zetten de Hollandsche

steden en hun vertegenwoordigers, de Staten, zich schrap tegen de regeering. Zij brachten hun bezwaren en hun privilegiën op dit stuk voor den Grooten Raad van Mechelen; daar betoogden zij, dat vrijheid van handel was „t interest particulier van die van Hollant", en vooral „de commoditeyt van eenen particuliere stede te weten Amsterdam". Voor de krachtige argumenten van de Hollandsche steden heeft de Keizer moeten bukken; de Groote Raad gaf een „sententie triumphatoir"; de Keizer gaf het congiégeld prijs; de handel werd weer vrij [1].

Die handel der Noord-Nederlandsche steden was in hoofdzaak transitohandel; de Nederlanden waren het groote wisselkantoor van producten tusschen Noord en Zuid, Oost en West. Daarmede is niet gezegd, dat die handel niet ook werd gevoed door een gewichtige nijverheid; het tegendeel is waar. Daarbij moet men evenwel verschillende perioden onderscheiden; een oudere, waarin de industrie nog alleen voor eigen plaats en omgeving produceerde en ook nog in primitieve vormen was georganiseerd; daarna een jonger tijdvak, waarin voor de toenmalige wereldmarkt werd gewerkt en moderne productievormen zich overal vastzetten.

Wie van de middeleeuwsche nijverheid spreekt, moet beginnen met de gildenorganisatie te schetsen. De oudste gilden zijn de kooplieden-gilden, die in vele Nederlandsche steden hebben bestaan, maar die b.v. te Utrecht in den loop der dertiende eeuw zijn verdwenen [2]. Daarvoor komen in de plaats de handwerksgilden, die geheel buiten den groothandel staan, maar volledig het gebied van de industrie en den kleinhandel bestrijken. Beiden hangen trouwens nauw samen: wie een bepaald voorwerp maakte of bereidde, had ook het recht het te verkoopen; de leerlooier mag zelf zijn leer, de schoenmaker zelf zijn schoenen verkoopen. Alleen voor eigen gebruik stond het ieder vrij te vervaardigen wat hij wilde; een ieder mocht zijn eigen brood bakken, maar verkoopen mocht het alleen de bakker. Uitzonderingen op den genoemden regel komen voor: te Utrecht mogen de brouwers niet tappen, de drapeniers geen laken verkoopen; het eerste stond aan de tappers, het laatste aan de wantsnijders [3].

---

[1] Vgl. mijn Opkomst en bloei van Amsterdam, blz. 42 vlg.

[2] Vgl. boven, blz. 159.

[3] Vgl. over de gilden in het algemeen: Brouwer Ancher, De gilden (Amst. 1895) en de daar aangehaalde litteratuur. Over de Utrechtsche gilden de groote uitgave van Joosting en Overvoorde (Werken der Vereen. tot uitg. v. d. bronnen v. h. oude vad. recht, Eerste Reeks, XIX), daarnaar Muller, Schetsen uit de Middeleeuwen, blz. 109 vlg. Over de Groningsche gilden Feith, De gildis Groninganis (Gron. 1838),

Afb. N°. 96. Toren van het Stadhuis te Utrecht.
Teekening. Stadsarchief Utrecht.

Het gild heeft drieërlei karakter. Vooreerst is het een bedrijfsvereeniging, ten andere is het een godsdienstige en kerkelijke broederschap, eindelijk is het soms, b.v. te Utrecht en te Groningen een politiek college. Het ontleende zijn publieke bevoegdheid altijd aan het publiek gezag; de raad stelde het in, maar hief het zoo noodig ook op. Wanneer b.v. in Utrecht het vleeschhouwersgild al te oproerig blijkt en zelfs gevaarlijk gaat worden, wordt het in 1433 bij raadsbesluit ontbonden; de openkomende plaats wordt dan ingenomen door de brouwers, die tot dien tijd verspreid waren over verschillende gilden, hoewel zij samen een ambacht vormden. Immers een ambacht is altijd te onderscheiden van een gild.

Ieder gild toch heeft gildedwang, de bevoegdheid om alleen en uitsluitend een bepaald bedrijf uit te oefenen, aan anderen dan gildebroeders de uitoefening van dat bedrijf te beletten en dat verbod door strafbepalingen te handhaven. Zulk een gildedwang bezaten de ambachten niet, zoo de Utrechtsche brouwers niet, voordat zij in 1433 tot een gild werden vereenigd. Het gevolg van den gildedwang moest wel zijn, dat de grenzen der gilden onderling scherp werden geformuleerd. Uit den aard der zaak gaf zulk een formuleering in de praktijk allerlei bezwaar, vooral omdat de industrie veel minder gespecialiseerd was dan in den modernen tijd. Te Utrecht b.v. is van 1511

over de Amsterdamsche, Ter Gouw, passim, over de Leidsche, Blok, Geschiedenis van een Holl. stad, I, blz. 175 vlg. en Een Hollandsche stad tijdens de Bourg. Oost. heerschappij, blz. 303 vlg., over de Dordtsche, Overvoorde, Rekeningen van de gilden van Dordrecht, (Werken Hist. Gen., Derde Serie, VI), en verder in het algemeen de oudere en nieuwere stedebeschrijvingen.

tot 1548 een heroische strijd gevoerd over de vraag, hoever de huisnaaisters, die tot het oude wantsnijdersgild [1]) behoorden, mochten gaan in het bewerken van de japonnen der huisvrouw; het snijdersgild verdacht haar van het snoode bedrijf van niet alleen kleederen te herstellen, maar ook nieuwe te maken. Zoo was er conflict tusschen de zadelaars, waartoe ook de beeldhouwers behoorden, en de steenbikkers over het houwen van steenen beelden; het werd beslist ten gunste der zadelaars. Er bestond dus wel broodnijd en afgunst, concurrentie als men wil, maar niet tusschen de mannen van hetzelfde bedrijf gelijk in den modernen tijd, maar tusschen de gilden onderling. Ten einde zulke zwarigheden te voorkomen, werden velen lid van meer dan één gild; dat werd ten slotte zeer gewoon, ook omdat het lidmaatschap van een tweede en volgend gild zeer weinig kostte en dus weinig bezwaar gaf.

Aan het hoofd van een gild staan in den regel twee, soms meer dekens, oldermans, vinders, hoofdlieden, overlieden of hoe dan ook geheeten. Zij hadden natuurlijk het algemeene bestuur van het gild. Behalve de overlieden waren er in vele steden ook nog proefmeesters voor de gildeproef, keurmeesters, die de boeten inden, enz. In Utrecht was de voornaamste ambtenaar de busmeester, die de contributiën inde van de broeders, die om allerlei redenen van de waken waren vrijgesteld; hij beheerde ook de eigendommen van het gild, bewaarde de banier, het lijkkleed, de geldkist, de stembus, de gildepenningen, de fakkels, de bedden voor de wakers; eindelijk was hij de verzorger van het gildearchief, de charters, de rollen, de gildeboeken, de rekeningboeken, eindelijk de bewaarder van het zegel van het gild.

Een ieder, die het gildebedrijf uitoefende, kon na gildeproef als broeder worden aangenomen. Hij moest bovendien entreegeld betalen, afwisselend naarmate men het volle bedrijf uitoefende of niet. De weduwe van een gestorven gildebroeder kon voor half geld het lidmaatschap voortzetten; de oudste zoon kon binnen het jaar na den dood zijns vaders het gild winnen, verheergewaden, gelijk men zeide met een term, aan het ridderwezen ontleend. Jongere zoons betaalden evenals bastaarden iets meer. De knechts waren de zoogenaamde „aanworpen" van het gild; hielden zij eigen vuur en licht, dan konden zij ook zelf in het gild als broeder worden opgenomen.

In alle gildekeuren zijn tal van bepalingen opgenomen over de verhouding der gildebroeders tot hun knechts, hun gezellen. Een vast arbeidscontract werd zoo goed als altijd gesloten en dat wel naar de bepalingen en onder toezicht van het gild. In het algemeen hebben in deze contracten

[1]) Oude kleermakers en kleerkoopers.

meester en gezel gelijke rechten tegenover elkander, zoo bij opzegging of andere beëindiging van het contract. In het algemeen moeten ook meester en gezel beide hun plicht tegenover elkander doen; de meester moet den knecht werk geven; de knecht moet het opgedragen werk naar den eisch verrichten; ook moet hij geregeld op het werk komen. Een knecht mag niet zonder geldige reden worden ontslagen; geschiedt dat toch, dan kan den meester zelf het werk worden verboden. Wel wordt in zulk een geval de meester op zijn woord geloofd, maar den knecht is het toegestaan op den eed van den meester het tegenbewijs te geven. Een gezel mag niet bij een anderen meester gaan werken, als hij niet in vrede en vriendschap van zijn vorigen patroon is gescheiden; ook mag niemand hem dan in dienst nemen. Een knecht, die zijn meester op onbehoorlijke wijze verlaat, verbeurt bovendien boete ten bate van het gild. Indien het blijkt, dat een knecht zelf nog een gezel in dienst neemt en dus als meester optreedt, moeten beide boete betalen; aan beide wordt het werken gedurende een maand verboden. In het algemeen heerscht dus gelijk recht voor meester en gezel, al is in de praktijk ook stellig dikwijls de meester de sterkere geweest.

Afb. N°. 97.
Poort van het huis Soudenbalch. Donkerstraat Utrecht.
Teekening. Stadsarchief Utrecht.

Ieder gild kent dus, gelijk blijkt, behalve de volberechtigde gildebroeders, de meesters, ook nog de knechts, de gezellen. Bovendien had ieder gild zijn leerkinderen. Ieder gezel moest minstens twee jaren bij een bevoegden meester het ambacht hebben geleerd; voor enkele beroepen was de leertijd korter, b.v. één jaar; voor sommige vakken, waarvoor bijzondere bekwaamheid en ervaring noodig werd geacht, b.v. voor de barbiers, de

Afb. N⁰. 98. Keuken van het Weeshuis

r e c h t. Naar een teekening van Bosboom.

chirurgen der middeleeuwen, was de leertijd zelfs drie jaren. De leerling ontving geen loon, maar betaalde integendeel leergeld, behalve natuurlijk indien de zoon bij zijn eigen vader in de leer was. Er werd dus werkelijk les gegeven in het ambacht, niet alleen gewerkt ten profijte van den patroon. De leerjongen lag bij den meester in den kost; liep hij weg, dan mocht niemand hem aannemen en was dus zijn toekomst bedorven, zijn carrière gebroken; scheidde hij in der minne van zijn meester, dan was hij toch verplicht het volle leergeld te betalen. De leerling was dus geheel in de macht van zijn meester. Wel komen daarnaast vrije leerjongens voor, de zoogenaamde ambachtskinderen, die soms op schaamtelooze wijze door de meesters werden geëxploiteerd, voor wie zij werkten zonder den kost. Geen wonder, dat deze ongelukkige jongens veelal bedelaars en leegloopers werden; uit hen recruteerde zich het proletariaat der middeleeuwsche steden. Om dat euvel te bestrijden werden zelfs hier en daar afzonderlijke weeshuizen opgericht; zoo had Utrecht zijn ambachtskinderenhuis.

Door het volbrengen van den leertijd had de leerling het recht verkregen om gezel te worden; hij ontving dan den zoogenaamden leerbrief. Ieder meester was verplicht van den knecht, dien hij aannam, den leerbrief te vorderen; anders moest de gezel nog eerst als leerling werken. Vreemdelingen werden alleen bij uitzondering toegelaten, reizende gezellen zooveel mogelijk geweerd. Eerst in de zestiende eeuw laten onze gilden gezellen met een leerbrief van buiten toe. Voor het overige was de leerbrief geen examenbul, maar een testimonium, dat alleen den welvolbrachten leertijd constateerde. Vandaar dan ook, dat geen gezel zich als meester mocht vestigen zonder eerst de gildeproef te hebben afgelegd. Ieder gild had natuurlijk een proef naar den aard van het bedrijf, kleedingstukken, meubelen, enz. enz. De proef werd zeer ernstig genomen; gelijk bij andere examina komen ook hier afwijzingen wegens onvoldoende bekwaamheid en geoefendheid voor; eerst na een jaar mocht men de proef herhalen. Zelfs de barbiers moesten proefstukken leveren; werden zij daarbij als chirurg afgewezen, dan konden zij toch als barbier en kapper optreden; wij hebben stellig reden de arme patienten te beklagen.

Zoo is de toestand tot de opheffing der gilden bij de staatsregeling van 1798 gebleven. Toevallig kennen wij een aantal leer- en arbeidscontracten uit Den Haag van de zeventiende eeuw [1]). Daar vinden wij de bovengeschetste verhoudingen geheel op dezelfde wijze terug. Een „Italiaens borduerwercker" verbindt zich voor een jaar in dienst van een

[1]) Door mij bewerkt en uitgegeven in Die Haghe, Bijdr. en Med. 1908, blz. 1 vlg., 1909, blz. 1 vlg., 1910, blz. 1 vlg.

patroon; hij zal daarvoor genieten 400 gulden met „de vrije cost van spijs ende dranck, mitsgaders logijs 't sijnen huijse"; een „france cramer" neemt voor vier jaar op soortgelijke conditiën een jongen man aan om hem „in sijne winckelhuysinge ende overal daer het hem aengeweesen sal worden, getrouwelijcken te dienen." Maar veel talrijker dan de dienstovereenkomsten zijn de leercontracten. De schilder Adriaen Bosch neemt voor drie jaar een leerling aan en belooft hem „in alles naar behooren ende zooveel hem mogelick sal zijn te instrueren ende de conste te leeren"; de leerling daarentegen zal leergeld betalen en zijn meester „met alle getrouwicheyt ende met behoorlicke naersticheit dienen ende doen, hetgene hij sal connen ende van hem gerequireert sal werden." De leerling krijgt volgens alle contracten „cost, dranck, wassen, wringen ende slapen" voor rekening van den meester; daarentegen moet de leerling veelal voor kleeren zorgen, soms ook voor een bed. In één geval krijgt de leerling van zijn meester „cragen ende neusdoecken, als zijne cragen ende neusdoecken, dien hij jegenwoordich heeft, versleten soude mogen zijn"; maar omgekeerd moet de jongen medebrengen „clederen, kousen, schoenen ende hemden ende voorts 't ghene 't sijnen lijve hoort, naer behooren." Meer dan eens wordt geen leergeld betaald; ook wordt het naarmate de leerjongen ouder wordt en dus meerdere diensten kan praesteeren, dikwijls van jaar op jaar verminderd. Een enkele maal wordt zelfs loon bedongen, zelfs eens „een eerlijck accoutrement van hooffde te voete, cousen, cousebanden, met twee nijeuwe hembden neffens twee cragen ofte rabatten, daerenboven een nijeuwen mantel naer sijnen staet." Een weggeloopen leerling verbeurt alle rechten; zelfs kan hij met den sterken arm worden teruggevoerd. Daarentegen moet de patroon goed voor zijn leerling zorgen; hij moet zelfs toezien, dat hij behoorlijk voor den dag komt, „zulcx hij nu uytgeset wert, sonder hem slordich ofte bescheurt te laten gaen"; ook zal hij een mantel krijgen „omme Sondaechs mede in de kerck te gaen." Ook voor de ontwikkeling en de moraliteit van den leerling wordt soms gezorgd; een contract bedingt, dat de meester den jongen „2 mael daechs (sijnde 's middaech ende 's avonts) sal laten ter schole gaen"; in een ander wordt voorgeschreven: „hij (de leerknaap) sal oock niet mogen met de caert ofte dobbelsteenen speelen tot schaede, prejudicie off nadeel van sijn voorn. meester; als oock hem niet te begeven bij lichtvaerdige vrouwenpersoonen ofte eenige wijnherbergen ofte tappershuysen", waarom hij dan ook „sijn meesters huys bij dage ende bij nachte niet (sal) mogen uytblijven." Ook van leerbrieven vinden wij in de zeventiende eeuw voorbeelden: de meester erkent dan, dat de leerknecht „hem oock eerlicken gedraegen ende bij hem comparant heeft gecomporteert, gelijck een goet leerknecht schuldich ende gehouden is te doen", „versouckende mitsdien

aen allen ende eenen yegelicken, die desen getoont sal werden, den voorsseiden daer voor te kennen ende houden ende sulcx hem zoodanich hulp ende addres te doeme, als zij souden willen hem te geschieden."

Was de gildeproef eenmaal afgelegd en de gezel dus meester geworden, dan was hij nog geenszins van alle contrôle ontslagen. Voortdurend werd door het gild toezicht gehouden op het geleverde werk. Iedereen kon zich over door een gildebroeder geleverd slecht werk beklagen bij de overlieden. In de gildekeuren vinden wij allerlei straffen, meest geldboeten, vastgesteld tegen meesters, die aangenomen werk lieten liggen of te laat afleverden. Was een klant niet tevreden met het geleverde werk, dan werd de beslissing ingeroepen van twee deskundige gildebroeders, door de overlieden aan te wijzen; werd het dan ondeugdelijk bevonden, dan verbeurde de meester zijn loon en was bovendien boete schuldig. Datzelfde gold ook in den kleinhandel; over gekochte waren kon men klagen. Zoo waakte het gild voor de deugdelijkheid van geleverde goederen.

Ook voor den goeden naam der gildebroeders werd zorg gedragen. Een misdadiger, soms zelfs een aangeklaagde, werd als onwaardig uit het gild gestooten. Zware boeten werden bedreigd tegen allen, die in de werkplaatsen vochten, een ander beleedigden; openbare laster, zelfs vloeken werd bestraft. Ook de goede trouw werd steeds bevorderd. Een gildebroeder mocht geen werk verrichten voor een klant, die een medebroeder niet had betaald. Het gild was omgekeerd borg voor de schulden der broeders en executeerde deze eenvoudig, als zij niet behoorlijk aan hun verplichtingen voldeden. De concurrentie onder de broeders was natuurlijk niet verboden — dat zou bezwaarlijk zijn gegaan — maar geregeld. Deloyale concurrentie en dat wel in den zeer ruimen middeleeuwschen zin, werd streng geweerd. Men wilde alleen concurrentie onder gelijke voorwaarden; de kansen van allen moesten gelijk zijn. Daarom was ook het geheele bedrijf gereglementeerd en gecontroleerd. In het algemeen was het verboden elkander te benadeelen. Het elkander afhandig maken van een klant, zoolang deze nog aan het onderhandelen was met een anderen gildebroeder, was streng verboden. Op het onderhuren van huis en zaak van een medebroeder stond zelfs het verlies van het gild en daarmede van de mogelijkheid om het bedrijf voort te zetten. Natuurlijk was ook het onderhuren van knechts van een ander zware zonde; zelfs poging daartoe was strafbaar; onderhandsche contracten dienaangaande waren van rechtswege nietig; den knecht was het in zulk een geval verboden binnen het jaar te werken voor den meester, die hem had willen onderhuren.

Ten einde de bestaansvoorwaarden zoo gelijk mogelijk te maken,

hadden ook de gildebroeders het recht van medekoop. Wanneer een meester een goeden inslag deed, hadden al zijn collega's het recht daarvan naar verhouding te profiteeren en een aandeel in zulk een voordeeligen koop te vragen. Niet overal en bij alle gilden bestond dit echt middeleeuwsche recht in gelijke mate; bij sommige vond men het in het geheel niet en was dus de concurrentie ook vrijer. In de toepassing schijnt het recht ook vrij lastig, zoo niet onmogelijk; immers de gildebroeder, die een fortuinlijken inkoop deed, zal zich wel hebben gewacht dat onmiddellijk aan de groote klok te hangen. Maar aan den anderen kant moet men ook niet gering denken van de onderlinge contrôle, die de broeders op elkander en op elkanders bedrijf uitoefenden, een toezicht, dat zeer werd vergemakkelijkt door de omstandigheid, dat de vakgenooten in den regel bij elkander in dezelfde straat woonden en de huizen van voren geheel open waren. Nog altijd kennen onze steden hun bakker-, schipper-, volder-, wever-, smid-, zadel-, stoeldraaier- enz. straten en grachten.

Eveneens tegen de concurrentie gericht was het verbod om meer dan één toon[1]) (winkel of kraam) te hebben; te Utrecht mochten b.v. de slagers geen twee banken in de vleeschhal hebben. In het algemeen had een meester slechts één werkplaats; daarbuiten mochten zijn gezellen en leerjongens ook niet werken. Er waren te Utrecht enkele uitzonderingen: een smid mocht wel niet meer dan één toon hebben, maar in later tijd was het hem toch veroorloofd twee smidsen te gebruiken. Ook was het toegestaan naast den eigen winkel een tweeden toon in een der koophallen te bezitten. Dan bestonden allerlei bepalingen over het etaleeren van koopwaren voor de open ramen of aan de deur. Tegen geheime toonen werd natuurlijk zeer streng gewaakt. Zeer rigoureus was men bovendien tegen het venten; aan winkeliers, die een toon hadden, was het in het geheel niet geoorloofd.

Eveneens op dit terrein behooren de bepalingen tot beperking van het aantal knechts; de mogelijkheid, dat een meester de anderen overvleugelde door een groot aantal knechts in dienst te nemen, was geheel uitgesloten. Een voller mocht te Utrecht niet meer dan twee knechts bij iedere kuip hebben; een tapper was evenzoo beperkt tot twee knechts in zijn zaak; in den regel mocht de meester slechts één leerknaap laten werken; een linnenwever was beperkt tot drie weefgetouwen. Eindelijk was zelfs de productie beperkt: een tapper mag niet meer dan twee vaten wijn per dag aanslaan; prijzenswaardige zorg tegen al te overvloedig drankgebruik behoeft men daarachter niet te zoeken. Om dezelfde

[1]) Vgl. toonbank, tentoonstellen.

Afb. N⁰. 99. Gevel met houten onderpui te Dordrecht.
Uit de collectie van Mr. S. van Gijn, naar een teekening van J. Rutten.

reden was de werktijd beperkt; de concurrentie mocht niet met ongelijke middelen werken. Nooit mocht langer worden gewerkt dan bij contract bepaald was. De werktijd viel in het algemeen tusschen vier of vijf uur des ochtends en zeven of acht uur des avonds. Maar dat gold alleen voor den zomer; des winters werd later begonnen en vroeger geëindigd, ook in verband met het slechts spaarzaam toelaten van kunstlicht in de werkplaats; het altijd groote brandgevaar noopte steeds tot groote voorzichtigheid. Soms zag de bode van het gild er op toe, dat het licht tijdig werd gedoofd en het werk gestaakt. Uit een ander oogpunt was de Zondagsrust vrij algemeen voorgeschreven; evenzoo was het op heiligendagen verboden te werken. In den regel werd des Zaterdags en in het algemeen den dag vóór een feestdag na vier uur, soms zelfs na twaalf uur niet gewerkt. Maar dispensatiën van deze kerkelijke voorschriften komen ook veelvuldig voor; als het bedrijf zijn eischen stelde, was de Kerk niet moeilijk.

Het spreekt wel van zelf, dat buitenlieden zooveel mogelijk uit de stad werden geweerd. Het zou trouwens zeer eigenaardig zijn geweest, indien men vreemde kooplieden, die aan geen enkel voorschrift waren gebonden, gelijke rechten had gegeven als aan gildebroeders, die aan de dwingende gildekeuren waren onderworpen. Maar men kon aan den eenen kant de vreemdelingen niet geheel buitensluiten, omdat men ze noodig had; aan den anderen kant, omdat hun aanwezigheid een soort veiligheidsklep vormde op het soms al te gespannen maatschappelijk leven in de stad. Een uitzondering op alle gildekeuren vormde dan ook de weekmarkt. Daar mogen buitenlieden met kramen en tafels staan en hun waren te koop aanbieden; bij uitzondering is dat ook aan gildebroeders toegestaan. Maar ook hier zorgt de stad weer voor tempering der concurrentie; ieder bekleedt hier een even groote plaats en niemand mag meer dan één plaats bezetten; eerlijkheidshalve worden de plaatsen verloot. Op de jaarmarkt, de vrijmarkt is het voor ieder vrij te staan; gildebroeders en vreemdelingen mogen daar hun waren te koop aanbieden; maar ook hier geldt het beginsel van het gelijk recht voor allen. De jaarmarkt geeft ook aangename afwisseling in den wat eentonigen gang van het dagelijksch leven; daar amuseert men zich op allerlei wijzen, terwijl men zijn inkoopen doet.

Het maatschappelijk leven was inderdaad zoo streng gereglementeerd, dat eenige verademing wel eens behoefte was. Want niet alleen de gilden hadden hun keuren; ook de stadsregeering was in dat opzicht niet karig; wij zagen boven [1]), hoe de regeling van den accijns allerlei andere maat-

[1]) Vgl. boven, blz. 138 vlg.

regelen medebracht. Geen wonder ook, dat men zich niet steeds rustig onderwierp, maar vrij dikwijls in verzet kwam. De Utrechtsche burgerij althans was niet steeds gewillig. Bij de contrôle stuiten de regeering, de gildebesturen, de ambtenaren op zwarigheden, dikwijls op verzet. Soms

Afb. N°. 100. Kermisvreugde. Naar een schilderij van Breughel.

wordt een ordonnantie eenvoudig niet uitgevoerd, daar de gildebroeders „niet nuttelic noch orberlicken opter ordinancie werken en conden noch mochten." Vooral de brouwers, wier bedrijf scherp nagegaan werd, waren dikwijls in verzet. Reeds in 1404 wordt straf bedreigd tegen werkstaking; wie het waagt het werk neer te leggen, zal een jaar lang niet mogen brouwen. In 1454 wordt de brouwers bevolen steeds door te werken op dezelfde straf. In 1493 komt het tot een ernstig maatschappelijk conflict; wegens de bepalingen van de rijding [1]) breekt een algemeene werkstaking der brouwers uit; scherpe maatregelen worden daartegen door de regeering genomen, ook tegen de „vergaderinge der brouwers mit malcanderen". Het helpt niet; het komt tot formeel oproer; de brouwers dringen het stadhuis binnen; alleen met behulp der andere twintig gilden gelukt het de orde te herstellen en de brouwers tot onderwerping te

[1]) Vgl. boven, blz. 142.

dwingen. Twee jaar daarna blijkt het nog te gisten; dan wordt een beroep gedaan op het eigenbelang der goedgezinde brouwers; bij staking verkrijgt dan een niet-staker het recht om tweemaal zooveel te brouwen als gewoonlijk is geoorloofd. Ook in andere bedrijven komt meer dan eens verzet en staking voor, zoo bij de molenaars, de bakkers, de tappers, de vleeschhouwers, de wevers. De raad moet steeds scherpere bepalingen daartegen maken; reeds in 1395 wordt een permanent verbod om te staken tegen de wevers uitgevaardigd; allen, „die enych ledichganc maekeden, daer dat ambocht bi ledich laghe", werden voor een jaar uit de stad gebannen.

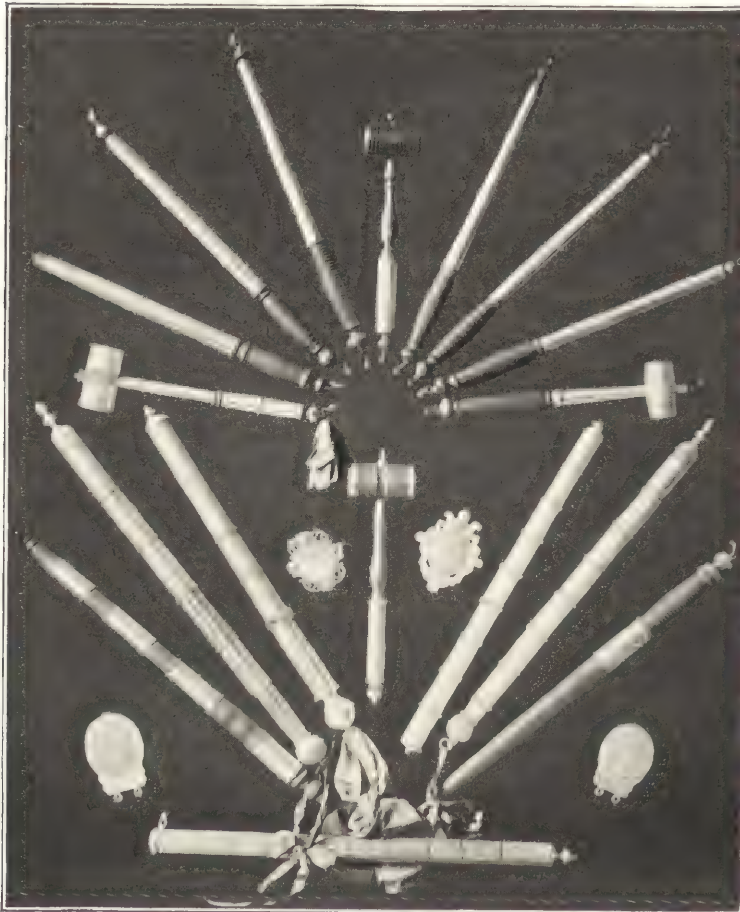
Wie hier staken, zijn niet in hoofdzaak de werklieden, maar de meesters, de patroons. Zij gevoelen zich voortdurend benauwd en bedreigd door de keuren, waardoor de regeering het geheele bedrijf aan banden legt en aan nauwgezette contrôle onderwerpt. Daarom komen zij in verzet en in dat verzet sleepen zij de werklieden, de gezellen mede. Maar van verzet der gezellen tegen de meesters is zeer weinig sprake; eigenlijk verschil van belangen was slechts in geringe mate aanwezig; de gezel van heden was veelal de meester van morgen; ook maatschappelijk bestond er tusschen meester en gezel weinig verschil. Althans in de meeste bedrijven, waar de huisindustrie was en bleef en waar dus de patriarchale verhoudingen zich konden handhaven. En in het grootbedrijf ondervonden, gelijk wij zullen zien, meesters en gezellen gelijkelijk den druk der aanzienlijke kooplieden, zoodat wij hier eerder samenwerking dan conflict vinden. Vandaar dan ook, dat afzonderlijke organisatiën der gezellen weinig voorkwamen, althans weinig maatschappelijke kracht hadden; in hoofdzaak waren zij ziekenfondsen, al hebben zij soms aan de patroons bepaalde looneischen gesteld. De klassieke stad der knechtsgilden is Groningen; het oudste knechtsgild vinden wij daar reeds in 1490 bij de bakkers; maar eerst later wordt de organisatie compleet en krijgen ook andere bedrijven hun knechtsgilden, zoo de kleermakers, de metselaars, de leerwerkers, de knoopenmakers, de wolkammers, de koperslagers, de hoedenmakers, de schoenmakers, de kistenmakers, de meubelmakers, de steenhouwers en de timmerlieden [1]). De organisatie der knechtsgilden was een kopie van die der meestergilden; ook zij hadden hun overlieden.

De gildenorganisatie omvat dus den kleinhandel en de industrie, beide in onze oude steden nauw verbonden. Bij de eenvormigheid, welke op maatschappelijk gebied valt te constateeren, vinden wij in het algemeen in onze steden dezelfde gilden; alleen waar de organisatie aan bepaalde omstandigheden was gebonden, vindt men afwijkingen. Zoo was het getal

---

[1]) Pringsheim, blz. 56 vlg.

der Utrechtsche gilden in verband met defensie en politiek eens vooral vastgesteld op een-en-twintig. Deze waren verdeeld in twaalf hoofd- en negen lage gilden; een zelfde onderscheiding werd gemaakt te Groningen, waar men twaalf raadsgilden, en te Dordrecht, waar men twaalf sleutelgilden of tresorieën had.

Afb. N°. 101. Gildestaven, hamers en schilden te Groningen. Groningsch Museum.

Verdeelt men de Utrechtsche gilden naar hun bedrijf, dan kunnen wij eerst onderscheiden de nijverheidsgilden. En deze splitsen zich weer naar hun vak [1]. Met houtbewerking houden zich bezig de bijlhouwers, waartoe de kistemakers, de meubelmakers, de timmerlieden, de rademakers, de kuipers, de stoeldraaiers, de schuitenmakers en zelfs de mandemakers behooren. Tot de bouwvakken rekenen wij natuurlijk het gilde der steenbikkers, waaronder in de eerste plaats de metselaars, maar vervolgens ook de steenhouwers, de lei- en tegeldekkers en zelfs de glazenmakers ressorteeren. Het gild, dat alle metaalbewerkers omvat, is dat der smeden, waartoe dus ook de goud- en zilversmeden worden gerekend. Kunstambachten worden in Utrecht niet in een afzonderlijk gild georganiseerd; de kunstenaars in engeren zin treffen wij aan onder de volgende groep, die der lederbereiders. Daaronder vinden wij in de eerste plaats natuurlijk de louwers of looiers,

[1] De volgende indeeling is ontleend aan Van Ravesteyn Jr., Onderzoekingen over de economische en sociale ontwikkeling van Amsterdam, blz. 80 vlg.

dan de corduaniers, onder welken deftigen naam wij eenvoudig de schoenmakers hebben te verstaan, met onmiddellijk in hun gevolg de oude corduaniers, de schoenlappers; vervolgens de riemsnijders, de bereiders van zeem- en ander fijn leer, ook de fabrikanten van tasschen, handschoenen, gordels, kussens enz.; tot ditzelfde gilde behoorden ook de bewerkers van been en hoorn, dus de makers van lantaarns, kammen en dergelijke voorwerpen; verder voegt zich onder deze rubriek het gild der zadelaars, eerst de zadelmakers, dan de vele anderen, die leder bewerken, de boekbinders, later ook de boekdrukkers, de schedemakers, de schildmakers, daardoor ook de schilders en zelfs de beeldhouwers; eindelijk kunnen wij hierbij nog voegen het gild der grauwwerkers, de bontwerkers. De kleedingnijverheid is te Utrecht vertegenwoordigd door de snijders, de kleermakers, maar waartoe ook de droogscheerders, de lakenreeders worden gerekend; daarnaast zijn in een afzonderlijk gild vereenigd de oude wantsnijders, de kleerlappers, ook de oude kleerkoopers. Tot de voedingsindustrieën behooren natuurlijk in de eerste plaats de bakkers, dan in nauw verband daarmede de molenaars, als afzonderlijk gild georganiseerd, vervolgens de vleeschhouwers, in 1433 als gild vervangen

Afb. N⁰. 102. Gildekist der bakkers te Groningen.
Groningsch Museum.

door de brouwers. De echt middeleeuwsche industrie, kenmerkend voor iedere stad, de textiel-nijverheid, vinden wij natuurlijk ook in Utrecht; terwijl wij de lakenreeders reeds onder de snijders hebben aangetroffen, vinden wij als afzonderlijke gilden de linnenwevers en de wolwevers.

En eindelijk sluit zich bij deze industrieën als van zelf de kleinhandel aan, die naar den aard van zijn bedrijf en het verhandelde product in verschillende gilden is verdeeld. Het eerste en aanzienlijkste gild was dat der wantsnijders, de lakensnijders of lakenkoopers, die in hun winkels het bereide laken bij de el over de toonbank verkoopen; juist omdat het zoo aanzienlijk was, behoorden de barbiers tot dat gild. Veel minder aanzienlijk waren de vischkoopers, die op de vischmarkt met hun waar voorstonden, en de boterlieden, de vettewariers, die alle denkbare vette artikelen verkochten, boter, vet, kaas, worst, spek, olie, traan, ham, zeep, kaarsen enz. Van hooger aanzien waren de korenkoopers; ten slotte wordt de rij besloten door de marslieden, de kooplieden in het algemeen,

Afb. N°. 103. Gildekist der kuipers te Groningen.
Groningsch Museum.

die oorspronkelijk met de mars het land afliepen, maar thans deftige winkeliers waren geworden, die allerlei geïmporteerd goed verkochten, geweven stoffen, edele steenen, specerijen, kruiden, medicijnen, beelden, schilderijen, platen, glazen, kruiken, smeedwerk, te veel om te noemen [1]).

Wanneer wij op dezelfde wijze de Groningsche gilden rangschikken, dan vinden wij bij velerlei overeenkomst ook opmerkelijke verschillen. Vooreerst is het getal gilden te Groningen de helft grooter dan te Utrecht; men was daar niet gebonden aan het vaste getal van een-en-twintig en kon dus meer differentieeren; het getal Groningsche gilden kon dus zoo klimmen tot dertig; wij merkten reeds op, dat daarvan twaalf raadsgilden en achttien burgergilden waren, waarvan de onderscheiding

[1]) Overvoorde en Joosting, De gilden van Utrecht, dl. II, maar daar in de officieele volgorde.

niet steeds duidelijk is. Passen wij nu dezelfde indeeling als te Utrecht toe te Groningen, dan vinden wij vooreerst, dat zich met houtbewerking bezig houden de timmerlieden, waarbij ook de metselaars, de steenhouwers en de leidekkers worden gerekend; terwijl dus de metselaars hier geen eigen gild vormen, vinden wij wel de mandenmakers afzonderlijk georganiseerd, evenals de kastenmakers of schrijnwerkers, ook de wiel-, stoel- en houtdraaiers en zelfs de hoepenbinders of kuipers; ook de schuitemakers of scheepmakers, eindelijk de stel-, wagen- of rademakers behooren nog tot deze groep, die dus al dadelijk veel uitgebreider is dan te Utrecht, waar al deze bedrijven in het gild der bijlhouwers zijn samengevoegd. Tot de groep der bouwvakken kunnen wij het zoo even genoemde gild der timmerlieden rekenen; daarnaast moeten wij evenals te Utrecht hier aan het gild der glazenmakers, waartoe ook de ververs en schilders behooren, een plaats geven. De metaalbewerking is te Groningen veel meer gespecialiseerd dan te Utrecht; behalve het gild der smeden vinden wij daar dat der goudsmeden, dat der koperslagers en dat der zwaardvegers. Tot de kunstambachten kan men de pottenbakkers wel rekenen. Dan komen weer de lederbereiders, in verschillende gilden verdeeld: de schoenmakers en leerlooiers, hier anders dan te Utrecht gecombineerd; de zadelmakers, waaronder ook de kannegieters en tinnegieters behooren; eindelijk de pelters of pelsters, de bontwerkers. In de kleedingnijverheid vinden wij natuurlijk allereerst de schroders of kleermakers, dan afzonderlijk de hoedenmakers. In de voedingsindustrie vinden wij natuurlijk bovenaan de brouwers, het aanzienlijkste gilde der stad Groningen, en naast hen de herbergiers en biertappers; dan de bakkers en, van voornamer bedrijf dan deze, afzonderlijk de koekbakkers, die Groningen een welgevestigde reputatie hebben gegeven; vervolgens in nauw verband met beide de molenaars, eindelijk de knokenhouwers of slachters. De textielindustrie is vertegenwoordigd door de wollenwevers, de wantscheerders of lakenreeders en de linnenwevers. Geheel afzonderlijk staan de baardscheerders en heelmeesters, die naar het gewicht van hun beroep tot de raadsgilden behooren. Het gebied van den kleinhandel is georganiseerd in het gild der kremers, het algemeene koopliedengild, te vergelijken met de Utrechtsche marslieden. Eindelijk vinden wij te Groningen een schippersgild, dat der schuiteschuivers of schuitevaarders [1]).

Behalve deze gilden heeft Groningen van oudsher stellig ook een grootkoopliedengild gekend. Het eigenaardige is, dat, terwijl elders

[1]) Feith, t. a. p., blz. 158 vlg.

dit gild geheel is verdwenen, wij er hier eeuwen lang de sporen nog van aantreffen. Het is zeker niet te veel vermoed, wanneer wij in het college van het gildrecht het oude bestuur van het koopliedengild terugvinden. En ook het gild bestond nog tot op zekere hoogte; althans wie handel wilde drijven, kon wel geen lid worden van het gild, maar moest toch het gildrecht winnen; dat laatste was geen lidmaatschap van een corporatie, maar eenvoudig een door de stad verleende bevoegdheid. Ook vinden wij te Groningen nog lang de oude onderdeelen van het koopliedengild, de hensen, waarin de kooplieden zijn georganiseerd, die handel drijven op bepaalde plaatsen [1]). Dat dat alles is bewaard gebleven, moet worden verklaard door het stapelrecht, waardoor Groningen zich van alle andere Nederlandsche steden, ook van Dordrecht, onderscheidt.

Het stapelrecht van Groningen houdt verband met de geheele positie der stad tegenover haar omgeving [2]). Geen Nederlandsche stad heeft tegenover het omliggende land zulk een groot politiek en economisch overwicht bezeten als Groningen. Dat had de stad te danken aan de consequente politiek van haar aanzienlijke geslachten, die met uitsluiting van anderen in de regeering zaten. Die politiek heeft ten gevolge gehad, dat Groningen nog in den tijd der Republiek haar politiek gezag uitstrekte over het Goorecht, het Oldambt en Westerwolde, terwijl het economisch gezag uitoefende over de geheele Ommelanden. Tot zulk een groote macht kon Groningen zich verheffen, omdat het geen machtig landsheer boven zich had en omdat hier de stedelijke kracht in één centrum was gecentraliseerd, niet verdeeld als in het naburige Friesland. Zoo werd

Afb. N°. 104. Gilderol der tappers te Groningen.
Rijksarchief. Groningen.

[1]) Vgl. boven, blz. 51, 67 vlg., 172 vlg., 216.

[2]) Over het stapelrecht de voortreffelijke monographie van Mr. P. G. Bos, Het Groningsche gild- en stapelrecht (Gron. 1904), vervolgd in Historische Avonden (Gron. 1907), blz. 200 vlg.

Groningen zelf landsheer; Groningen bewijst, wat een stad kon doen en worden, wanneer er geen krachtig souverein boven haar stond.

Groningen begint al vrij vroeg zijn gezag buiten zijn muren uit te zetten. In 1258 sluit het een verbond met Fivelgoo, in 1283 met het Klei-Oldambt, in 1287 met het Wold-Oldambt. Daardoor krijgt de stad den weg naar de Eems vrij. Ook naar het Westen zet zij haar invloed uit; in 1317 sluit zij tractaten met Leeuwarden en Dokkum, in 1318 met Oostergoo, wederom met Dokkum en met de kloosters Klaarkamp, Mariengaarde en Foswerd. Al deze verdragen hebben betrekking op de vrijheid van handel; intusschen was economische overheersching, soms politieke onderwerping er het gevolg van. Deze groei van Groningen wordt het best geaccentueerd door het feit, dat Groningen reeds in 1361 het hoofd van het verbond van den Upstalboom is geworden. Dat verbond dagteekende van de dertiende eeuw. Intusschen zal het voorzichtig zijn daaraan niet al te groote beteekenis te hechten. De Friesche zeelanden bleven ook na dit verbond zoo goed als geheel zelfstandig. De Friezen hadden blijkbaar geen statenvormende kracht, zoodat een staat Friesland zelfs op het kleine terrein van de provincie van dien naam niet kon ontstaan; zoo werd ook het oude hertogdom Friesland verdeeld tusschen Duitschland en Nederland. Alleen waar een dynastie opkwam, gelijk in Oost-Friesland, of waar een machtige stad als Groningen kon overheerschen, alleen daar ontstonden politieke formatiën of althans regelmatige, ordelijke toestanden.

Onder de leiding van Groningen werd dus het verbond van den Upstalboom in 1361 vernieuwd. Maar zooveel landen kon Groningen toch niet bij elkander houden; het groote verbond viel uiteen. Intusschen redde Groningen uit dat verval en in den strijd van Schieringers en Vetkoopers toch nog veel. In 1450 verkreeg het het Oldambt als heerlijkheid; het heeft uitnemend voor dat land gezorgd, dijken aangelegd, den Dollard verkleind. Tien jaar later verkreeg de stad Selwerd en het Goorecht van bisschop David van Utrecht in pacht. Ook in de Ommelanden groeide haar macht; zij slechtte in haar omtrek alle gevaarlijke kasteelen. In 1428 kwam het eerste groote verbond tot stand tusschen de Stad en de Ommelanden, waarbij aan de eerste groot gezag werd toegekend; het verbond werd ook over een deel van Friesland uitgebreid. In 1473 werd het tweede, eindelijk in 1482 het derde groote verbond gesloten; telkens weer zagen de Ommelanden zich genoodzaakt zich bij Groningen aan te sluiten, dat hen moest verdedigen. In 1480 verkrijgt de stad zelfs het potestaatschap over Oostergoo en Westergoo met de steden Leeuwarden, Dokkum, Bolsward, Sneek, Franeker en Workum. Twee jaren daarna erlangt zij Westerwolde in pacht

van den bisschop van Munster; daar zijn later door de stad kanalen gegraven, tot groot profijt van deze landen, maar natuurlijk evenzeer van Groningen zelf; want deze kanalen kwamen niet alleen de ontginning der Veenkoloniën, maar ook de vestiging en versterking van het politiek gezag der stad ten goede.

Groningen had dus op het einde der vijftiende eeuw niet alleen de Ommelanden, maar ook een zeer groot deel van Friesland politiek en economisch in zijn macht. Maar lang heeft deze heerschappij niet geduurd. In 1498 onderwerpt Albrecht van Saksen Friesland en de Ommelanden en bedreigt zelfs Groningen. In dat gevaar roept de stad in 1506 de hulp in van Edzard van Oost-Friesland; in 1514, wanneer de Bourgondische macht begint te dreigen, huldigt zij zelfs Karel van Gelder als heer. Maar ook deze kan Groningen op den duur niet verdedigen; in 1536 onderwerpen Stad en Land zich aan Karel V. Dat beteekende voor Groningen het verlies van een groot gedeelte van zijn macht; van overheersching van Friesland was natuurlijk geen sprake meer; de Ommelanden werden in het nieuwe gewest staatkundig aan Groningen geheel gelijk. Wat Groningen behield, was trouwens nog meer dan eenige stad in Nederland bezat: souverein gezag over Selwerd, het Goorecht, het Oldambt en Westerwolde, bovendien zeer uitgebreide rechten tegenover en in de Ommelanden.

Die rechten betroffen in de eerste plaats de rechtspraak. In de Ommelanden werd in de verschillende dorpen recht gesproken door redgers. Van deze was hooger beroep op een der twee warven, de Oosteren de Westerwarf, die te Groningen vergaderden. In de vijftiende eeuw, toen Groningen in de Ommelanden zeer machtig was, bestonden die warven uit eenige redgers, waaraan de stad eenige deskundige bijzitters toevoegde. Deze bijzitters waren het, die eigenlijk de zaken behandelden en beslisten; ook daarom heetten zij hoofdmannen; aan hen lieten de redgers meer en meer de geheele rechtspraak in hooger beroep over. Ten slotte vereenigden zich de hoofdmannen van beide warven tot een hooggerechtshof, de Hoofdmannenkamer; zoo kreeg men dus dezen eigenaardigen toestand, dat het hof, waaraan de Ommelanden waren onderworpen, door de Stad werd benoemd en ook in den regel beheerscht. Het spreekt wel van zelf, dat de Ommelanden daartegen herhaaldelijk protesteerden; maar daar alles op gewoonte, niet op privilege berustte, konden deze conflicten niet tot oplossing worden gebracht.

De zaak van de Hoofdmannenkamer was ook van belang in verband met het stapelrecht; immers alle kwestiën over dit recht werden in den regel voor de Hoofdmannen gebracht en daar, gelijk de Ommelanden klaagden, natuurlijk altijd ten gunste der stad beslist. Ook hier was het

de zwarigheid, dat alles op de gewoonte berustte en vooral, dat de Ommelanden rechtens het stapelrecht der stad nimmer hadden erkend; zelfs bij de groote verbonden van 1428, 1473 en 1482 kon de stad die erkenning niet doorzetten, hoewel de Ommelanden zich feitelijk dikwijls onderwierpen.

Het stapelrecht werd in de stad uitgeoefend door het college van het gildrecht, dat bestond uit den olderman en twee busheeren. Het wordt reeds op het einde der dertiende eeuw vermeld; wij wezen er reeds op, dat men er stellig het oude bestuur van het koopliedengild in kan herkennen. Het sprak recht in handelszaken; het gaf regels voor den lakenhandel; het schonk den koopman, die het gildrecht had gewonnen, een zekere bescherming; het handhaafde het stapelrecht. Dat laatste kwam vooral op den voorgrond sedert het begin der vijftiende eeuw. toen Groningen behalve politiek gezag ook economischen invloed in de Ommelanden nastreefde. Groningen moest worden gemaakt tot de woonplaats van allen, die handel in de Ommelanden wilden drijven; door het gildrecht te winnen verkreeg een burger daartoe verlof. Om dat doel te bereiken werd aan de Ommelanden verboden hun waren elders uit te voeren of ter markt te brengen dan te Groningen. Uit den aard der zaak kon zoo iets niet altijd worden doorgevoerd; dikwijls moest het blijven bij pogen en dreigen. Want natuurlijk kon de stad alleen haar eigen burgers dwingen; de Ommelanders verzetten zich en corps, hoewel zij individueel dikwijls toegaven. Zij hebben zich steeds beroepen op het onloochenbare feit, dat het stapelrecht op geen enkele oorkonde steunde; trouwens het stadrecht van Groningen zelf berustte op geen enkel document; toch werd het door niemand betwist.

Afb. N°. 105. Gilderol der kremers te Groningen.
Rijksarchief. Groningen.

Tijdens het Geldersche bestuur werd Groningen krachtig in zijn aanspraken op het stapelrecht gesteund. In 1520 werd alle handwerk en nering in de Ommelander kloosters streng verboden; ook de stapel-

bepalingen werden streng gehandhaafd. Toen Karel V Stad en Lande tot huldiging dwong, kon hij bezwaarlijk openlijk een recht sanctionneeren, dat door de Ommelanden werd betwist; het tractaat van 1536 maakt dan ook geen melding van het stapelrecht. Toch bleef Groningen het recht

Afb. N°. 106. Gildekist der kremers te Groningen.
Groningsch Museum.

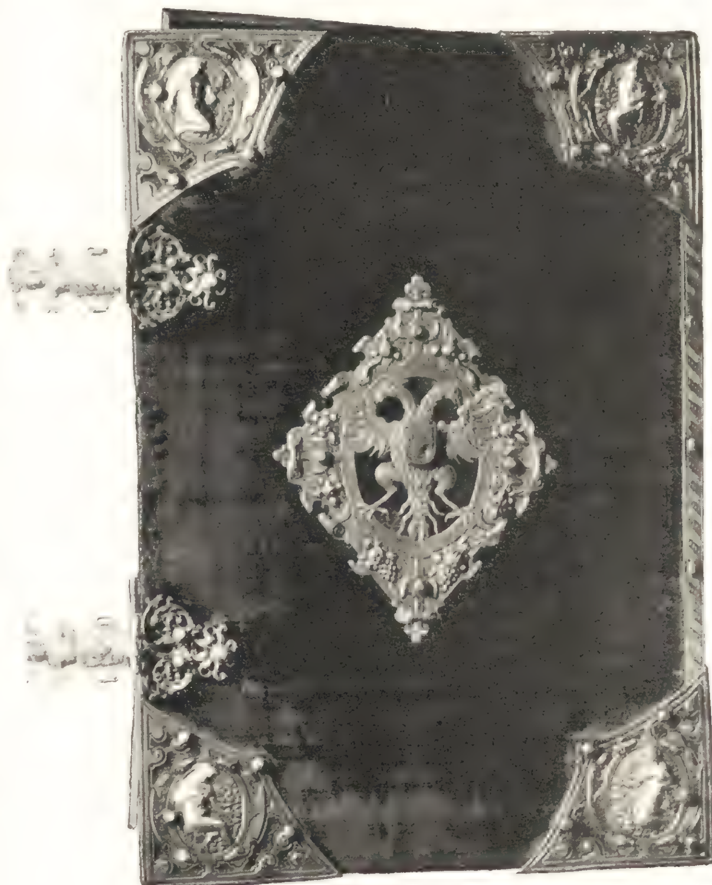
uitoefenen en nog wel onder bescherming der Bourgondische regeering. Karel V en Philips II hebben daarin de stad altijd gesteund tegen de Ommelanden. Geen wonder: Groningen was rijk en machtig en kon dus de regeering steeds beden toestaan. De Ommelanden waren verdeeld en brachten weinig op; zij moesten zich voegen. Vele Ommelander kooplieden vestigden zich in de stad, die ook gesteund werd door de Hoofdmannenkamer; dit hof gaf in stapelprocessen in den regel vonnissen ten gunste der stad.

Vandaar hevige twisten tusschen Stad en Lande de geheele zestiende eeuw door. Van den Opstand maken de Ommelanden dan dadelijk gebruik door zich van het juk der stad te ontslaan; in 1575 zeggen zij het verbond van 1482 op. Als weerwraak neemt de stad in 1577 de geheele Statenvergadering der Ommelanden gevangen en laat ze eerst weer los, als zij haar zin doet [1]). In 1579 teekenen de Ommelanden dadelijk de Unie van Utrecht, als en omdat de stad aarzelt. Juist daarom teekent de stad niet, hoewel men dat later fictief wel aannam. Daarom ook ging Groningen zonder veel bezwaar met Rennenberg tot den Koning

[1]) Rutgers, Gron. Volksalmanak, 1896, blz. 192 vlg.

over. Reeds Alva had in 1571 na een langdurige procedure het stapelrecht als wettig erkend. Tien jaren daarna bevestigt Parma het recht en eindelijk geeft Philips II zelf het groote charter, waarbij Groningen in al zijn rechten tegenover de Ommelanden wordt gehandhaafd. Geen wonder dat de stad zich zoo lang mogelijk tegen de Staatsche macht verzette; eerst in 1594 kon Groningen tot de Unie worden gereduceerd.

Het tractaat van reductie kon uit den aard der zaak geen nieuwe regeling van het stapelrecht geven, wel toezeggen. Reeds in 1595 gaven gecommitteerden der Staten-Generaal een voorloopige uitspraak, die twee jaren daarna door dit hooge college zelf werd bevestigd; Groningen werd daarbij wel niet geheel, maar toch voor een deel in zijn stapelrecht erkend. Het gevolg was onvermijdelijk, dat geen van beide partijen tevreden was; zelfs moest de stad in 1600 door een kasteel met garnizoen tot onderwerping worden gedwongen. Sedert bleef de zaak vrij wel op den voet van 1597 geregeld, hoewel nog twee eeuwen lang botsingen, procedures en vonnissen de geschiedenis van dit recht accentueeren. Wat Groningen behouden had, was vooreerst de stapel van zoo goed als alle van buiten de provincie inkomende goederen; wat dus te Zoutkamp of Delfzijl binnenkwam, moest onmiddellijk naar Groningen worden vervoerd. Dan behield de stad den stapel van binnenlands verbouwde granen en daar gewonnen vette waren, boter, kaas, spek enz. Daardoor was het economisch overwicht der stad over het platteland bevestigd. Zoo heeft Groningen bereikt, waarnaar alle steden

Afb. N°. 107. Band van groen fluweel met zilver beslag van het stadboek van Groningen (tekst van 1425), gemaakt in 1600 door den Groninger zilversmid Johan Drews. Rijksarchief. Groningen.

hebben gestreefd, de economische beheersching van het omliggende land in ruimen kring ten eigen bate.

In nauw verband met het stapelrecht stond het verbod van bierbrouwen in de Ommelanden, behoudens voor eigen gebruik. In 1500 heet dat een oud recht der stad. Nadat Groningen daartoe in 1467 eenzijdig had besloten, werd het bij de verbonden van 1473 en 1482 door de Ommelanden erkend en ook steeds gehandhaafd. Ook het verbod om koren uit de Ommelanden uit te voeren, waardoor dit dus in Groningen ter markt moest komen, is bij de genoemde verbonden erkend en later bekrachtigd. Zoo was dus de overheersching der stad over het land bevestigd en geregeld, een overmacht, die ook haar goede zijde had. Want Groningen heeft belet, dat zich in de Ommelanden gelijk in het naburige Friesland een jonkeroverheersching ontwikkelde en dat als in Oost-Friesland een der jonkers zich van het vorstelijk gezag meester maakte. Zoo zijn in de Ommelanden anarchie en despotie in de vijftiende eeuw voorkomen; daardoor is de grond gelegd voor die eigenaardige vrije verhoudingen, waardoor dit gewest zich nog steeds onderscheidt.

Overheersching van het platteland is het ook, waarnaar de steden in Holland hebben gestreefd. Maar hier ontbrak de eensgezindheid in den regel om gemeenschappelijk dit doel te bereiken. Integendeel botsten de belangen der steden herhaaldelijk op elkander; steeds waren er conflicten; men meende nu eenmaal in gemoede, dat de eene niet kon winnen zonder dat de andere verloor. Steeds wordt de verhouding verbitterd door jaloerschheid en naijver, de oorzaken van heftigen strijd. Zoo was het bij den aanleg van nieuwe of verbetering van oude vaarten altijd een groote zwarigheid, als daardoor een nieuwe verbinding ontstond en dus het omvaren van een ouden waterweg het gevolg kon zijn; de tolquaestie speelde daarbij natuurlijk een zeer groote rol. Daarom was dan ook als regel het varen langs ongewone wegen eenvoudig verboden [1]).

Enkele gevallen zijn zeer karakteristiek. In 1529 was door het maken van een sluis in de Drecht een binnenvaart tot stand gekomen, waardoor kleine schepen uit Delft en Leiden rechtstreeks naar Amsterdam konden varen zonder de grafelijke tollen te Gouda en Sparendam aan te doen. De weg van Amsterdam naar Rotterdam was namelijk aldus: over het IJ naar Sparendam, door de sluis en langs het Spaarne naar de Haarlemmermeer; vandaar door meren en weteringen naar Alphen; vandaar langs den Rijn naar de Gouwe; van de Gouwe naar

[1]) Daarover en over het volgende Van Rees, Geschiedenis der Staathuishoudkunde, I, blz. 175 vlg.

den IJsel en zoo naar Rotterdam. Tegen de nieuwe sluis, die dezen weg verkortte, protesteerde de procureur-generaal van het Hof uit 's Graven naam; Haarlem en Gouda sloten zich daarbij aan, omdat Delft en Leiden nu goedkooper konden verzenden. Het Hof besliste, dat de sluis weer moest worden gedicht.

In 1539 werd op verzoek van Dordrecht, Haarlem, Leiden en Gouda aan Delft verboden voort te gaan met het graven van een vaart, omdat zij niet langs die steden liep. Daarover ontstonden geschillen en processen, die op het einde der achttiende eeuw nog niet waren beslecht. In 1574, toen Leiden zou worden ontzet, moest de landscheiding tusschen Schieland en Rijnland ter wille van de vloot van Boisot worden doorgestoken. Rotterdam kreeg zoo ongezocht een waterweg van de Rotte naar het Noorden. Verzet van de andere Hollandsche steden, vooral van Gouda, was het

Afb. N°. 108. Gothisch gildehuis te Gouda.
Naar photographie.

onvermijdelijk gevolg. De doorvaart bleef, maar moest zoo smal worden gehouden, dat zij voor Rotterdam van geen beteekenis was; in 1700 heeft deze stad ze dan ook maar weer afgesloten.

De waterweg van Amsterdam naar Rotterdam voor kleine schepen werd zeer belemmerd door een vaste brug bij Vriezekoop. Op verzoek der belanghebbenden werd de brug door schout en ambachtsbewaarders van dat dorp omgebouwd in een klapbrug; ook groote schepen konden er nu passeeren. Maar nu kwam er weer verzet, zoodat de baljuw van Rijnland eenvoudig bevel gaf de brug dicht te spijkeren. De schout van Vriezekoop ging in hooger beroep; na een lang proces besliste de Hooge Raad in 1611, dat de brug weer in den ouden toestand moest worden hersteld. Eigenlijk was dat toen niet meer noodig: reeds in 1606 waren Dordrecht, Haarlem en Gouda overeengekomen om niet te dulden, dat hun onderdanen, burgers of ingezetenen, gebruik zouden maken van de nieuwe verbinding; zelfs kwam een verbond tot stand om het aanleggen van nieuwe vaarten te beletten.

Een wat later geval is zeer karakteristiek. Het dorp Jisp verzocht in 1665 consent van de Staten van Holland om eenige slooten te mogen verbreeden. Op aandrang van Haarlem, „bedacht zijnde, dat de voorschrevene verwijdinge en doorgravinge soude mogen tenderen tot facilitatie van de binnenvaarten", werd die toestemming alleen verleend onder voorwaarde, dat de dorpelingen de verbreede slooten niet mochten gebruiken „tot eenigerhande vaert, hoedanich die oock soude mogen wesen, als alleen om het nut van ende op de landen, aldaer liggende, te halen en te brengen", en dat het zelfs aan Haarlem zou vrijstaan in het andere geval de slooten weer op kosten van het dorp te dempen. Dergelijke kwestiën kwamen echter onder de Republiek minder voor dan vroeger. De landsheer steunde altijd de steden in de handhaving van haar privilegiën; de Staten, waarin de concurreerende steden zelf zaten, lieten een enkele stad in den regel in den steek. Zoo deed iedere stad ten slotte wat haar goed dacht; aldus bracht de kwaal ook dikwijls haar eigen geneesmiddel mede.

Op één punt waren alle steden het intusschen altijd eens, in hun vijandschap tegenover het platteland. In de Middeleeuwen waren handel en nijverheid in de steden gevestigd geweest; het platteland geneerde zich met landbouw en veeteelt; de maatschappelijke ordonnantie was in de steden een geheel andere dan op het land, waar het leenstelsel heerschte. Dat onderscheid begon met de toegenomen veiligheid in de latere Middeleeuwen hier en daar te verdwijnen: in tal van dorpen werd nijverheid beoefend en handel gedreven. Dat was natuurlijk zeer beslist tegen den wil der steden, die den ouden toestand wilden handhaven en het platte-

land alleen die bedrijven wilden gunnen, die in de stad bezwaarlijk of ongewenscht waren, zoo de spinnerij, zoo de kalkbranderij.

In de meeste provinciën had de adel veel macht, zoodat de steden in dit opzicht haar doel niet hebben kunnen bereiken. Maar in Holland waren de steden meester in staat en maatschappij, zoodat zij hier veel konden bereiken; wat hier tot stand kwam, is met het Groningsche stapelrecht te vergelijken. In 1407 reeds bepaalde Willem VI op klacht van Goes, welke neringen niet buiten de stad mochten worden gedreven. In Hoorn werd zware accijns door den graaf op de buiten gebrouwen bieren gelegd en in 1470 nog verhoogd. In 1516 werd aan de boeren in Holland, Zeeland en West-Friesland verboden om hun boter op het land te verkoopen. In 1524 intusschen stelde de regeering aan de Staten voor om aan het platteland meerdere vrijheid te geven. Dit voorstel werd niet alleen verworpen, maar het had juist het omgekeerde gevolg. De steden vreesden voor opkoop van graan en andere producten door speculanten en voor verloop der stedelijke markt. Op haar aandrang werd toen de verkoop van turf in Rijnland, Delfland en Schieland verboden. In de volgende jaren namen de klachten der steden over de concurrentie van het platteland toe; men gaf voor, dat daarin bedrog en knoeierij school, die alleen door een algemeen verbod waren te keeren. Nadat allerlei stukken waren gewisseld, overwonnen de steden; den 31sten October 1531 vaardigde Karel V de „Ordre op de Buiten-Neringe" uit. Daarbij werd „om te voorzien tegen de depopulatie, desolatie ende destructie der steden" bepaald, „dat voortaen niemant binnen onsen landen van Hollant ende andere, die daer onder gehouden worden, buyten besloten steden (Den Hage ende Alckmaer daeronder gereeckent) en sal van nieuws mogen opstellen ende erigeren eenige weverijen, loyerijen, metselrijen, timmerijen of andere gelijcke ambachten, negociatie of neeringen, die men binnen beslooten steden behoort te doen, noch deselve neeringen doen ende exerceren. Insgelijck, dat niemant van nieuws en sal mogen opstellen eenige backerijen en tapperijen binnen zes hondert roeden naer de vrijheden van den voorsz. beslooten steden, noch oock opstellen op 't platte lant eenige nieuwe brouwerijen, op pene dat sij ghehouden sullen zijn sulcke brouwerije of andere neeringe, backerije ofte tapperije van stonden aen op te breecken en af te doen, en boven dien tot boete te betalen ten onzen profijte de somma van 50 Caroli gulden" [1]).

Op deze wijze is de regeering in Holland voortgegaan. In 1549 werden nieuwe verbodsbepalingen gemaakt tegen de brouwerijen ten platten lande; hun getal werd beperkt en het brouwen in het algemeen evenzoo. In 1602

[1]) Groot Plakaatboek, I, blz. 1268 vlg.

werd de korenkooperij op het land verboden, evenzoo de wijnhandel. Het venten is eveneens herhaaldelijk verboden, behalve met visch en vruchten. Nog in de achttiende eeuw zijn herhaaldelijk bepaalde bedrijven in de Hollandsche dorpen verboden [1]).

Ook nog op andere wijzen hebben de Hollandsche steden het platteland onderdrukt. Zij sloten overeenkomsten met de edelen in de buurt om handel en industrie onder haar muren te beletten. Zoo sloot Haarlem in 1535 een tractaat met den heer van Heemstede, dat hij binnen

Afb. N⁰. 109. De Hoogheemraadschappen Rijnland en Amstelland.
Uit Blaeu, Tooneel der steden der Ver. Nederlanden; Amsterdam 1649.

zijn gebied geen brouwerijen en andere stedelijke neringen zou toelaten. In 1541 kwam Leiden met de betrokken heeren overeen, dat geen poortersnering in Oegstgeest en Leiderdorp zou worden geduld. Ook kochten de steden dikwijls de aangrenzende heerlijkheden en werden

[1]) Pringsheim, blz. 36 vlg.

aldus volkomen meester van den onmiddellijken omtrek. Zoo kocht Amsterdam in 1529 Nieuweramstel, later nog andere heerlijkheden. Zoo kocht Middelburg in 1493 Arnemuiden; zoo kocht Leiden in 1582 Leiderdorp.

De onderdrukking van het platteland door de steden had voor deze zelf soms zeer kwade gevolgen. Een treffend voorbeeld daarvan is het volgende. Aan de Zaan werden in de zestiende eeuw schepen gekalefaterd. Om eigen voordeel verbood Amsterdam nu aan zijn schippers daarheen te gaan. Toen men dus aan de Zaan geen Amsterdamsche schepen meer te herstellen kreeg, begon men de werven, die toch niet leeg konden staan, te gebruiken voor den bouw van nieuwe schepen. De scheepsbouw en daarna de houtzagerij dankte daaraan haar opkomst. Maar Amsterdam wilde doorzetten en aan de Zaansche dorpen geen industrie gunnen en verbood dus den invoer van gezaagd hout van de Zaan en den uitvoer van ruw hout daarheen. Maar wat is toen geschied? Toen begon men aan de Zaan zelf houthandel te drijven en zelf op Noorwegen te varen, tot schade van Amsterdam. Zoo wreekte het kwaad zich zelf. Ook is de belemmering van het platteland van Holland soms aan andere provinciën ten goede gekomen. Toen de lakenindustrie ten platten lande van Holland was verboden en in de steden door de hooge loonen te kostbaar werd, werd zij voor een deel verplaatst naar de Generaliteitslanden, naar Tilburg, Oosterwijk enz.; daar werkten reeds in de zeventiende eeuw honderden weefstoelen voor Leidsche rekening.

Die Leidsche lakenindustrie vult een der belangrijkste bladzijden in de economische geschiedenis van Nederland [1]). Al hebben zoo goed als alle Nederlandsche steden haar textielnijverheid gehad, geen van alle heeft die tot zulk een beteekenis, ja grootheid weten op te voeren als Leiden. Leiden is onze middeleeuwsche industriestad bij uitnemendheid. Hier is al spoedig uit het kleinbedrijf het grootbedrijf voortgekomen. Hier wordt de ondernemer, de kapitalist, meester van de arbeidsmarkt, meester van de loonen, van de arbeidsverhoudingen in het algemeen.

Die groote verandering heeft plaats gehad of begint zich in te zetten omstreeks het midden der veertiende eeuw. Tot ongeveer 1350 hebben ook te Leiden de oude maatschappelijke verhoudingen bestaan, die wij

[1]) Over de Leidsche draperie: N. W. Posthumus, Geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie, I ('s Grav. 1908); Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid, verzameld door N. W. Posthumus, I, 1333—1480 ('s Rijks Gesch. Publ. N⁰. 8, 1910). Daaraan zijn de cijfers en de citaten beneden ontleend, zonder dat dit telkens is aangegeven.

boven beschreven [1]). Dan is de meester-wever de zelfstandige lakenproducent, die werkt met een klein getal knechts; hij is alleen van zijn afnemer afhankelijk, den wantsnijder van zijn eigen stad. Deze koopt het laken van den wever en verkoopt het weer bij de el aan zijn stadgenooten. In den kleinen kring der stad dekken productie en consumptie elkander; aan export naar verre landen wordt niet gedacht; de wever beschikt daartoe niet over de geschikte middelen. Deze eenvoudige maatschappelijke orde wordt echter omstreeks 1350 anders en gecompliceerder.

Afb. N°. 110. Huisweversvertrek, naar een schilderij in het Museum te Brussel, vermoedelijk van A. van Ostade.

Een nieuw maatschappelijk type, de drapenier, treedt dan op; hij is de lakenkooper, die in het groot werkt voor export. Hij koopt de wol in, geeft ze aan de spinsters, de wevers, de vollers, de ververs ter bewerking tegen vast, overeengekomen loon; nadat alle bewerkingen zijn verricht, krijgt hij het bereide laken weer terug, dat hij verzendt over de geheele bekende wereld. Zoo wordt de drapenier, die veelal voortkomt uit de kringen der wantsnijders, de groot-ondernemer, die werkt met een leger huisarbeiders in loondienst; bij hen is van een zelfstandige economische positie geen sprake meer. Kapitaal en arbeid worden zoo meer en meer

[1]) Boven, blz. 229 vlg.

gescheiden; strijd tusschen beide is dan haast onvermijdelijk; maar tegelijk is een krachtig opbloeien der Leidsche industrie van de nieuwe maatschappelijke orde het gevolg geweest.

Het oudste bericht, dat wij over de Leidsche industrie hebben, is niet zeer oud; in 1316 wordt de Vollersgracht genoemd. In 1333 zijn er wantsnijders in Leiden; in 1341 komt de Weverssteeg voor het eerst voor; vier jaren daarna vinden wij een ververij. In 1351 blijkt het duidelijk, dat de Leidsche nijverheid zich krachtig gaat organiseeren: op verzoek der stad bepaalt Willem V, dat niemand laken reeden zal binnen drie mijlen om de stad, een der oudste voorbeelden van onderdrukking van het platteland door de steden. De oudste draperiekeur is van 1363; zij regelt den verkoop van laken en schrijft het zegelen der lakens voor. In hetzelfde jaar wordt een ordonnantie op de vollers gepubliceerd; welnu, dan worden reeds lakenreeders, drapeniers genoemd; zij zijn dan reeds talrijk: „want hem vele van der gemeente dairmede generende sijn". Voor de vollerij worden dan allerlei voorschriften voor goede bewerking gegeven, ook voor regeling van den arbeid; de arbeidsovereenkomst, de arbeidstijd, de loonsbetaling worden voor een deel geregeld; zoo zou het loon voor meesters en knechts door het gerecht voor elk laken naar de breedte worden vastgesteld. Daarmede begint een reeks keuren op de industrie, die steeds in omvang en beteekenis toenemen en op het Leidsche archief een aantal keurboeken vullen.

Wij noemden reeds een aantal bedrijven, aan de lakenindustrie verbonden. Wij vinden hier inderdaad een zeer gedetailleerde arbeidsverdeeling, die berust op de techniek. De drapenier, die zelf de grondstof, de wol, heeft aangevoerd, verschaft deze aan de kamsters, daarna aan de spinsters; hij geeft het gesponnen garen vervolgens over aan de wevers, daarna aan de nopsters en wiedsters; dan krijgen de vollers het laken te bewerken, eindelijk de ververs, indien het althans niet dadelijk in de wol is geverfd; ten slotte geven de droogscheerders er den laatsten toets aan.

De grondstof wordt aangevoerd als geschoren wol of als vachten. Bij aankomst wordt de wol onderzocht door stedelijke ambtenaren, die de ondeugdelijke weer terugzenden. Eerst dan krijgen de drapeniers ze zelf in handen, die ze vervolgens in de stadsgracht laten wasschen en ploten. De wol wordt sedert 1396 aangevoerd uit Calais, waar de stapel der Engelsche wol sedert 1349 was gevestigd; men spreekt dan ook van stapelwol, die in verschillende soorten voorkomt: de puikwol, die „puuc" of „puuclaken" geeft; de „voorwolle", van iets minder qualiteit, maar die toch wijd en zijd beroemd was en dan ook de voornaamste Leidsche grondstof was; dan de „anderde wolle", de „derde wolle", zelfs de vierde en vijfde wol, waarvan de bewerking slechts oogluikend was toegelaten.

De geregelde aanvoer van de stapelwol was voor Leiden een zaak van groot belang. Vandaar dat zeer veel gewicht werd gehecht aan een goede verstandhouding met het bestuur van den stapel. Als met een vreemde mogendheid sloot Leiden herhaaldelijk tractaten met dat bestuur, het eerst in 1421. Maar ook deze tractaten konden natuurlijk niet beletten, dat de politieke verhoudingen in West-Europa onmiddellijk hun invloed deden gelden op den aanvoer der stapelwol en dus op de lakenproductie te Leiden. In 1440 b.v. wordt geklaagd „hoe dat (Leiden) overmits den oorloge, dat een wijle tijds geweest heeft tusschen ons en den Engelsen, daerom dat sij uyt Calais noch uyt Engelant geen wolle en hebben konnen gekrijgen, haere neeringe van de draperie, daerop onse voorschreve stede altemail staet ende ghefondeert is, seer grootelijcks veraftert heeft geweest, waerbij haer gemeinte veel hebben moeten ruymen in andere steden en landen om haer brood te winnen."

Afb. N°. 111. De wolbereider.
Uit J. Luyken, Spiegel van het menselyk bedrijf.
Amsterdam 1694.

De wolinkoop was uit den aard der zaak een der gewichtigste functiën van den drapenier; daarop rustte zijn geheele bedrijf. Vandaar dan ook, dat daarover door de overheid allerlei regelingen werden getroffen. Gewoonlijk sloten zich eenige drapeniers aaneen om gezamenlijk te reizen en inkoopen aan den stapel te doen, hetzij voor eigen rekening, hetzij voor rekening van anderen. Er werd een soort maatschap, haast een vennootschap gesloten, maar alleen tijdelijk, voor één reis. De deelgenooten heetten „gesellen" of „fenten"; die uit hun naam naar Calais gingen, werden „uytreysers" genoemd. De geheele regeling stond onder toezicht der waardijns, aan wie men de „deeling", de lijst van deelhebbers en ingelegde gelden, moest geven; vandaar, dat later de vennootschap zelf ook „deeling" heette. Na hun terugkeer moesten de „uytreysers" rekening en verantwoording doen aan de waardijns; onder hun toezicht had ook de verdeeling der vellen plaats; er was strenge contrôle, dat ieder kreeg, wat hem toekwam. Een organisatie dus, die te vergelijken

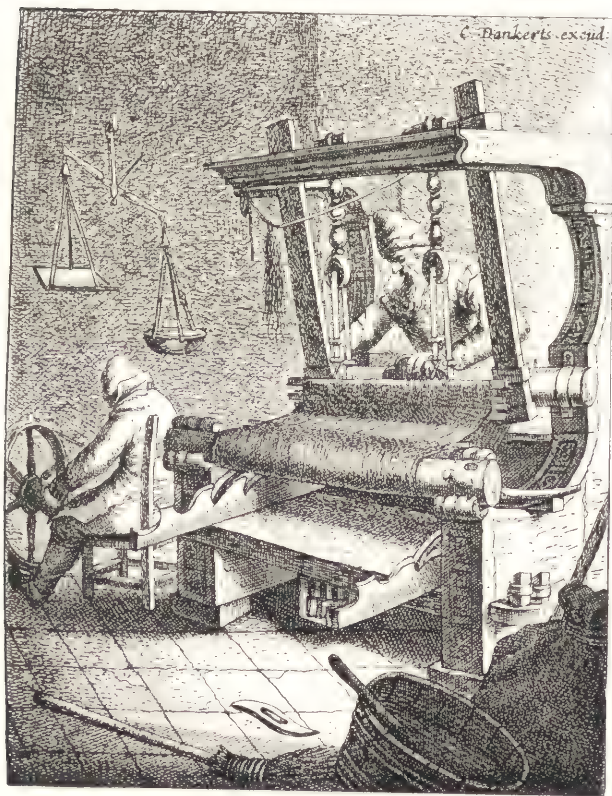
is met de latere Compagnieën van Verre. In den regel werd contant betaald; slechts voor 10 percent mocht men op crediet koopen; daarvoor werd met een obligatie, later met een wissel betaald. Dit gebruik nam natuurlijk zeer toe. In 1442 werd nog verboden wissels mede te nemen naar Calais, een stellig bewijs, dat het gebeurde. Maar de regeering moest wel toegeven, nadat in 1478 eenige drapeniers op weg naar Calais in Vlaanderen waren beroofd; toen vroeg de Leidsche regeering aan de directie van den stapel verlof om met wissels te mogen betalen; het werd toegestaan. Om echter den in de Middeleeuwen zoo gevreesden voorkoop te bestrijden, was ook voorgeschreven, dat slechts aan den stapel, niet van tusschenpersonen mocht worden gekocht en verder alleen voor de Leidsche industrie, niet voor anderen; daarom was dan ook te Leiden alle wolhandel verboden. Het toezicht op den invoer werd zeer vergemakkelijkt door een vrij zwaren wolaccijns, dien de stad hief en dien men ook bij teruggaande industrie handhaafde. Eerst in 1545 werd deze accijns afgeschaft op overweging, dat „die neringe der draperye dezer stede van dage te dage zeer merclicken declineert ende vergaet, ende dairomme onder die van de gerechte wel versproecken is geweest, dat men die wel behoorde te verlichten, zoe in andere steden die draperye zulcx niet belast en is gelijck alhier." Maar het was te laat; de lakennering ging toch te gronde.

Zoodra de wol is aangevoerd, gekeurd en gereinigd, gaat zij voor een deel naar den verver; want alleen de duurdere en fijnere soorten werden in de wol geverfd, de grovere aan het stuk laken. De eerste methode drong beter door; vandaar het spreekwoord. Dit verfproces was van zeer veel belang; het besliste over de handelswaarde van het laken; juist de Leidsche verfmethode was de roem van haar draperie; vandaar dan ook, dat allerlei technische voorschriften en minutieuse regelingen werden gegeven; de verfstoffen en hun aanwending waren streng voorgeschreven. Ook waren daarom de ververs verdeeld in rood- en blauwververs, naar de door hen gebruikte grondstoffen; natuurlijk waren onder deze beide rubrieken alle andere kleuren begrepen. Na het verven werd de wol goed uitgespoeld en op de ramen te drogen gehangen.

De ververs, die even goed als de wevers en de vollers afhankelijk waren van de drapeniers, stonden evenwel maatschappelijk sterker. Zij hadden een eigen huis, met kuipen, gereedschappen, enz.; ook moesten zij voor hun vak reizen. Onder hen waren zelfs vermogenden, ja onder hen vindt men de rijksten der stad, die in de regeering zitten. In een stuk van 1465 wordt gezegd, „dat die verwers, diewelcke als van de machtichsten ende rijcksten van der voors. stede, altoos eenige hebben in den gerechte wesende, dickwil hinderen te ordonneren ende te keuren om heur selfs

profijt ende bate, tgene dat in den gemenen oirboir der draperyen dienende is." Veel ververs waren trouwens te gelijk drapeniers en dus werkgevers in het groot. Zelfs de verversknechts waren niet bezitloos; zij vormden de elite der werklieden en moesten ook steeds poorters zijn.

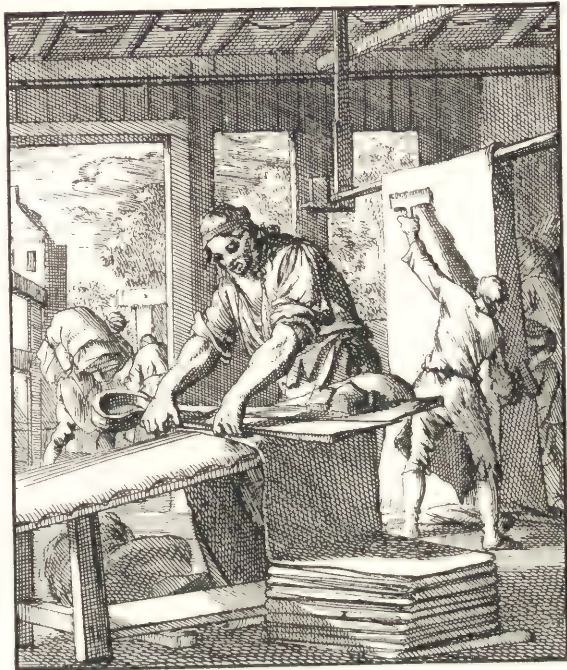
Daarna komt de wol in de handen der kamsters, die ze kammen of kaarden, al naar de qualiteit. Is de wol gekamd of gekaard, dan gaat zij naar de spinsters, die ze tot draden spinnen. Wij hebben hier te doen met een echte huisindustrie, die veelal ten platten lande werd gedreven. Eigenlijk was dat in strijd met het heerschende beginsel, dat de geheele industrie binnen de muren van Leiden moest worden geconcentreerd en dus wilde verhinderen, dat onderdeelen der bewerking buiten Leiden plaats hadden. Reeds in de tweede helft der veertiende eeuw was dus het weven buiten de stad voor Leidsche rekening verboden; hetzelfde gold voor het vollen, het verven en het kammen; strenge straffen, zelfs verlies van het poorterrecht, werden daartegen bedreigd. Des te opmerkelijker is het, dat het spinnen niet alleen geoorloofd was buiten de stad, maar zelfs een typisch boerenbedrijf was gebleven. Blijkbaar heeft de Leidsche draperie het spinnen in de dorpen als bedrijf gevonden en het ten eigen bate aangewend. In geheel Rijnland en ook daarbuiten, zelfs in West-Friesland werd voor Leidsche rekening gesponnen. Wel zijn er meer dan eens pogingen gedaan om ook de spinnerij binnen de de stad te verkrijgen, b.v. in tijden van werkeloosheid, maar zij zijn steeds mislukt. Schering en inslag werden steeds afzonderlijk gesponnen; het gesponnen garen werd daarna gehaspeld.

Afb. N°. 112. De wever.
Uit J. Luyken, Spiegel van het menselyk bedrijf.
Amsterdam 1694.

Dan gaat het gesponnen garen naar den wever. Het weefgetouw is ongeveer altijd van dezelfde constructie geweest; aan de nog aanwezige getouwen, b.v. in de musea

te Amsterdam en Groningen, kan men zeer goed een indruk van het weefproces verkrijgen. In Leiden had men kleine getouwen, door één man bediend, daarnaast de grootere voor twee personen. Men weefde te Leiden van oudsher lakens van drie el breed, later wel van vierdehalf el. De techniek is bekend; de schering werd opgezet en de inslag met de spoel er door heen geslagen. Na het weven volgde het „opreeden"; de onregelmatigheden werden hersteld; men noemde dat noppen en wieden; het geschiedde door vrouwen, die zich bedienden van scherpe ijzers of messen; ook werden door haar de gaatjes gestopt.

Afb. N°. 113. De droogscheerder.
Op den achtergrond het kaarden van het laken.
Uit J. Luyken, Spiegel van het menselyk bedrijf.
Amsterdam 1694.

Is dus het laken aldus nagezien, dan komt het in handen van den voller. Het vollen geschiedt, na reiniging, in de volkom, waar het wordt getreden of gekneed. Daardoor wordt het laken één geheel en krijgt het het vereischte gladde, viltachtige aanzien; de draad van schering en inslag is dan niet meer zichtbaar; krimping is het gevolg. Het vollen geschiedt met water, vollersaarde, boter, enz. Na het vollen wordt het laken weer gereinigd en gedroogd en daarna gekaard, waardoor het zuiver glad wordt.

De voller, die ook kaardt, brengt de lakens vervolgens naar de ramen. Overal buiten de poorten van onze steden vindt men de ramen, palen met dwarspalen, waarop het laken met haken wordt gespannen; nog herinneren overal raamstraten, raampoorten, raamstegen, raamgrachten daaraan. De lakens worden daaraan gerekt, bevochtigd en gedroogd, alles onder toezicht der waardijns, die hebben te voorkomen, dat al te sterk gerekt wordt.

Daarmede en met de goedkeuring van het laken door de waardijns is meestal het industrieel proces ten einde. Ongeschoren wordt het laken veelal door den drapenier verzonden en afgeleverd. Maar de kooper laat het laken nog scheren, van de ongelijke wolharen ontdoen door den „sceriaer", den droogscheerder; deze is dus geheel onafhankelijk van den

werkgever, den drapenier. Soms wordt het laken echter ook voor den drapenier geschoren. De eindbehandeling is altijd het „uutreeden", waardoor het door de pers den fraaien glans verkrijgt; daarna wordt het verpakt en verzonden.

De Leidsche industrie stond in Holland bovenaan door de degelijkheid van haar grondstof, de zorgvuldige behandeling daarvan, vooral door de nauwgezette arbeidsspecialiseering. Daardoor kreeg het Leidsche laken die schoonheid van glans en kleuren, waardoor het zoo werd gewaardeerd en ook zooveel aftrek vond. Ook werd de methode steeds verbeterd; steeds werden nieuwe procédé's uitgevonden; geen stad kon in zooveel kleuren en zoo fraai verven als Leiden. Toch stond Leiden in fijn en schoon product nog achter bij Vlaanderen, bij Florence en bij Keulen. Maar omgekeerd stond Leiden boven alle andere Hollandsche steden, zoo boven Amsterdam, Den Haag, Haarlem, Schiedam en Gouda, gelijk deze weer beter laken produceerden dan Hoorn, Edam, Dordrecht, Den Briel en Rotterdam. Geen wonder, dat van overheidswege scherp toezicht op alle bewerkingen werd gehouden. De overheid was overtuigd, „dat alle goeden steden nootlic bij kueren geregiert moeten werden ende sonderlinge steden van draperien", en heeft dan ook zeer veel keuren uitgevaardigd. Zelfs werd het in 1435 noodig een afzonderlijk draperiekeurboek aan te leggen; het telde toen reeds 147 artikelen, welk getal bij toenemende reglementeering in 1472 reeds tot 300 was uitgezet. Daarin was dan ook alles beschreven en voorgeschreven, vooreerst de techniek, soms tot in de kleinste bijzonderheden, dan de wijze, waarop het arbeidsproces moest plaats hebben; vooral het verfproces was zeer uitgebreid behandeld; daarvoor stonden de ververs zelfs onder eede tot waarborg van de deugdelijkheid van het product. Dan worden door een geheele reeks bepalingen de arbeidsmiddelen, de werktuigen b.v. geregeld. Vervolgens worden allerlei algemeene voorschriften gegeven over het bedrijf. Een drapenier mag alleen dezelfde soort wol reeden; daarvoor moet hij zelfs viermaal per jaar den eed doen. Het behandelen van slechte wol is verboden; de fabricatie van voorwollen lakens wordt steeds aangemoedigd, zelfs voorgeschreven. Dat is ook het geval met de afmetingen; er was een vaste maat voor alle soorten laken; het Leidsche was 40 el lang en zoo is het steeds gebleven; ook het gewicht was voorgeschreven. Natuurlijk werden allerlei maatregelen genomen om de concurrentie van buiten te weren. Ook werden voorschriften gegeven om den geregelden gang van het bedrijf te verzekeren. Vollers en „uutreeders" moesten hun werk binnen een bepaalden tijd afmaken, opdat niemand zou behoeven te wachten. Voorgeschreven was, hoeveel lakens uit een bepaalde hoeveelheid wol zouden worden gemaakt.

Daarnaast bestonden voorschriften tegen kapitaalsvermeerdering. Er mocht geen al te groote ongelijkheid komen tusschen allen, die hetzelfde ambacht verrichtten. Zelfs trachtte men te verhinderen, dat de rijke drapeniers de minder vermogende verdrukten en overvleugelden. Daarom werd de productie vastgelegd aan bepaalde maxima, ook al om het grootbedrijf in zijn ontwikkeling nog wat te keeren. In verband daarmede stonden ook bepalingen omtrent het getal knechts, omtrent hun arbeidsprestatie, het getal weefgetouwen en het getal der jaarlijks te produceeren lakens. Het behoeft nauwelijks te worden gezegd, dat vele van deze bepalingen in de praktijk nauwelijks uitvoerbaar waren en dan ook blijkens de vonnissen herhaaldelijk werden overtreden.

De regeering trad ook altijd zoo scherp mogelijk op tegen hetgeen men deloyale concurrentie buiten Leiden achtte. Strenge maatregelen werden daarom genomen tegen uitvoer van gereedschappen en vertrek van gezellen, evenzoo tegen bedrieglijken namaak van Leidsch laken, wat nog al eens voorkwam. Eveneens was men zeer streng tegen de concurrentie van het platteland, waarop wij ook vroeger wezen [1]; Leiden heeft veel tot de befaamde „Ordre op de Buiten-neringe" bijgedragen. Een andere concurrentie, waarover ook alle industriesteden klaagden, was de kloosternijverheid. Deze was natuurlijk zeer nadeelig, omdat de kloosters goedkoope arbeidskrachten hadden en vrijgesteld waren van accijnsen en andere lasten. Men onderscheidde in de nonnenkloosters — deze zijn het in hoofdzaak, waarover men klaagt — drieërlei arbeid, vooreerst dien voor eigen behoefte, dan dien voor eigen risico voor de markt, eindelijk dien voor rekening van anderen. De eerste was natuurlijk geheel vrij; den derden gebruikte de Leidsche industrie ten eigen bate; maar tegen den tweeden had de Leidsche regeering ernstig bezwaar. Reeds in 1421 verbood zij aan de Begijnen om wollen lakens te maken anders dan voor eigen gebruik. Het verbod goldt later algemeen, dat „gheen vergaderinge van geesteliken luyden, hetsij van mannen of van vrouwen (en sullen) enighe lakenen drapenieren tot ghenen daghen meer dan sij zelve behoeven in hoiren huyse." Maar wel was het geoorloofd voor particulieren te werken. Al vroeg werd dan ook het loon van het kammen der kloosterzuster geregeld, opdat het niet zou stijgen. In 1440 coaliseerden de kloosterzusters zich daartegen, maar zonder veel baat.

De vraag rijst: waar bleef het afgewerkte product der Leidsche industrie, het laken? De drapenier was tevens de exporthandelaar, die het laken zelfs naar verre landen verzond. Reeds in een der oudste keuren uit de veertiende eeuw wordt de verkoop van Leidsche lakens

[1]) Boven, blz. 252 vlg.

naar Schonen geregeld. Stellig had men vóór 1400 reeds handelsrelatiën met Pruisen en met andere Oostzee-gebieden. Sedert nam het getal afzetmarkten steeds toe. Natuurlijk werd er ook zeer veel Leidsch laken in de Nederlanden zelf gesleten; wij vinden Leidsche drapeniers op de markten van Amsterdam, Kampen, Zwolle, Deventer, Zutphen, Bergen-op-Zoom, Antwerpen en Brugge. In 1450 kwamen de Leidsche lakens overal in de Oostzee, hoewel de Hanze het trachtte te beletten. Vooral door den handelsboycot, destijds door de Hanze over Vlaanderen uitgesproken, is de uitvoer naar de Oostzee sterk toegenomen. Dan gaat de Leidsche drapenier zelf op reis, zoodat geen deel der winst meer aan tusschenpersonen behoefde te worden afgestaan. Ook na de heropening van Vlaanderen door de Hanze bleef dat zoo doorgaan, onder hevig verzet van de Hanze, die de Leidenaars steeds wilde dwingen eerst naar Brugge ter stapel te gaan. Op dit punt wist Leiden van geen toegeven, „al soude 't bestant uutgaen ende (men) tiegen den Oosterlingen een oirloge annemen." De Hanze moest wel toegeven en zag in 1474 bij het tractaat van Utrecht van den stapeleisch af. Sedert nam de uitvoer naar de Oostzee zeer toe, totdat in de zestiende eeuw de Leidsche draperie begon te vervallen. Maar nog had Leiden toen de energie nieuwe markten te zoeken. „Gebleken is, dat die Oesterlingen nu ander coleur hebben willen dan zij hier voertijts begheerden"; en zoo brachten de Leidsche drapiers in de zestiende eeuw hun lakens naar de

Afb. N⁰. 114. Poortje van het Weeshuis te Leiden.
Naar photographie.

Romaansche landen. In 1535 blijkt, dat Frankrijk, Spanje en Italië meer dan voorheen Leidsch laken verlangen. In 1556 wordt geconstateerd, „dat die borgers van Leyden veel in Spaengen frequenteerden ende huer handelinge van coopmanschappen hadden." Maar ook hier ondervonden zij gelijk in hun eigen vaderland de scherpe concurrentie der Engelschen. In de zestiende eeuw werd de Nederlandsche markt overstroomd door Engelsche lakens; zwaar heeft daaronder de Nederlandsche industrie geleden. Zelfs in Leiden zelf werden in 1531 Engelsche lakens geïmporteerd; zij kostten daar ongeveer evenveel als de Engelsche wol. Tegen deze moordende concurrentie was Leiden niet bestand; het Leidsche laken verloor de binnenlandsche markt, „zoe alle die Leytsche laeckenen, zeer weynich uuytghesondert, buyten dese landen gevoert werden."

De wijze van verkoop der Leidsche lakens had zeer veel overeenkomst met die van den inkoop der Engelsche wol. Ook hier vinden wij kleine handelsvennootschappen. In 1473 en volgende jaren klagen de Wendische steden over een compagnie van Leidsche poorters, die in de Oostzee groothandel dreef. Zij kocht de lakens te Leiden op en trachtte zoo zelfs een monopolie te vormen: „item vortmer beclaghen sick de stede [1]) deer van Leyden, dat sick etlike van en to samen gheworpen ende selschop ghemaket hebben unde de Leydesschen laken uthtokopene plegen, unde wan de Ostersche kopman kumpt, vorcopen [2]) se en sulke lakene." Leiden gaf althans in schijn toe; „dar dan de van Leyden hebben up geantwordet, dat en nicht witlik sij, sodane selschop bynnen Leyden to wesende, sunder konde men wene naemkundich maken, se wolden id so vervogen, id scholde affgedan werden unde nicht mer gescheen." Of dat gebeurd is, blijkt niet; dat men later van deze compagnie niet meer hoort, is geen stellig bewijs.

Wij zagen boven, dat de Leidsche lakenindustrie op geheel moderne wijze was georganiseerd. De drapenier is de leider van het bedrijf; onder hem werken betrekkelijk groote groepen loonarbeiders. Dit systeem had bij een steeds groeiende industrie het gewone gevolg van sterke immigratie van loontrekkende bevolking. In onze middeleeuwsche steden valt steeds een vrij krachtige immigratie te constateeren, maar deze werd toch steeds geregeld en beperkt door het stadsbestuur; het poorterschap was niet gemakkelijk te krijgen, ook te Leiden niet [3]); „die gheen poorter en is, mach gheen neringe doen binnen Leyden." Maar dat geldt alleen voor de gildebroeders, dus voor den drapenier en voor den meester, maar

[1]) De Wendische steden.

[2]) Opkoopen.

[3]) Boven, blz. 122 vlg.

niet voor den gezel, den loonarbeider. En dezen juist had de draperie noodig; aan dezen mocht geen beletsel in den weg worden gelegd. Vandaar, dat reeds in 1393 werd vastgesteld, dat alle „knapen", van welke landstreek ook afkomstig of welk ambacht zij ook uitoefenden, in „knaaploon", dus in loondienst mogen werken, „sijn si poirters of en gheen." Alleen werd later de eisch van poorterschap gesteld aan de ververs-knechts, misschien om de traditie van het vak beter te kunnen behouden.

Naast dit middeleeuwsche arbeidersproletariaat staan de drapeniers als de kapitalisten. Maar van den rijkdom dezer mannen moet men zich geen overdreven voorstelling vormen. Er zijn vermogenden, maar daarnaast ook kleine bazen, zelfs arme drapeniers; als wij lezen van drapeniers, die zelf het laken van de ramen nemen en het „op horen hals" naar den „uutreeder" brengen, krijgt men geen indruk van aanzienlijke heeren. Wij kennen ook eenige cijfers. In 1498 waren er in Leiden 127 drapeniers; daarvan hadden er twee een vermogen van meer dan tienduizend pond [1]), vijf bezitten tusschen vijf- en tienduizend pond, 57 tusschen duizend en vijfduizend pond, 28 tusschen vijfhonderd en duizend pond, 26 tusschen honderd en vijfhonderd pond, vijf hebben nog geen honderd pond en vier zijn zelfs geheel zonder vermogen. Er was dus wel heel wat vermogensverschil. Maar toch behooren de rijke drapeniers onder de aanzienlijken der stad; zij zitten ook in de regeering, maken de keuren voor het bedrijf en passen ze toe.

In deze keuren is ook heel wat geregeld, dat ons den maatschappelijken toestand der arbeidende klasse toelicht. Wij weten, dat alle arbeid bij nacht en bij kunstlicht was verboden zoowel uit vrees voor brandgevaar als uit zorg voor de deugdelijkheid van het laken; in bijzonderheden is geregeld wat als nacht moet worden beschouwd. Alleen de vollers begonnen zeer vroeg; des nachts om twee uur luidde de vollersklok; deze arbeiders mogen werken „bij der kaertse of bij den dach." Zondagsarbeid was verboden, tenzij het bedrijf dien eischte. Natuurlijk golden deze en dergelijke bepalingen niet voor landlieden, die „hem luyden behelpen.... oock met wolle te spinnen, daer men laeckenen of bereyt binnen der stede van Leyden, alsoe wel die mannen als die wijven, mer meer die wijven dan die mannen"; onder deze plattelandsnijverheid zullen alle bedenkelijke toestanden van de huisindustrie hebben bestaan. Daarentegen vormden de wevers een gild, dat strenge eischen stelde; niemand mocht b.v. meester worden, die geen drie jaar had geweven. Uit den aard der zaak waren de wevers eenigszins welgesteld, al stonden zij ook in loondienst bij de drapeniers; maar zij hadden dikwijls een

[1]) Gulden.

eigen huis en eigen weefgetouwen; geen wonder dus, dat er wevers voorkomen met kleine vermogens, maar nimmer boven de duizend pond, en dat was nog een zeldzaamheid. In verband met hun betrekkelijken welstand staat het stellig ook, dat zij in tegenstelling tot de vollers in den regel met hun toestand tevreden zijn. Slechts zelden hooren wij van verzet. Zoo in 1441: „Item so Geryt Jansz. een loopinge gemaict heeft mit vier sijner medegesellen onder die weverien, ende hebben se gehailt van den touwe ende hebben dairmede gaen drincken om die vreemde luyden te ontvorderen van horen ambocht, dair wel of gescepen wair veel onrust of te comen onder horen ambocht." Dan wordt dus geprotesteerd tegen de vreemde gezellen in het bedrijf.

In 1478, als de vollers de stad verlaten, komen ook de wevers in beroering; maar zonder dat de gevraagde loonsverhooging is toegestaan, hervatten zij weer het werk. In de zestiende eeuw werd bij achteruitgaande industrie de toestand der wevers steeds slechter. In 1545 vragen zij loonsverhooging, daar zij „niet en moegen onderhouden omme hoere coste ende bijleven voir hem, hoere wijven ende kinderen te winnen ende te gecrijgen." Eenige verhooging wordt dan verkregen, maar niet genoeg. Velen verlaten dan de stad; anderen staken en dreigen met geweld tegen arbeidswilligen. Wel werd de orde hersteld, maar de toestand verbeterde niet; de industrie ging te gronde.

Van gelijke beteekenis voor een middeleeuwsche industriestad als de wevers zijn altijd de vollers. Zij vormen een zeer roerige groep van arbeiders, telkens in hevigen strijd voor loonsverhooging en lotsverbetering; het sociale conflict der middeleeuwen wordt eigenlijk alleen doorgestreden door de vollers. Kenmerkend is het al, dat alleen zij moesten zweren, dat zij de bepalingen van hun arbeidsbrief zouden opvolgen en geen rebellie tegen de stad zouden plegen.

Het vollersbedrijf was een huisindustrie, maar naar middeleeuwsche opvatting haast een grootbedrijf. Een drapenier mocht twee vollers-meesters voor zich laten werken; ieder meester mocht vier gespan of acht gezellen in zijn dienst hebben. In dit bedrijf was gemeenschappelijke arbeid van velen noodig; vandaar ook hier een sterk solidariteitsgevoel en veel gemeenschappelijke actie. Ook zal die krachtige actie moeten worden verklaard door de vele vreemde elementen, die juist in dit bedrijf voorkwamen. Dat bewijzen de opgaven van het stedeboek voor 1447 tot 1452. In die vijf jaren worden 834 vollers met name genoemd. Daarvan geven 391 hun afkomst op; welnu, uit Leiden zelf zijn slechts 35, uit den naasten omtrek 47, uit het overige Zuid-Holland 61, uit Noord-Holland 55, uit Zeeland 2, uit Utrecht 3, uit Gelderland 17, uit Noord-Brabant 40, uit Limburg 15, uit Overijsel 2, uit Friesland 2, uit de Zuidelijke Neder-

landen 90, uit Frankrijk 2, uit Duitschland 19, uit Engeland 1; met afkomst is hier niet bedoeld de geboorteplaats, maar de plaats, waar het laatst is gewerkt. Wij zien dus, dat in Leiden een groot deel der vollers kwam uit het woelige Zuiden, uit Brabant en Vlaanderen, wat van sterken invloed is geweest op de arbeidersbeweging.

Afb. N⁰. 115. Vreemdelingen in een middeleeuwsche stad. Schilderij der Barmhartigheidswerken. Alkmaar.

Die beweging is vooreerst gericht tegen het stelsel van gedwongen winkelnering en het betalen van loon anders dan in geld, dat te Leiden evenals elders in dit bedrijf heerschte en dat het gerecht ook met strenge keuren nooit heeft kunnen afschaffen. Maar daarnaast was er natuurlijk steeds een krachtige loonactie, hoewel de loonen toch zeer sterk zijn gestegen: van 1384 tot 1565 was het loon van een vollersknecht met 341 %, dat van een meester zelfs met 411 % gestegen. Maar uit den aard der zaak werd dat

voor een deel veroorzaakt door de daling van de muntwaarde, zoodat met name alle verbruiksartikelen duurder werden. Het gerecht stelde dan ook steeds de loonen vast naar den geldenden levensstandaard, „die dierte des tijts", zegt men. Daardoor weten wij, dat in 1435 een vollermeester per dag $5\frac{1}{2}$ groot, een knecht $5\frac{7}{8}$ groot per dag verdient, dat is dus ongeveer $2\frac{3}{4}$ stuiver. In 1541 verklaren de vollers, dat hun dagloon geen acht groot per dag is, dus geen vier stuivers. Zelfs in 1561 hebben de vollers nog niets meer: „voor elcx deen dach deur dander nyet boven vier stuivers sdaechs, daer zijluyden wijff ende kinderen bij moeten houden." Inderdaad zijn in dezen tijd de loonen der andere werklieden, b.v. der timmerlieden hooger; maar in de vijftiende eeuw hebben de vollers tot de beter bezoldigde arbeiders behoord. Evenals van de wevers weten wij, dat sommige vollers eenig vermogen hadden; de meesters hadden veelal eigen huis met volkommen, ketels, gereedschappen, enz.

Juist omdat de vollers tot de betere en allicht ook meer ontwikkelde werklieden behoorden, stonden zij vooraan in den strijd om lotsverbetering, in den regel loonsverhooging. Hielpen klachten bij de gezworenen van het ambacht of bij het gerecht niet, dan nam men zijn toevlucht tot het veel gebruikte middel der werkstaking, altijd gepaard met het verlaten der stad; men noemde dat „een uutganc maken." De oudste werkstaking der Leidsche vollers is van 1372, waarschijnlijk de eerste in ons land. Dadelijk was deze karakteristiek; meesters en gezellen staakten gezamenlijk. Maar zij verloren; strenge vonnissen werden geveld tegen „dier uutgheghaen sien van den volres." In 1391 had de staking een gunstiger verloop; toen kwam zelfs de graaf zelf tusschen beide om den socialen vrede te herstellen. Twee jaren daarna was er nogmaals staking, om een gild te verkrijgen; het gelukte niet. In 1435 was er een algemeene „uutganc" naar Haarlem. Toen werden de looneischen ingewilligd; maar tevens moesten de vollers beloven geen „vergaderinge, rebellicheyt noch uutgange" te doen, als het gerecht „bij onsen vervolch ons een redelic loon toegeset hebben voir onsen arbeyt"; verbreking van deze belofte zou zeer streng, zelfs met den dood worden gestraft. Niettemin werd het doel volstrekt niet bereikt. In 1443 trekken de Leidsche vollers nogmaals uit, dezen keer naar Utrecht; wij kennen hun eischen, die echter werden afgewezen. Zoo geschiedde het ook in 1447, 1455 en 1470; toen werden de aanvoerders der staking zelfs uit Leiden verbannen.

Na den dood van Karel den Stoute, toen een algemeene onrust de Nederlanden doorgolfde, kwamen ook de Leidsche vollers in verzet. Een algemeene werkstaking van vollers brak uit; 125 meesters en ongeveer 500 gezellen maakten een „uutganc" naar Gouda. Twee maanden lang

hielden zij den strijd vol; dezen keer hebben zij overwonnen. Van deze grootste werkstaking, die de Middeleeuwen in Noord-Nederland hebben gezien, kennen wij de stukken. Niet alleen werd een belangrijke loonsverhooging toegestaan, maar ook werden maatregelen genomen om het getal meesters en gezellen in de toekomst niet al te zeer te doen stijgen en dus de loonen op peil te houden; een meester mocht in drie jaren slechts één leerling in dienst nemen, hoewel de drapeniers klaagden, „dat bij dien manieren die knapen in lancheden van tijden in cliene menichte ende getale souden wesen, soedat men geen werck, indien die neringe van den draperye yet starck wair, soude connen gedaen crigen, gelijc dat in corten tijden wel gebuert is." Een knecht zou bovendien vier jaren moeten werken om meester te kunnen worden. Van dat alles werd een contract opgemaakt, dat lange jaren de grondslag is geweest van de verhoudingen te Leiden.

Was men dan tevreden of berustte men eenvoudig? Stellig het laatste; want in den loop van de zestiende eeuw ging de draperie zeer achteruit. Wij kennen de cijfers van de lakenproductie goeddeels. Wij weten, dat in 1400 te Leiden 9600 lakens werden geproduceerd, maar eerst sedert 1470 hebben wij geregeld gegevens; in dat jaar vinden wij een productie van 14,700 lakens [1]). Het volgende jaar treedt een daling in tot 13,800; maar daarna geven de volgende jaren een geregelde stijging, die in 1476 komt tot 21,000 lakens. De jaren na den dood van Karel de Stoute zijn ook voor Leiden tijden van sociale woeling en achteruitgang van het bedrijf. In 1477 worden slechts 7300 lakens geproduceerd, in 1481 slechts 9300. Met het herstel der maatschappelijke orde volgt weer sterke stijging, in 1484 zelfs tot 24,600. Na een daling tot 19,400 in 1486 komt weer een stijging in het volgende jaar tot 22,000, die ook de volgende jaren met een kleine uitzondering doorgaat en in 1494 de Leidsche productie zelfs brengt op 23,800 lakens. Na een vrij sterke daling tot 17,300 lakens in 1496, constateeren wij weer voor 1499 een getal van 24,400 lakens. Dan zijn voor de volgende jaren de hoogtepunten 1502 met zelfs 28,000, 1507 met 25,300, 1516 met 27,600, 1521 met bijna 29,000 lakens, een nog nimmer bereikt getal. Zoo hoog komt dan ook de productie niet meer; de hoogste jaren zijn vervolgens 1525 met een cijfer van 24,400, 1529 met 24,500 lakens; zooveel leverde later de Leidsche industrie nooit meer. In de volgende jaren gaat het met golvende lijnen steeds naar beneden, aldus: 1532, 15,700; 1534, 18,400; 1536, 13,200; 1537, 19,300; 1540, 15,600; 1542, 19,000; 1543, 12,800; 1546, 13,700; 1548 zelfs 6300; 1556, 8300; 1559, 6100; 1560, 8200; 1561, 6400; 1562,

[1]) De cijfers zijn door ons afgerond.

Afb. N°. 116. Bedeeling van bedelaars.
Schilderij der Barmhartigheidswerken. Alkmaar.

7700; 1564 slechts 3300; 1565, 3800; 1568, 3500; 1570, 3700; maar 1573 slechts 1000 lakens. Dan is de Opstand uitgebroken; in den tijd van het beleg is de Leidsche lakenindustrie nog slechts een schaduw van wat zij eens was geweest.

Zetten wij eenige kleuren aan op deze wat droge schets. De klachten der arbeiders zijn in de zestiende eeuw steeds aan de orde; maar tot geweldige uitbarstingen komt het niet meer. Blijkbaar is met den achteruitgang van het bedrijf ook de energie geknakt. In 1514 klagen de vollers, dat „veel van hemluyden dagelicx ledich gaen ende geen werck en connen gecrigen." Veel erger is het vijf-en-twintig jaren later; dan zenden zij een request aan de regeering om hun ellendigen toestand bloot te leggen; zij zijn „in sulcken crancken ende snode state", dat armoede hun deel is; hun werk wordt veracht; „een ambacht.... zeer haettelic ende ver-

smaechdich voor alle menschen; ende doen grooten zuieren arbeyt, waerduer sij behoeftich sijn in den montcost; behooren wel loon te hebben boven alle andere ambachten ende tsijn oock vrouch oude mannen, dat se niet meer wercken en moghen, of men wilder niet bij wercken." In 1561 is het nog erger; de vollers zijn dan „arme, scamele arbeytsluyden, die heurluyden broot met zuyeren ende zwaeren arbeyt moeten winnen om een sober loen." Ook „gheen volder es zoe cloeck, die mit zijn arbeyt zijn huysgezin eerlick voeden ende onderhouden mach." Bittere ellende wordt geleden „eensdeels deur sterfte, mer meest deur den excessiven zwaren ende onghetijdigen, bloedigen arbeyt, sobren neringen ende cleene arbeytsloon, want zijluyden nacht ende dach werckende, den schamelen cost ende sober bijleven niet en hebben mogen winnen, mer hebben noch moeten bedelen, ende hun kinderken voor der goede luden deuren om een stucke broots gaen troggelen, of mosten anders van ellendicheyt vergaen hebben."

Een nog veel scheller licht op de bittere ellende der arbeidersklasse door den achteruitgang van de lakenindustrie werpt de uiting van een Leidsch burgemeester van 1530; hij constateert dan, „hoedat de neringe der draperye deser stede zeer sober is, dairdoer zware armoede, grote honger ende commer alhier bij de miserable personen dagelicx geleden worde, ende dat doerdien enige van dezelve personen dagelicx zeggen: „Och Lieve Heere, en gaet ons niet verbij met U gave der heete ziecte, want wij liever sterven dan langer leven", ende dat enige doer armoede hen stellen tot diefte, zoedat dagelicx veel gestolen wordt, ende dat doerdien veel van den volres, wevers, kemsters ende spinsters hem absenteren uut dezer stede."

Wij blikken hier in den zwarten poel der maatschappelijke ellende. Is het wonder, dat deze uitgehongerde bevolking gemakkelijk vatbaar werd voor de nieuwe godsdienstige denkbeelden, die juist in dezen tijd zich in de Nederlanden begonnen te verbreiden. Is het wel toevallig, dat de Wederdoopers voor hun leeringen veel adepten vinden juist in Leiden. En is het nog niet meer dan opmerkelijk, dat de stichter van het Munstersche godsrijk, de Koning van Sion, was Jan Beuckelsz. van Leiden?

NEGENDE HOOFDSTUK.

De Nederlandsche Steden en de Opstand.

Achtereenvolgens hebben wij eenigszins uitvoerig den staatkundigen en maatschappelijken toestand der Nederlandsche steden in de Middeleeuwen beschreven. Die uitvoerigheid was noodig en gewenscht, omdat deze verhoudingen op zich zelf zeer gewichtig zijn geweest. Maar niet alleen daarom. Die middeleeuwsche toestanden vormen niet alleen den grondslag voor die van den nieuwen tijd, maar zij zijn in zeer gewichtige onderdeelen in dien modernen tijd geheel dezelfde gebleven. Wat ook de Opstand der zestiende eeuw moge hebben veranderd, de staatkundige en maatschappelijke verhoudingen in onze steden zijn in menig opzicht dezelfde gebleven. Bijna nergens blijkt het conservatief karakter van het verzet tegen Spanje zoo duidelijk als juist hier.

Dat verzet tegen Spanje is niet in de Noordelijke Nederlanden begonnen; integendeel bemerkt men van deze gewesten nauwelijks iets tijdens het Voorspel; dan heeft Zuid-Nederland beslist nog de leiding. Wel is de stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, Oranje, de groote leider en organisator van de oppositie, maar niet als zoodanig, maar als lid van den Raad van State, in het algemeen als aanzienlijk Nederlandsch edelman; dat de Prins tevens stadhouder van die belangrijke gewesten is, komt daartegenover weinig in aanmerking. Eerst in de ballingschap herinnert hij zich zijn trouwe Hollanders en Zeeuwen en doet hij op hen een beroep. Zij waren niet spoedig in beweging te brengen, die stoere burgers, boeren en visschers, maar eenmaal tot verzet geprikkeld, blijven zij in de wapenen en zijn bereid den strijd door te voeren tot het bittere einde toe. Nog in 1570 kost het Oranje groote moeite eenige gelden van de Hollandsche steden los te krijgen voor de beraamde expeditie ter

bevrijding. Maar als in 1572 de groote strijd bij Den Briel is begonnen, volgt na eenige aarzeling de eene stad na de andere; dan wordt nog in den zomer een nieuwe regeering gevestigd; dan komt de Prins zelf op het einde van het jaar zich aan het hoofd van die regeering en tevens van den Opstand stellen. Dan is het lot van Holland en Zeeland beslist; deze beide gewesten blijven vrij, niettegenstaande wanhopige pogingen van Alva en Requesens om ze weer te onderwerpen; zij vormen de vaste kern, waarbij zich de andere gewesten kunnen aansluiten, waarom zich nog in de zestiende eeuw de nieuwe staat, de Republiek der Geünieerde Provinciën, kan vormen.

Afb. N°. 117. Prins Willem van Oranje.
Naar een schilderij van Goltzius.

Aan dien strijd zoowel als aan die overwinning hebben de steden in ruime mate hun deel gehad; van het platteland is in de geschiedenis van onzen Opstand zelden sprake. Maar de Noord-Nederlandsche steden hebben, zelfs als zij gehoorzaam bleven, de ijzeren hand der Spanjaarden zwaar op zich voelen drukken. Bij verzet zijn zij herhaaldelijk uitgeplunderd en uitgemoord; wij denken aan Zutphen, aan Naarden, aan Haarlem, aan Maastricht. Maar ook hebben zij met hun oude, middeleeuwsche muren den Spanjaard meer dan eens weten af te wijzen; met leeuwenmoed hebben Leiden en Alkmaar zich verdedigd; de Nederlandsche steden zijn naar Motley's woord namen geworden, die klinken als Marathon, Thermopylae en Salamis.

Wanneer wij zoeken naar den oorsprong van dat taaie verzet tegen den bezworen vorst, dan zullen wij dat hooger in de historie op moeten vinden dan de zestiende eeuw. Het conflict van den landsheer en zijn onderdanen is van ouden datum, zelfs al van den tijd, toen de steden zich nog een plaats moesten veroveren in den staat. Want die steden hebben privilegiën, die hun een zelfstandige positie geven in den lande. Zij vormen immuniteiten, kleine eilanden in het groote gebied van het landrecht; daar is een eigen vrede, een eigen recht, een eigen vrijheid, eigen bestuur, eigen rechtspraak; zij zijn kleine republieken, alleen in velerlei opzicht onderworpen aan en afhankelijk van den hertog, den graaf, den bisschop. Zij bezitten wat zij noemen de vrijheid; maar hun vrijheid is privilege, hun recht is voorrecht boven het gemeene recht. In economischen zin staan de steden eveneens in ontwikkeling boven het platteland; zij zijn kleine gebieden, waar de „Geldwirtschaft", het mobiele kapitaal, zelfs het kapitalisme meer en meer opkomt, tegenover het land, waar de „Naturalwirtschaft" nog heerscht, waar het grondbezit de eenige vorm van rijkdom is, waar op den grondslag van dat grondbezit het leenstelsel nog heerscht, waar de grootgrondbezitter, de edelman, politiek en maatschappelijk zeer machtig is.

De voornaamste van die grondbezitters is natuurlijk de graaf. Deze combineert, wat juist het eigenaardige van het leenstelsel uitmaakt, grootgrondbezit met politiek gezag en bezit het laatste door het eerste. Zijn politiek gezag moet hij uitoefenen door de middelen, die het grootgrondbezit hem geeft. Daarbij komen dan nog de opbrengst van tollen, vooral die op waterwegen, van visscherijen enz., bovendien de vaste belastingen, die van oudsher worden geheven van het landbezit, o. a. het schot. In hoofdzaak leeft de graaf dus van zijn domeinen en zoo kon de pensionaris van Dordrecht, Floris Oem van Wijngaarden, dan ook omstreeks 1490 met reden zeggen: „Onder alle loffelijcke costumen ende usantiën van Hollandt is van den alderprincipaelsten, dat Ons Genadich Heere sijnen staet onderhoudt op sijn eygen demeynen ende sijnen ondersaeten nyet en bedwinge yet meer uyt te reicken ofte betailen dan sijn oude gewoenlijcke demeynen. Dat hij verder, als Zijne Genaden eenige nyeuwe lasten overcommen van oirlogen ofte anders, gewoenlicken is gracelicken te begeeren eene bede, sulcx als Sijnre Genaden nae gelegentheit van der saicke goed dunckt. Dat nyemandt verobligeert oft verbonden en word in dese bede te consenteren oft contribueren meer dan hem goed dunckt, maer een yegelijck volstaet met alsulcke consent van alsulcken porcie als een yegelijck goed dunct" [1]).

[1]) Informacie, 1514, uitg. Fruin, blz. X vlg.

Dat alles is inderdaad zeer logisch; maar daarin zit toch reeds een stuk stedelijk verzet tegen de grafelijke regeering. De steden willen alleen betalen, wat zij zelf hadden toegestemd; zoo was de oude traditie. Maar het spreekt van zelf, dat op deze wijze niet te regeeren viel; de regeering zou dan òf gebonden zijn aan de steeds klimmende eischen der steden, òf zonder geld zijn. Vandaar dat reeds de Beiersche en nog meer de Bourgondische regeering van het stelsel uitging, dat de meerderheid ook de minderheid bond. Tegenover den bovengenoemden Dordtschen pensionaris formuleerde de procureur-generaal van het Hof van Holland de theorie der Bourgondische regeering aldus: „Nae rechten soo behoirt tminstendeel tmeestendeel te volgen in saicke den gemeenen lande aengaende, die deuchdelijcken, eerlijcken ende gewoenlijcken zijn; als is, te believen den Prince in zijn blijden incompst ende notelijcken affairen" [1]). Maar de steden hielden taai vast aan de oude traditie; wel moesten zij herhaaldelijk bukken, maar later in den Opstand triumfeerden zij. Ook in dit opzicht was de Opstand conservatief; nooit heeft in de Republiek op fiscaal gebied de regel gegolden, dat de meerderheid de minderheid bond.

De vorst, die geld noodig heeft, vraagt dus een bede. Een bede is een verzoek van den landsheer aan zijn onderzaten of hun vertegenwoordigers, de Staten, om financieelen steun in de uitoefening van zijn landsheerlijke functiën [2]). Dat kon op tweeërlei wijze; de Staten konden den landsheer vergunning geven tot het heffen van de een of andere belasting; of zij konden zich verbinden om den landsheer de gevraagde som te verschaffen en zelf, buiten hem om, de wijze regelen, waarop men dat geld zou opbrengen, hetzij door zelf een belasting uit te schrijven en te innen, hetzij door een leening te sluiten of rentebrieven te verkoopen. Uit den aard der zaak vroeg de landsheer het geld daar, waar het zich bevond en waar hij dus de kans had zich het te kunnen verschaffen, bij de geestelijkheid, in den regel zeer vermogend, bij den adel, rijk aan grondbezit, bij de steden ten slotte, waar zich hoe langer hoe meer mobiel kapitaal ontwikkelde.

In Holland komen beden het eerst voor onder het Henegouwsche huis. Dan ook vinden wij voor het eerst een dagvaart. Het ligt voor de hand, dat in het algemeen de graaf gaarne zijn aanzienlijke onderdanen oproept, dagvaart om hun raad in te winnen. Herhaaldelijk heeft hij hun economische macht noodig; bovendien kan geen regeering op den duur de medewerking van haar voornaamste onderdanen missen. Dus is het zeer begrijpelijk, dat reeds vrij vroeg de adel van Holland door den graaf

[1]) T. a. p., blz. X.

[2]) Fruin, Verslag van de algemeene vergadering v. h. Hist. Genootschap, 1903, blz. 12 vlg.

over belangrijke zaken wordt gedagvaard. Zelfs vormen deze edelen reeds in de dertiende eeuw een vast college, maar met afwisselde leden, het consilium. In verschillende oorkonden wordt het consilium als raadgevend lichaam van den graaf genoemd; zij zijn ook veelal de getuigen van de oorkonde. En zoo kunnen wij verband leggen met het overoude gebruik om een oorkonde door getuigen te doen staven. In de dertiende eeuw wordt de genoemde raad niet alleen gevormd door edelen, maar treden ook geestelijken en onedele vrijen daarin op. Zelfs beginnen Willem II en Floris V soms enkele „goede", grafelijke steden te hooren; hun economische macht komt gelijk met die van den adel; het zou onrecht en tevens onverstandig zijn ze voorbij te gaan.

Afb. N⁰. 118. Middeleeuwsche stad.
Schilderij der Barmhartigheidswerken. Alkmaar.

En dat te meer, naarmate de graaf meer geld noodig heeft, dus in den Henegouwschen tijd. Ook de vormen der latere Staten

wijzen terug naar dien tijd. Het Fransche voorbeeld van de Staten-Generaal van 1302 kan hier hebben gewerkt. In ieder geval vinden wij kort daarna, den 11den Augustus 1305, de eerste dagvaart; zij had echter geen bede toe te staan; maar haar advies werd eenvoudig gevraagd over de verbindbaarheid van een keur in Kennemerland; op deze dagvaart verschenen behalve de voornaamste edelen „onse schepenen ende mannen" van Dordrecht, Zierikzee, Middelburg, Delft, Leiden, Haarlem, Alkmaar, Schiedam, Schoonhoven, Geertruidenberg, Gouda en Oudewater, dus niet meer dan een uitgebreid consilium; de geestelijkheid werd niet en later niet meer dan hoogst zelden opgeroepen, omdat haar economische macht in Holland te gering was [1]).

Ook na 1305 zijn in de volgende jaren eenige malen dagvaarten gehouden. Maar zeer groote beteekenis verkregen zij eerst, toen het landsbestuur door onderlingen twist begon te verzwakken; na 1345 was na de strenge regeering van Willem IV overal conflict, waarbij de steden hun baat vonden. In den strijd van Margareta en haar zoon Willem V kwam de dagvaart tusschen beide. Wanneer in het begin van 1349 de Keizerin Holland en Zeeland aan haar zoon voor 15,000 goudgulden in eens en 6000 goudgulden per jaar afstaat, weigert de dagvaart van Geertruidenberg den 25sten Maart dat verdrag te bezegelen; als goede steden zijn daar verschenen uit Zuid-Holland Dordrecht en Geertruidenberg, uit Zeeland Middelburg en Zierikzee, uit Noord-Holland Leiden en Delft, uit Kennemerland Haarlem en Alkmaar, uit Aemstel en het land van Woerden Amsterdam en Woerden. De steden gingen nog verder; zij huldigden Willem als graaf en beloofden hem te steunen tegen zijn moeder; de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten zijn begonnen.

Reeds in 1351 was Willem V de alom erkende graaf. Maar de eigenlijke overwinnaars waren de steden, die hadden getriumfeerd zoowel over het middeleeuwsche vorstengezag als over den adel. Zij waren zich van hun macht dan ook wel bewust en sloten den 26sten September 1351 een onderling verbond. „Schoute, Scheepen, Burgemeesters, Raet ende gemeene steden van Dordrecht, van Delft, van Haerlem, van Leyden, van Sinte Geertenberge, van Amsterdam, van Alkmaer, van Oudewater, van Schiedam, van Rotterdam, van Medeblick, ende van Vlaerdingen" constateeren dan, dat zij zich „onderwonden hebben onsen lieven ende geminden Heere Hertoch Willem van Beyere .... Here te maken ende machtich sijns lands"; zij zullen hem en elkander verdedigen; zij zullen zijn schulden betalen; zij erkennen de gemaakte troonsopvolging

[1]) Fruin, Geschiedenis der staatsinstellingen, uitg. Colenbrander, blz. 43.

en zullen in het vervolg geen graaf huldigen dan na gemeenschappelijk overleg [1]). Zoo grijpen de steden reeds in in het landsbestuur.

Onder Willem V zijn herhaaldelijk dagvaarten gehouden, soms meer dan eens per jaar. De graaf moest dat wel toestaan; hij was door de steden tot macht gekomen. Maar had hij langer geregeerd, hij zou zeker de steden hebben teruggedrongen. Willem V was een modern vorst; hij zag en waardeerde de economische beteekenis der steden, die naast, weldra boven den adel een plaats in den staat verdienden en verkregen. Maar boven beide, adel en steden, stond de staat met zijn eigen belangen, eigen eischen. Daaraan dachten de steden niet; zij dachten alleen aan hun eigen belangen en eischten van den staat, dat hij alleen die belangen zou dienen. Willem V zou dat nooit hebben geduld; hier lag zeker overvloedig stof voor een nieuw conflict. Stellig was de graaf het eens met de beginselen van zijn klerk Philips van Leyden, die in een beroemd gebleven boek [2]) de vorstenmacht in het midden van den staat had gesteld; de vorst moet volgens hem vrij en onafhankelijk zijn van adel, geestelijkheid en steden en boven allen staan. Maar vooral moet hij steunen op de steden, maar ze tevens in toom houden door zijn rechten met strenge hand te handhaven; in die steden moet hij daarom de aristocratie bevorderen en beschermen, daarentegen de macht van de gilden tegengaan en trachten te knotten.

Van de toepassing van deze en dergelijke beginselen kwam door den fellen partijstrijd voorloopig niets. Juist daardoor nam de macht der steden steeds toe; herhaaldelijk werden zij door den graaf geraadpleegd en om beden verzocht. Maar Albrecht en zijn zoon Willem VI waren van de stedelijke macht niet gediend en vroegen dus de steden gewoonlijk afzonderlijk. Maar op het einde van zijn leven ging Willem VI een grooten stap terug; ten einde zijn dochter Jakoba de opvolging te verzekeren, riep hij in Augustus 1416 een groote dagvaart bijeen. Zeer vele steden, ook kleine, werden opgeroepen om zooveel mogelijk onderdanen aan Jakoba te binden. Het heeft weinig geholpen; kort na den dood van Willem VI was zijn broeder Jan reeds te Dordrecht om de grondslagen te leggen voor een nieuwe Kabeljauwsche partij. In verband daarmede schonk hij den 20sten Juni 1418 aan Dordrecht een privilege, waarbij o. a. aan de Hollandsche en Zeeuwsche steden werd vergund op eigen gezag te vergaderen „te 's landes oirbair mits niet dragende tegen hem, zijnen lande of zijne heerlijcheit", een zeer belangrijk recht, dat

[1]) De stukken in het Charterboek van Van Mieris.

[2]) De cura Reipublicae et sorte Principantis, uitg. d. Fruin en Molhuysen (Werken der Vereeniging tot uitg. der bronnen van het oude vad. recht, Tweede Reeks, 1.)

later niet steeds is erkend, maar waarvan herhaaldelijk door de steden is gebruik gemaakt [1]). Tien jaar later zijn de steden in den strijd nog gegroeid. Den 3den Juli 1428 bezegelen Philips van Bourgondië en Jakoba den zoen van Delft [2]); daarin wordt haar bepaaldelijk verboden te huwen zonder de toestemming van haar moeder, van Philips „ende der drien Staeten derselver onser landen tsamen"; hier komt de dagvaart dus voor het eerst onder haar definitieven naam Staten voor, eenvoudig de vertaling van het Fransche Etats. Hun toestemming blijkt noodig voor gewichtige staatszaken.

De Hollandsche en Zeeuwsche steden, die Kabeljauwsch waren, hebben de Bourgondische macht altijd krachtig gesteund, gelijk deze de steden beschermde. Zij waarborgde de vrede en veiligheid, die de handel noodig had en de stad afzonderlijk niet meer geven kon. De steden konden vroeger, toen zij nog zelfstandige economische centra waren, zich zelf uit eigen kracht uitnemend organiseeren en verdedigen met behulp van hun privilegiën en van tractaten met buitensteedsche machten. Maar die enge economische kring was voor de meeste Hollandsche steden in het midden der vijftiende eeuw verbroken. De burgerij stijgt in economische beteekenis; haar industrie, die vroeger voor kleinen kring werkte, gaat produceeren voor de geheele toenmaals bekende wereld; de handel slaat zijn wieken steeds verder uit. In verband daarmede staat de zich steeds meer en hechter vestigende kapitaalsmacht in onze steden, goeddeels in nijverheidscentra als Leiden, krachtiger nog in een handelsstad als Amsterdam. Hier zien wij het kapitalisme duidelijk in de vijftiende eeuw opkomen; hier neemt de reederij het Westfriesche varensvolk in dienst en organiseert een steeds omvangrijker handel op de Oostzee. Wij zagen, hoe daaruit een conflict met de Hanze voortkwam [3]).

Die economische belangen worden door de Bourgondische vorsten steeds gesteund. Maar daarvoor eischen zij ook een deel der stedelijke vrijheid op. Terecht. In den modernen staat der Bourgondiërs is geen plaats meer voor de eng begrensde stedelijke zelfstandigheid. Nu de economische afgezonderdheid is verbroken, is voor de politieke geen reden meer. Toch blijft de laatste zich handhaven en verdedigt de stad deze zelfs met hand en tand; instellingen sluiten zich in den regel zeer traag en dikwijls onder hevig verzet bij de nieuwe toestanden aan. In de steden hecht men aan de oude vrijheden en beschouwt de privilegiën als het palladium der stedelijke vrijheid, ook toen zij geheel verouderd waren.

1) Kluit, Historia critica, IV, blz. 358.
2) T. a. p., IV, blz. 365.
3) Vgl. boven, blz. 221 vlg.

Vandaar, dat de steden wel de goede regeering der Bourgondiërs erkenden, maar niet bereid waren haar de oude handvesten prijs te geven.

Zij behoefden dat in den regel ook niet te doen, omdat de Bourgondiërs steeds geld noodig hadden en zich dus genoodzaakt zagen telkens weer de financieele hulp van hun onderdanen in te roepen. Die onderdanen, de Staten, houden de koorden van de beurs en trachten den hertog de handen te binden. Zwakke vorsten zouden hebben moeten buigen; de Bourgondiërs, hoeveel zij soms ook toegaven, bleven sterk. Het gelukte hun de beden tot „ordinaris" lasten te maken, die telkens voor tien jaren werden toegestaan; daarnaast werden „extraordinaris" beden gevraagd, waarvoor de Staten herhaaldelijk moesten bijeenkomen, zeer tegen den wensch van den hertog. Zelfs komen de Staten zoo dikwijls bijeen, dat zij een vaste organisatie verkrijgen. De Staten van Holland bestaan in den Bourgondischen tijd uit de edelen en de afgevaardigden der zes groote steden, Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam en Gouda; hoogst zelden worden de kleinere opgeroepen. Ook komen de Staten in vaste gevallen bijeen; bij den aanvang van een nieuwe regeering, de regeling der successie, bij het verklaren van oorlog of het sluiten van vrede, bij het geven van nieuwe wetten werden zij gehoord, al hadden zij geen beslissing daarover; alleen voor het toestaan van beden was hun mede-

Afb. N⁰. 119. Maximiliaan van Oostenrijk en zijn bruid Maria van Bourgondië. Naar een teekening in het Germaansche Museum te Neurenberg

werking beslist noodig; daaraan hing eigenlijk hun geheele macht [1]). En hier ontspon zich steeds de principieele machtstrijd tusschen vorst en onderdanen, of de meerderheid de minderheid bond [2]). In dezen strijd maken de Staten herhaaldelijk gebruik van hun bovengenoemd recht om ook buiten den landsheer of zijn stadhouder om bijeen te komen ten einde over 's lands zaken te raadplegen; zoo ontstaat naast de officieele vergadering een particuliere bijeenkomst, die voor de toekomst van groote beteekenis is geworden. Uitdrukkelijk werd dit recht in het Groot Privilege van Vrouw Maria erkend; maar hoewel Philips de Schoone deze handvest weer introk of liever niet bezwoer, bleven de Staten dit recht ook onder Karel V uitoefenen. Nog meer, zij gaan zich beschouwen als de vertegenwoordigers en de verdedigers van land en volk tegen den vorst; daarom schrijven de Staten van Holland en Zeeland in 1573 aan die der overige gewesten: „Gij zijt de Staten des Lands, dat is te zeggen de voorstanders en beschermers van hare vrijheidt ende van hare privilegien, welcke gijluiden schuldig zijt voor God ende voor alle menschen te verdedigen en te handhaven, so ghij niet en wilt meineedig worden; want sulcx gijluiden de landen gesworen hebt en daerom zijt gij uit allen steden uytgekoren, opdat een yegelijck sijne stad, en gij altsamen het gansche land helpt voorstaen ende verantworden tegens alle die gene, die het souden willen eenigsins vercorten of verongelijcken [3]).

De Staten van Holland beschouwen zich in dit stuk dus geheel als vertegenwoordigers der steden; van de ridderschap wordt in het geheel niet gerept. Nergens was vóór den Opstand het overwicht der steden dan ook zoo groot als in Holland. Om dat toe te lichten, is het voldoende de samenstelling der Statenvergaderingen in de andere gewesten kort te beschrijven. In Zeeland bestonden de Staten vóór den Opstand uit den abt van Middelburg, de ridderschap en de steden, die ieder één stem hadden. In Utrecht was de samenstelling vrij wel daaraan gelijk; ook hier vinden wij de drie middeleeuwsche standen terug: prelaten, dekens en kanunniken der vijf kapittels, de ridderschap en de stad Utrecht met de kleine steden. Gelderland had eigenlijk geen Statenvergadering, maar alleen een gecombineerden kwartierdag; in Zutphen bestond de kwartierdag uit bannerheeren, ridderschap en steden, in de drie andere kwartieren, Nijmegen, het Overkwartier en de Veluwe, alleen uit ridderschap en steden, ieder met één stem. Overijsel daarentegen had,

---

[1]) Fruin, Staatsinstellingen, blz. 46 vlg.
[2]) Vgl. boven, blz. 275 vlg.
[3]) Fruin, Staatsinstellingen, blz. 51.

ofschoon ook in kwartieren verdeeld, één Statenvergadering, samengesteld uit de ridders en de drie hoofdsteden; de eersten stemden hoofdelijk, de laatsten afzonderlijk, maar zoo, dat de stemmen van den adel en van de steden tegen elkander opwogen. Friesland kende alleen een gecombineerde gouwvergadering, waarin geestelijken, edelen, volmachten en steden met hetzelfde recht optraden; privilege bestond hier niet, noch van den adel, noch van de steden; de Staten noemen zich dan ook zonder voorrang „Prelaten, Geestelijken, Ridderschap, Gemeene Edelingen, Steden ende Ingesetenen van den Lande van Vriesland". In Groningen werd de domineerende positie der stad erkend door haar gelijkberechtigdheid met de Ommelanden, waar geen onderscheid bestond tusschen jonkers en eigenerfden. Drenthe eindelijk had geen steden; in de Staten compareerden alleen ridders en eigenerfden.

Welken invloed heeft nu de Opstand op deze verhoudingen gehad? Die vraag is te beantwoorden door eerst een andere te stellen: In hoeverre zijn de steden bij den Opstand betrokken? Zijn zij de leiders en in hoeverre zijn zij dat?

Het conflict van de Nederlanden met Spanje is staatkundig, godsdienstig en economisch. De politieke strijd is voldoende bekend; het is de strijd van het Nederlandsche volk tegen het centraliseerende bestuur der Bourgondiërs, die tevens absoluut wilden regeeren. In den grond een conflict van Middeleeuwen en Nieuwen Tijd; de Middeleeuwen met hun getrapte maatschappij, hun leenstelsel, hun steden met privilegiën; daartegenover de moderne staat met zijn eischen, waarvoor een ieder moet buigen. Tegenover het privilege het algemeene recht; want men vergete dit nooit: wat de steden recht, vrijheid noemen, is voorrecht, privilege, onrecht ook tegenover anderen. In dezen strijd is de Bourgondische macht de draagster der moderne cultuur, van den vooruitgang. De moderne staat zonder privilegiën, met gelijk recht voor allen was een eisch des tijds. Daarom ook was de politiek der Bourgondiërs de juiste; zij was modern, voor dien tijd liberaal en vooruitstrevend.

Het verzet der steden, die hun privilegiën verdedigden tegen den landsheer, zou dan ook alle sympathie hebben verbeurd, als de regeering niet in vele dingen recht inging tegen de belangen en wenschen der Nederlanders. De Bourgondische regeering, spoedig in de vijftiende eeuw nationaal geworden, werd onder Philips II een vreemd, anti-nationaal gouvernement. Spaansche beginselen regeerden te Brussel. Philips regeerde van Spanje uit naar Spaansche denkbeelden en naar Spaansche belangen. Zoo trad deze regeering niet krachtig genoeg op tegen Engeland, dat onze handelsbelangen na 1560 herhaaldelijk schond, alleen omdat

Afb. N⁰. 120. Philips II.
Prent van J. Suyderhoef, naar de schilderij van Antonio Mor.

zij in verband met haar eigen politiek belang vrede met Engeland wilde; daarom was zij zwak tegen Elizabeth en gaf de Nederlandsche belangen prijs[1]).

[1]) Vgl. mijn Engeland en de Nederlanden in de eerste jaren van Elizabeth's regeering (Groningen, 1892).

Daarnaast deed de godsdienstige en kerkelijke politiek der regeering een groot deel der bevolking de wapenen opvatten. De Opstand is niet in hoofdzaak, maar wel voor een zeer groot deel een godsdienststrijd. De Calvinisten werden meer en meer de drijvende kracht van het verzet, omdat hun tegenstand onverzoenlijk was. Geen vrede was mogelijk tusschen Katholiek en Calvinist in de zestiende eeuw. Daarom werd door de Calvinisten de strijd tegen Spanje en Rome tot het uiterste doorgezet. Maar zij vormden op zich zelf slechts een minderheid, misschien zelfs een kleine minderheid. Maar zij werden gerugsteund door het grootste deel der bevolking, die zoowel een afkeer had van de Geuzen als van de Spanjaarden, maar van deze laatste het meest; haat is hier niet een te sterke uitdrukking. Zonder deze wat inerte massa achter zich had de Calvinistische minderheid nooit kunnen overwinnen en nog minder kunnen overheerschen. Maar die minderheid had dat ook nimmer hebben kunnen doen, wanneer zij niet den steun had gehad van een andere, numeriek allicht nog kleinere groep, die der zoogenaamde libertijnen, die de meeste leiders had te leveren. De Calvinisten vormden de uitnemende harde stof, waarop het Spaansche geweld kon breken; maar zij waren nog weinig staatkundig geschoold, omdat zij voor een groot deel voortkwamen uit de kringen buiten de regeering. Overtuigde Calvinisten als Marnix zijn er onder de staatslieden van den Opstand niet zeer veel. Voor een groot deel zijn de leiders oude Humanisten, ontwikkelde mannen, juristen, staatslieden, mannen van organiseerend talent, diplomaten, militairen, in één woord regeerders. Het waren mannen, wier levensbeschouwing onafhankelijk was van godsdienstige dogma's, die daardoor ook een stevig religieus beginsel misten, maar daarentegen vol geestdrift waren voor de vrijheid, vol haat tegen allen gewetensdwang en daarom ook tegen de Katholieke Kerk en tegen de Spaansche regeering. Boven deze allen stond de Prins van Oranje, gematigd in zijn godsdienstige overtuiging, verdraagzaam, bovenal begaafd met uitnemende politieke en diplomatieke talenten, een geboren staatsman en leider van menschen.

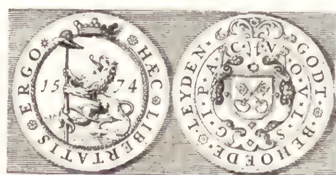
Zoo is de Opstand in zijn wezen zoowel politiek als godsdienstig. De vraag rijst, of ook economische verhoudingen hier van beteekenis zijn. Tot op zekere hoogte stellig. De steden van Holland, die zich dadelijk bij den Opstand aansluiten en haar privilegiën tegen de regeering verdedigen, zijn de oude centra van handel en industrie als Dordrecht, Leiden, Haarlem, Delft, wier oude costumen worden bedreigd. Daartegenover staat een moderne handelsstad als Amsterdam, wier belang aansluiting aan de regeering medebracht, omdat die regeering de stad in haar opkomst had gesteund en beschermd. Amsterdam, waar zich de handel vrij moest en kon ontwikkelen, blijft de regeering getrouw-

Dezelfde tegenstelling vindt men in het Zuiden, waar Brugge en Gent, de oude nijverheidssteden, voortdurend tegen de Bourgondische regeering in verzet zijn, terwijl Antwerpen aan diezelfde regeering trouw blijft.

Dat Amsterdam tot 1578 de regeering is getrouw gebleven, is een eenigszins gecompliceerd verschijnsel. De stad was in den regel door de Bourgondische regeering gesteund. Maar die helpende regeering wordt meer en meer meester; zij krenkt zelfs soms de belangen der burgers. Wat Amsterdam b.v. in den tijd van Karel V eischt, is geen bevestiging van oude privilegiën, maar eenvoudig vrijheid van handel, onbelemmerd door de privilegiën van anderen en de maatregelen der regeering. Maar die eisch van vrijheid kwam weldra in strijd zoowel met de toenemende centralisatie van den Bourgondischen staat als met zijn financieele behoeften; vandaar hier een scherp conflict niet met de privilegiën, maar met de vrijheid der burgers, hun recht om in hun handel niet te worden belemmerd. Amsterdam nu was sedert de vijftiende eeuw een stapelplaats van graan geworden, waarbij de Nederlanden het grootste belang hadden; daardoor toch werden niet alleen de Nederlanden geregeld van graan voorzien, maar werd ook aan de vrachtvaart een stevige ruggesteun gegeven. Hier was dus behoefte aan vrijen in- en uitvoer; de regeering had dat ook begrepen; de rechten op graan waren matig en vooral vast. Welnu, wij zagen, hoezeer deze groote belangen door Karel V door zijn Deensche politiek en door de heffing van het congiégeld werden bedreigd [1].

Hier vinden wij dus een conflict van de regeering en de Hollandsche steden; het is het eenige niet geweest, vooral toen de regeering een Spaansche werd. In alle Hollandsche steden ontstaat een krachtige partij, die den strijd tegen den landsheer, die hun rechten en belangen niet eerbiedigt, wil aanbinden. En niettegenstaande overal in de steden een sterke minderheid tegen den Opstand is, wordt de strijd doorgezet. In Haarlem moet de Prins even vóór het beleg in 1572 de regeering veranderen om zeker te zijn van energieken weerstand. In Alkmaar weigert men zijn troepen in te laten. In Leiden is steeds verzet tegen Van der Werff en zijn medestanders. Hier en overal vindt men glippers. Toch wordt het verzet doorgezet; manhaftig verdedigt men zijn

Afb. N°. 121. Zilveren noodmunten, te Leiden tijdens het beleg geslagen (verkleind).

[1] Vgl. boven, blz. 226 vlg.

leven, zijn muren, zijn privilegiën tegen de Spanjaarden, tegen den vorst, de centraliseerende monarchie, den modernen eenheidsstaat.

Alleen Amsterdam weigert zich bij den Opstand aan te sluiten en blijft de regeering getrouw. Hier werd de regeering gevormd door aanzienlijke kooplieden, wier persoonlijk en wier klassebelang was samengeweven met het handelsbelang der stad. Maar die aristocratische regeering werd hier nog gemakkelijker dan elders een familieregeering [1]). Burgemeesteren vormden een kleine groep, die alle anderen uitsloot, ook al behoorden zij tot den kring der groothandelaars. Welnu, juist deze van de regeering uitgesloten aanzienlijke burgers klagen in 1564 over „den soberen gouvernemente ende grote abuysen, die int regieren derselver stede geschieden .... waeruyt geschaepen zijn te commen veele inconvenienten, ten geheelen bederffenisse der voorsz. stede ende gemeene burgeren van dien" [2]). Er zijn eigenlijk slechts vijf regeerders van de stad, „die onder hen vijven hoofden principalijck d'administracie hebben en over weinige jaren gehadt hebben, onder de XXXVI Raiden soe veele consanguiniteyt ende affiniteyt gehadt ende noch hebben, ende soe in getale sijn, dat d'andere electeurs stemmen, die malcanderen vreempt sijn, luttel connen geopereren." Vooral burgemeester Hendrick Dircksz. is „den grooten monarcha, 't eenken van den trouve [3]) ende 't hooft van allen, die alleen regeert die saecken vander stadt ende princelicke rechten usurperend es, ende voorts leeft als Keyser binnen der voorsz. stede."

Wie aldus klagen, vormen tegenover de Katholieke regenten-oligarchie een Protestantsche kooplieden-oligarchie; door familiebanden aaneengehecht, heeft deze groep notabelen schier allen handel en industrie te Amsterdam in handen; zij beheerscht door haar kapitaalkracht de markt te Amsterdam en neemt onder de burgerij de eerste plaats in. Deze groep zou zich eng aan de stadsregeering hebben aangesloten, indien zij Katholiek was geweest. Maar wij vinden onder hen de aanvoerders der Protestanten, de mannen, die in 1567 in ballingschap zullen gaan en die in 1578 de Alteratie tot stand zullen brengen; of zij allen overtuigde Calvinisten zijn geweest, blijve in het midden; genoeg, zij waren anti-Katholiek en tegen de regeering. Wanneer wij nu bedenken, dat deze opposanten maatschappelijk zeer machtig waren, dan is het te verstaan, dat de stadsregeering, binnen de muren weinig steun meer vindende, die zocht en ook vond bij het gouvernement te Brussel. En nadat in 1567 de

[1]) Vgl. boven, blz. 195 vlg.

[2]) De doleantiën zijn uitg. door Brouwer Ancher en Breen, Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XXIV, blz. 89 vlg.

[3]) De troef aas; in dezen tijd een zeer aardig beeld.

doleanten grootendeels in ballingschap waren gegaan, was de regeering volkomen meester. Zij werd bovendien gesteund door de overtuiging van velen, dat het handelsbelang aansluiting bij de regeering en geenszins revolutie eischte. Zoo herhaalt zich te Amsterdam, wat wij vroeger te Groningen constateerden [1]. Eerst toen de stad meer en meer geïsoleerd werd, toen de trouw aan den Koning eerder een bezwaar, zelfs een gevaar dreigde te worden, toen Holland geheel Staatsgezind was, toen Amsterdam's handel dreigde te worden afgesneden, eerst toen

Afb. N⁰. 122. De Waag te Amsterdam.
Uit Pontanus, Rerum et urbis Amst. historia. 1611.

voegde de stad zich bij de Staten en den Prins. Dat moest, wilde men den ondergang der stad niet beleven. Daarom ging de Alteratie den 26sten Mei 1578 ook zoo gemakkelijk; daarom kwam er haast nergens verzet; men begreep, dat het moest, dat het handelsbelang het aldus eischte.

Zoo waren nu de steden in den strijd met den landsheer overwinnaars gebleven. Zij hebben er dan ook de vruchten van geplukt in tweeërlei zin, ten opzichte van hun eigen zelfstandigheid en van hun gezag over den staat.

De zelfstandigheid der steden bleef bewaard, haar regeeringsvorm onveranderd. Dezelfde toestanden vinden wij voor en na den Opstand.

[1]) Vgl. boven, blz. 248 vlg.

Alle oude privilegiën bleven; Leiden b.v. behield zijn aloude industrieele wetgeving. De Opstand was in dit opzicht conservatief geweest. Zelfs kan men van achteruitgang spreken in dezen zin, dat de landsregeering belangrijk zwakker was geworden, zoodat de autonomie der steden zoo goed als onbeperkt werd. Wel bleef de stadhouder de schepenen en ook dikwijls de burgemeesteren benoemen, maar de grootste en machtigste stad, Amsterdam, ontsnapte geheel aan zijn invloed. De stedelijke besturen waren haast volkomen zelfstandig; zij hadden zelfs het recht van politieke uitzetting. Wel was er beroep van schepenen op het Hof, maar in crimineele zaken hadden de meeste steden souverein gezag. Zoo was de Hollandsche stad na den Opstand souverein in eigen kring met eigen bestuur, eigen rechtspraak, eigen politie, eigen financiën, zelfs eigen krijgsmacht.

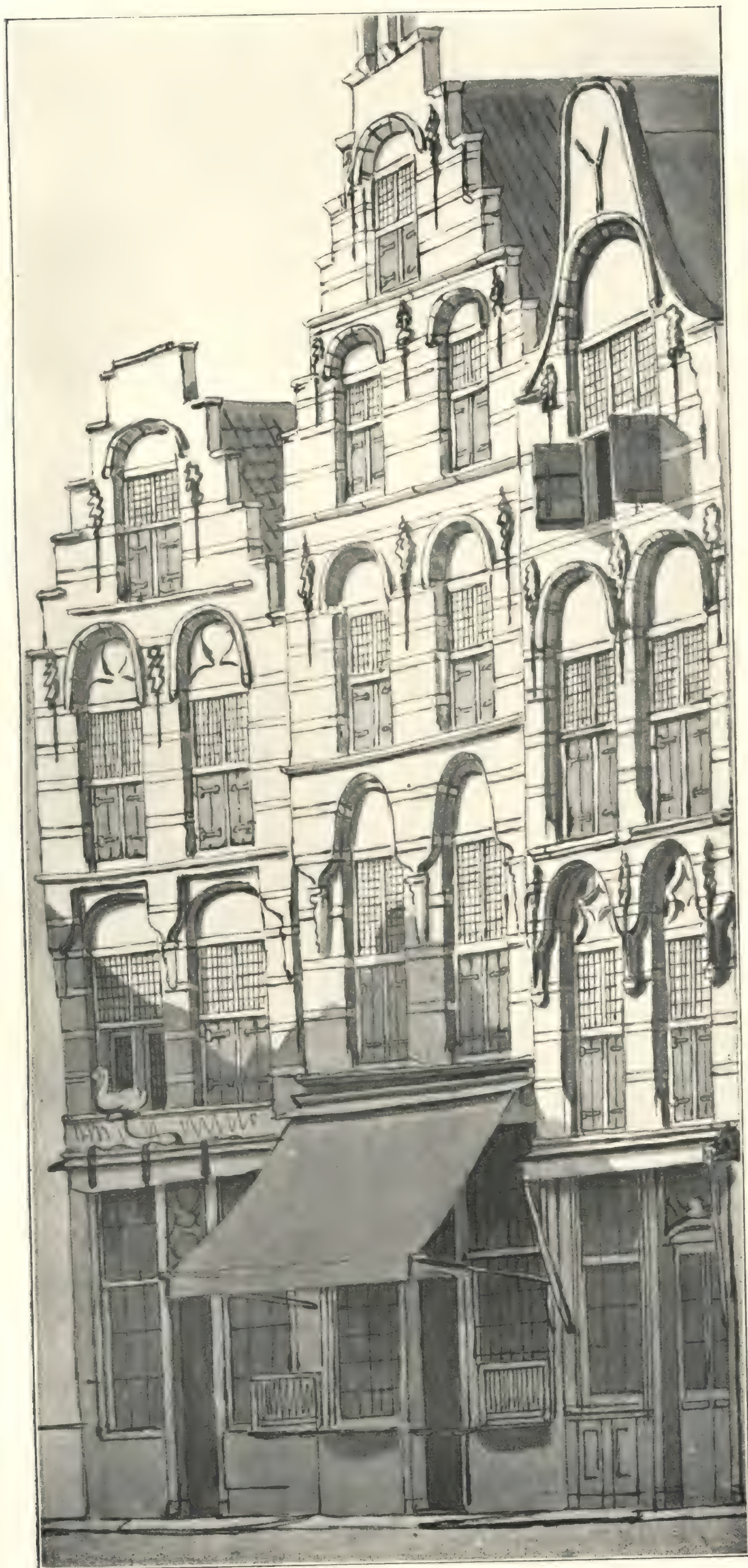
Die zelfstandigheid bestaat ook op economisch gebied. De economische en sociale wetgeving bleef plaatselijk. Alles wat gildewezen, industrie en handel betrof, was locaal geregeld. Dat gaf veel bezwaar, vooral omdat de landsregeering geen invloed meer had op het sociale leven. Een niet minder groot bezwaar was, dat men in den regel niet verder zag dan den stadsmuur en dus alles eenzijdig en kleingeestig regelde; in spijt eerder dan ten gevolge van deze regeling hebben onze steden in de zeventiende en zelfs nog in de achttiende eeuw een bloeiende industrie gekend. Voor den handel heeft de stedelijke zelfstandigheid veel gunstiger gewerkt. De groothandel was niet gereglementeerd en zoo goed als volkomen vrij. Vrijheid was hier altijd de eisch geweest, door het stadsbestuur niet alleen bevorderd, maar bepaald gesteld. Alleen het landsbewind had hier die vrijheid steeds beperkt hetzij ter wille van zijn fiscale of ten bate van zijn buitenlandsche politiek. Dat was nu in het vervolg onmogelijk geworden. De kooplieden, de belanghebbende klasse, hadden ook na den Opstand in de steden de regeering in handen en maakten als vroeger hun belang, dat vrijheid eischte, tot een beginsel; maar thans konden zij dat beginsel ook handhaven tegenover een zwakke regeering. Nooit heeft de Republiek zware rechten van den handel kunnen heffen; altijd verzetten zich Amsterdam en de Hollandsche steden tegen hooge rechten en meestal met succes. En het tarief was in de praktijk nog lager dan in de wet. De Admiraliteiten inden de convoyen en licenten en deze stonden b.v. te Amsterdam niet alleen onder den sterken invloed der stedelijke regeering, maar werden ook door en uit die regeering gekozen. Vandaar, dat de rechten veelvuldig werden ontdoken. Protesteerden de landprovinciën daartegen, dan heette het, dat het niet anders kon en dat de handel de officieel vastgestelde zware lasten niet kon verdragen. Zoo was de stedelijke autonomie hier in het belang

van een der levensvoorwaarden der Republiek, veel meer dan op industrieel gebied.

Wij zijn reeds overgegaan op het gebied van het landsbestuur. Ook hier bracht de Opstand een groote verandering; de verhouding van het staatsgezag tot de steden werd geheel gewijzigd, zoowel formeel als materieel. Formeel openbaart zich de gegroeide beteekenis der steden in de veranderde samenstelling der Statencolleges. In Holland was de Opstand in werkelijkheid een verzet van steden geweest. Den 1sten April 1572 verrassen de Watergeuzen Den Briel; kort daarna volgt Enkhuizen dat voorbeeld; eerst in Juni volgen de andere steden, bewerkt door Van der Werff en andere zendelingen van den Prins. Er moest nu natuurlijk een nieuwe regeering worden gevestigd. Tegen 15 Juli werd dus een particuliere Statenvergadering beschreven door Dordrecht binnen deze stad, dus juist als van ouds geschiedde. Den 19den Juli kon de vergadering eerst beginnen. Tegenwoordig waren Marnix als vertegenwoordiger van den Prins, dan eenige leden der ridderschap, eindelijk afgevaardigden der steden Dordrecht, Haarlem, Leiden, Gouda, Gorkum, Oudewater, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Medemblik, Edam en Monnikendam, later nog van Delft en Rotterdam. Er waren dus veel meer steden dan gewoonlijk; maar in den nood was iedere hulp welkom en gaf men zelfs toegang aan kleine stadjes liever dan ze voor het hoofd te stooten. Men erkende den Prins dadelijk als stadhouder en bovendien „als een voernempste gelidtmaet der Generale Staten des Nederlants ende mitsdien recht hebbende om 't selve Nederlant van allen invasien ende onderdruckinghen der vremden te bescermen, als daertoe bij eere ende eedt verbonden wesende voer bescermer ende hooft des zelven lants in afwesen der Coninckliјke Majesteit" [1], dus als algemeen landvoogd, waartoe de Staten van Holland allerminst bevoegd waren.

Het ligt voor de hand, dat de macht der Staten door en in den Opstand geweldig toenam. Al werd den Prins den 12len November 1574 opgedragen de „absolute macht, autoriteit ende soeverein bevel tot directie van alle de gemeene landszaken, geene uytgesondert", gemeen overleg had toch steeds plaats; bovendien was de macht van den Prins beperkt door de Gecommitteerde Raden. Een poging, na de afzwering gedaan om den Prins tot graaf van Holland te verheffen, mislukte door den tegenstand van Amsterdam en Gouda. Na den moord op Oranje duurde het nog meer dan een jaar, voordat Maurits tot stadhouder werd benoemd; feitelijk oefenden toen de Staten reeds de souvereiniteit uit.

[1]) Fruin, Staatsinstellingen, blz. 157.

Afb. N⁰. 123. Gevels te Dordrecht.
Naar een teekening van J. Rutten, in de collectie van Mr. S. v. Gijn.

De vraag naar de wettigheid van hun gezag werd brandend in den tijd van Leycester, toen de Calvinistische partij met de leer der volkssouvereiniteit voor den dag kwam, daarin door den gouverneur-generaal zelf gesteund. Daartegen moesten de Staten zich verdedigen; zij moesten den feitelijk bestaanden toestand een wettigen ondergrond geven. Dat hebben zij gedaan door zich zelf tot souverein te verklaren en deze souvereiniteit tot de overoude bronader van alle gezag, ook dat van den graaf, te constitueeren. Zoo leerde het François Francken in zijn beroemde „Corte Verthoninghe"; zoo is de officieele verklaring in de Republiek gebleven.

Zoo werden de Staten van Holland van vertegenwoordiging ook nog souverein. Hun macht werd daardoor aanzienlijk vergroot en eigenlijk alleen getemperd door die van den Stadhouder. Van een controleerend werden zij een regeerend college. In de uitoefening van hun ongecontroleerde macht werden zij evenwel dikwijls gedwarsboomd door de Staten-Generaal, die bepaald bij de Unie aangewezen souvereine bevoegdheden aan zich hadden getrokken, maar nog meer door de leden der Staten van Holland zelf, de steden, die alle voor hun eigen belangen opkwamen. Al spoedig na 1572 wordt gewoonte recht en wordt dus het getal stemhebbende steden op het sedert constante getal van achttien bepaald, in de officieele volgorde: Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda, Rotterdam, Gorkum, Schiedam, Schoonhoven, Den Briel, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Edam, Monnikendam, Medemblik en Purmerend. De andere steden, die soms vroegen beschreven te worden, zijn steeds afgewezen; de vergadering was toch al groot genoeg. Evenmin werd Den Haag beschreven; het had geen stadrecht en viel dus niet in de termen; ook wilde men aan den zetel der regeering zelf geen invloed op die regeering geven.

De steden hebben van de aldus verkregen macht een overvloedig gebruik gemaakt. Zij waren samen met de ridderschap souverein en konden dus beletten, wat zij in strijd rekenden met hun belang. Dat kon des te gemakkelijker gebeuren, omdat de Staten tegenover de steden betrekkelijk zeer weinig macht bezaten. En dan hadden de leden een imperatief mandaat, nadat den 12^{den} Maart 1585 was besloten, dat de gedeputeerden met een bepaalden last moesten komen over alle zaken, die op den beschrijvingsbrief stonden; in onbelangrijke zaken gaf men zijn toestemming, behoudens goedkeuring van zijn principalen. Zeer lastig, maar zeer voordeelig voor de steden was het verbod van overstemming. In strijd met wat in den eersten tijd na den Opstand was gebeurd, was in 1585 bepaald, dat eenstemmigheid was vereischt voor contributiën, vrede en oorlog, verandering van regeering en voor „andere diergelijke zwaarwichtige zaken, concerneerende den staat van den lande", een rek-

bare formule, waaronder alles kan worden gebracht [1]). Door dit middel konden de steden ongeveer alles verhinderen, wat zij in strijd met hun belang rekenden. Maar daardoor ook was er geen middel om een weerspannige stad te dwingen.

Ook in andere gewesten was de Opstand aan de steden ten goede gekomen. In Overijsel, Drenthe en Groningen was de regeeringsvorm onveranderd gebleven; in Gelderland ook, behalve dat in plaats van vier drie kwartieren waren gekomen en bovendien de bannerheeren in Zutphen van den kwartierdag waren uitgesloten; in Utrecht waren wel de drie leden gebleven, maar het eerste lid was vervangen door de geëligeerden, gekozen uit de Protestantsche bezitters der vroegere geestelijke goederen. Maar in Zeeland en Friesland hebben bepaaldelijk de steden gewonnen. In het eerste gewest verdween natuurlijk de abt-bisschop van Middelburg, terwijl de adel werd vervangen door den Eerste Edele, den Prins van Oranje. Deze verkreeg de eerste stem; terwijl aan de zes steden ieder een stem werd verleend. Vroeger waren er vijf: Middelburg, Goes, Tholen, Zierikzee en Reimerswaal. De laatste viel als ten ondergang gedoemd af; daarvoor in de plaats kwamen de heerlijke steden Veere en Vlissingen. Ook in Friesland zagen de steden hun rechten eindelijk erkend. Na de Pacificatie waren ook hier groote sommen noodig voor den oorlog; de quote aan de Staten-Generaal kon niet worden betaald. Toen boden de elf steden aan een negende deel der quote op te brengen, mits zij samen een vierde kwartier mochten vormen. Rennenberg stond dat den 4den Maart 1579 voor één jaar, den 15den Augustus d. a. v. voor den duur der troebelen toe; zoo is het tot 1795 gebleven. De elf steden waren acht bemuurde, Leeuwarden, Dokkum, Franeker, Harlingen, Bolsward, Sneek, Staveren en Sloten, en drie onbemuurde, Workum, IJlst en Hindeloopen.

Zoowel in Zeeland als in Friesland had de stadhouder juist in en door de steden grooten invloed. In Zeeland benoemde hij natuurlijk de regeering in zijn eigen steden Veere en Vlissingen; daardoor had hij met zijn eigen stem van Eersten Edele drie vaste stemmen in de Staten. In Friesland was reeds in den Saksischen tijd aan de steden de vrije electie ontnomen en overgebracht bij het Hof. Later is dat in hoofdzaak zoo gebleven; maar toen er allerlei krakeel over ontstond, besloten de Staten-Generaal, dat Leeuwarden en Franeker als vanouds de vrije electie zouden behouden, maar dat de Stadhouder in de andere

[1]) T. a. p., blz. 230 vlg.

negen steden den magistraat zou benoemen. Het is bekend, dat juist dit stadhouderlijk recht later tot allerlei misbruiken aanleiding gaf; van der Capellen tot de Poll klaagt scherp over de „despotieke regeering" der premiers in de Friesche steden.

Nog een ander gevolg heeft de Opstand gehad; het aristocratisch karakter der stedelijke regeeringen is daardoor eer toe dan afgenomen.

Afb. N°. 124. Melkpoortje te Dordrecht.

Alleen bij den aanvang van den revolutietijd nemen wij een weinig invloed van de bevolking waar. In de meeste steden, die zich bij den

Prins aansloten, veranderde deze wel de regeering, maar niet den regeeringsvorm; bovendien werd de regeering zoo goed als nergens in haar geheel vervangen. Anders ging het in 1578 te Amsterdam. Daar is de regeering afgezet en uitgezet; er was een geval, waarin geen privilege voorzag. De Prins kon de nieuwe regeering niet benoemen; hij moest officieel buiten de zaak blijven. Daarom kozen de officieren van de schutterij een kiescollege, dat een nieuwe regeering, d. w. z. een nieuwe vroedschap en nieuwe burgemeesters benoemde; de nieuwe vroedschap stelde een nominatie voor schepenen op, waaruit de Prins deze weer verkoos. Dit geval was echter uniek en vormde allerminst een antecedent Toch gevoelde de nieuwe regeering, dat zij den steun der burgerij noodig had en raadpleegde daarom de schutterij van tijd tot tijd; het laatste geval is van 28 Maart 1588. De Amsterdamsche regeering kon zich daarna beroepen op de resolutie der Staten van Holland van 23 Maart 1581, waarbij aan de stedelijke regeeringen werd verboden gilden en schutterijen te raadplegen over bestuurszaken.

In alle Hollandsche steden heeft men dat besluit dan ook toegepast. Alleen in Dordrecht heeft men wel is waar gilden en schutterijen niet meer geraadpleegd, maar daar bleef het college van de Goede Luiden van Achten bestaan [1]) Dit college werd nog in de zeventiende eeuw door den Stadhouder benoemd uit een voordracht van vier-en-twintig, door de dekens der gilden opgemaakt; men kon het dus als een vertegenwoordiging der burgerij beschouwen. Maar ook dit college heeft Willem III voor zijn wil weten te doen buigen. Toen in 1684 hem een nominatie werd toegezonden, die hem niet behaagde, liet hij eenvoudig onder pressie een nieuwe voordracht van welgezinden opmaken, waaruit hij de keuze deed. Zoo beroofde hij de burgerij van dit laatste middel om haar wenschen te uiten; voortaan zaten in de Achten creaturen van den Prins.

In Groningen was het de stadsregeering zelf, die de laatste resten van den democratischen regeeringsvorm vernietigde. Daar bestonden nog altijd de twee bouwmeesters, door en uit de oldermans der gilden verkozen; zij stonden aan het hoofd der gilden en vertegenwoordigden het volk tegenover de regeering. Wel was hun in 1600 verboden de gilden over gildezaken te raadplegen, maar vooral in woelige tijden konden zij nog een groote macht ontwikkelen. Zulke woelige tijden waren er tijdens het raadpensionarisschap van De Witt, toen het oude conflict tusschen Stad en Lande over het stapelrecht met haast ongekende woede losbarstte; toen stookten de Ommelanden de gilden tegen de stadsregeering op; toen dachten intriganten als Schulenborgh in troebel water te visschen. Hevige

[1]) Vgl. boven, blz. 187 vlg.

Afb. N°. 125. Het Goud- en Zilversmids Keurhuis en daarnaast de Waag te Groningen, naar een aquarel van A°. 1838 van den Groninger schilder J. Ensing.

gildeoproeren teisterden in 1657 en volgende jaren de stad; Warendorp, een der bouwmeesters, stond aan het hoofd der beweging; korten tijd scheen hij meester van den toestand te zijn. Maar de gilden, door de Ommelanden bedrogen, lieten hun leiders in den steek. Daardoor kon de regeering in 1662 met kracht doortasten. Schulenborgh werd gevangen genomen, maar ontsnapte; Warendorp werd gegrepen en ter dood gebracht; meerderen werden verbannen. Daarna gaf de raad den 14den Maart 1663 een nieuwe ordonnantie op de gilden. Het ambt der bouwmeesters werd vernietigd; algemeene gildevergaderingen werden verboden; de gilden mochten afzonderlijk vergaderen, maar onder toezicht der regeering; de oldermans werden door de regeering benoemd; zij moesten trouw zweren aan de regeering en beloven zich nooit meer met regeeringszaken te zullen bemoeien [1]).

Evenmin heeft de burgerij veel gewonnen bij de Groote Plooierij. Na den dood van Willem III openbaarde zich overal een zeer sterke reactie tegen de stadhouderlijke despotie. Niet alleen was er in 1702 geen sprake van een continuatie van het stadhouderschap, maar alles wat daaraan herinnerde, werd weggevaagd. In Gelderland werd het regeeringsreglement van 1675 opgeheven; de steden herkregen de electie van hun magistraat. Daarmede was evenwel nog weinig bereikt; aangezien de regeering overal uit Orangisten bestond, zou dat ook bij coöptatie steeds zoo blijven. Daarom kwam de Staatsgezinde partij overal in verzet; zij eischte een geheel nieuwe regeering. Zij vond te Nijmegen steun bij de gilden; men vroeg herstel van het college van gemeenslieden, in 1592 door Maurits ingesteld, maar door Willem III geheel verwaarloosd; het was sedert 1675 van 32 tot zes leden uitgestorven. De gilden zetten hun wil door; de gemeenslieden werden weer tot 32 aangevuld; zij moesten dus als vanouds de dubbeltallen opmaken voor de regeering en ook door die regeering worden geraadpleegd „in saaken van importantie". De nieuwe gemeenslieden deden evenwel meer; zij zetten den geheelen raad af en verkozen een nieuwen, zoo goed als geheel bestaande uit Staatsgezinden, de Nieuwe Plooi. Evenzoo ging het in Tiel en Bommel; overal werd de Oude Plooi van het kussen verdreven.

De Nieuwe Plooi heeft zich op het stadhuis weten te handhaven; in Nijmegen zag zij er zelfs geen bezwaar in haar krachtigsten tegenstander, burgemeester Roukens, in Augustus 1705 te doen onthoofden. Maar duurzamen invloed hebben de gemeenslieden toch niet gewonnen. Nog in 1706 werd bepaald, dat de raad om de drie jaar zou aftreden; maar reeds in 1717 werd deze bepaling vervangen door een regeling,

[1]) De Boer, De woelingen in Stad en Lande (Gron. 1895), passim.

Afb. N⁰. 126. Overblijfsel van een ouden gevel te Nijmegen, nu staande op de binnenplaats van het Raadhuis aldaar.

waarbij werd vastgesteld, dat de leden van den raad voor hun leven zouden zitten, maar bij vacature zouden worden gekozen door den raad zelf uit dubbeltallen, door de gemeenslieden opgemaakt [1]).

Inderdaad, van invloed van de burgerij op de regeering kan men in het algemeen in de Republiek niet spreken.

[1]) Brants, Bijdrage tot de geschiedenis der Geldersche plooierijen (Arnhem, 1875), passim.

Afb. N°. 127. Boschstraat te Maastricht.

TIENDE HOOFDSTUK.

De Zeventiende Eeuw.

Nimmer te voren is de ontwikkeling der Nederlandsche steden zoo hoog gestegen als in de zeventiende eeuw. Zoo vrij mogelijk in haar economischen groei, weinig belemmerd in haar politieke macht, hebben zij een positie weten te winnen aan het hoofd der Nederlandsche cultuur gelijk nimmer te voren. De Nederlandsche beschaving van den tijd der Republiek draagt een beslist stedelijk karakter. Rijp en rijk heeft die ontwikkeling zich ontplooid op schier ieder gebied. De Republiek der Geunieerde Provinciën was een der groote mogendheden, wier woord en vooral wier zwaard zwaar woog bij den strijd om het Europeesche evenwicht. Juist naar dat evenwicht heeft zij altijd gestreefd; vandaar haar strijd, eerst tegen Spanje, daarna tegen Frankrijk, waarbij haar eigen zelfstandigheid op het spel stond, ook tegen Engeland, dat haar economischen groei dreigde te besnoeien. Zonder strijd heeft zij bijna geen oogenblik bestaan; maar juist die strijd was de voorwaarde van haar bestaan; juist door dien rusteloozen strijd kon er krachtig leven opbloeien op haast ieder gebied. Dat leven vinden wij in hoofdzaak in onze steden. Niet minder dan vijf van haar, Leiden, Franeker, Groningen, Utrecht en Harderwijk, werden academiesteden, wat geen onzer middeleeuwsche steden was geweest; elders bloeiden athenaea en Latijnsche scholen; de roem der Nederlandsche geleerdheid vervulde de wereld. Naast de wetenschap bloeide de kunst; een eigen bouwstijl gaf aan de Nederlandsche stad een nieuw, geheel eigen cachet; daar concentreerde zich in breede ontplooiing een artistiek leven zonder wederga; al onze Hollandsche steden hebben als de Italiaansche der Renaissance eigen schilderscholen met afzonderlijk karakter; zoo goed als al onze dichters

waren stedelingen, zoowel Vondel en Hooft als Huygens en Cats, om van de mindere goden niet te spreken. Het is een opgewekt geestelijk leven in onze steden; men gevoelt zich meester van het leven en beeldt het uit in ongekende, weelderige pracht.

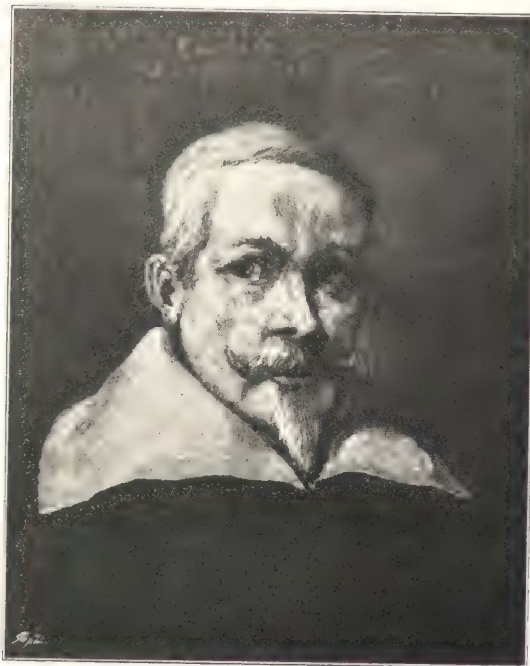
Afb. N°. 128.
De Academie te Leiden, herbouwd in het jaar 1617.
Kopergravure van C. Hagen.

Een zoo opgewekt geestelijk leven is evenwel nauwelijks denkbaar zonder een zeer bloeiende materieele cultuur. In dat opzicht was Nederland stellig de eerste macht der wereld. De Republiek was de eerste handelsmogendheid; Amsterdam was de groote handelsmetropool; de andere zeesteden dreven een bloeiende negotie. Nederland was de groote wisselplaats tusschen Oost en West, Noord en Zuid; eerst nu kwam zijn prachtige ligging ten volle tot haar recht. De vrachtvaart beheerschte alle zeeën; overal wapperde de Nederlandsche handelsvlag, tot in de verste havens en baaien. Daarnaast bleef de industrie der Nederlandsche steden van groote beteekenis, al heeft zij ook nimmer evenmin als landbouw en veeteelt het zware gewicht van den Nederlandschen groothandel alleen kunnen dragen.

Die opbloei van den handel was op geheel normale wijze tot stand gekomen; hij rustte op stevige, eenwenoude grondslagen; lang vóór de zeventiende eeuw voeren Nederlandsche schepen naar de Oostzee, naar Noorwegen en Noord-Duitschland, naar Engeland en Frankrijk, naar Spanje en Portugal; bij duizenden telde men reeds toen de Nederlandsche vrachtvaarders. Die handel heeft stellig geleden door den Opstand; maar even stellig is juist die Opstand den handel ten goede gekomen, zoodra maar eenmaal Holland en Zeeland van de Spanjaarden waren vrijgevochten. Want dit is altijd de zwakte der Spanjaarden geweest, dat zij, hoe

machtig ook als militaire mogendheid, nimmer de zee hebben beheerscht. Alleen wie de zee heeft, kan op den duur Nederland bezitten; uit de zee put ons land de kracht om zich te handhaven; alleen met de open zee is Nederland veilig en sterk.

Men mag zeggen, dat met den ondergang der Armada voor Nederland alle gevaar geweken was; niet toevallig is het samenvallen van dezen ondergang met de vestiging der Republiek. Omstreeks denzelfden tijd begint ook de zeldzame opbloei van den Nederlandschen handel. Van alle zijden vloeien hem nieuwe levenssappen toe. De verovering van Antwerpen door Parma, de sluiting van de Schelde, de groote exodus van knappe, energieke kooplieden uit de handelssteden van het Zuiden naar die van het Noorden zijn feiten van groote beteekenis. Want niet de economisch zwakken, die zich spoedig weer aan het oude geloof aanpasten en de koninklijke regeering aanvaardden, weken uit, maar de groote kooplieden en de nijvere burgers, juist de elementen, die de kracht van een koopstad uitmaken. Zij allen, die hun geloof boven hun geboortegrond verkozen, trokken naar het Noorden en met zich namen zij hun vermogen en hun relatiën, ook hun energie en hun doorzicht, hun kennis en hun ervaring. Stellig zijn zoo duizenden zich gaan vestigen in onze handelssteden; onder hen waren de mannen van stoute conceptie en snelle beslissing, die den altijd wat bedachtzamen Hollandschen koopman een stevige impuls hebben gegeven ter wereldheerschappij. Deze Vlamingen en Brabanders teekenden den Nederlandschen handel met geniale intuitie de lijnen voor, waarlangs hij zich had te ontwikkelen; zij zijn de ontwerpers der stoutste concepten; hun plannen omvatten niet alleen Europa, maar de verste werelddeelen; verdreven uit hun vaderland, waren zij niet beëngd binnen de grenzen van stad en land, maar zagen zij verder dan iemand anders. Dikwijls ontbrak hun de volharding om het eens beraamde door te zetten; maar juist dan kon de voorzichtige Hollander ingrijpen om het gewonnen kostbare goed te redden en voor goed veilig te stellen. Zoo

Afb. N°. 129. Willem Usselinx.
Ets van W. Steelink naar een oud schilderij in het Rijksmuseum te Amsterdam.

hebben de Zuid-Nederlanders in Holland en Zeeland het zuurdeeg van hun geestdrift en hun energie geworpen en het is gaan gisten naar alle zijden uit. Zij geven aan den Nederlandschen handel van het laatst der zestiende en het begin der zeventiende eeuw een waarlijk grootsch karakter. Het is niet toevallig, dat zoo goed als alle beroemde Nederlandsche kooplieden uit die dagen Vlamingen of Brabanders zijn. Balthasar de Moucheron, Willem Usselinx Isaac Le Maire, Lodewijk de Geer, zij allen zijn koninklijke kooplieden; zij maken den handel van die dagen bijna tot een heldenzang [1]).

Afb. N⁰. 130. Lodewijk de Geer.
Kopergravure van J. Falck, naar D. Beck.

Een andere, niet minder gewichtige instrooming van nieuw bloed, is de immigratie der Joden in Nederland, met name dan te Amsterdam. Juist in den tijd, dat de Nederlanden behoefte hebben aan nieuw kapitaal en nieuwe handelsrelatiën, komen zich te Amsterdam de mannen vestigen, die beide bezitten. Philips II vervolgde in zijn rijken, Spanje en Portugal, de Joden op onmenschelijke wijze; geen wonder, dat zij de wijk namen en een wijkplaats vonden onder het volk, dat evenzeer in verzet was gekomen tegen den Katholieken Koning. In 1593 vestigen zich de eerste Portugeesche Joden te Amsterdam, in 1604 de eerste Spaansche. Zij hadden voor een deel hun vermogen gered en brachten allen hun kennis en ervaring mede van den handel met de Oostersche landen om de Middellandsche Zee, die juist toen zich begon te verheffen. De betrekkelijke vrijheid, die hun te Amsterdam werd gegeven, is dien handel in ruime mate ten goede gekomen [2]).

---

[1]) Vgl. mijn Handel en Nijverheid (Amsterdam in de Zeventiende Eeuw), blz. 15 en de daar aangehaalde literatuur.

[2]) Koenen, Geschiedenis der Joden, blz. 142 vlg., 179 vlg.; Wolff in Bijdr. voor vad. gesch. en oudh., Vierde Reeks, IX, blz. 365 vlg.

Immigratie op groote schaal is trouwens karakteristiek voor dezen tijd. De groei der steden is ten allen tijde hoofdzakelijk te verklaren door immigratie; maar nooit is dit verschijnsel zoo duidelijk waarneembaar en van zoo groote beteekenis als in den aanvang der zeventiende eeuw. Behalve Brabanders en Vlamingen, Spaansche en Portugeesche Joden zijn heel wat andere vreemdelingen zich in onze steden komen vestigen. Men weet, dat zeer vele Hoogduitsche en Poolsche Joden het voorbeeld van hun Zuidelijke geloofsgenooten hebben gevolgd. Maar minder bekend is het, dat in het algemeen tal van Duitschers naar onze koopsteden zijn gekomen om daar in handel en bedrijf hun brood te verdienen; velen van hen hebben zich niet alleen een eervolle positie weten te verzekeren, maar hebben zich verzwagerd met aanzienlijke geslachten en zijn zoo en ook door eigen maatschappelijk gewicht in de regeering gekomen. Immigranten, nieuwe mannen, los van traditie, maar ook van sleur, die zich door inspanning van alle krachten nog een positie moeten veroveren, zijn altijd de vooruitstrevende elementen in onze steden geweest.

Mede door dezen invloed zet de Nederlandsche handel zich voortdurend uit [1]). Oude handelswegen worden drukker dan ooit bevaren; nieuwe paden worden gebaand. Als van ouds bleef de handel op de Oostzee, door de onzen kenmerkend de moederhandel genoemd, van domineerende beteekenis. Vooral op dit gebied was Amsterdam zeer machtig. In 1591 liepen in één week zeshonderd schepen, geladen met Oostersch graan, de haven van Amsterdam binnen. Drie jaren later zeilden daar in drie dagen tusschen de acht- en negenhonderd koopvaarders uit, op zocht naar Oostersch koren [2]). Hoe hoog deze handel was gestegen in den loop der zeventiende eeuw, leert een statistiek van 1645. In dat jaar heeft de vice-admiraal Witte Cornelisz. de With de wacht gehouden in de Sont en toezicht gehouden, dat geen Nederlandsch schip passeerde, dat verzuimd had in patria veilgeld te betalen. Welnu, wat zien wij dan? Den 19den Juni 1645 gaat „de groote Commercy vloodt van onzen staedt... sterck over 300 zeyllen" de Sont door; daar niet verder wordt gespecificeerd, moeten wij deze koopvaardijvloot wel laten zeilen. Maar zij wordt gevolgd van 25 Juni tot 16 November door niet minder dan 735 met name genoemde schepen, waarvan wij de afkomst en bestemming kennen. Welnu, van deze 735 worden zeven teruggezonden wegens niet betaald veilgeld; van 34 andere zijn de opgaven onvolledig. Er blijven dus 694 schepen over, waarvan wij de herkomst kennen; het

[1]) Vgl. voor het volgende mijn Bloei en verval van den Nederlandschen handel, Tijdschrift voor Geschiedenis, 1893.

[2]) Handel en Nijverheid, blz. 52 en de daar aangehaalde bronnen.

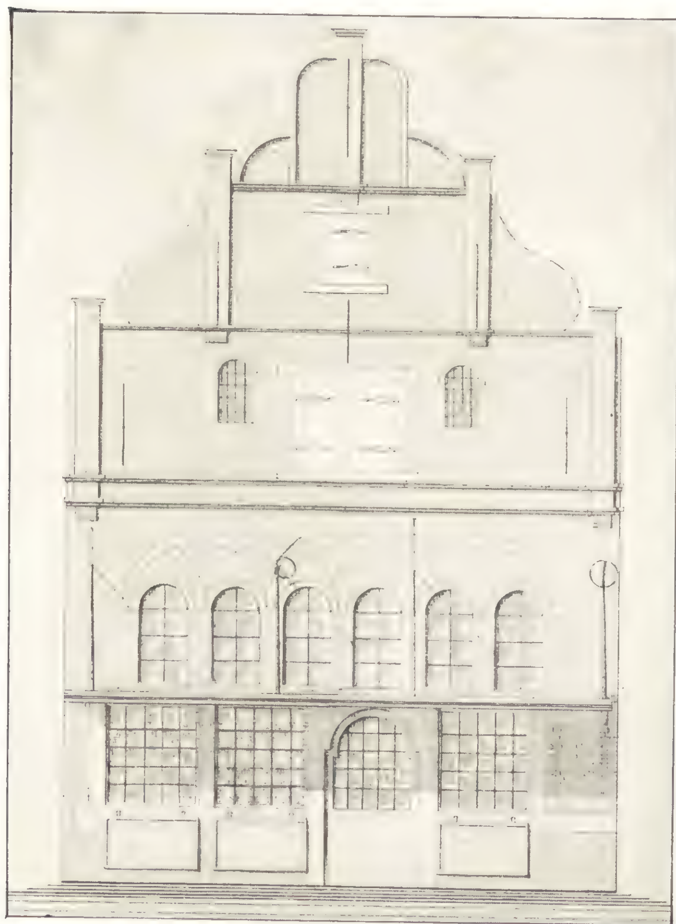
blijkt, dat daarvan de overgroote meerderheid, niet minder dan 645 uit Nederlandsche havens waren uitgezeild; van de overblijvende 49 heeft Engeland natuurlijk weer de overhand. Gaan wij verder na, waar de overblijvende 645 schepen waren uitgezeild, dan blijkt het, dat het leeuwendeel, niet minder dan 360 schepen, voor rekening van Amsterdam komt. De andere Nederlandsche havens laat Amsterdam verre achter zich. De getallen zijn aldus: uit het Vlie zeilen 118 schepen uit; in werkelijkheid zijn deze schepen meestal afkomstig uit een der Zuiderzeesteden. Op het Vlie volgt Enkhuizen, vanwaar 76 schepen uitzeilen; daarna worden de cijfers belangrijk kleiner. Terwijl Hoorn nog met 30 schepen op de lijst staat, volgen dan met veel kleinere getallen de Maas en Harlingen ieder met 15, Rotterdam met 11, Medemblik met 10, Edam met 3, Zaandam en Schiedam ieder met 2, Monni-

Afb. N°. 131. De Sont.
Vignet uit eene gekleurde kaart van de Sont, door van Keulen.

kendam, Hindeloopen en Texel ieder met slechts één schip. Nog juister wordt de verhouding, wanneer wij niet letten op de plaats, waar het schip is uitgezeild, maar waar het veilgeld is betaald, dus waar de lading is ingenomen. Dan valt natuurlijk het Vlie, dat geen koopstad was, bijna geheel weg; dan rijst nog het overwicht van Amsterdam. De cijfers verhouden zich dan aldus: Amsterdam gaat vooraan met 372 schepen; dan volgen Enkhuizen met 118 en Hoorn met 41 schepen; van Harlingen komen dan 25 schepen. Wederom blijkt het geringe aandeel, dat de Maassteden aan de Oostersche negotie hadden: Rotterdam heeft slechts 18 schepen. Eindelijk komen in volgorde Medemblik en Zaandam, ieder met 17 schepen, Monnikendam met 11, Schiedam met 9, Edam met 6, Nieuwendam met 5, Delfshaven met 2, Maassluis, het Vlie, Hindeloopen en Staveren ieder met slechts één schip. Nog gunstiger wordt de verhouding voor Amsterdam, wanneer wij letten op de schepen op de thuisreis, die ook werd gecontroleerd. Tusschen 26 Juni en 17 November voeren 793 met name bekende schepen de Sont door, komende uit de Oostzee. Van deze zetten weer niet minder

dan 702 koers naar Nederlandsche havens. Volgt men deze 702 weer op hun weg, dan blijkt het, dat daarvan weer 590 den steven richtten naar Amsterdam. De overige 112 zijn te verdeelen als volgt: naar Enkhuizen zeilden nog 50 schepen, naar Harlingen 22, naar Rotterdam 13, naar Hoorn 8, naar het Vlie 6, naar de Maas 5, naar Schiedam 4, naar Zaandam 2, naar Medemblik en Delfshaven ieder slechts één schip.

Afb. N⁰. 132. XVIIde-eeuwsche gevel te Enkhuizen, naar een opmeting van 1876.

Vraagt men omgekeerd, met welk land de meeste handel werd gedreven, dan is het antwoord gemakkelijk genoeg. Pruisen is van ouds het land geweest, waarop de Hollanders in de Middeleeuwen het meest hebben gehandeld; vandaar haalden zij sedert eeuwen het kostbare graan. Die verhouding is zoo gebleven in de zeventiende eeuw. Van de genoemde 702 schepen, die naar Nederland onder weg waren, kwamen er uit Danzig niet minder dan 231, uit Koningsbergen 142 schepen, samen dus uit Poolsch en Brandenburgsch Pruisen 373 schepen, dus meer dan de helft van het geheel. De stad, die deze beide het meest in beteekenis nabijkwam was Riga met een getal van 161 Hollandsche schepen. Met deze drie was geen der andere Oostzeesteden te vergelijken. Er waren nog eenige van beteekenis, zoo Stockholm met 28, Wiborg met 16, Stettin en Reval met 14, Koerland met 10, Pernau met 8, Stralsund en Nörrköping met 7, Lübeck met 6 schepen; maar de groote meerderheid der Oostzee-steden moet zich toch vergenoegen met slechts enkele, vele zelfs maar met één enkel Hollandsch schip. Deze geographische ver-

spreiding van den Nederlandschen handel vinden wij terug in de verhouding der verscheepte koopwaren. Vooreerst wat de naar de Oostzee vervoerde goederen betreft, blijkt het, dat zout en haring daaronder een zeer voorname plaats innamen. Wanneer wij weer de bovengenoemde 645 uit Nederlandsche havens uitgezeilde schepen nagaan, dan blijkt het, dat daarvan 170 waren geladen met zout, 164 met haring, zeer kenmerkend 136 met ballast, 114 met stukgoederen, eindelijk 61 met gemengde lading. Nog karakteristieker is de lading bij de thuisreis: van de 702 bovengenoemde schepen waren 341, dus meer dan de helft, geladen met graan; met hout voeren er 171 schepen, met stukgoederen 69 schepen; eindelijk worden met diverse lading opgegeven 121 schepen [1]).

Het blijkt dus, welk een domineerende positie Nederland en in het bijzonder Amsterdam innam in den internationalen graanhandel. Want al moest de Republiek een zeer groot gedeelte van het door haar benoodigde graan uit de Oostzee betrekken, nog meer voerde zij vandaar uit naar andere landen. Nederland was in waarheid de korenschuur van Europa, Amsterdam een groot graanpakhuis. In 1651 noemt Graswinckel

Afb. N°. 133. Danzig.
Naar een oude Duitsche kopergravure.

in zijn beroemd „Placcaet Boeck" den graanhandel „de notabelste" van Nederland, „zijnde dit land een magazijn van koren voor geheel het

[1]) De tabellen, waaruit de genoemde cijfers zijn getrokken, bij Kernkamp, De sleutels van de Sont ('s Grav. 1890), bijlage I.

christenrijk, waar nooit occasie ontbreken zal van het een of ander kwartier subventie te doen tegen een onvruchtbaar jaar." Twintig jaren later verklaart de Witt in een uitnemende deductie tegen graanrechten, die nog niets van haar waarde en actualiteit heeft verloren, „dat den Graenhandel is de source ende de wortel van de notabelste Commercie ende Navigatie deser Landen." Hoezeer Amsterdam hierin alle andere havens overtrof, blijkt wel uit het feit, dat van de bovengenoemde 341 korenschepen, die de Sont in 1645 doorzeilden, niet minder dan 273 op weg waren naar Amsterdam, de overige naar de andere Nederlandsche havens. Geen wonder, dat in 1630 wordt geconstateerd, dat in Amsterdam, „is den gantschen korenhandel." Een zeer duidelijk inzicht in de beteekenis en den omvang van dien handel geven ons alweer de cijfers. Op het einde der zeventiende eeuw bedroeg de aanvoer van koren te Amsterdam per jaar ongeveer 76,000 last, waarvan stellig vijf zesde uit het buitenland was geïmporteerd; het overige zesde was in het binnenland gewonnen. Daarvan had Amsterdam zelf met zijn steeds toenemende bevolking jaarlijks 21,000 last noodig; de consumptie der omliggende dorpen was daaronder begrepen. De overblijvende 55,000 last, ongeveer 72½ percent van het geheel, waren omstreeks 29 percent, 22,000 last, voor de binnenlandsche consumptie bestemd; de rest, ongeveer 43½ percent van het geheel, 33,000 last, werd per schip weer het zeegat uitgezonden. En deze cijfers zijn niet eens de hoogste, die wij kennen. In 1692 werd ruim 94,000 last graan uitgevoerd, waarvan 57,000 „naer buytens lands gesonden" werd, terwijl 37,000 „met binnenlandsche passeporten is versonden." Geen wonder, dat aan de Amsterdamsche korenbeurs, overigens een zeer eenvoudig gebouw, „menigh honderdt tonnen goudts" jaarlijks werden omgezet, en dat Dapper, blijkbaar als ooggetuige, verklaart: „Op deze Beurs spreekt men niet als van koopen en verkoopen, van tarruuw en kooren, dat bij groote menighte van lasten dagelix hier verhandeldt wordt" [1]).

„Dese Landen," schrijven de Admiraliteiten den 23sten Juli 1669 aan de Staten-Generaal, „sijn altijt geweest de koornschuyr van Europa, waerinne den overvloet van andere Landen sijn gebracht, opgelecht ende gesoldert ende wederomme soo, wanneer buytens Lands schaersheyt van gewas ende gebrek van Graenen is geweest, soo sijn deselve Lande door den overvloet die alhier wordt opgelegdt ende de Commoditeyt van de Schipvaert van hier geprovideert geworden". Zoo was de toestand niet bij den houthandel, die anders in beteekenis onmiddellijk op den graanhandel volgt. Wij zagen boven, dat van de 702 schepen in 1645 uit de

[1]) De cijfers in mijn Handel en Nijverheid, blz. 52 vlg., 174 vlg.

Oostzee op weg naar het vaderland, 171 met hout waren geladen; daarvan waren weer 132 bestemd naar Amsterdam; deze houtschepen kwamen bijna alle uit Koningsbergen en Riga. Maar zij geven toch de maat van den Nederlandschen houthandel niet aan; integendeel, verreweg het meeste hout, dat in Nederland werd aangevoerd, kwam uit Noorwegen, haast onuitputtelijk door zijn groote bergwouden. Van dezen aanvoer kennen wij de statistische gegevens niet; wij weten alleen, dat het getal houtschepen altijd bij honderden geteld werd. Deze aanzienlijke houthandel werd niet alleen te Amsterdam gedreven; Hoorn en vooral de Zaanstreek nam er in ruime mate deel aan. Daar was het land der voor Holland zoo karakteristieke molens. Daar werd niet alleen het hout gezaagd, geploegd en geschaafd, maar daar kwam dientengevolge ook de scheepsbouw tot hoogen bloei. Want wel werd er uit de Republiek nog heel wat hout uitgevoerd, maar toch was Nederland niet in die mate de leverancier als in den graanhandel. Want men had voor eigen consumptie te veel hout noodig om nog bovendien zeer veel naar buiten te verschepen. Haast fabelachtig zijn de cijfers, waarop de koopvaardijvloot der Republiek werd geschat; zij worden begrensd door de limieten 10,000 en 20,000, zoodat wij het getal voorzichtig op ongeveer 15,000 schepen mogen schatten. En hoeveel gingen daarvan niet jaarlijks verloren, met de geringe hulpmiddelen, die men tegen en bij schipbreuk bezat! Geen wonder, dat men reeds in het begin der zeventiende eeuw het aantal der jaarlijks gebouwde schepen, misschien wat te hoog, op duizend stelde. Andere berichten preciseeren: te Zaandam zijn eens in 22 maanden op één werf meer dan twintig groote zeeschepen gebouwd; éénmaal is voor de palen van Amsterdam een schip van 90 voet lengte verschenen, waarvan de kiel slechts vijf weken te voren te Zaandam was gelegd[1].

Afb. N°. 134. Oude houtzaagmolen met vaste kap, op een vlot gebouwd (1592).

[1]) Koenen, Scheepsbouw, blz. 95.

De vaart op Noorwegen was reeds vrij oud; te Amsterdam bestond in de vijftiende eeuw het Bergenvaardersgild; andere steden voeren nog vroeger op Noorwegen. Maar eerst in het laatst der zestiende eeuw waagde men het nog verder naar het Noorden, om de Noordkaap en naar de Witte Zee te varen. Juist in deze dagen was daar een nieuwe stad, Archangel, ontstaan, de eenige haven van het Russische, of, zooals men toen zeide, het Moscovitische rijk. Olivier Brunel, de groote zeevaarder, de eerste Nederlander, die de arctische zeeën bezocht, was ook de pionier van onzen handel op Rusland [1]). Omstreeke 1590 had men de Engelschen geheel uit de Witte Zee gevaren. In 1591 bestond te Amsterdam een vennootschap tot het drijven van handel op Moscovië; herhaaldelijk worden in de volgende jaren schepen naar Archangel

Afb. N⁰. 135. Gezicht op Archangel.
Vignet uit een kaart van Rusland van Cl. J. Visscher (1634).

uitgerust. Na 1600 nemen die handelsrelatiën nog in beteekenis toe [2]). Wel mislukte een poging van Amsterdamsche kooplieden om octrooi voor een monopolie te verkrijgen, maar misschien juist daardoor nam de handel met Rusland steeds toe. In het begin der zeventiende eeuw waren geregeld een dertigtal schepen in de vaart naar Rusland. Amsterdamsche kooplieden hadden hun kantoren in Archangel en vervolgens ook in Moskau; de Vogelaer, Pels, Klenck e. a. waren als handelshuizen in Rusland befaamd. In 1614 werd het eerste Russische gezantschap zoowel in Den Haag door de Staten Generaal als te Amsterdam door den handel en de regeering hartelijk ontvangen. Zoo is het de geheele zeventiende eeuw door gegaan; steeds bleef de Nederlandsche handel de eerste en voornaamste in Rusland. In 1662 spreekt Fokkens van „de Moskovis-

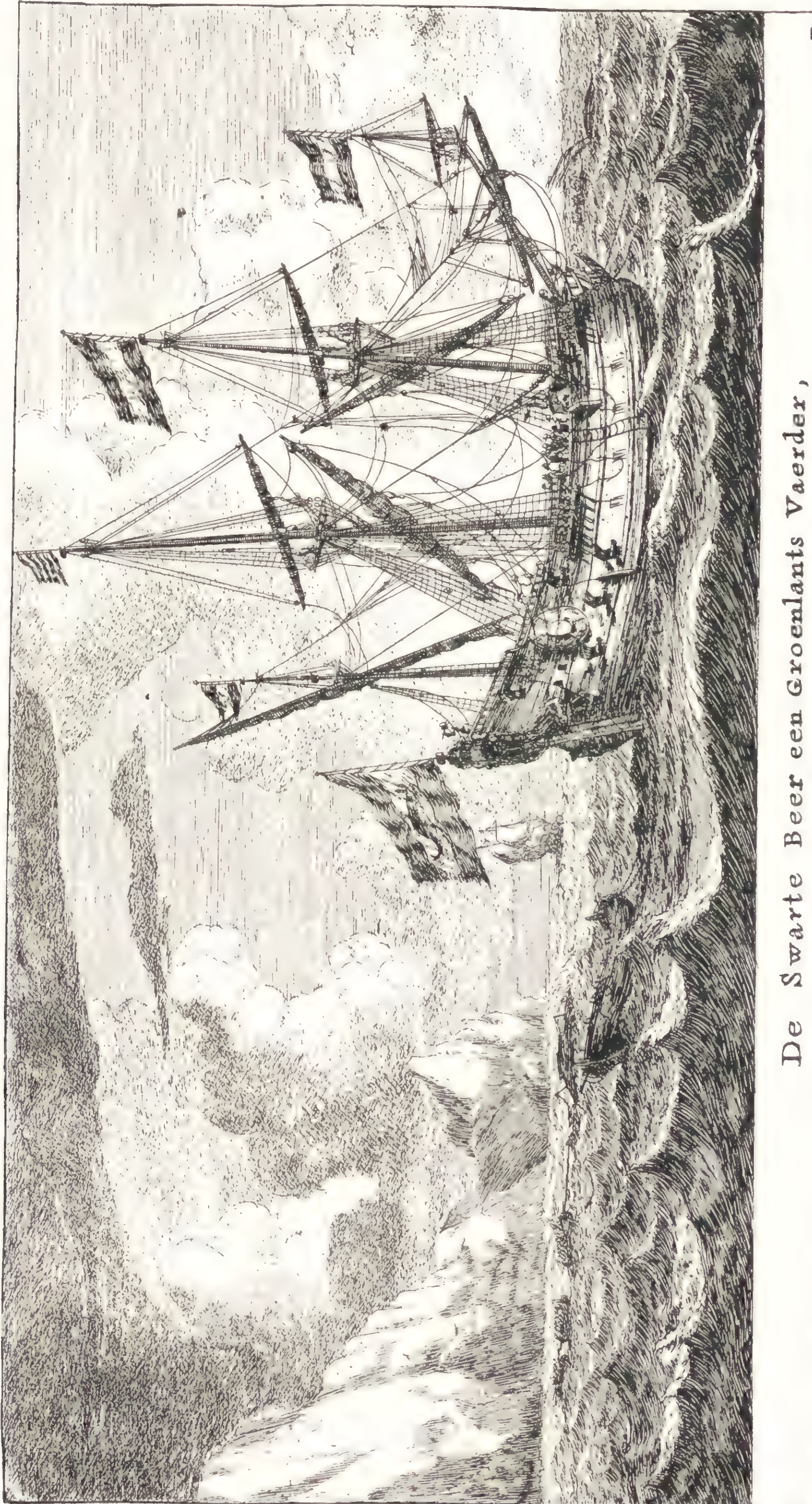
[1]) Muller, Noordsche Compagnie, blz. 25 vlg.

[2]) Van Zuiden, Bijdrage tot de kennis van de Hollandsch-Russische relaties in de 16de—18de eeuw (Amst. 1911), blz. 7 vlg.

vaarders, die hier een groote menighte van allerley waren derwaerts brengen en uyt de gewesten weer thuys komende, sleept een groote schat uit Moskovien na dese Stadt", hij somt dan op de „kostelijkke waren, die alle hier in Amsterdam aankomen en na alle gewesten der werelt verhandelt worden." Het getal schepen steeg op het einde der eeuw wel tot 50 of 60. Geen wonder, dat Peter de Groote in Rusland gemakkelijk kennis maakte met Hollandsche kooplieden en schippers; geen wonder ook, dat hij gaarne naar Nederland kwam om zelf hier de gronden der economische welvaart te leeren kennen en tevens nog meer Hollanders naar zijn jong, groeiend rijk te lokken [1]).

In nauw verband met onzen handel op Rusland stond de Groenlandsche vaart, soms met een ironischen term de kleine visscherij genoemd. In de IJszee waagden zich de Hollandsche zeevaarders niet om wetenschappelijke ontdekkingen te doen — wat zij trouwens terloops toch wel deden — maar om walvisschen en walrussen te vangen en zoo de begeerde spek, traan, baarden en tanden te verkrijgen. Nog in den aanvang van de zeventiende eeuw was het bedrijf geheel vrij; maar weldra vereenigden de Groenlandsvaarders zich tot een kartel, een trust of hoe men het noemen wil, ten einde de onderlinge concurrentie zooveel mogelijk te temperen. Het kartel vroeg en verkeeg in 1614 een officieel octrooi van de Staten Generaal en werd zoo de Noordsche Compagnie. Zij had voorloopig nog geen monopolie, maar verkreeg alleen het recht zich dat te verwerven; in 1622 was dat gelukt en waren alle concurrenten bij de trust ingelijfd. Dit karakter van trust heeft de Compagnie steeds behouden en ook daardoor is zij scherp te onderscheiden van de beide Indische Compagnieën. Ieder bij de Compagnie aangesloten koopman deed zijn uitrusting voor eigen rekening; ook voegden zich dikwijls eenigen samen in een soort vennootschap. De kosten van uitrusting waren uit den aard van het bedrijf zeer hoog; zij werden per schip op 8 tot 9000 gulden geschat. Deze Groenlandsvaarders waren zwaargebouwde schepen, die den zwaren druk van het ijs konden doorstaan en bovendien tegen het barre klimaat beschutting konden geven. Ook de bewapening was kostbaar; niet alleen dat men de geheele inrichting voor harpoeneering aan boord had, maar ook over verdedigingsmiddelen tegen de groote zeemonsters moest men beschikken. Dan moest men steeds kanon en geweer aan boord hebben; want conflicten, soms kleine zeegevechten met vreemde concurrenten kwamen nog al eens voor. En eindelijk was de bemanning niet steeds gemakkelijk aan te monsteren; er was een bijzondere geschiktheid en ervaring noodig voor deze vaart, die lang niet ieder Hollandsch zee-

[1]) Vgl. mijn Handel en Nijverheid, blz. 72 vlg. en de daar aangehaalde bronnen.

Afb. N°. 136. Ets van Reinier Zeeman.

man bezat; vandaar dat de bemanning van een Groenlandsvaarder steeds zeer voorzichtig en zorgvuldig moest worden uitgekozen en dus ook ruim moest worden betaald en beloond. Samen voeren de schepen naar het Noorden; samen kwamen zij in den regel ook weder binnen Dan werd de lading geborgen, nagezien en tegen onderling overeengekomen prijs verkocht; want dit was juist het eigenaardige van het kartel, dat het zich voor schade vrijwaarde en ook winst trachtte te behalen door onderling de uitrusting, de vangst en de winst of liever den verkoopprijs vast te stellen. Intusschen is de Noordsche Compagnie nooit recht tot bloei kunnen komen. Het visscherijbedrijf leent zich zeer slecht tot zulk een monopolie; de trust was bovendien in strijd met het geheele karakter

van den Nederlandschen koopman. Dat geldt ook wel voor de beide Indische Compagnieën, maar hier waren de omstandigheden al spoedig in zooverre anders, dat beide souvereiniteitsrechten gingen uitoefenen in verre, niet voor een ieder bereikbare landen, wat met de Noordsche Compagnie nimmer het geval is geweest. Deze kon dan ook den strijd om het bestaan niet lang volhouden; te veel kooplieden ontdoken het moeilijk te handhaven octrooi. Zoo is het te verklaren, dat het monopolie, toen de concessie in 1642 afliep, niet weer, zooals herhaaldelijk was gebeurd, werd verlengd.

De vaart op de IJszee werd dus weer geheel vrij; een merkwaardige opbloei der visscherij is er het gevolg van geweest. Pieter de la Court, de apostel der economische vrijheid in de zeventiende eeuw, de bestrijder van alle mogelijke compagnieën, gilden, hallen, monopoliën, laat zich het genoegen niet ontnemen om op dit heuglijk verschijnsel, dat zijn theorie voldingend bevestigt, te wijzen. Hij constateert met voldoening, dat sedert de opheffing van het octrooi de vaart zeer aanzienlijk is vermeerderd, met het tien-, wellicht met het vijftienvoud. Men moet den kundigen man gelijk geven. Want terwijl het aantal Groenlandsvaarders vóór 1642 in den regel niet meer dan 25 bedroeg, steeg het later belangrijk daarboven. In 1669 — ouder zijn onze cijfers niet — zeilden 138 schepen uit, welk getal regelmatig in 1671 tot 158 steeg. In den derden Engelschen oorlog was de vaart verboden; men had alle bekwame zeelieden op de oorlogsvloot noodig. Maar in 1675 is het getal uitvarende schepen al weer gestegen tot 149. Na een daling zien wij na het vredesjaar 1678 een geregelde stijging, in 1683 zelfs tot 242 schepen. In de zeventiende eeuw zou het niet meer zoo hoog stijgen; de oorlogen werkten steeds vooral op dit bedrijf belemmerend in. Maar in 1702 is het getal van 225 schepen toch weer bereikt. De vangst is met dat stijgende getal schepen in overeenstemming. Zoo blijft de kleine visscherij een zeer gewichtige tak van volksvlijt en volkswelvaart in onze zeesteden, maar vooral voor Amsterdam, waar nog steeds de Groenlandsche pakhuizen aan de oude Poolvaart herinneren [1]).

Van niet minder beteekenis voor de Nederlandsche steden was de groote visscherij, de haringvisscherij en de daardoor ontstane handel. Wij zagen reeds, dat een groot gedeelte van onzen aanvoer naar de Oostzee juist bestond in den echt nationalen visch. Het getal haring-

[1]) Vgl. het standaardwerk van S. Muller Fzn., Geschiedenis der Noordsche Compagnie (Utr. 1874), later aangevuld door Kernkamp, Bijdr. en Med. v. h. Hist. Genootschap, XIX, blz. 263 vlg.; van Brakel, t. a. p. XXX, blz. 255 vlg., XXXI, blz. 1 vlg.; dez., De Hollandsche handelscompagnieën ('s Grav. 1908), blz. 28 vlg.

buizen mag in het begin der zeventiende eeuw gerust worden geschat op 1200 schepen, later allicht nog iets hooger. Wanneer wij de waarde van een buis en de kosten van het bedrijf, daaraan verbonden, stellen op ongeveer 5400 gulden, dan komen wij tot een bedrag van ongeveer zes en een half millioen, dat de haringvisscherij jaarlijks aan de visschersbevolking bracht. De zuivere winst voor de reeders kan worden gesteld op ongeveer 850,000 gulden. De bruto-opbrengst kan worden berekend

Afb. N⁰. 137. De Haringvangst
Kopergravure van A. van der Laan, naar S. van der Meulen.

op iets meer dan acht millioen, niet zoo hoog als men eertijds meende, maar toch nog genoeg om dit bedrijf onder de belangrijke te rekenen en te doen begrijpen, dat het plakaat van 1580 de haringvangst qualificeert als „wesende eene van de principaelste Mijnen ende Welvaren onser gemeener Landen ende Ingesetenen" [1]).

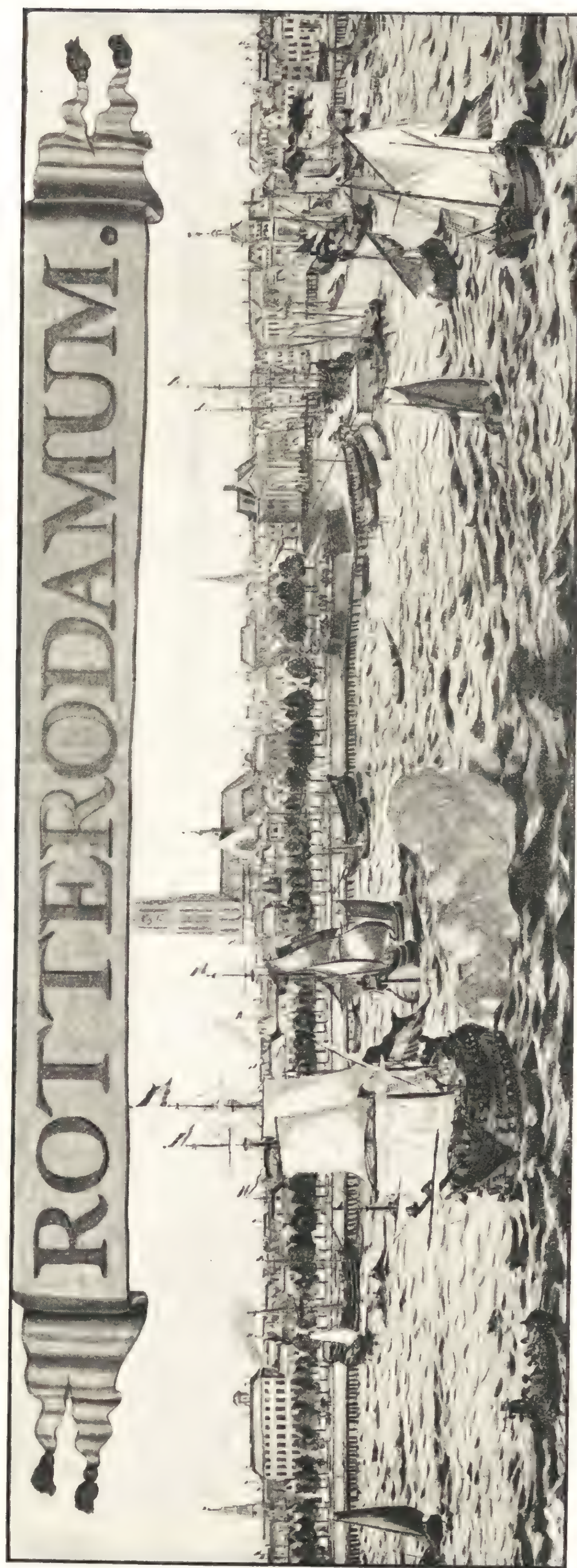
De visscherij is niet bij voorkeur in onze groote koopsteden gedreven. Al leidt men den oorsprong van Amsterdam ook af van een visschersdorp, een visschersplaats is de stad in den historischen tijd niet geweest. Wel werd er zeer veel haring aangevoerd, zoodat er aan den voet van

[1]) Deze cijfers bij van Gelder, Bijdr. en Med. v. h. Hist. Genootschap, XXXII, blz. 20 vlg.

den daarnaar genoemden Haringpakkerstoren altijd een levendig bedrijf was te aanschouwen; de pakhuizen in de buurt lagen in den zomer opgepropt met haring. Maar de voornaamste visschersplaatsen lagen aan de Maas, aan de Noordzeekust en aan de Zuiderzee. Aan de Maas waren van oudsher Maassluis, Vlaardingen en Den Briel belangrijke visschersplaatsen. Aan de kust lagen Scheveningen en de andere visschersdorpen. Eindelijk hadden Medemblik, Hoorn, Enkhuizen, Edam (Volendam) en Monnikendam (Marken) een zeer belangrijke visscherij. In de laatste steden was ook nog de Zuiderzeevisscherij van groote beteekenis; geen wonder, dat te Amsterdam altijd overvloedig versche zeevisch werd aangevoerd en dat de vischmarkt er onder de belangrijkste van de Republiek behoorde.

Aan deze visscherij was dikwijls eenige handel verbonden op Holstein en Noord-Duitschland. Van nog veel meer beteekenis was de handel der Republiek op den Rijn. Want al is de zeehandel ook de glorie van Holland geweest, de landhandel was er stellig nog gewichtig genoeg. Het spreekt wel van zelf, dat de Rijn van oudsher de groote verkeersweg van West-Duitschland is geweest; de landwegen waren veel minder goed en ook veel minder veilig. Het stroomgebied van den grootvorst van Europa's stroomen is vooral na den dertigjarigen oorlog zeer sterk in economische beteekenis toegenomen. Groote industriegebieden lagen aan en in den omtrek van den Rijn, die hun natuurlijken afvoer hadden langs de rivier en dus naar Holland. De handel was hier geheel in Hollandsche handen. Het stroomgebied van den Rijn was economisch geheel aan de Republiek onderworpen, die in dat opzicht haar palen ver buiten haar politieke grenzen uitzette. Vooral de Maassteden, Dordrecht en Rotterdam, hadden dezen handel in bezit. Meer dan 1300 Hollandsche schepen voeren geregeld op den Rijn. Hier bleek het stapelrecht van Dordrecht [1]) nog een beteekenis te hebben, die het een voorsprong gaf boven Rotterdam; de stapel van den Rijnschen wijn was daardoor aan de Merwede gevestigd. Maar toch kwam daarnaast Rotterdam steeds meer op. Al was het de grootste der kleine steden, zijn economische kracht gaf het een positie, aan die der groote steden gelijk. Ook Rotterdam heeft zich voortdurend sedert het begin der zeventiende eeuw uitgezet; zijn rivier- en zeehandel is steeds toegenomen. Niet alleen vond de Rijnhandel reeds toen hier een eindpunt, maar ook werd van Rotterdam uit een steeds in beteekenis toenemende handel op Engeland en Frankrijk gedreven; haar ligging maakte de stad daarvoor als aangewezen.

[1]) Vgl. boven, blz. 204 vlg.

Afb. N°. 138. Gezicht op Rotterdam in 1694. Gedeelte eener kopergravure van Romeyn de Hooghe, naar J. de Vou.

De Duitsche producten, afkomende van den Rijn, waren van zoo groote beteekenis voor den handel der Republiek, dat het als een zeer gewichtige concessie van Engeland kon worden beschouwd, toen bij den vrede van Breda juist deze goederen werden uitgesloten van de werking der Acte van Navigatie; de waarde van dezen handel werd in dezen tijd dan ook geschat op meer dan honderd millioen gulden. Van meer gewicht was echter nog altijd onze handel op Engeland. Deze handel was reeds eeuwenoud; reeds de oude Friezen voeren met hun koggen op Engeland [1]). In de Middeleeuwen was dat altijd zoo gebleven. Engeland, aan alle zijden door de zee omspoeld, dreef betrekkelijk weinig handel; het was nog in hoofdzaak een land van landbouw en vooral van veeteelt. Wol was het voornaamste product, dat natuurlijk eerst zijn waarde kon verkrijgen als ruwproduct voor een groote industrie. Die groote industrie was niet gevestigd in Engeland zelf, maar in Vlaanderen, waar voor de geheele Europeesche

[1]) Vgl. boven, blz. 34 vlg.

markt werd gewerkt. De geregelde uitvoer van wol naar het vasteland was dus voor Engeland een levensquaestie; zonder dien uitvoer kon het economisch niet bestaan. Vandaar dat de Engelsche koningen al het mogelijke hebben beproefd om vreemde kooplieden in hun rijk te lokken; deze genoten allerlei, soms zeer gewichtige privilegiën. Zoo de Hanzeaten; zoo ook de Hollanders en andere Noord-Nederlanders. Kooplieden uit de Hollandsche en Zeeuwsche steden, ook uit Overijsel en Groningen vinden wij reeds in de dertiende eeuw in Engeland.

Maar het was duidelijk, dat op den duur deze verhoudingen niet zoo zouden blijven. Een land, dat zooveel grondstoffen produceerde, kon op den duur niet zonder eigen industrie blijven. Sedert de dagen van Eduard III, wanneer in Vlaanderen het maatschappelijk leven geen oogenblik in rust is en de industrie dus zwaar daaronder lijdt, begint ook door de krachtige bescherming der regeering de lakenindustrie in Engeland op te komen; het zijn Vlaamsche werklieden, die door den Koning worden gelokt en die aan de Engelschen de techniek leeren. Natuurlijk was deze industrie nog niet onmiddellijk van groote beteekenis; maar zij groeide geleidelijk aan en had zich in de zestiende eeuw een vaste, nauwelijks aangevochten positie in de wereld veroverd; Leiden b.v. heeft den strijd tegen de Engelsche lakens niet kunnen volhouden [1]). De weverij en vollerij was in Engeland tot hoogen bloei gekomen; alleen in de ververij stond men nog in de zeventiende eeuw bij het vasteland ten achter. Een gevolg van deze belangrijke industrie was een niet minder gewichtige handel; of juister, meer en meer poogde Engeland zijn eigen uitvoer en als gevolg daarvan ook zijn eigen invoer in handen te krijgen. Die pogingen werden in sterke mate bevorderd door de regeering, wier economische politiek geheel veranderde; in plaats van het lokken van vreemde kooplieden kwam juist het weren van deze meer en meer ongewenschte elementen; niet afzet van eigen producten, maar bevordering van eigen handel werd het doel der Engelsche handelspolitiek. Reeds Hendrik VII had iets dergelijks gewild. Maar de oude privilegiën kon hij niet opheffen; zelfs zag hij zich gedwongen in 1496 bij den beroemden Magnus Intercursus aan de Nederlandsche kooplieden nog bijzondere voorrechten toe te staan [2]). Het was de laatste groote economische overwinning, door de Nederlandsche regeering op de Engelsche behaald. Of de Intercursus wel ooit volledig is toegepast, is twijfelachtig; maar stellig liet die toepassing onder de regeering van Elizabeth zeer veel te wenschen over. De Nederlandsche kooplieden werden in Engeland

[1]) Vgl. boven, blz. 265 vlg.

[2]) Analyse van het tractaat in mijn Engeland en de Nederlanden, blz. 17 vlg.

op allerlei wijzen lastig gevallen en in hun bedrijf gestoord; klachten, daarover naar de regeering te Brussel opgezonden, bleven onverhoord;

Afb. N°. 139. Elizabeth, Koningin van Engeland.
Naar een schilderij door Isaac Olivier.

toen eindelijk de landvoogdes Margareta in 1563 den handelsboycot over Engeland uitsprak en allen handel daarmede verbood, kon zij toch daarmede haar doel niet bereiken; Koning Philips aarzelde ten slotte om een oorlog met Engeland te beginnen ter wille der Nederlandsche handels-

belangen. Elizabeth overwon dan ook over de geheele linie; de Intercursus bleef wel in naam gehandhaafd, maar inderdaad werd hij onder haar regeering voortdurend geschonden [1]).

Ook onder Jakob I werden de Nederlandsche handelsbelangen in Engeland voortdurend aangevochten; nog was er voortdurend conflict over den invoer der Engelsche lakens, de visscherij op de Engelsche en Schotsche kust, de verhouding in Indië. De invoer van Engelsche lakens bracht onmiddellijk politiek geschil, omdat zij onder koninklijke bescherming stond. De geheele export van lakens uit Engeland naar het vasteland was namelijk in handen van de Worshipful Fellowship of Merchant Adventurers, die in 1462 van Koning Eduard IV een charter had verkregen. Een dergelijk monopolie was natuurlijk alleen te handhaven in een periode, toen die uitvoer nog niet zoo heel veel beteekende. Maar naarmate meer en veel meer laken in Engeland werd geproduceerd, was het meer en meer onmogelijk dezen uitvoerhandel te concentreeren in de handen van een geprivilegeerde compagnie. Toch bleef de compagnie nog tot diep in de zeventiende eeuw bestaan; de Nederlandsche steden waren er in bijzondere mate bij betrokken, daar verschillende van haar trachtten de Merchant Adventurers door privilegiën te lokken. Geheel is die poging intusschen nimmer gelukt. Immers niet alleen waren er voortdurend tal van particuliere Engelsche kooplieden, die laken aanvoerden, met name te Amsterdam, de door de Merchant Adventurers zoo gehate interlopers, maar ook nam het aantal Nederlandsche kooplieden, die Engelsche wol invoerden, voortdurend toe; deze laatsten waren natuurlijk niet onderworpen aan den stapeldwang en werden bovendien door hun regeering, b.v. die van Amsterdam, voortdurend beschermd tegen de eischen der steden, waar de Merchant Adventurers gevestigd waren. Zoo weinig werd ook door 's lands regeering het privilege van deze laatsten erkend, dat in de officieele convoylijst van 1655 uitdrukkelijk onderscheid wordt gemaakt tusschen het laken „bij de court [2]) inkomende" en dat „buyten de court inkomende". Alleen van dit laatste moest invoerrecht worden betaald, eigenaardig genoeg; want wat buiten de Engelsche „court", den stapel, inkwam, was eigenlijk verboden [3]). Vooral te Amsterdam was de invoer van Engelsch laken buiten den stapel om altijd zeer groot; van Amsterdam ging ook steeds het sterkste verzet uit tegen het monopolie der Engelsche kooplieden.

Dat monopolie ontleenden de Engelsche kooplieden aan het boven-

---

1) T. a. p., blz. 87 vlg.

2) Der Merchant Adventurers.

3) Mijn handel en Nijverheid, blz. 89 vlg.

genoemde, steeds gehandhaafde en uitgebreide koninklijk octrooi [1]. In de Republiek stond het met de officieele sanctie niet zoo zeker. Noch de Staten-Generaal noch de Staten van Holland hebben de privilegiën van de Merchant Adventurers steeds willen of kunnen handhaven. De vraag kwam aan de orde, zoodra de Engelsche kooplieden door den druk der troebelen werden genoodzaakt Antwerpen, waar zij reeds in de vijftiende eeuw gevestigd waren, weer te verlaten. Reeds in 1580 werd besloten twee derde gedeelte van het kantoor naar Emden, vervolgens naar Hamburg, eindelijk naar Stade te verplaatsen; het overige derde gedeelte verhuisde twee jaar later naar Middelburg. Bij het toenemen van de welvaart der jonge Republiek lag het voor de hand, dat weldra de hoofdzetel der Merchant Adventurers werd gevestigd niet in Noord-Duitschland maar in Holland of Zeeland. In dat geval kwam natuurlijk Middelburg, bloeiend door handel en bedrijf, het eerst in aanmerking. Zoo geschiedde het ook: de aanbiedingen van Groningen, Amsterdam, Delft en Rotterdam werden afgeslagen; in 1598 werd de Engelsche court te Middelburg gevestigd. De Staten-Generaal verleenden niettegenstaande het verzet van Holland allerlei faciliteiten aan de vreemdelingen: vrije handel, vrijdom van inkomende en uitgaande rechten, vrijstelling van stapelrechten en andere lasten, gunsten bij de rechtsbedeeling werden hun verleend [2]; ook behielden zij hun zelfstandigheid als gild met eigen bestuur, recht, rechtspraak, financiën enz. Van de stad Middelburg verkregen zij een eigen gebouw.

Middelburg was in deze dagen een handelstad van zeer groote beteekenis; een groot deel van den Antwerpschen handel was op de stad overgegaan; zij was na Amsterdam de tweede koopstad der Republiek; een ruime haven maakte den toegang voor de grootste schepen mogelijk. Geen wonder, dat de Merchant Adventurers er gaarne vertoefden en hun court er tot bloei kwam. Echter niet voor lang. De bloei van Middelburg was schitterend, maar kortstondig: reeds in het begin der zeventiende eeuw werd de stad overvleugeld door de Hollandsche koopsteden, Amsterdam en vooral Rotterdam. Geen wonder, dat de Engelsche kooplieden reeds tijdens het Bestand aan verplaatsing van hun kantoor dachten naar een Hollandsche stad. De gedachte werd in 1621 werkelijkheid; niettegenstaande het verzet van Middelburg werd de court verplaatst naar Delft. Daar kregen de Merchant Adventurers hun zetel in een gedeelte van het Prinsenhof, dat na den dood van Willem I

[1] Vooral het charter van Hendrik VII van 1501, uitgebreid in 1505, is hier van groot belang. Vgl. Te Lintum, De Merchant Adventurers in de Nederlanden, blz. 16 vlg.

[2] T. a. p., blz. 59 vlg.

zoo goed als geheel onbewoond was [1]). Delft was destijd een zeer belangrijke handelsstad, door een kanaal met haar haven en dus met de Maas verbonden. De stadsregeering haastte zich aan de Engelschen ruime privilegiën te verzekeren. Moeilijker ging dat met de hoogere autoriteiten, met name de Staten van Holland. In deze vergadering bezat Delft niet voldoenden invloed om zijn wil door te zetten tegen dien der andere steden in, die ernstig vreesden voor concurrentie der Engelsche lakens tegen hun eigen industrie [2]); het octrooi, dat de court den 19den Juni 1621 van de Staten van Holland verkreeg, was vrij beperkt en onderwierp haar „aen al onse plakkaten enz., gemaeckt of noch te maecken"; van vrijstelling van den provincialen impost was geen sprake; het bereiden of verven van lakens werd expresselijk verboden [3]). Niettemin nam de stapel in bloei toe; in 1629 wordt gezegd, dat jaarlijks ongeveer 30.000 stukken laken werden ingevoerd; zelf stichtte Delft een beurs en een wissel-

Afb. N°. 140. Oud huis te Delft.
Schetsboek van J. H. Prins. Rijksprentenkabinet.

[1]) Afbeelding, boven, dl. II, N°. 380.

[2]) Vgl. boven, blz. 283 vlg.

[3]) Te Lintum, blz. 89 vlg.

bank ten behoeve der vreemdelingen. Intusschen was het een groot bezwaar, dat deze in Delft niet steeds voldoende retourvrachten naar Engeland konden vinden; vandaar dan ook, dat al spoedig na 1621 door hen zelf werd uitgezien naar een vestiging in de groote koopstad aan de Maas, Rotterdam. Rotterdam, dat zich krachtig had verzet tegen de vestiging der court in Delft, verdubbelde nu dat verzet met een poging om den stapel zelf te verkrijgen. Het slaagde dan ook naar wensch: in 1635 werd de Engelsche court er gevestigd; een deel van het oude huis Bulgerstein werd ervoor in gereedheid gebracht [1]).

Maar ook Rotterdam heeft de court niet mogen behouden. Wel hadden de Engelschen ook hier allerlei gemakken; een beurs [2]) was sedert 1598 aanwezig en een wisselbank werd voor hen gesticht; retourvrachten hebben zij stellig in ruime mate gevonden; privilegiën genoten zij, voor zoover de stedelijke regeering die kon geven. Maar juist die privilegiën wekten een storm van verontwaardiging in de Staten van Holland, waar de andere steden hun eigen belangen en de rechten van den souverein bedreigd achten door de voorrechten van belasting en rechtspraak, aan de Merchant Adventurers door Rotterdam geschonken [3]); het door die stad met de Engelschen gesloten concordaat trokken zij voor hun forum en veranderden het zeer ten nadeele van beide partijen. Daarvan hebben beide dan ook alle schade ondervonden; de jaren van het verblijf der court te Rotterdam zijn met enkele uitzonderingen geenszins voorspoedig geweest. De algemeene oorzaak daarvan is gemakkelijk aan te geven: voor een privilege en een monopolie, als de Merchant Adventurers, nog wel vreemdelingen, te Rotterdam genoten, was in dien tijd in de Republiek geen plaats meer. De welvaart en de weergalooze opbloei van den handel van Nederland was een gevolg van de groote vrijheid, die een ieder genoot om handel te drijven en den kost te winnen zooals hij zelf wilde en verkoos; het handelsleven van dezen tijd heeft in scherpe tegenstelling tot dat der Middeleeuwen een beslist individualistisch karakter; het heeft op onzen volksaard zelfs zijn stempel gedrukt. In dergelijke verhoudingen, die weer de grond werden van een bepaalde levensbeschouwing, is weinig ruimte voor een sterk monopolitisch georganiseerd gild als de Merchant Adventurers. De interlopers, die Engelsch laken invoerden buiten de court om, vonden alom sympathie en steun; Amsterdam, waar de meeste van hen woonden, klaagde telkens in de Staten van Holland over den overlast, die hun door den courtmeester

---

1) T. a. p., blz. 103 vlg.

2) Afbeelding, boven, dl. II, N⁰. 356.

3) T. a. p. blz. 126 vlg.

werd aangedaan. En Amsterdam heeft overwonnen; het moderne beginsel van den vrijhandel en het handelsbelang der groote koopsteden triomfeerden; ook in Rotterdam zelf werd Engelsch laken buiten de court om ingevoerd; met de privilegiën en daarmede met de court zelf was het althans feitelijk gedaan. De fellowship trachten nog te redden wat te redden viel: zij verplaatste zich in 1654 naar Dordrecht [1]). Maar wat zich toen aan de Merwede vestigde, was slechts een schaduw van een machtig gild. Ook Dordt gaf privilegiën, maar aan een volkomen vervallen instituut. Den doodsteek gaf eindelijk het besluit der Staten van Holland van 9 December 1668 om geen vrijdom van generale of provinciale belastingen meer toe te staan; al bleef de court nog officieel tot diep in de achttiende eeuw in Dordrecht gevestigd, zij had toen geen de minste beduidenis meer.

Een soortgelijk instituut als de Fellowship of Merchant Adventurers was de Schotsche stapel te Veere, die zich echter iets beter heeft kunnen handhaven. Ook deze stapel dagteekent uit de vijftiende eeuw; ook deze kon zijn bestaan rekken tot na 1700; ook deze stapel genoot privilegiën van de Schotsche koningen, zijn souvereinen; ook hij werd van verschillende zijden aangevochten; ook hij is ten slotte, ook in verband met den achteruitgang van Veere zelf geheel, verloopen; ook hier kon men den handel aan den vrijen koopman niet beletten [2]).

Het was intusschen niet alleen laken, dat van over de Noordzee naar Nederland werd aangevoerd; ook allerlei metalen, granen, lederen, zijden en andere stoffen, koloniale producten uit de Amerikaansche koloniën, tabak, suiker, katoen, enz., horloges, galanterieën en andere luxe-artikelen en eindelijk goud en zilver werden naar Nederland verscheept. Omgekeerd was het vooral graan, dat naar Engeland werd ingeladen; verder was er bijna geen Nederlandsch handelsartikel, dat niet zijn aftrek vond in Groot-Brittannië en Ierland [3]). Die belangrijke en omvangrijke handel nam nog toe gedurende den grooten politieken strijd, den burgeroorlog en de revolutie. Maar nauwelijks was de nieuwe Republiek als gevestigd te beschouwen, of de nieuwe machthebbers hervatten onmiddellijk den economischen strijd tegen Nederland, in de vorige eeuw door Elizabeth begonnen. In October 1651 vaardigde het Lange Parlement de bekende Acte van Navigatie uit, die den Nederlandschen handel, zonder dien bepaald te noemen, rechtstreeks aangreep; want zij verbood aan schepen van vreemde natiën andere dan haar eigen producten in Engeland in te voeren en

[1]) T. a. p., blz. 208 vlg.
[2]) Rooseboom, The Scottish Staple, passim.
[3]) Mijn Handel en Nijverheid, blz. 81 vlg.

stond den import van koloniale waren alleen op Engelsche schepen toe. Het spreekt van zelf, dat het uitvaardigen van zulk een wet op een tijdstip, dat de betrekkingen toch al sterk gespannen waren, een uitdaging beteekende, op zijn minst als een onvriendelijke daad moest worden opgevat. Aarzelend, als zich bewust van haar onmacht ter zee, liet de Republiek zich den oorlog met Engeland opdringen; hij werd dan ook met weinig geluk gevoerd; de vrede van Westminster was weinig eervol. Maar toen begreep de Witt, dat versterking van de vloot allereerst noodig was; die vloot, goeddeels de schepping van den Raadpensionaris, kon niet alleen het prestige der Republiek in de Oostzee handhaven en Zweden in toom houden, maar ook in de volgende Engelsche oorlogen den vijand gevoelige nederlagen toebrengen. De gevolgen bleven niet uit: bij den vrede van Breda werd de Acte van Navigatie wezenlijk verzacht, niet toepasselijk verklaard op alles, wat den Rijn afkwam; bij den tweeden vrede van Westminster werd een gunstig handelsverdrag met Engeland gesloten. De zaak was, dat de Engelsche scheepvaart eigenlijk nog niet gereed was om de taak op zich te nemen, die het Parlement haar had toegedacht; een Engelsche koopvaardijvloot moest nog groeien en groeide niet dan langzaam; eerst in het midden der achttiende eeuw was Engeland de Republiek ongeveer nabij gekomen.

Maar Engeland had dan toch in de zeventiende eeuw een koopvaardijvloot en was dus niet geheel afhankelijk van de Nederlandsche vrachtvaart. Dat was wel het geval met Frankrijk. De la Court constateert in het Interest van Holland: „'t Is klaer, dat de Françoisen extraordinaris weinig eigen schepen en bootsvolck hebben, sulks genoegsaem alle hare negotie wert gedreven (eenige Engelse schepen en negotie uyt gesondert) door Hollantsche schepen op Hollant ofte ten minsten al daer ontladende" [1]. Zelfs de Fransche kustvaart was voor een aanzienlijk deel in Nederlandsche handen. Dat alles was een gevolg zoowel van de geringe bevarenheid der Franschen als van de groote vriendschap, die de Fransche regeering in den regel de opkomende Republiek had toegedragen. Hendrik IV was de trouwe vriend en bondgenoot der Staten-Generaal geweest; de alliantie met Frankrijk was de traditioneele politiek van het huis van Oranje; Frederik Hendrik sloot in 1635 met Richelieu het of- en defensief verbond; eerst de vrede van Munster maakte aan deze verhouding een einde.

Geen wonder, dat juist na dezen vrede, door de Republiek tegen den uitgesproken wensch van Frankrijk gesloten, de moeilijkheden begonnen. Onze kooplieden, talrijk in Fransche steden gevestigd, werden op allerlei

[1]) Interest, blz. 165.

wijzen lastig gevallen; Fransche vrijbuiters aasden op onze schepen in de Middellandsche Zee. Maar vooral leed de handel door de consequent toegepaste politiek van Colbert. De handel, maar vooral de nijverheid, in het algemeen de eigen productie van Frankrijk werd door de regeering krachtdadig beschermd. Niet alleen de beginselen van het mercantilisme, maar ook de feitelijke verhoudingen brachten Colbert tot zijn verschillende, voor den Nederlandschen handel zeer lastige maatregelen. Een inleiding daarop was het besluit van 1655, waarbij, waarschijnlijk als zwakke navolging van de Acte van Navigatie, in Frankrijk een vatgeld werd ingevoerd; het bedroeg 50 sous per vat scheepsinhoud van ieder vreemd schip, dat een Fransche haven bezocht. Vier jaren later, toen de vrede van de Pyrenaeën Frankrijk de handen vrij liet, volgde daarop een ordonnantie, waarbij verboden werd in een Fransche haven een buitenlandsch schip te bevrachten, zoolang een Fransch schip beschikbaar was. Toen richtte Colbert ook zijn bekende maatschappijen op, waaronder een Oost-Indische Compagnie. En eindelijk, de consequentie van alles, het tarief van 1664: hooge inkomende rechten werden vastgesteld op alle goederen, die de Fransche nijverheid zelve in staat werd geacht te kunnen vervaardigen. Niet alleen dat onze handel daaronder zwaar leed, maar ook onze luxe-industrie, die met name te Amsterdam van groote beteekenis was, werd er ernstig door getroffen. Nog erger werd het, toen het tarief in 1667 nog belangrijk werd verhoogd en de invordering der rechten verscherpt. Men behoeft de correspondentie van onzen gezant te Parijs met de Staten-Generaal en den Raadpensionaris slechts op te slaan om te weten, van hoeveel belang deze zaak is geweest voor onzen handel en hoe nauwgezet de toenmalige regeering deze nationale belangen voorstond. En daarna werd de verhouding nog niet beter. Na den vrede van Aken werd de Hollandsche handel voortdurend belemmerd; enkele tollen werden nog verhoogd; aan de Franschen werd verboden in de Republiek brandewijn in te laden.

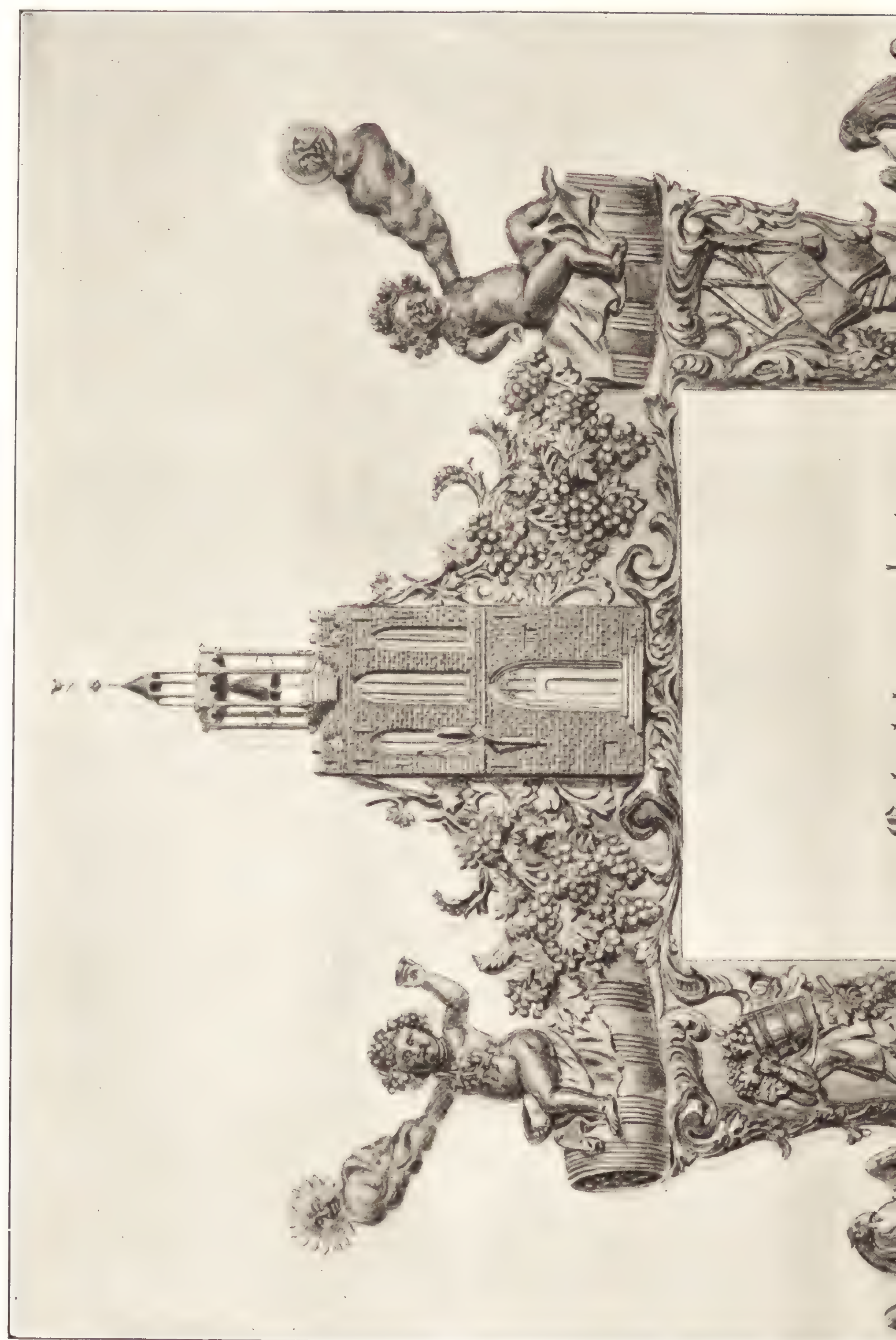

Afb. N°. 141. De Kat, een Frans-Vaerder.
Ets van R. Zeeman.

Daartegen namen de Staten-Generaal hun toevlucht tot represailles, een tweesnijdend zwaard, dat zij echter in deze moeilijke omstandigheden niet aarzelden aan te vatten. Den 2den Januari 1670 werd de invoer van alle Fransche stoffen, die tot kleeding, sieraad en ameublement dienden, geweerd; in November van dat jaar werd zelfs de invoer van alle Fransche wijnen, brandewijnen en manufacturen verboden. Zwaar leed de handel der Hollandsche steden daaronder, nog meer onder den grooten oorlog van 1672 en volgende jaren. Gelukkig bracht de vrede van Nijmegen een belangrijke verlichting; het lagere tarief van 1664 zou weer voor Nederlandsche schepen gelden; het vatgeld zou slechts éénmaal voor ieder schip bij zijn komst in de eerste Fransche haven worden betaald. Deze gunstige bepalingen werden door de latere tractaten bevestigd [1]).

Niettegenstaande deze moeilijkheden, in spijt van alle tegenwerking heeft de Nederlandsche handel zich in Frankrijk steeds kunnen handhaven. De verklaring wordt door de boven aangehaalde opmerking van De la Court gegeven; Frankrijk had weinig koopvaarders en weinig bevaren zeevolk, zoodat het de Nederlandsche vrachtvaart eenvoudig niet kon missen, evenmin voor zijn export als voor zijn import. Die export was als van ouds voor een zeer groot deel wijn en zout. Amsterdam, maar vooral de rivierhavens Rotterdam en Dordrecht waren de steden, waar de groote invoer geschiedde, een invoer, waartegen een minder belangrijke uitvoer dezer waren stond. In een „Memorie betreffende de oprichting eener Generale Compagnie van Assurantie" van 1629 [2]) heet het reeds: „Wijn en sout worden hier te Lande extraordinaris veel geconsumeert tot gebruyck van de Ingesetenen." Van het zout spreekt dat van zelf; vooral de haringhandel vroeg altijd meer zout; ook in allerlei industrieën en voor de gewone consumptie was steeds veel noodig. Dat laatste was ook het geval met den wijn; onze voorouders hebben den wijn liever zelf gedronken, dan dat zij het door anderen zagen doen. Dat geschiedde inderdaad zoo weinig, dat in 1668 een deskundig Amsterdammer de vraag stelt, „of niet alle wijnen en brandewijnen te houden sijn voor waeren, die hier genoegsaem dood loopen." In denzelfden tijd meent een ander, „dat men veele France waeren als voornamentlijck wijnen ende brandewijnen hier te lande qualijck missen kan in de consumtie" [3]). Het toenmalige geslacht is waarlijk door deze overvloedige „consumtie" niet zwakker geworden.

[1]) Mijn Handel en Nijverheid, blz. 36 vlg.
[2]) Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XXI, blz. 66.
[3]) Handel en Nijverheid, blz. 83.

Afb. N°. 142.
Museum. Dordrecht.

Behalve wijn en zout zijn het voornamelijk luxe-artikelen geweest, die men uit Frankrijk betrok. De door welvaart en rijkdom sterk toegenomen weelde vroeg steeds meer invoer van Fransche producten: hoeden, spiegels, horloges, allerlei meubelen, behangsels en tapijten, fluweelen, satijnen en goudlaken stoffen, zijden linten, kanten, passementen, veeren, waaiers, handschoenen enz. enz. Wat Domselaer verachtelijk „veelderhande snofze manufacturen" noemt, werd voor de waarde van millioenen uit Frankrijk ingevoerd. Daarbij moeten nog worden gevoegd papier, in Nederland voor de nimmer rustende drukpers zoo noodig, en vooral zuidvruchten van allerlei soort en smaak. Geen wonder, dat onze gezant Boreel in 1658 den invoer van Fransche waren in de Republiek in één jaar op niet minder dan 36 millioen gulden berekende, waarbij dan nog zes millioen moet worden gevoegd voor zout, graan en hennep, die door Boreel niet in zijn lijst waren opgenomen [1]).

Het is minder gemakkelijk een lijst te geven van Nederlandsche of althans in Nederland voorradige artikelen, die naar Frankrijk werden vervoerd. Deze lijst is tegelijk zeer lang en zeer bont; er is nauwelijks een artikel, dat er niet op voorkomt. Wij noemen onze Indische specerijen, lakens, linnens en andere producten van onze nijverheid, allerlei metalen en daarvan vervaardigde voorwerpen, allerlei granen, oorlogstuig, zalm, haring en andere visch, hout en andere scheepsbenoodigdheden. De meeste van deze artikelen werden ook verzonden naar Spanje, dat nog veel meer dan Frankrijk de Hollandsche vrachtvaart noodig had. Al weer moeten wij een beroep doen op De la Court, die ons verzekert, „dat in Spanjen alle de havens genoeghsaem met gheen andere als Hollandsche schepen werden bevaren: en dat aldaer soo weynig boots-luyden en schepen zijn, dat zij zedert onze vrede [2]) hebben begonnen opentlik onse schepen te huren, om te bevaren de Indiën, daer sij voor desen soo sorgvuldighlic alle vreemden plegen buyten te sluyten" [3]). Het verkeer met Amerika zelfs werd dus voor een deel door Nederlandsche schepen onderhouden. In den handel op Spanje zelf waren de Nederlanders reeds lang vóór den vrede van Munster geheel meester. Wel had Philipis III alle verkeer met de rebellen in 1598 absoluut verboden, maar de economische behoeften, sterker dan de staatswet, drongen zelfs de regeering daarvan af te wijken. In het geheim, onder oogluiking der ambtenaren werd in de eerste helft der zeventiende eeuw een gewichtige Nederlandsche handel op Spanje gedreven, en wel onder Deensche, Zweedsche, Poolsche of Keizerlijke vlag. Voor 600 gulden kon men zich te Amsterdam een pas verschaffen om vrij handel op Spanje te drijven en van deze gelegen-

[1]) T. a. p., blz. 84 vlg. [2]) De vrede van Munster. [3]) Interest, blz. 164.

heid heeft men veelvuldig gebruik gemaakt. Wel 400 Nederlandsche schepen bezochten ieder jaar de Spaansche havens en dat in een tijd, toen de Nederlandsche handel daar uitdrukkelijk was verboden.

Afb. N°. 143. Schip America.
Ets van R. Zeeman.

Het is ook De la Court, die ons opmerkzaam maakt, op het eigenaardig karakter van onzen handel op Spanje: „Spanje levert niet uyt als Spaense wolle, vrugten en ijser", terwijl het „daertegen so vele Hollandsche manufacturen en waren treckt, dat alle de Spaensche en Indische waren niet genoeg sijn om de retouren te maken." Die retouren waren in de eerste plaats graan, dat Spanje steeds alleen door de Hollandsche vrachtvaarders verkreeg. Behalve de genoemde manufacturen komen dan in aanmerking de visch, in een Katholiek land met vele vastendagen altijd zeer gewild en gevraagd, onze Indische specerijen, die Spanje zich zelf niet meer kon verschaffen, de beroemde Hollandsche boter en kaas, allerlei kruideniers-waren en kramerijen, geheele schepen, getuigd en gereed, hout voor allerlei doeleinden enz. enz. Het bovengenoemde verschil van den Spaanschen in- en uitvoer werd weer gedekt door de kostbare producten van Amerika, goud en vooral zilver. Voor millioenen zilver werd jaarlijks uit Spanje naar de Republiek verscheept [1]).

Wat Portugal betreft, het leverde in de zeventiende eeuw niet veel meer op dan zout, maar dat was dan ook een zeer waardevol product:

[1]) Handel en Nijverheid, blz. 88 vlg.

uit St. Ubes of Setuval, uit Santa Maria, San Lucar, uit Cadix ook werd het overvloedig betrokken, vooral door Amsterdam. Immers, zoowel in den handel op Portugal als in dien op Spanje overtrof Amsterdam verre alle andere steden der Republiek; bij honderden, zoo niet bij duizenden werden de Amsterdamsche schepen geteld, die handel dreven op het Pyreneesch schiereiland. Evenzeer domineerde Amsterdam in den handel op de Middellandsche Zee, de Straatvaart, zooals men destijds zeide. Deze handel was, in tegenstelling tot dien op Frankrijk en Spanje, niet zeer oud; in de Middeleeuwen ging de handel van Italië met Midden- en Noord-Europa nog meest over land, over de Alpen en langs den Rijn; de zeehandel was bovendien in de handen der Italiaansche steden zelf. Die handel was evenwel verbroken door de troebelen der zestiende eeuw; een lacune was in het handelsverkeer ontstaan, die onze voorouders eerst op het einde der eeuw hebben aangevuld. In 1590 werden Italië en Spanje geteisterd door wanoogst, duurte, gebrek, zelfs hongersnood. Toen waagden het eenige Hollandsche schippers ten spijt van het kanon van Gibraltar de Straat door te varen en op de Italiaansche markten het koren te brengen, dat men daar zoo bitter noodig had. Van Italië trok men weldra verder: in 1598 verschenen de Nederlanders in de havens van het Turksche rijk, waar zij de bescherming genoten van de geëerbiedigde Fransche vlag. Zoo was weldra de geheele Middellandschen Zee een Hollandsch handelsterrein. Ook hier heerschte Amsterdam bijna

Afb. N°. 144. Ets van R. Zeemar.

zonder mededinger. In 1596 zeilden vandaar tweehonderd groote graanschepen naar Italië; kort daarna was het getal der Straatvaarders reeds tot zeshonderd gestegen. Al het graan, dat men noodig had, kwam uit de pakhuizen

van Amsterdam; ook de zeer begeerde visch werd vandaar aangevoerd; de Indische specerijen, de fijne Hollandsche lakens en linnens, in het Oosten zoo gezocht, de metalen en de daarvan vervaardigde voorwerpen, lederartikelen, kruidenierswaren, kramerijen enz. enz., zij alle werden te Amterdam ingescheept.

Genua, Livorno, Napels en Venetië waren vooral de havens, waarmede Amsterdam handel dreef. In Genua was de handel van een groot deel van Noord-Italië geconcentreerd; zuidvruchten, zijde, fluweel, satijn en andere kostbare geweven stoffen, marmer, naar het verhaal wil, steeds als ballast vervoerd en daarom zoo veelvuldig in Amsterdamsche huizen te vinden, parfumerieën en welriekende oliën, fijn glas en kristal werden van daar verscheept. Livorno was de door Amsterdammers zeer druk bezochte haven van Midden-Italië; hier concentreerde zich een groot gedeelte van het verkeer met de landen van het Oosten, Egypte en den Levant. Napels met minder producten was minder bezocht; toch waren de zuidvruchten en de zwavel hier nog gewichtige handelsartikelen. Maar vooral met Venetië werd een zeer druk verkeer onderhouden. Wel was de stad sedert de vijftiende eeuw economisch sterk gedaald, maar als stapelplaats van eigen en Levantsche producten was zij nog van gewicht. Amsterdamsche kooplieden kwamen hier reeds in 1590; maar het was vooral de komst van Spaansche en Portugeesche Joden, die dezen handel tot bloei bracht; hun relatiën met Venetië werden overgebracht naar Amsterdam; het is niet toevallig, dat een groot deel van dezen handel ook later in handen van Joden is gebleven. Reeds in 1596 verscheen een agent van Venetië te Amsterdam; in 1614 werd de eerste Nederlandsche consul te Venetië door de Staten-Generaal benoemd; zes jaar daarna kwam het eerste tractaat tusschen de beide republieken tot stand [1]). Het beroemde Venetiaansche

De Vergulde Dolphyn een Straets-Vaerder.

Afb. N°. 145. Gedeelte eener ets van Reinier Zeeman.

[1]) De Jonge, Nederland en Venetië, passim; Relazione Veneziane, uitg. door P. J. Blok ('s Rijks Geschiedkundige Publicatiën, N°. 7) passim.

glas en de niet minder gezochte Venetiaansche kant waren met tal van andere producten de gewone handelswaren, die men van hier betrok.

In zeer nauw verband met den handel op Italië stond die op den Levant. Hier was men natuurlijk onderworpen aan de bevelen, liever de willekeur van den Sultan, die het geheele Oostelijk bekken der Middellandsche Zee beheerschte. Voorloopig genoot men hier wel de bescherming van Hendrik IV, maar na diens dood hield Frankrijks voogdij, die ook wel eens lastig was, op. Daarom zonden de Staten-Generaal in 1611 den bekwamen Cornelis Haga naar Konstantinopel om onze betrekkingen met de Porte op vasten voet te brengen; reeds het volgende jaar wist hij een tractaat met Turkije te sluiten, waarbij aan Nederland ongeveer gelijke rechten werden geschonken als aan andere geprivilegeerde staten. Daardoor kon men sedert veilig handel drijven in de Turksche havens; consuls werden in de voornaamste havens aangesteld, aan wie de kooplieden waren onderworpen; de consul van Smyrma, die de aanzienlijkste was, stond aan het hoofd van een belangrijke Nederlandsche kolonie en had de verzorging van uitgebreide handelsbelangen. Smyrna werd een soort filiaal van Holland in den Levant. Daar brachten de Hollanders hun kostbaar laken aan, waar het in de groote pakhuizen werd opgelegd en waar het geheele Oosten zich voorzag. Nog eigenaardiger: Perzische geweven stoffen, die slechts weinige dagreizen ver waren vervaardigd, werden te Smyrna door de Hollanders aangebracht, nadat zij den grooten omweg over Batavia, de Kaap en Amsterdam hadden gemaakt [1]).

Afb. N°. 146. Cornelis Haga.
Naar de schilderij van een onbekend meester (omstreeks 1630) in het Mauritshuis te 's-Gravenhage.

[1]) Vgl. Handel en Nijverheid, blz. 96 vlg.; Heeringa, Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel ('s Rijks Geschiedkundige Publicatiën, N°. 10), passim; van Dam van Isselt, Bijdr. voor vad. gesch. en oudh., Vierde Reeks, VI, blz. 78 vlg., 277 vlg., VII, blz. 289 vlg., VIII, blz. 1 vlg.

De vaart door de Middellandsche Zee was zeer gevaarlijk. Wel genoot men de bescherming van den Sultan, maar diens gezag gold weinig in de Berberstaten, Algiers en Tunis. Hier was de geheele staatsorde gebaseerd op den zeeroof, die er een tak van staatsdienst was. Overal vond men de ranke roofschepen op zijn weg; ook menig Nederlandsch schip is door de zeeroovers buit gemaakt; menig Nederlandsch zeeman is in de handen der zeeroovers gevallen, als slaaf verkocht of — wat nog al eens gebeurde — in hun dienst getreden, na den Islam of liever den tulband te hebben aangenomen. De Staten-Generaal beschikten niet over voldoende navale macht om aan deze rooverijen paal en perk te stellen. Zoo moest men een ander middel zoeken; men vond het in de tractaten, in 1622 met Tunis en Algiers gesloten, waardoor de Staten-Generaal tegen een jaarlijksche schatting vrijheid van vaart voor hun schepen verkregen of althans bedongen. Want geheel veilig was men natuurlijk nog niet. Vandaar, dat de Staten-Generaal, nog voordat de tractaten waren goedgekeurd, den 27sten October 1621 de „ordre op 't bevaren van de Middellantsche Zee" uitvaardigden. De Straatvaarders moesten aan bepaalde eischen van bemanning en bewapening voldoen; zij moesten altijd varen „in gheformeerde admiraelschappen", onder bevel van een commandant; soms werden nog oorlogsschepen als convoy meegegeven. Zoo waren de „overkostelykke en rijk geladene straatvaarders", zooals Fokkens [1]) ze noemt, geregeld in de vaart naar het Zuiden. Drie of viermaal per jaar werd gewoonlijk van Amsterdam uitgezeild; samen zeilde men naar Livorno of naar Zante, van waar uit de schepen afzonderlijk hun tocht voortzetten. Op dezelfde wijze geschiedde de terugtocht. Aan deze vaart hadden ongeveer tweehonderd schepen deel [2]).

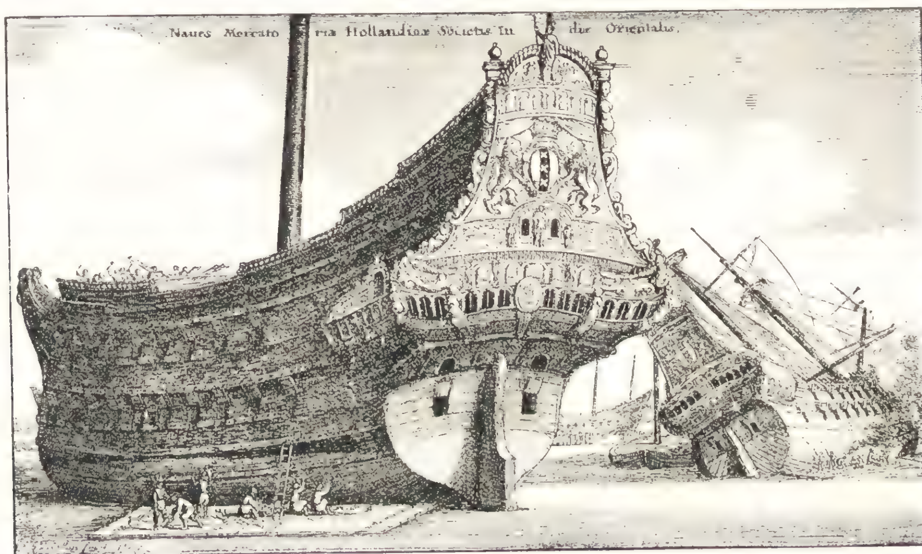
Niettegenstaande alle voorzorgen bleef toch altijd aan de Straatvaart een enorm risico verbonden. Een zeer groot aantal schepen zijn verloren gegaan. Dat niettemin nimmer de vaart is opgegeven, kan natuurlijk op geen andere wijze worden verklaard, dan door de zeer groote winsten, die stellig zijn gemaakt. Steeds wordt in de zeventiende eeuw deze handel als zeer winstgevend geroemd, soms zelfs als voordeeliger dan de Indische handel.

De Indische handel neemt in de geschiedenis van onze commercie der zeventiende eeuw niet de breede plaats in, die men hem in den regel wil toekennen. De grondslag, het fundament van den Nederlandschen handel, van onzen economischen bloei was Indië stellig niet. De groote vrachtvaart van Europa werd slechts voor een gering deel met Indische specerijen gedreven; in de groote koopvaardijvloot der Republiek

[1]) Beschrijving van Amsterdam, blz. 51,

[2]) Vgl. uitvoeriger mijn Handel en Nijverheid, blz. 96 vlg.

namen de Oost-Indievaarders slechts een bescheiden plaats in, tientallen tegenover duizendtallen. De Compagnie was geenszins de grondzuil van den Staat, al heeft men het dikwijls geloofd en ook gezegd. Aan den anderen kant mag men de beteekenis der Compagnie niet onderschatten. Al dadelijk hebben de eerste tochten om de Noord en om de Zuid naar het Oosten aan den Nederlandschen handel een stoutheid, een breedheid gegeven, die op ons volk als ondernemend handelsvolk een allergunstigsten invloed moest hebben. Breeder en verder horizon dan ooit te voren

Afb. N°. 147. Hollandsche koopvaardijschepen, op Oost-Indië varende.
Kopergravure van W. Hollar (1647).

schonk de vaart naar Indië aan den Nederlandschen koopman. Zijn geest, soms maar al te zeer geneigd alleen op het voor de hand liggende gewin te letten, schoot vleugels aan; zijn ondernemingen werden grootsch opgezet, met durf aangevat, met volharding doorgevoerd. Er komt door de Indische tochten kleur en ook romantiek in onze handelshistorie. Niets schijnt te groot om te ondernemen, niets te hoog om naar te grijpen. Als voor eeuwen lokt Indië, het wonderland, onweerstaanbaar aan. De bekoring van het onbekende, maar stellig rijke grijpt kooplieden en zeevaarders aan. Zucht naar winst, naar avonturen, naar kennis, naar daden, alles mengt zich in dezen onweerstaanbaren drang naar het Oosten. Het is de groote tijd der koninklijke kooplieden en der geniale zeevaarders; de grootste heldendaden, de scherpzinnigste ontdekkingen gebeuren als de eenvoudigste zaken der wereld.

Maar deze tijd van opbruisende energie duurt niet al te lang. De energie, die naar alle zijden uitwegen zoekt, wordt binnen vaste

banen geleid, besnoeid, maar te gelijk georganiseerd en consequent aangewend in de Oost-Indische Compagnie. Aan de verspilling van kracht komt een einde; een zuinig beheer wordt ook hier de Hollandsche praktijk.

Wat de Compagnie aan Holland heeft geschonken is natuurlijk in de eerste plaats haar handelsproducten, niet het minst de specerijen, in geheel Europa gezocht en duur betaald. Dan heeft zij zoo in Nederland als in Indië aan duizenden werk en brood verschaft. Zij gaf velen, in hun vaderland in bekrompen verhouding levende, de gelegenheid hun kracht te ontplooien; de regentenheerschappij kon tusschen de keerkringen niet gedijen. Eindelijk heeft zij zeer belangrijk bijgedragen tot de vorming van ons aanzienlijk nationaal vermogen; wanneer men bedenkt, dat de Compagnie gedurende haar geheele bestaan van bijna twee eeuwen gemiddeld 18 % van haar kapitaal, groot zes en een half millioen gulden, aan de aandeelhouders heeft uitgekeerd, dan krijgt men ongeveer een denkbeeld van den rijkdom, dien zij over Nederland heeft uitgestort; en dat geenszins alleen over de vermogenden; ook kleine aandeelhouders genoten van de ruime duizenden [1]).

Het is bekend, dat Cornelis de Houtman, in April 1595 uit Amsterdam uitgezeild, daar in Augustus 1597 terugkeerde, na zeer veel te hebben verloren, maar Indië te hebben gevonden. De Compagnie van Verre, die hem had uitgezonden, maakte het eerste zoete winstje van 87,000 gulden. Geen wonder, dat te Amsterdam, te Delft, te Middelburg, in Westfriesland nieuwe compagnieën werden opgericht, alle voor de vaart op Indië. Zij zonden vloten uit naar het Oosten; nog vóór het einde van 1601 waren reeds vijftien kleine vloten, samen van 68 schepen, onder zeil naar Indië. Maar de concurrentie deed zich weldra ten scherpste gelden; men voer elkander de schoenen van de voeten en het geld uit den buidel. Het remedie voor dit euvel lag voor de hand; de concurreerende maatschappijen vereenigden zich tot een trust, een kartel. Bij de Oude Compagnie van Verre voegden zich reeds in 1598 eenige andere; een nog nauwere aaneensluiting volgde, toen in 1600 en 1601 de zaak provinciaal werd geregeld door de oprichting der Vereenigde Hollandsche Compagnie, waarbij misschien ook de Westfriesche compagnieën zich aansloten. Maar verder kwam men niet: de Zeeuwen vooral stonden op hun provinciale zelfstandigheid. Toen begreep Oldenbarnevelt, dat nationale eenheid van organisatie noodig was: reeds in 1598 riepen op zijn raad de Staten-Generaal afgevaardigden der compagnieën voor zich om hen tot samenwerking aan te sporen; maar dringende pressie bleek al spoedig noodig om te overwegen, „op wat ordre ende politie

[1]) Vgl. mijn Handel en Nijverheid, blz. 19 vlg., blz. 105 vlg.

de navigatie op de Oost-Indiën sal worden gecontinueert, opdat bij faute van dien dezelve niet en komen in ruine." Er waren nog eenige jaren

Afb. N°. 148. Johan van Oldenbarnevelt.
Naar een prent van Willem Jacobsz. Delff.

van zware onderhandelingen noodig, voordat alles was geregeld; ook de Nederlanders der zeventiende eeuw waren moeilijk tot samenwerking te brengen. Eindelijk kon Oldenbarnevelt zijn wil doordrijven den 20sten Maart 1602 werd door de Staten-Generaal aan de Vereenigde

Oost-Indische Compagnie een octrooi voor den tijd van 21 jaar verleend.

Volgens het octrooi was de Compagnie verdeeld in zes kamers: Amsterdam, te wier name de helft van het kapitaal stond; Zeeland met den zetel te Middelburg, waar een vierde van het kapitaal was geplaatst; Rotterdam, Delft, Hoorn en Enkhuizen, die ieder een zestiende op hun naam hadden. Deze verdeeling was echter goeddeels nominaal; want niet alleen door concentratie van kapitaal, maar waarschijnlijk reeds van den aanvang af was een groot gedeelte van den inleg ook der kleinere kamers te Amsterdam geplaatst. Op het einde der zeventiende eeuw woonden van de participanten der Kamer Zeeland 160 buiten dat gewest en daarvan wederom 108 te Amsterdam; deze 160 vertegenwoordigden bijna de helft van het kapitaal van de genoemde Kamer, de 108 Amsterdammers ongeveer een derde [1]). Een dergelijk verschijnsel zal zich ook wel hebben voorgedaan bij de andere Kamers, die nog minder beteekenis hadden dan Zeeland.

Een zeer groot deel der uitdeelingen werd dus uitgekeerd te Amsterdam en dat niet alleen onder de zeer vermogenden. De aandeelen der Compagnie waren niet even groot; daarmede mist zij een der eigenaardige kenmerken der moderne naamlooze vennootschap [2]). Er waren onder de aandeelhouders groote en kleine; van den aanvang af sprak men van hoofdparticipanten, die in het bestuur der Compagnie beheerschenden invloed hadden. Aandeelen van 6000 gulden en daarboven waren lang niet zeldzaam; zelfs van meer dan 20,000 komen voor. Maar daarnaast schreef burgemeester Reinier Pauw in 1602 dadelijk ten name van zijn naaister en zijn dienstbode ieder voor honderd gulden in; nog in de achttiende eeuw werden aandeelen van dit bedrag in Compagnies boeken overgeschreven [3]). In de eerste jaren ging het de Compagnie lang niet naar den vleesche; de aandeelhouders werden meer dan eens afgescheept met een dividend van kruidnagelen, die ze dan zelf moesten zien te verkoopen, ook wel met in het geheel geen uitkeering. Maar na 1610 werd de toestand geleidelijk beter en begonnen de dividenden ruimer te vloeien.

Deze zeer ruime dividenden, waarop de aandeelhouders al spoedig konden rekenen, verklaren het rustig voortbestaan der Compagnie gedurende twee eeuwen volledig. Toch gaf zij op velerlei wijze aanstoot. Niet in Indië; wat daar gebeurde, drong nauwelijks tot het moederland door;

[1]) Vgl. mijn Handel en Nijverheid, blz. 106.

[2]) Vgl. daarover Van Brakel, De Hollandsche handelscompagnieën (Amst. diss. 1908), Van der Heyden, De ontwikkeling der naamlooze vennootschap (Utr. diss. 1908), beide passim.

[3]) Handel en Nijverheid, blz. 107.

in Nederland nam men eerst na jaren kennis van wat er in Indië groots was gewrocht, maar ook van wat er bedenkelijks was geschied. Maar wel was de Compagnie als stichting reeds een inbreuk op den alouden Hollandschen vrijen handel. Waarschuwde niet reeds Philips van Leiden

Afb. N°. 149. Het Oost-Indisch huis te Amsterdam.
Uit Beschrijvingh der wijdt-vermaerde Koop-stad Amstelredam. 1664.

in de veertiende eeuw tegen den maatschappelijk verderfelijken invloed der monopoliën. De stichter der Compagnie, Oldenbarnevelt, was dat geheel met den ouden clerc eens; hij heeft veel later volmondig erkend, „dat van alle tijden in deselve landen bij de regeerders van dien en van de principaalste steden verstaan is geweest, alle privative octroyen in 't stuck van de navigatie, handelinge en commercie, de welstand van de landen en steeden en ingesetenen te wesen prejudiciabel ende dat zij daaromme met grooten eernst hen daartegens altijts hebben gesteld en geopposeert, 't zelve verwerpende als monopolie tegen de vrije navigatie en traffycke, die men voor alle man gemeen te moeten gemainteneert werden geagt werden" [1]). Juist dat beginsel zat ook den Nederlandschen koopman in het bloed; juist daarom kostte het ook zooveel moeite om de

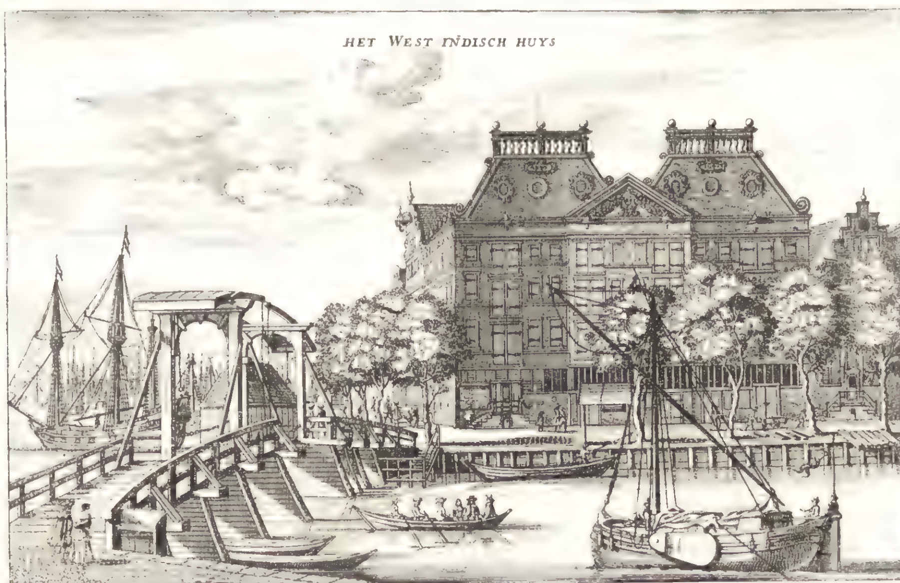
[1]) Aangehaald in mijn Historisch Leesboek, blz. 252 vlg.

Compagnie te grondvesten en na haar stichting om haar te verdedigen tegen allen, die zich dezen dwang niet wilden laten welgevallen en die men dus met een modern woord onderkruipers zou kunnen noemen. Oldenbarnevelt, hoewel het beginsel hoog houdende, wist het als goed staatsman waar noodig op zijde te zetten; „vivent les principes, perissent les colonies", is een dogma, dat stellig nooit in het hoofd van een Hollandsch staatsman zou zijn opgekomen. Maar de energieke kooplieden, niet door staatkundige overwegingen gebonden en in hun vrij bedrijf belemmerd door de oprichting van het nog wel van Staatswege geoctroyeerde kartel, kwamen in ernstig verzet; zij hebben het met de Compagnie geprobeerd, maar hebben zich de een na den ander uit haar bestuurskamer teruggetrokken. Juist de reeds vroeger door ons genoemde groote kooplieden, Moucheron, Le Maire, Lijntgens en zoovele anderen trachtten het octrooi te ontkomen door nieuwe vaarten naar Indië te ontdekken, door buiten Nederland in dienst van vreemde vorsten Indische compagnieën op te richten. Beide is steeds mislukt: de Compagnie, krachtig gesteund door de Staten-Generaal, heeft zich met alle talent en scherpzinnigheid, die het doodsgevaar inboezemt, verdedigd. Zij heeft ten slotte overwonnen, maar wie zal zeggen, ten koste van hoeveel energie? Dat een man van de geniale gaven en de rustelooze energie van Isaac Le Maire in den fellen strijd met de Compagnie moest ondergaan, lag in den loop der dingen; maar dat voor zulk een man toch ten slotte geen plaats was in Nederland, werpt een schaduw op het schitterend tafereel van een economische expansie zonder weerga.

Van niet minder beteekenis voor Nederland dan de Oost-Indische Compagnie scheen in haar aanvang haar zuster, de West-Indische Compagnie. Zelfs scheen zij een tijd lang haar zuster geheel te zullen overschaduwen.

Ook de West-Indische Compagnie is goeddeels van Amsterdamsche kooplieden uitgegaan. Willem Usselincx was een der geniale Zuid-Nederlanders, die niet ophield te Amsterdam in pamflet op pamflet zijn medeburgers aan te sporen zich tot een Compagnie voor den handel op Amerika te vereenigen. De zaak scheen van oneindig meer gewicht dan de stichting van een Oost-Indische Compagnie. Immers het gold nu niet meer de hand te leggen op eenige veraf gelegen specerij-eilanden, waarover den Koning van Spanje nauwelijks eenig gezag toekwam; nu zou het zijn het aangrijpen van Zijne Majesteit in het hart van zijn macht en zijn rijkdom zelf, in Amerika. Ook de tijdgenooten hebben de beteekenis van de zaak en van den man gevoeld; naarmate de Oost-Indische Compagnie voorloopig minder voordeel opleverde en beloofde, naar die mate stelde men zich meer voor van een West-Indische maatschappij. Reeds

behaalde kleine winsten maken in den regel minder indruk dan als zeker te verwachten groote revenuen. En deze groote, zelfs kolossale revenuen spiegelde men zich voor, indien maar eens de Staten-Generaal de kracht van kapitaal en energie, die de Republiek bezat, wilden loslaten op Amerika. Amsterdam, regenten, kooplieden en burgers, was er warm voor; een schitterende toekomst zou dagen. Maar in Den Haag was men aan dat oor doof; de Staten-Generaal, geleïd door Oldenbarnevelt, wilden den vrede, althans het bestand met Spanje niet in gevaar brengen door de oprichting van een maatschappij, wier geheele bestaan oorlog met Spanje beteekende. Zoo werd de West-Indische Compagnie voorloopig niet opgericht; in Amsterdam was men zoo verontwaardigd, dat alle banden met den Advocaat werden verbroken; tijdens het Bestand heeft Amsterdam in Holland de leiding van het steeds in beteekenis toenemend verzet. Toen dan ook dat verzet had overwonnen, Oldenbarnevelt was ten val gebracht en het Bestand was geëindigd, werd onmiddelijk in 1621 de West-Indische Compagnie opgericht. Ook in deze maatschappij domineerde

Afb. N⁰. 150. Het West-Indisch Huis te Amsterdam.
Uit Beschrijvingh der wijdt-vermaerde Koop-stadt Amstelredam. Amst. 1664.

Amsterdam; van het kapitaal van zes millioen gulden stond ten name van de Kamer Amsterdam 4/9; de andere kamers waren Zeeland te Middelburg met 2/9, Rotterdam, Hoorn en eindelijk Groningen, ieder met 1/9 van den algemeenen inleg.

De West-Indische Compagnie, met geestdrift voorbereid en gesticht, heeft in den eersten tijd stellig aan alle verwachtingen beantwoord. Als

een rechtstreeksch oorlogswapen tegen Spanje genoot zij in veel grooter mate dan de Oost-Indische de ondersteuning van den Staat en was daarvan ook meer afhankelijk. Al aanstonds begon zij den aanval op

Afb. N°. 151. Huis te Hoorn. Schetsboek van J. H. Prins. Rijksprentenkabinet.

Amerika; millioenen werden in de uitrusting van kaperschepen gestoken; groote buit werd gemaakt; de roem steeg ten top, toen Piet Hein de beroemde Zilvervloot binnenbracht. Nu ging men nog een stap verder: verovering van geheel Spaansch-Amerika scheen niet onmogelijk. In 1630 begon de verovering van Brazilië; eenige sterke punten op de kust werden bezet. Maar daarmede waren de gouden dagen der Compagnie ten einde; de oorlog verslond schatten; Portugal eischte na 1640 zijn oude koloniën weer op; het einde was een groot verlies, zelfs een bankroet. In 1674 hieven de Staten-Generaal de Compagnie op; wat daarna onder denzelfden naam werd opgericht, was slechts een kleine maatschappij met weinig handel op enkele overgebleven Amerikaansche bezittingen.

De algemeene indruk, dien wij van den handel der Nederlandsche steden ontvangen, is zeer gunstig. In al onze steden wordt een gewichtige negotie gedreven; de groote Hollandsche steden zijn metropolen geworden, waar een omvangrijke buitenlandsche handel is gevestigd, waar de voorraadschuren voor geheel Europa zijn te vinden; de kleine steden, ook die in de landprovinciën zijn toch alle centra van beteekenis, bloeiende marktplaatsen voor een wijden omtrek. Bloei en welvaart heerschen dan in al onze steden. Wil men echter verder gaan en zich rekenschap geven van den omvang van dien handel, vooral van den groothandel, dan wordt de zaak moeilijker. Een statistiek van den in-, uit- en doorvoer van de Republiek is in de zeventiende eeuw nooit opgesteld. Het eenige, wat wij hebben, zijn de cijfers der convoyen en licenten, die ons over een zeer groot aantal jaren bewaard zijn. Deze cijfers kunnen niet zonder eenige bedenking worden aanvaard. Vooreerst blijkt de nauwgezetheid der boek-

Afb. N°. 152. Grachtgezicht te Alkmaar. Naar een photographie.

houding te wenschen over te laten. Dan is er stellig heel wat bij het passeeren der tolkantoren gesloken. Vervolgens is van tijd tot tijd het tarief veranderd, wat de vergelijking der cijfers onderling kan bemoeilijken. En eindelijk is ook het grondgebied der Republiek uitgebreid en dus ook haar tollinie vooruitgeschoven. Al deze factoren kunnen aan den eenen kant bewerken, dat de opbrengst der kantoren afzonderlijk niet volledig den werkelijken handelsomzet reflecteert, ook, dat de opbrengst in het algemeen verandert, zonder dat een veranderde handelsbeweging dat veroorzaakt. Intusschen, al moet men deze factoren ook als storend in aanmerking nemen, van grooten invloed blijkt die storing toch niet, vooral omdat het ons niet te doen is om de cijfers op zich zelf, maar steeds in elkanders verband; niet de absolute, maar de relatieve handelsbeweging willen en kunnen wij ook onderzoeken [1]).

Wanneer wij allereerst de gezamenlijke opbrengst der in- en uitgaande rechten van alle tolkantoren willen vragen, dan blijkt ons dat eerst mogelijk voor het jaar 1621; de opbrengst bedraagt dan 1,680,000 gulden [2]). In de eerstvolgende jaren stijgt dat cijfer voortdurend, totdat het bedrag van *f* 1,991,000 in 1624 is bereikt. Dan volgt een daling, in 1626 zelfs tot *f* 1,422,000. Vervolgens gaat het weer omhoog, totdat in 1631 het tweede millioen is overschreden en de opbrengst 2,077,000 gulden bedraagt. Van het volgende jaar is de opbrengst onbekend; voor 1633 vinden wij *f* 2,011,000, voor 1634 een belangrijke stijging tot *f* 2,220,000. Daarna ontbreken ons weer voor eenige jaren de cijfers; eerst 1641 geeft ons weer een opbrengst van *f* 2,696,000. Een daling volgt in 1642 tot *f* 2,391,000. Maar het volgende jaar geeft een zeer sterke stijging te zien, zelfs tot *f* 2,828,000, het hoogste cijfer, dat wij uit de zeventiende eeuw kennen. Daarna gaat het weer omlaag, in 1645 zelfs tot *f* 2,374,000, stellig in verband met den oorlogstoestand in het Noorden. Haast van zelf sprekend komt daarna een rijzing het tekort weer aanvullen: in 1648, het vredejaar, staan de convoyen en licenten genoteerd op *f* 2,796,000, bijna dus het cijfer van 1642. Na den vrede volgt onverwacht een daling, zelfs tot *f* 2,206,000 in 1649. Wel geeft 1650 een wat gunstiger cijfer van *f* 2,363,000, maar in de volgende jaren nemen wij een onrustbarende daling waar; de eerste Engelsche oorlog is dan uitgebroken en wij lezen duidelijk den verderfelijken invloed, dien hij op onze welvaart heeft

[1]) Vgl. Becht, Statistische gegevens betreffende den handelsomzet van de Republiek der Vereenigde Nederlanden gedurende de 17de eeuw (Amst. diss. 1908), blz. 185 vlg.

[2]) Hier en beneden zijn alle cijfers afgerond tot duizendtallen; wat daar beneden is, dus ook de stuivers en penningen, is weggelaten.

gehad, af op onze convoylijst. Na 1651 daalt de opbrengst snel, in 1653 zelfs tot niet meer dan *f* 1,150,000. Maar daarna zien wij ook, te beginnen met het vredejaar 1654, een voortdurende stijging tot *f* 1,945,000 in 1656; de goede jaren uit den tijd van Frederik Hendrik zijn dus nog niet weer ingehaald. Integendeel veroorzaken de verwikkelingen in het Noorden, waarbij de Republiek in zoo ruime mate betrokken was, opnieuw een terugslag, in 1658 zelfs tot *f* 1,665,000. Naarmate de vrede in het Noorden

Afb. N°. 153. Het Admiraliteitshuis te Amsterdam.
Uit Beschrijvingh der wijdt-vermaerde Koop-stadt Amstelredam. Amst. 1663.

weer werd hersteld, volgt weer stijging in de opbrengst der convoyen en licenten; in 1660 is zelfs het tweede millioen weer overschreden met een opbrengst van *f* 2,048,000. Onmiddelijk in 1661 daarna treedt weer daling in tot *f* 1,800,000, echter gevolgd door een weinig beduidende stijging in 1663 tot *f* 1.871,000. Maar dan komt de tweede Engelsche oorlog, voor onzen handel nog noodlottiger dan de eerste: in 1665 daalt de opbrengst der in- en uitgaande rechten met 953,000 gulden zelfs beneden het millioen, het laagste cijfer, dat wij uit de zeventiende eeuw kennen. Na dezen diepen val volgt weer stijging, in 1668 zelfs tot *f* 1,998,000, dus bijna twee millioen. Een daling zet dan in, stellig in verband met de algemeene politieke spanning in Europa, in 1671 zelfs tot *f* 1,629,000. Daarna

ontbreken ons de cijfers van de opbrengst der convoyen en licenten voor de geheele Republiek [1]). De algemeene indruk is dus deze, dat het tijdvak van Frederik Hendrik de gouden eeuw bij uitnemendheid is geweest voor onzen handel, dat de periode van de Witt, ook ten gevolge der oorlogen, een beslisten teruggang vertoont, eindelijk, dat wij ons over den tijd van Willem III nog geen oordeel kunnen vormen. Is dan de indruk juist, dien men in de zeventiende eeuw ontving, dat namelijk de handel sedert het midden dier eeuw belangrijk was achteruitgegaan? En was de fatalitische diagnose juist, dat Amsterdam in rijkdom, in macht en in glorie was gedaald, sedert het Stadhuis was voltooid geworden? Het onderzoek der cijfers leert wel anders. Wanneer wij de opbrengst der convoyen en licenten van het kantoor Amsterdam nagaan, dan blijkt van bijna voortdurenden vooruitgang de geheele zeventiende eeuw door. Sedert 1589, het eerste jaar, waarvan wij de opbrengst kennen, nemen wij bijna onafgebroken stijging waar, zoodat herhaaldelijk voorkomende dalingen zeer spoedig, in den regel reeds het volgende jaar worden ingehaald. De curve, waarlangs zich de handel ontwikkelt, stijgt steeds weer. Zeer belangrijk is de stijging al dadelijk in het begin der zeventiende eeuw; van 1589 tot 1624 is de handel van Amsterdam meer dan verdriedubbeld. De daarop volgende periode van Frederik Hendrik heeft ongekend hooge cijfers; in 1636 is de opbrengst der in- en uitgaande rechten te Amsterdam meer dan viermaal zoo groot als in 1589; hij blijft tot 1651 ongeveer op diezelfde hoogte en komt daar zelfs niet zelden nog boven. Maar met den tijd van de Witt treedt evenals voor het geheele land ook voor Amsterdam een periode van achteruitgang van den handel in, die in penibele oorlogsjaren zeer bedenkelijke verhoudingen aanneemt. Alleen in 1660 en 1668, vredejaren bij uitnemendheid, wordt de hoogte van de eeuw van Frederik Hendrik weer bereikt; in 1665, 1672 en 1673, noodlottige oorlogsjaren, daalt het peil van den Amsterdamschen handel zelfs tot dat van het einde der zestiende eeuw; in de Witts tijd is stellig de commercie van Amsterdam door de groote zeeoorlogen achteruitgegaan. Maar wat de algemeene cijfers ons niet konden leeren, maar wat voor Amsterdam kan worden vastgelegd, is dit, dat die achteruitgaande beweging niet alleen tot staan is gekomen, maar ook weer in een vooruitgaande is omgezet. De tijd van Willem III is een periode van steeds stijgende economische beteekenis voor Amsterdam geweest: in 1682 is het peil van 1641 weer bereikt en sedert stijgt het, afgezien van eenige storingen, vrij regelmatig, totdat op het einde der zeventiende eeuw het hoogste cijfer is bereikt, dat ooit kon worden

[1]) De cijfers bij Becht, tabel N°. I.

geconstateerd: het cijfer der convoyen en licenten wijst dan het dubbele aan

Afb. N°. 154. Gezicht op de Bloemmarkt, Pijpemarkt en het Stadhuis van Amsterdam.
Kopergravure van J. Smit.

van 1641 en 1682; het is dan meer dan acht maal zoo groot als in 1589 [1]).

[1]) Uitvoeriger in mijn Opkomst en bloei van Amsterdam, blz. 108 vlg.

Amsterdam is in de zeventiende eeuw altijd de voornaamste haven der Republiek geweest. Dat verzekeren alle tijdgenooten; dat leeren ook weer de cijfers. De plaats, die Amsterdam inneemt in het complex van Nederlandschen handel, is niet steeds even breed, maar gewichtig, domineerend is zij altijd geweest. Ten gevolge van allerlei invloeden wisselt het percentage nog al eens af; het laagste is 37, waartoe het daalde in 1625, het hoogste 58, dat in 1649 werd bereikt; in het algemeen kan men het stellen op 46½ percent, zoodat de kleine helft van den Nederlandschen handel in de zeventiende eeuw te Amsterdam kan worden gelocaliseerd [1]).

De havenstad, die in beteekenis op Amsterdam volgt, was voortdurend Rotterdam. Het oudste cijfer, dat wij hier van de opbrengst der convoyen en licenten bezitten, is van 1587; het bedraagt slechts ƒ 78,000, zeer gering, wanneer wij ons herinneren, dat Amsterdam in 1589 reeds een opbrengst van ƒ 235,000 kon aanwijzen. Dat vrij lage cijfer daalt in 1587 nog tot ƒ 64,000, om echter in 1590, het jaar van de verovering van Breda, te stijgen tot ƒ 70,000. Na een daling vinden wij de opbrengst der in- en uitgaande rechten in 1593 gestegen tot ƒ 87,000, in 1596 reeds tot ƒ 102,000, in 1602 zelfs tot ƒ 142,000, dus tot ongeveer het dubbele van 1587. Zoo hoog komt het cijfer echter in de eerste twintig jaren niet weer: reeds in 1603 zijn de convoyen en licenten nauwelijks boven de honderdduizend. Dan volgt wel een stijging tot ƒ 120,000, maar in 1606 zijn de rechten met 96,000 toch weer beneden de honderdduizend. In 1608 constateeren wij weer een stijging tot ƒ 119,000, maar daarna blijkt — tegen de verwachting — de tijd van het Bestand beneden het gewone peil te blijven, dus beneden de honderdduizend; in 1615 wordt niet meer dan ƒ 73,000 geïnd, minder nog dan in 1587. Ons eerste cijfer na het Bestand is dat van 1622; het wijst weer ƒ 103,000 aan, met een neiging tot stijging, in 1624 zelfs tot ƒ 141,000, toch nog iets beneden de opbrengst van 1602 [2]). En zelfs daarop handhaaft het zich niet; 1625 leverde ƒ 122,000, 1628 zelfs maar ƒ 107,000 op. Ongelukkig ontbreken ons de cijfers der volgende jaren; maar gelukkig wijzen zij, zoodra wij ze weder bezitten, een zeer belangrijke stijging aan. Ook te Rotterdam blijkt de periode van Frederik Hendrik de gouden eeuw bij uitnemendheid; in 1641 is de opbrengst der convoyen en licenten gestegen tot het nog nimmer bereikte bedrag van ƒ 238,000, dus ongeveer driemaal zooveel als in 1587 en bijna een ton gouds meer dan in 1602 en in 1624. Het volgende

[1]) Uitvoeriger, t. a. p., blz. 117 vlg.

[2]) De opbrengst van 1623, is niet ƒ 22,000, maar ƒ 122,000. De cijfers, hier en beneden, bij Becht, t. a. p., tabel N°. III.

jaar wijst zelfs nog een kleine stijging aan tot *f* 241,000. Maar dan volgt in 1643 een zeer scherpe daling tot *f* 199,000, gedeeltelijk weer goedgemaakt door de stijging tot *f* 230,000 in 1644. Daling, in 1646 zelfs tot *f* 187,000, wordt niet goedgemaakt door stijging in 1647 tot *f* 209,000. Maar daarna, zelfs na den vrede van Munster, gaat het met den Rotterdamschen handel bergaf; de oorlogstoestand in West-Europa heeft de Maasstad blijkbaar nog zwaarder getroffen dan de Amstelstad. Na 1647 is de daling vrij regelmatig, oogenschijnlijk haast onafwendbaar: in 1653 is de ebbe zelfs gedaald tot *f* 66,000; alleen in 1588, 1591 en 1618 hebben wij lagere cijfers gevonden. Maar na den eersten Engelschen oorlog herleeft ook Rotterdam: in 1656 zijn de convoyen en licenten weer gestegen tot *f* 148,000, toch nog belangrijk beneden de cijfers der vorige periode. En zelfs daarop handhaven zij zich niet: in 1657 vinden wij een daling tot *f* 128,000, echter gevolgd door een regelmatige stijging, in 1661 tot *f* 153,000, in 1663 na een kleine daling zelfs tot *f* 174,000. Maar dan volgen ook hier de verwoestende jaren van den tweeden Engelschen oorlog: tot het laagst bekende peil, slechts *f* 46,000, dalen de convoyen en licenten in Rotterdam in 1665. Het spreekt van zelf, dat daarop reeds in oorlogstijd stijging moest volgen, die zich na den vrede, in 1668, voortzet tot *f* 185,000, een na 1647 niet bereikt cijfer. Met een kleine daling is het cijfer in 1670 toch nog *f* 177,000. Maar dan treedt weer, in verband met de groote nationale rampen, een zeer scherpe daling in, in 1673 zelfs tot *f* 51,000, nog lager dan gedurende den eersten, maar hooger dan in den tweeden Engelschen oorlog. Natuurlijk volgt na en door den vrede weer herstel: in 1678 brengen de rechten zelfs de nimmer bereikte som van *f* 222,000 op; het peil van den tijd van Frederik Hendrik is dus weer bereikt. Maar deze stijging houdt niet aan: regelmatig dalen de cijfers weer, in 1684 zelfs tot *f* 149,000. Nu volgt na een geringe daling een zeer belangrijke stijging, in 1687 tot *f* 241,000, de opbrengt van 1642, een jaar daarna zelfs tot het ongekende cijfer van *f* 325,000. De negenjarige oorlog brengt dan eerst een zeer aanzienlijke daling, in 1690 zelfs tot *f* 160,000, dus ongeveer de helft; maar met het gunstiger verloop van den oorlog stijgen de opbrengsten der convoyen en licenten ook weer boven de twee ton: zij bewegen zich tusschen *f* 220,000 en *f* 262,000. De vrede van Rijswijk brengt nog sterker stijging: 1697 levert *f* 302,000, 1698 zelfs *f* 355,000, het hoogste bekende cijfer van Rotterdam.

De groei van Rotterdam is het best te constateeren, wanneer men dien vergelijkt met den teruggang van Dordrecht. In 1587 is de opbrengst der convoyen en licenten hier ongeveer tweemaal zoo hoog als te Rotterdam en ook in de volgende jaren blijft Dordrecht Rotterdam niet onbelangrijk vóór. Maar in 1593 voor het eerst overtreft de opbrengst

van Rotterdam die van Dordrecht en in hoofdzaak is dat zoo gebleven; in 1596 noteert Rotterdam reeds *f* 102,000 tegen Dordrecht slechts *f* 68,000. Maar in 1603 heeft Dordrecht toch weer een voorsprong en behoudt dien tot en met 1608. Het volgende jaar zijn beide kantoren ongeveer gelijk; maar in 1610 is Rotterdam heel wat vooruitgekomen; met minder of meer verschil blijft het dien voorrang handhaven. In 1629 is het verschil zeer groot geworden: Rotterdam geeft dan een opbrengst van *f* 107,000 tegen Dordrecht van slechts *f* 21,000. Of de verhouding in de eerstvolgende jaren zoo is gebleven, is ons bij gemis aan gegevens onbekend. Maar waarschijnlijk heeft Rotterdam den voorsprong gehouden, al heeft Dordrecht ook ingehaald. In 1665 is de verhouding *f* 46,000 tegen *f* 33,000; maar dat deze door den oorlog abnormaal was, bewijzen de vredejaren: in 1667 noteert Rotterdam ongeveer driemaal zooveel als Dordrecht, in 1668 meer dan viermaal zooveel, in 1669 meer dan dubbel zooveel. Ook voor de volgende jaren der zeventiende eeuw zijn ons de cijfers bekend, zoodat wij kunnen constateeren, dat de opbrengst van Rotterdam steeds eenige malen grooter is dan die van Dordrecht: na 1673 is de verhouding steeds als 2, 3, 4, zelfs 5, 6 en 7 tot één; op op het einde der zeventiende eeuw beloopt de opbrengst der rechten te Rotterdam zelfs het tienvoud van die van Dordrecht.

Gewichtige kantoren waren ook steeds Middelburg en Vlissingen. Bij het begin van den Opstand, in 1577, is de opbrengst der convoyen en licenten te Vlissingen te vergelijken met die van Rotterdam en bijna viermaal zoo groot als die van Middelburg. Dezen voorrang heeft de stad van de Ruyter behouden tot 1584, wanneer Middelburg in eens vooruitschiet en Vlissingen al spoedig verre achter zich laat. In 1586 is Middelburg reeds meer dan de helft voor, maar toch nog beneden Rotterdam en Dordrecht; maar reeds in 1581 gaat het niet alleen Vlissingen, maar ook Rotterdam en Dordrecht verre te boven en komt het zelfs Amsterdam nabij. In de laatste jaren der zestiende eeuw stijgt het nog voortdurend en wijst het Middelburgsche kantoor het hoogste provenu aan van alle andere der Republiek, hooger zelfs dan Amsterdam, Middelburg moet omstreeks 1590 de grootste koopstad van Noord-Nederland zijn geweest; geen wonder, daar het grootste gedeelte van Antwerpen's handel zich naar den Scheldemond had teruggetrokken. Maar daarna komt de scherpe concurrentie der Hollandsche koopsteden, vooral van Amsterdam, op; daar waren veel grooter kapitalen te vinden dan te Middelburg; men was daar minder bedreigd en had bovendien de oude relatiën met de Oostzee. Sedert 1595 begint de opbrengst der convoyen en licenten te Middelburg te dalen, langzaam, maar geregeld, van *f* 483,000 tot *f* 97,000 in 1601. Het volgende jaar brengt dan nog wel

een hoogen opbloei zelfs tot *f* 579,000, maar daarop volgt met een golvende lijn toch geregeld teruggang. Terwijl in 1609 het cijfer nog *f* 152,000 bedraagt, verheft het zich vóór 1626 slechts éénmaal, in 1615, boven de honderdduizend; dan is Amsterdam met zijn honderdduizenden reeds ver vooruit. Slechts éénmaal, in 1638, komt het cijfer van Middelburg nog boven de *f* 200,000; niet alleen blijft het gedurende de zeventiende eeuw veelal schommelen om de *f* 150,000, maar zelfs daalt het niet zelden beneden de *f* 100,000; het laagste cijfer is *f* 59,000, maar dat is dan ook genoteerd in 1653, het kwade jaar van den eersten Engelschen oorlog. Vlissingen intusschen bleef zich zelf meer gelijk, overtrof zelfs Middelburg eenige keeren. In den regel was de opbrengst hier beneden de honderdduizend, maar steeg toch ook enkele malen daarboven; Vlissingen's hoogste cijfer in de zeventiende eeuw was *f* 140,000 in 1648, het laagste *f* 28,000 in 1672.

Van de overige kantoren der Republiek waren Arnhem en Nijmegen zeer gewichtig voor den Rijnhandel; maar cijfers als de zeesteden geven zij niet. Het hoogste cijfer van Arnhem is *f* 67,000 in 1643, het laagste *f* 3200 in 1672; voor Nijmegen zijn deze cijfers *f* 87,000 in 1623 en 1625, en *f* 13,000 in 1596. Den Bosch geeft nog kleinere cijfers: van de weinige, die wij kennen, is het hoogste *f* 47,000 in 1688, het laagste *f* 9500 in 1673, zeer begrijpelijk in verband met den grooten oorlog met Frankrijk. Van meer beduidenis was Zwolle, waar de cijfers zich bewegen tusschen *f* 97,000 in 1696, en *f* 1500 in 1594, toen de politieke verhoudingen aan de Oostgrens van ons land nog zeer onzeker waren; in Zwolle toonen de opbrengsten gedurende de zeventiende eeuw

Afb. N°. 155. Gezicht op Enkhuizen.
Vignet op een plattegrondkaart in Egb. van den Hoof, Historie der vermaarde zeestadt Enkhuizen.

een opmerkelijke neiging tot niet onbelangrijke stijging. Juist de omgekeerde beweging maakt Enkhuizen, dat in 1593 begint met een opbrengst van *f* 40,000, die in 1624 reeds tot *f* 90,000, in 1650 zelfs tot

f 104,000 gestegen is. Maar daarna gaat het vrij snel achteruit; in den tijd van de Witt bewegen de cijfers zich tusschen *f* 30- en 70,000; bovendien blijkt vooral de tweede Engelsche oorlog hier zeer destructief te hebben gewerkt evenals die van 1672 en volgende jaren; de opbrengst der convoyen en licenten daalt zelfs tot *f* 4800 in 1665. Het stadhouderschap van Willem III brengt hier geen herstel: wel wordt in 1685 en 1686 hier nog *f* 51,000 ontvangen, maar dat was toen uitzondering; zelfs een daling tot *f* 10,000 is op het einde der eeuw lang niet zeldzaam. Het is een zeer achteruitgaande stad, die wij hier waarnemen. Minder verval vertoont Harlingen, dat echter nimmer van groote beteekenis was en zichzelf meer gelijk is gebleven: het hoogste hier bereikte cijfer was *f* 51,000 in 1594, abnormaal hoog in vergelijking met voorafgaande en volgende jaren; het laagste was *f* 7400 in 1677. Van minder gewicht als in- en uitvoerhaven was in dezen tijd Groningen; de ontwikkeling begint hier eerst in de achttiende eeuw; het hoogste cijfer was hier *f* 40,000 in 1602, het laagste *f* 1900 in 1694; het jaar van het beroemde beleg van 1672 gaf nog een hoogere opbrengst dan dit laatste [1]).

Het blijkt uit de bovenstaande cijfers duidelijk, dat de groothandel der Republiek vrij wel geconcentreerd was in de voornaamste Hollandsche en Zeeuwsche zeesteden, allereerst in Amsterdam, daarnaast in Rotterdam, in mindere mate mede in Dordrecht en Enkhuizen, in steeds teruggaande verhouding ook in Middelburg en Vlissingen. De andere steden, vooral in de landprovinciën, dreven meest binnenlandschen handel.

Diezelfde concentratie valt ook waar te nemen in de industrie. Er is stellig geen enkele stad der Republiek geweest, die niet een min of meer gewichtige nijverheid binnen haar muren had; maar groote industriecentra, die niet alleen werkten voor den kleinen kring der naaste omgeving, maar die produceerden voor export, had Nederland niet zoo heel veel. Het zijn echter niet de tegenwoordige industriegebieden, de plattelandsdistricten Twente en Noord-Brabant, die in de zeventiende eeuw vooral bloeiden, maar wederom de Hollandsche steden, die alle in meer of mindere mate haar industrie bezaten. Vooral de textielindustrie doorleefde een periode van hernieuwden bloei. Nergens bijna komt het laat-middeleeuwsche karakter, dat de maatschappij der zeventiende eeuw nog altijd voor een niet gering deel droeg, zoo duidelijk uit als in deze nijverheid. Het zijn nog steeds de oude maatschappelijke verhoudingen, die wij hier aantreffen; het zijn weer de oude industrie-centra, die opnieuw een

[1]) Al deze cijfers bij Becht, tabel III.

tijd van hoogen bloei doorleven. Wij vinden hier de oude gildekeuren in haar volle gestrengheid gehandhaafd om het bedrijf en vooral de techniek weer op de oude hoogte te brengen en te handhaven. Steeds wordt het bedrijf uitgeoefend onder het nauwlettend toezicht der stedelijke overheid, die reglementen in grooten getale uitvaardigt en toepast. De gildebesturen zien scherp toe, dat geen tittel of jota van de keuren wordt verwaarloosd. Die strenge keuren worden niet alleen aan de bevolking opgelegd, maar ook door deze gaarne, althans zonder verzet aanvaard. Want algemeen geldt de overtuiging, dat de bloei der nijverheid in hooge mate afhankelijk was van de zorg, die de reglementeerende overheid daaraan gaf. Vandaar dan ook, dat een scherpzinnig man als Pieter de la Court, die ook op industrieel gebied vrijheid predikte en de reglementen een nadeel achtte voor den bloei der nijverheid, in het geheel geen gehoor vond; hij klopte aan doovemansdeuren en geraakte zelfs in conflict met den kerkeraad. Wat intusschen ook was gebleven, waren niet alleen de reglementen en de gilden, maar was ook de drapenier, de kapitalist, de groot-handelaar en groot-industrieel tegelijk, die de geheele leiding van het bedrijf had en voor wien de arbeidersbevolking in loondienst werkte [1]).

Afb. N⁰. 156. Renaissance-gevel aan de Breestraat te Leiden.
Naar een photographie.

Den drapenier vinden wij b. v. terug in het zeventiende-eeuwsche Leiden, gelijk wij hem daar aantroffen in de Middeleeuwen. Het bewijst

[1]) Vgl. de toestanden, beschreven boven, blz. 229 vlg.

zeker wel den economischen groei van de Republiek, wanneer een zoo goed als volkomen vernietigde lakenindustrie als de Leidsche zich niet alleen weer kan herstellen, maar zelfs tot zeer hoogen bloei kan komen. De cijfers bewijzen het opnieuw en voldingend. Wij kennen voor een groot gedeelte de cijfers van de lakenproductie van Leiden in de zeventiende eeuw. Welnu, aan de lakenhal [1]), de bekendste der Leidsche hallen, werden in 1640 ongeveer 10,000 stukken laken [2]) ter keuring gebracht en goedgekeurd. Regelmatig, maar snel stijgt dit getal in 1645 tot het dubbele, om daarna tot 1648 regelmatig tot ongeveer 15,000 te dalen. Daarop volgt weer een stijging, in 1651 zelfs tot 22,000 stukken laken. Maar de eerste Engelsche oorlog doet zich ook hier gevoelen; de lakenproductie daalt tot 17,000, toch nog aanzienlijk genoeg. Na den oorlog, in 1654, is de productie reeds weer gestegen tot 21,000; maar de verwikkelingen en de daardoor veroorzaakte geringere afzet in de Oostzee doen het cijfer weer terugloopen, in 1656 zelfs tot 14,000 lakens. Snel volgt dan weer regelmatig een stijging tot 20,000 in 1659, wederom gevolgd door een daling, in 1661 tot

Afb. N°. 157. Woonhuis aan den Ouden Singel te Leiden, vermoedelijk ± A°. 1613 door den Stads-meester-metselaar voor zich zelf gebouwd.

[1]) Afbeelding boven, dl. II, N°. 348.

[2]) De cijfers bij Pringsheim, Beiträge zur wirtschaftlichen Entwickelungsgeschichte der Vereinigten Niederlande im 17. und 18. Jahrhundert, blz. 72 vlg. Zij zijn door ons afgerond ter vereenvoudiging van het overzicht.

bijna 17,000 lakens. Maar de lakenindustrie herstelt zich: in 1663 is de productie reeds weer gestegen tot 21,000 lakens. De tweede Engelsche oorlog werkt dan minder sterk in dan de eerste; toch is nog in 1667 het getal gekeurde lakens teruggeloopen tot niet veel meer dan 16,000. Wel geeft 1668 een stijging tot bijna 21,000 lakens te zien, maar in 1670 is de teruggang tot 16,000 lakens weer aanzienlijk genoeg. Het volgende jaar heeft het hoogste cijfer, tot dusverre nog geconstateerd, niet minder dan 22,000 lakens. Maar de groote oorlog tastte ook de welvaart van Leiden aan; het laagste getal lakens, dat aan de hal is aangeboden, is nog geen 10,000; het was in 1673. Stijging moest wel volgen, in 1675 zelfs tot bijna 20,000 lakens. Maar deze snelle stijging blijkt dan ook abnormaal: in 1678, het vredejaar nog wel, vinden wij slechts een productie van 15,000 lakens. In 1680 is dit getal reeds weer opgeloopen tot niet minder dan 21,000, in 1682 tot 22,000, in 1683 zelfs tot het ongekend hooge cijfer van 24,000 lakens. Voor de volgende jaren moeten wij weer teruggang constateeren, in 1685 en 1686 zelfs tot 17,000 lakens. Maar dan leveren de drie volgende jaren weer een productie van 22,000 lakens; zelfs stijgt het getal, na een zeer scherpe daling tot 16,000 in 1690, reeds het volgende jaar tot 28,000 lakens, het hoogste getal, dat de zeventiende eeuw weet aan te wijzen. Daarna blijft tijdens den negenjarigen oorlog de productie zeer bevredigend; in 1698 wordt nogmaals het hoogste cijfer van 28,000 bereikt; maar voor het overige bewegen de cijfers zich tusschen 23,000 en 26,000 lakens.

Afb. N⁰. 158.
Renaissance-gevel aan het Rapenburg te Leiden. (1630).
Naar afb. in Oude Bestaande gebouwen,
uitgegeven door de Mij. tot bevordering der Bouwkunst.

De gunstige indruk, dien wij winnen van de lakenproductie te Leiden in de zeventiende eeuw, wordt nog versterkt door wat wij van de meer speciale industrieën weten. Wij kennen de cijfers daarvan niet zoo regelmatig als van de lakennijverheid. Maar wat wij weten, geeft in het algemeen den sterken indruk van bloei. In 1608 werden aan de baaihal aangebracht ongeveer 12,000 stukken, in 1612 bijna 10,000; maar in 1621 is dit getal reeds gestegen tot 17,000, in 1633 zelfs tot 27,000 stukken. Zoo hoog zou het niet meer in de zeventiende eeuw stijgen: in 1640 vinden wij een productie van 18,000, in 1659 van 17,000 stukken. Daarna blijkt in tegenstelling tot de lakenindustrie de baainijverheid in verval te geraken; mogelijk is het ook een kwestie van mode geweest. In ieder geval vinden wij in 1677 en ook in 1693 een productie van slechts 7000 stukken; de eeuw eindigt in 1700 met een gering cijfer van slechts 6000 stukken baai. Veel grooter getallen, grooter zelfs dan aan de lakenhal vinden wij aan de greinhal; in 1656, het eerste jaar, waarvan wij iets weten, bedraagt daar de aanvoer niet minder dan 33,000 greinen, meer dus dan het grootste getal aangebrachte lakens. In 1668 is dit toch al groote getal nog gestegen tot het zeer enorme cijfer van 67,000 greinen. Waarschijnlijk was dat ook abnormaal; althans tien jaren later is het tot ongeveer de helft gedaald en in 1688 zelfs tot 28,000. Het eindjaar 1700 geeft dan weer een stijging tot 36,000 te zien. Soortgelijke getallen zijn aan de saaihal waar te nemen. De zeventiende eeuw begint daar met een getal van 35,000 stukken. Dit getal stijgt in 1612 tot 56,000 stukken. Daarna volgt een teruggang tot 51,000 in 1623 en zelfs tot 32,000 in 1640. Daarna stijgt het weer regelmatig, totdat in 1663 het getal van 37,000 stukken is bereikt, toch nog grooter dan het getal in één jaar vervaardigde lakens. Maar daarna treedt weer een teruggang in: twintig jaar later, in 1683 is het getal saaien gedaald tot bijna 24,000 en in 1698 en 1699 zelfs tot 10,000; de zeventiende eeuw, met 35,000 stukken begonnen, eindigt met 8500. Eveneens een teruggang geeft de fusteinhal, al is de productie gedurende de zeventiende eeuw nog aanzienlijk genoeg. In 1640, het eerste jaar, waarvan wij iets weten, is het getal aangeboden fusteinen meer dan 17,000, belangrijk grooter nog dan het getal lakens in dat jaar. Maar in 1652 is dat getal reeds gedaald tot ongeveer 5000, abnormaal laag ten gevolge van den Engelschen oorlog. Weer twaalf jaar daarna is het cijfer opnieuw belangrijk gerezen en wel tot 19,000. Maar daarop is weer een belangrijke daling gevolgd, in 1675 tot bijna 11,000, in 1698 zelfs tot 7000; het volgende jaar geeft dan wel een kleine verhooging tot 8500 stukken, maar de groote dagen van deze industrie waren voorbij.

Deze cijfers maken zeker den indruk van een gewichtig bedrijf, zelfs

van een grootindustrie. Toch moet men dit laatste allerminst in modernen zin opvatten; integendeel, gelijk wij zagen, de Hollandsche industrie was op het standpunt der middeleeuwsche ontwikkeling blijven staan. Van een moderne fabriek is uit den aard der zaak geen sprake; de drapenier heeft wel velen onder zich in loondienst, maar het geheele bedrijf is geregeld als huisindustrie. Dat moest wel, omdat de gildekeuren evenals in de Middeleeuwen iederen meester het werken met een groot getal gezellen eenvoudig verboden. De droogscheerders te Leiden b.v. mochten niet meer dan vijf weefgetouwen met zes gezellen voor zich laten werken. Ook elders was dat het geval. In Delft vinden wij in 1652 69 meesters tegenover 286 gezellen; in 1654 zijn deze cijfers 72 tegenover 226, in 1656 93 tegen 249; dus gemiddeld werkt daar een meester met drie of vier gezellen [1]). Zoo werd het vastgesteld door den magistraat, die in het algemeen een zeer groote macht in de regeling der sociale verhoudingen bezat en daarvan slechts weinig delegeerde aan de gilden. Deze waren in het algemeen zeer weinig zelfstandig; hun overlieden werden door de stadsregeering aangesteld; hun reglementen en keuren behoefden steeds de goedkeuring van het stadhuis. Ook de hallen, waar het laken werd onderzocht, stonden niet onder toezicht van het gild, maar van de regeering. Eveneens werden de toeziende colleges op den lakenhandel, de waardijns, de gouverneurs of hoe zij mochten heeten, onder de regeering, niet onder de overlieden van het gild gesteld.

Dat toezicht der regeering openbaart zich ook bij de provinciale organisatie, die de lakenbereiders zich in Holland gaven en die spottend door het publiek de droogscheerderssynode werd genoemd. Van Bleyswijck zegt in zijn Beschrijvinge der stad Delft van het droogscheerdersgild aldaar het volgende, dat den aard van de genoemde provinciale organisatie duidelijk weergeeft: „Dit gilde heeft een loflijck gebruyk, waerin het veele andere overtreft, namelijck dat het in een geduyrige onderlinge correspondentie is met die van negen andere voornaemste steden van gansch Hollandt, als: Dordrecht, Haerlem, Leyden, Amsterdam, Gouda, Rotterdam, Alcmaer, Hoorn en Enchuysen, welcke tien met den anderen, volgens authorisatie van den Staet, in dato 17 Julij 1638, om de twee jaren, bij tourbeurten, dan in d'een, dan in d'ander stad haar gedeputeerden op sekere bestemden tijd bijeensenden. Die stad, wiens beurte het is om de nagebuyren t'ontfangen, is gewoon twee gecommitteerden uyt de magistraet tot haer assistentie te senden en de vergaderinge twee dagen lang van alle verteerde kosten binnen haer stad te defroyeren, de reyskosten werdende bij yder stad in 't parti-

[1]) Pringsheim, blz. 30.

Afb. N°. 159. Schild van het droogscheerdersgild te Dordrecht. Naar een teekening in de verzameling van Mr. S. van Gijn, te Dordrecht.

culier voldaen. Op dese vergaderinge — die belachlijcker wijze de Synode der droogscheerders genaemt werd — werden alle gravamina, 't gemene best van de rederije belangende, vereffent; de resolutiën, dienaengaende genomen, werden pertinentlijck genotuleert en, na gedane rapport aen de principalen, moeten gemeensamerhand bij elck in sijn stadt onderhouden werden" [1]).

De genoemde resolutie van 17 Juli 1638 was gericht tegen hetgeen men met eenige overdrijving de arbeidersbeweging der zeventiende eeuw kan noemen. De Staten van Holland verboden toen de droogscheerders om gezellen in hun dienst te nemen, die niet schriftelijk konden bewijzen, dat zij van hun vorigen meester in vrede en vriendschap waren gescheiden; verder besloten zij, dat „soo wanneer in eenige ofte meer der voorschreven steden eenige muyterije door de laeckenbereyders- ofte droochscheerdersgasten mochte komen te ontstaen, alsdan de overluyden van de andere gherustige steden, ter plaetse contentieux tot reparatie van de voorschreven meuytenatiën ontboden werdende, gehouden sullen wesen tot dien eynde aldaer te compareren ofte hunne gemachtichde te seynden" [2]).

Dit laatste heeft de synode slechts zelden gedaan; maar maatregelen tegen rebelsche gezellen heeft zij, voor zoover zij daartoe bij machte was, wel genomen. Vooral Amsterdam had reeds in de zeventiende eeuw de welverdiende reputatie van een zeer rumoerige en weerspannige arbeidersbevolking binnen zijn muren te herbergen. Reeds in 1618 werden de Opzienders der Lakennering door de regeering aangespoord scherp toe te zien op de excessen en de weerspannigheid der werklieden. Twintig jaar later, in 1638 — wij zijn in de dagen van de bovengenoemde resolutie — worden strenge bepalingen gemaakt tegen de gezellen, die dagelijks bij de Oude Brug samenrotten om hun positie te bespreken; men noemde dat samenrotten „courten" en sprak van „complotterij". Blijkbaar hebben wij hier te doen met een werkstaking op vrij groote schaal; de meergenoemde resolutie staat daarmede in verband. Deze resolutie en ook de maatregelen der stadsregeering schijnen weinig te hebben gebaat. Want de geschiedenis van Amsterdam is vol van verhalen van stakingen, van complotterijen, van arbeidsbeweging. In 1661 wordt nogmaals aan de gezellen van de lakenindustrie expresselijk streng verboden om „aan de Oude Brugge of op eenige andere plaatsen te courten of vergaderinge te houden." Het heeft weinig geholpen; immers de strafbepalingen houden niet op. In 1681 werd „publique geesselinge,

[1]) Kernkamp, De droogscheerderssynode, in Brugmans, Historisch Leesboek, blz. 269.

[2]) T. a. p., blz. 270 vlg.

confinement in 't Tugthuys of soodanige straffe, als hare Ed. Achtb. na exigentie der saken sullen vinden te behooren" bedreigd tegen alle werkstakers. Wij weten, hoe weinig deze bedreiging heeft geholpen, al kan men nimmer van eenig georganiseerd verzet tegen de meesters of tegen de overheid spreken. Maar wel nemen wij een soms felle ontevredenheid waar, ook in andere bedrijven. In 1621 kwamen te Amsterdam haast dagelijks oneenigheden voor tusschen meesters en gezellen in het Bontwerkersgild. In 1657 hielden de hoedenmakers des Zondags geheime vergaderingen om hun belangen te bespreken; daarom werd aan iederen meester van dit gild verboden om een gezel, die aan dergelijke ongepaste vergaderingen deelnam, in dienst te houden. En herhaaldelijk wordt bovendien melding gemaakt van schelden, beleedigen, lasteren, ook vechten in de werkplaatsen, waaraan stellig niet altijd zuiver persoonlijke motieven ten grondslag liggen [1]).

Inderdaad moet men zich wel wachten de verhoudingen in de kleine werkplaatsen, de zetels der huisindustrie, al te idyllisch voor te stellen. Deze huisindustrie is trouwens nog vóór het einde der zeventiende eeuw goeddeels opgeruimd en vervangen door het grootbedrijf. De stoot, die deze ontwikkeling der Nederlandsche nijverheid tot stand bracht, moest van buiten komen; het is de Refuge, die deze gewichtige sociale verandering teweegbracht. Dat is te opmerkelijker, omdat de voorwaarden voor een grootindustrie reeds vroeger in Nederland aanwezig waren: er bestond een voldoende kapitaalsvorming en ook cumulatie daarvan; er was een groote klasse loonarbeiders met goede technische kennis; afzet van de gewonnen producten was overal te vinden. Maar de gildekeuren hielden den groei der industrie tegen, gelijk reeds de la Court had geconstateerd en gewaarschuwd. Dien groei brachten de refugiés; om hen in staat te stellen hun nijverheid naar hier over te brengen was het noodig hun de voorwaarden te scheppen, waaronder zij gewoon waren geweest te arbeiden. En zoo moest men de gildekeuren wel op zijde zetten, al kon men ze officiëel moeilijk afschaffen: wij zien in korten tijd de moderne fabriek ontstaan met honderden arbeiders. Pierre Baille verkreeg in 1682 van de stad Amsterdam het buiten gebruik gestelde Aalmoezeniershuis, waar hij weldra 110 getouwen in werking had; bovendien verkreeg hij rentelooze voorschotten tot aanzienlijke bedragen; nog werd hem vergund 240 meisjes uit de stedelijke weeshuizen aan het kantwerken te zetten. Dinant Laurès verkreeg verlof tot het in werking brengen van niet minder dan vijftig weefgetouwen. Dergelijke privilegiën, die een inbreuk op de gildekeuren beteekenden, werden aan meerdere

[1]) Uitvoeriger daarover mijn Handel en Nijverheid, blz. 234 vlg.

nijvere refugiés geschonken [1]). Een grootindustrie op ruime schaal werd zoo te Amsterdam gevestigd.

Ook elders heeft men de refugiés met geenszins belangelooze tegemoetkoming ontvangen; overal ontstond dientengevolge een groot-

Afb. N⁰. 160. De Kleermaker.
Naar een 1661 gedateerd schilderij van Quirin Brekelenkam, in het Rijksmuseum te Amsterdam.

industrie, een werkelijke fabrieksnijverheid. In Haarlem vooral was men zeer vrijgevig; daar was men trouwens reeds vroeger, zelfs veel vroeger in dezelfde richting begonnen. Reeds in 1524 sloot deze stad met Gregorio de Ayala en andere Spaansche kooplieden een overeenkomst, waarbij deze

1) T. a. p., blz 41.

zich verplichtten jaarlijks driehonderd halve lakens te bereiden. In 1666 vinden wij een soortgelijk contract met een Engelschman en een Amsterdammer over de oprichting van een spiegelfabriek. Twaalf jaar daarna begunstigt de Haarlemsche regeering door ruime subsidiën de stichting van een zijdefabriek. Juist deze industrie is door de refuge sterk bevorderd; nog in de dagen van haar verval gaf zij in Haarlem aan 15,000 arbeiders werk en brood. Ook elders, bijvoorbeeld te Utrecht, komt deze industrie op. Nog in 1774 schrijft een koopman: „Ick gelooff voor zeker, dat te vooren door de fabricquen van zijde en zijde stoffen alleen, meer menschen binnen ons land in 't werk gehouden en geprospereerd sijn en dus meer voordeel wierd aangebragt, dan thans door de geheele Oost Indische Compagnie voordeele werden aangebragt" [1]). Natuurlijk groeide ook de beroemde Haarlemsche linnenindustrie door den nieuwen bedrijfsvorm. Naast Haarlem werd vooral Utrecht een industriecentrum van beteekenis; daar hield de fabricatie van zijden, halfzijden, wollen en halfwollen stoffen ongeveer 10,000 menschen aan den arbeid. Ook hier vinden wij het grootbedrijf. Jakob van Mollem richtte een zijdefabriek op, die door een watermolen in beweging werd gebracht; hij zette vijfhonderd arbeiders

Afb. N°. 161. Groote Markt te Haarlem.
Naar een schilderij van G. Berckheyde, in het Museum te Brussel.

[1]) Pringsheim, blz. 113.

aan het werk in zijn fabriek en had daarbuiten nog elfhonderd weefgetouwen in zijn dienst [1]).

Inderdaad hadden zoo goed als alle Nederlandsche steden zoowel vóór als na de refuge een industrie van beteekenis, die leverde aan geheel Europa en een stevigen ondergrond vormde voor onzen handel. Behalve de reeds genoemde textiel-industrieën is er nauwelijks een tak van nijverheid te vinden, die destijds niet in Nederlandsche steden werd uitgeoefend. In nauw verband met de weef-nijverheid stond natuurlijk de ververij; deze industrie, of liever deze kunst verstonden de Hollanders het best; daarin hebben de Engelschen ook altijd hun meerderheid erkend. In het begin der zeventiende eeuw werden in één jaar niet minder dan 80,000 Engelsche lakens te Amsterdam ingevoerd om daar en elders te worden geverfd [2]). Ook de zijdeververij was te Amsterdam van groote beteekenis [3]). Daarnaast bloeide daar de diamantslijperij, de glasslijperij en de glasblazerij. In Amsterdam, maar vooral in Delft floreerden de thans weer tot den ouden luister herleefde potten- en plateelbakkerijen. Dan was Amsterdam de hoofdmarkt voor de suiker; op het gebied der suikerraffinaderij was Amsterdam zonder tegenspraak de eerste stad der wereld. Omstreeks het midden der zeventiende eeuw waren er meer dan vijftig suikerfabrieken, „daer altemet wel voor twee tonne gouts aen suycker in één suycker-backerij is", volgens Fokkens. Een memorie van ongeveer 1700 constateert, dat vóór 1660 „hier ter stede omtrent sooveel rafinadereyen getelt wierden als in 't geheele Christenrijck" [4]).

Alom werd ook in dit land, waar het „toeback suygen" tot de levensgewoonten, zelfs levensbehoeften van iederen man behoorde, zeer veel tabak bewerkt en gekorven; zeer veel tabak werd ook naar het buitenland uitgevoerd. Een ander genotmiddel van niet minder groote reputatie was het bier, dat veel meer dan tegenwoordig de volksdrank bij uitnemendheid was; zelfs aan zieken en stervenden werd het verstrekt. Er moest in de Republiek een zeer groote productie zijn, om aan de steeds toenemende consumptie het hoofd te kunnen bieden. De stad, die de hoogste renommée op dit gebied had, was Delft; daarnaast waren Amersfoort, Dordrecht en Haarlem befaamde biersteden. Maar bovendien werd schier overal elders gebrouwen, te Amsterdam zoowel als te Groningen, te Leiden zoowel als te Deventer, te Utrecht zoowel als te Maastricht. Bij het zeer groot getal brouwerijen, dat wordt vermeld, moet

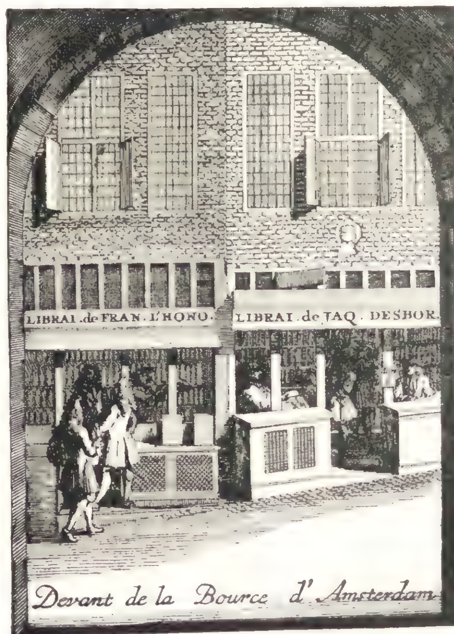
[1]) T. a. p. blz. 31 vlg.
[2]) Handel en Nijverheid, blz. 201.
[3]) T. a. p. blz. 204 vlg.
[4]) T. a. p. blz. 208.

Afb. N°. 162. Het Vrijthof te Maastricht. Naar een teekening van J. de Grave van 1671.

men natuurlijk steeds in het oog houden, dat het kleinbedrijf ook hier overheerschte en dat ook technisch een ontwikkeling tot een groote fabriek nog onmogelijk was. Daarnaast komen brandewijnstokerijen en jeneverbranderijen in de zeventiende eeuw hoe langer hoe meer voor; Schiedam ontleende daaraan al spoedig zijn groote reputatie.

Een industrie van zeer groote beteekenis was natuurlijk de scheepsbouw. De la Court merkt terecht op, „dat de scheepstimmerij in Holland niet moet worden geconsidereerd als een puere consumtie, maar als eene zeer gewigtige manufactuure en koopmanschap, vermits meest alle groote schepen voor de vreemd volkeren van Europa door de Hollanders werden getimmerd" [1]). Deze industrie was voor een groot deel gevestigd aan de Zaan, waar tientallen van werven voortdurend produceerden. Maar ook elders, eigenlijk overal, waar men schepen noodig had, dus aan al onze rivieren werden schepen gebouwd. Amsterdam b.v. had een groot en zelfs machtig scheepstimmermansgild, dat stellig eenige duizenden broeders telde. Men weet, welk een beteekenis deze scheepstimmerlieden, de befaamde Bijltjes, in de woelige tijden der achttiende eeuw hebben gehad; zij waren de Oranje-democraten bij uitnemendheid [2]). In nauw verband met den scheepsbouw staat natuurlijk de ook in de buurt van onze steden veelvuldig voorkomende houtzagerij, de zeilmakerij en de touwslagerij; lijnbanen vond men in al onze steden onmiddellijk achter den stadswal; nog bestaan daar overal Lijnbaangrachten en -straten.

Afb. N°. 163.
Boekwinkels bezijden de Beurs te Amsterdam.

Niet minder beroemd dan de scheepsbouw der Republiek was in geheel Europa haar drukkunst en de daarmede verwante bedrijven. Nederland heeft altijd de eereplaats ingenomen van te zijn het meest vrije land in Europa. Deze reputatie was ten volle verdiend. Verdrukten en vervolgden van allerlei natie, staat en religie vonden steeds een asyl in de Republiek; onze stedelijke regeeringen hebben die instrooming van vreemdelingen, die bovendien den bloei der stad kon

1) Aanwijzing, blz. 36.

2) Handel en Nijverheid, blz. 210 vlg.

bevorderen, gaarne gezien en dan ook bevorderd. Een gevolg daarvan en een der oorzaken tevens was de groote vrijheid, die aan iedereen toekwam, om zijn gevoelens mondeling en schriftelijk te uiten. De rustige ontwikkeling van ons volk is zeker voor een niet gering deel toe te schrijven aan de gelegenheid, die steeds aan een ieder werd gelaten om zijn overkropt gemoed te luchten. Al werden de bestreden misbruiken niet steeds opgeheven, de ergernis was geuit en daarmede dikwijls ook verdwenen. Vrijheid van drukpers bestond niet wettelijk, maar feitelijk

Afb. N°. 164. Boek- en kunsthandel te Amsterdam.
Naar oude teekeningen.

in den regel toch wel. In geen land zijn in de zeventiende eeuw dan ook zooveel boeken en pamfletten gedrukt als in de Republiek, zoowel voor binnenlandsche als buitenlandsche consumptie. Onder de wereldberoemde drukkers behooren dan ook een niet gering getal Nederlanders. Willem Jansz. Blaeu was de vader van een geslacht van befaamde drukkers; de Elseviers hadden door eenige generatiën heen door hun fijn drukwerk een wereldreputatie. Het spreekt wel van zelf, dat met de boekdrukkerij de boekhandel in nauw verband stond. Niet minder beroemd dan beide was de boekbinderij en verder de vervaardiging van zee- en landkaarten, dikwijls in combinatie gedreven met die van sterre-, wis- en zeevaartkundige instrumenten. Eindelijk stond dat alles in nauwe relatie met den kunsthandel, die in Amsterdam en elders natuurlijk in deze eeuw van fabelachtige kunstproductie een reusachtigen omvang had genomen [1]). Het

[1]) Vgl. t. a. p., blz. 213 vlg. en vooral de daar aangehaalde bronnen.

spreekt wel van zelf, dat de krachtige opbloei van het hooger onderwijs aan de vele academiën en athenaea ook aan de ontwikkeling van den boekhandel in hooge mate is ten goede gekomen.

Men krijgt vooral in deze bedrijven altijd weer den sterken indruk, dat Nederland aan de spits der beschaving staat. Vooral op het gebied der materieele cultuur is alles, bij behoud van vele middeleeuwsche instellingen, zeer modern. De regeering beschouwt de verzorging en verdediging der economische belangen als haar voornaamsten plicht en zij is daarbij in volle overeenstemming met haar onderdanen en medeburgers. 's Lands buitenlandsche politiek wordt gedirigeerd op het kompas van 's lands hoogste belang, de negotie en de commercie. Terecht zegt de Amsterdammer Arent Tollenaer in zijn „Deductie angaende Manufactuyren": „De heilzaamste maxime in zeer goede politie van een republicque is onder anderen, dat de Onderdanen en Ingesetenen vant Landt of derselver republique.... naer merite gehandhaaft en voortgeset te werden in hare Coophandel, Handwerken, Neringen, Zeevaaren, Visserijen etc." Hij wijst

Afb. N°. 165. De Doorluchte School te Amsterdam.
Naar een oude kopergravure.

daarbij op het illustre voorbeeld van Koningin Elizabeth, die eens den Poolschen gezant had voorgehouden, „dat het tegen het officie van eenen Koninck ware, dat hij een anders rijck beter bezorgen zoude als het zijne, ook van eenen harder, die andre beesten beter weyden zoude dan de

zijne off van eenen voedster, die haar kinderen zoude vergeten om andre te voeden en dat men zijn eygen onderdanen zou laten verarmen om andre vreemde handelaars rijk en weligh te maken" [1]).

Aldus is ook de politiek der Staten Generaal altijd geweest, voorzoover zij daarin niet door andere invloeden werden belemmerd. De geheele geschiedenis der Republiek in de zeventiende eeuw is daar om te bewijzen, dat zij meer dan eens niet schroomde het zwaard te trekken, zoo haar handel bedreigd werd. Ook met minder geweldige middelen bevorderde de regeering 's lands welvaart. Tot een porto franco is men in de zeventiende eeuw nooit gekomen; maar wel is het steeds het streven geweest het tarief der convoyen en licenten zoo al niet wettelijk, dan toch feitelijk zoo laag mogelijk te houden. De groote vrees, die altijd als een nachtmerrie over onze regenten en kooplieden hangt, de diversie van den handel, het gevaar, dat die handel ons land zal voorbijgaan en onze vrachtvaart en ons transport zal overbodig maken, noopt de regeering ook misbruiken en fraudatiën der kooplieden door de vingers te zien. Bij heffing van zware lasten, zegt de Admiraliteit van Amsterdam den 31sten December 1658 in een schrijven aan de Staten van Holland, „souden wij ende veel meer uytheemsche coopluyden dese landen niet connen gebruycken als een magazijn ofte marcktplaets om de Coopmanschappen van alle omleggende landen bijeen te brengen ende naer haere gelegentheyt op ander plaetsen te versenden ende debiteren". Vrijheid en daarnaast veiligheid van den handel, dat was het, wat de koopman vraagt en de Staat naar vermogen toestaat. Vrijheid ook in dezen zin, dat niemand om zijn geloof of natie wordt lastig gevallen; de godsdienstige verdraagzaamheid, waarop de Republiek groot ging, was voor een groot deel geen zaak van beginsel, maar van handelsbelang.

Wat de handel vroeg en verkreeg van de landsregeering, was dus meer negatief dan positief, meer onthouding dan daadwerkelijke steun [2]). Ook de stedelijke regeeringen gingen niet veel verder. Wat zij rechtstreeks deden tot bevordering van den handel, bepaalde zich grootendeels tot het in het leven roepen van instellingen ten behoeve van dien handel. Zij stelden colleges in tot het houden van toezicht op bepaalde handelstakken. Zoo bestond sedert 1625 het College voor den Levanthandel, waarvan afdeelingen waren gevestigd te Amsterdam, te Rotterdam, te Hoorn en in Zeeland. In de eerstgenoemde stad was in 1698 ook het College voor den Moscovitischen handel ingesteld. Evenzoo te Amsterdam

[1]) T. a. p. blz. 182.

[2]) De Indische handel viel daar natuurlijk geheel buiten; zij was bij uitzondering geheel afzonderlijk georganiseerd.

zetelde het College van Directeuren van den Oosterschen handel, waarvan nog een filiaal te Hoorn bestond. Nog was na den val der Noordsche Compagnie daar opgericht het College van Gecommitteerden uit de Groenlandsche Visscherij. Eindelijk heeft Amsterdam van 1663 tot 1665 een College van Commercie, een soort kamer van koophandel, bezeten. En nauwelijks behoeven wij nog te spreken van de beroemde Amsterdamsche

Afb. N°. 166. Gezicht in de Beurs van Amsterdam.
Naar de schilderij van J. Berckheyde, in het Museum Boymans te Rotterdam.

Wisselbank, in 1609 voor rekening en risico der stad opgericht, die den handel zulke kostbare diensten heeft bewezen. Wisselbanken bestonden behalve hier ook te Rotterdam, te Delft en te Middelburg. Nog beroemder allicht was de Amsterdamsche Beurs, door Hendrik de Keyser gebouwd en in 1611 voor den handel opengesteld. Zij is de plaats geweest, waar meer dan twee eeuwen lang de Amsterdamsche kooplieden elkander ontmoetten; „hier ziet men allerley geslacht en maaksel van volk van alle gewesten der werelt", zegt Fokkens. Goederenhandel werd hier voornamelijk gedreven; alleen voor den graanhandel bestond een afzonderlijke korenbeurs. Maar reeds in de zeventiende eeuw werd hier een zeer aan-

zienlijke handel in allerlei fondsen gedreven en nam de beurs van Amsterdam een bepaalde plaats in in de politieke berekeningen der staatslieden. Behalve Amsterdam hadden ook Middelburg, Delft en Rotterdam hun beurs, de beide eerste van weinig of geen, de laatste van steeds toenemende beteekenis.

Wanneer wij het stedeleven der zeventiende eeuw overzien, dan treft ons in de eerste plaats en bovenal de rustige kracht, die het vertoont en die ervan uitgaat. Die kracht, die de grootste dingen niet alleen aandurft, maar ook tot stand brengt, is zoo karakteristiek, dat zij in onze oogen onafscheidelijk is geworden van ons volk in zijn groote periode. Het schijnt, dat deze mannen niet alleen alles kunnen, maar dat zij het ook kunnen zonder moeite, haast spelenderwijs. Gewichtige problemen, waarvan het voorgeslacht geen vermoeden zelfs had gehad, worden aan de stedelingen der zeventiende eeuw gesteld; nauwelijks gesteld, vinden zij ook hun oplossing. Zonder veel gepraat, schijnbaar zonder lange overweging, komen de grootste dingen tot stand. Van de geestelijke kracht, die uit hun daden spreekt, zijn deze Nederlanders zich zeer goed bewust. Niet dat zij zich beroemen op hun daden; niets is den Hollander vreemder dan ijdele roemzucht; maar zij weten, wat zij waard zijn; zij hebben de groote zekerheid iets te beteekenen in de wereld; die zekerheid maakt hen sterk en rustig, soms alleen een weinig minachtend en spottend tegenover anderen, die minder sterk zijn dan zij en die het dan ook minder goed hebben; de Spaansche Brabander en de kale mof zijn in minachting.

De geestelijke kracht, die dit geslacht vertoont, put het uit tweeërlei bron, de Renaissance en de Reformatie, juister de Klassieke Oudheid en de Gewijde Historie. Maar het is evenmin aan het Nederlandsche als aan andere volken gelukt beide cultuurstroomingen tot een organisch geheel te vereenigen; zelfs hebben in ons land beide richtingen wellicht minder relatie dan elders. Want wel kennen de Humanisten het Christendom en staat hun zedelijk leven voor een niet gering deel onder den invloed van de reformatorische beginselen, maar het omgekeerde is niet het geval; het Calvinisme, de vorm, waaronder de Reformatie ten slotte ten onzent heeft geheerscht, verwerpt wat voor het Humanisme kostbare levenswijsheid was. En zoo staan, zeker tot schade van de eenheid van onze cultuur en ook van onze volkskracht, de twee groote geestelijke stroomingen naast, dikwijls zelfs vijandig tegenover elkander. Zelfs bestaat er maatschappelijk en staatkundig een zeer gewichtig verschil, zoodat het den schijn kan hebben, alsof het gescheiden geestelijk leven in onze steden niet anders is dan de uiting van een gescheiden maatschappelijk bestaan. Dat dat inderdaad niet zoo is, wordt voldoende toegelicht door het feit,

Afb. N⁰. 167. Zeventiende-eeuwsche kamer in

Uit de verzameling van den Heer S. van Gijn.

dat de maatschappelijke scheiding veel minder scherp is dan de geestelijke. Want het is vooral dit, wat vreemdelingen in ons land opmerken, dat er geen duidelijk waarneembare uiterlijke scheiding bestaat tusschen regeerders en geregeerden in de steden. Want al is de regeering ook overal aristocratisch, zelfs oligarchisch, steeds heeft de burgerij het bewustzijn, dat de regenten tot haar eigen kring behooren. Noch in kleeding, noch in manieren, noch in levenswijze kan men den burgemeester van den burger onderscheiden. Het leven van allen is nog betrekkelijk eenvoudig als van menschen, die hun rijkdom nog niet kunnen gebruiken en er de waarde nog niet van beseffen. De regenten waren nog goeddeels kooplieden en ook daardoor nauw verbonden aan de groote bestaansfactoren der steden. Er bestond bovendien in het algemeen weinig verschil van belangen aan den eenen kant tusschen regenten en burgers, aan de andere zijde tusschen regenten en stad. Door hun eigen belangen te verzorgen behartigden de regenten tevens die van stad en burgerij. Er was stellig in groote trekken eenheid van leven in onze zeventiende-eeuwsche steden, die eenheid van handelen op beslissende oogenblikken mogelijk maakte, zelfs te voorschijn riep. In kritieke momenten, als het beleg der stad Amsterdam in 1650 en het nationale gevaar van 1672, zijn regeering en burgerij eensgezind; de stad is de groote eenheid, die allen omsluit.

Maar binnen die eenheid is veelheid, althans tweeheid. Want de regenten leiden met de kringen der burgerij, die maatschappelijk en ook dikwijls genealogisch aan hen verwant zijn, een geestelijk leven naar de idealen der Renaissance en dat geestelijk leven vindt zijn uiting zoowel in kunst als in daden. Van de kunst behoeven wij niet te spreken; zij is de glorie der eeuw. Maar dat dit geestelijk bestaan ook tot daden brengt, daarvoor spreekt de geheele stedelijke politiek der zeventiende eeuw. Deze mannen hadden geleerd op zich zelf te vertrouwen en in zich zelf de noodige kracht ten leven te vinden. Zij hadden zich een levensbeschouwing opgebouwd, waarin aan hun eigen energie een ruime plaats was ingeruimd. Zij gevoelden nauwelijks een macht boven zich; zij waren dientengevolge sterk geprononceerde individualisten en dus als alle individualisten aristocraten in hart en nieren, met vriendelijke minachting voor den gemeenen man. Zij waren de meesters van stad, staat en maatschappij en zelfs van cultuur en zij gevoelden dat. Zij waren naar klassieke traditie vereerders van de vrijheid, waarin ons land genoot als geen ander ter wereld; zij waren ook republikeinen, maar meer naar Romeinschen dan naar Griekschen trant; zij gevoelden zich Romeinsche consuls en senatoren, maar misten aan den anderen kant geheel het militaire karakter der wereldveroveraars; als echte Hollanders en kooplieden vreesden zij het leger en minachtten het te gelijk; al hun strijd-

lust, waaraan zij geenszins gespeend waren, stortten zij over in de vloot, die hun koopvaarders had te beschermen en te verdedigen. Zij waren goede regeerders van hun stad en wisten dat ook; geen gewoon burger had kennis van hun raadslagen; hij moest de overtuiging hebben, dat goed voor hem werd gezorgd.

Die overtuiging had hij in den regel ook. Weinig gevoelde hij den druk der regentenheerschappij, evenmin als hij maatschappelijk hun macht en hun voorrang bespeurde. Die kleine burgerij zag wel eenig verschil, maar geen tegenstelling, allerminst een klassenstrijd. Zij was ingedeeld in haar gilden en vond daarin overvloedig niet alleen bevrediging van haar maatschappelijke behoeften, maar ook van haar neiging om mede te werken aan de publieke zaak. Deze gildebroeders, die tevens schutters zijn, gehoorzamen aan de bevelen van hun regenten, mits men hun bedrijf niet te na komt en er in het algemeen welvaart heerscht. In de gedrukte omstandigheden van het leven vinden deze burgers steun in hun Calvinistisch geloof, dat door hun vaderen met het zwaard in de vuist is veroverd op de vijanden Gods. Zij gevoelen zich het uitverkoren volk, georganiseerd in Gods kerk, waar geen standsonderscheid bestaat, waar allen gelijk zijn en waar dus ook plaats is, zelfs invloed kan bestaan voor den eenvoudigen ambachtsman. De cultuur der Renaissance is hem vreemd, maar zijn eigen leven ziet hij steeds in hooger licht. Hij is ernstig en plichtmatig, maar daar hem kunstleven zoo goed als geheel ontbreekt, is zijn bestaan wat eenvormig, ook wat droog en eng.

In deze tegenstelling beweegt zich het stedeleven der zeventiende eeuw, een tegenstelling, waaruit niet noodwendig een botsing behoefde voort te vloeien. Alleen van tijd tot tijd, als de Kerk of het Vaderland in gevaar scheen gebracht door de regenten, wanneer Oranje zijn hulptroepen in de steden in het vuur riep, alleen dan kwam het in onze steden tot ernstige botsingen. Maar alleen ook dan. In den regel zijn de toestanden aldus, dat een ieder ze aanvaardt als natuurlijk en normaal; de bestaande orde bevredigt allen. Het bestaande, zooals het zich uit den Opstand had ontwikkelt, was inderdaad te groot en te grootsch om aan zijn reden van bestaan te twijfelen.

ELFDE HOOFDSTUK.

De Achttiende Eeuw.

Op den grooten, dikwijls geweldigen strijd der zeventiende eeuw volgt de achttiende eeuw als een periode van overgang. In de eerste helft van deze periode geniet men van het verworvene en bereidt zich voor tot nieuwen strijd; in de tweede helft breekt dat conflict werkelijk uit. Een rust even verklaarbaar als welverdiend; een nieuw conflict even verklaarbaar als noodzakelijk. De achttiende eeuw moest eerst krachten verzamelen, voordat zij er toe kon komen ook voor Nederland het groote probleem ter hand te nemen, dat haar werd gesteld, de maatschappelijke en staatkundige vernieuwing, die door den tijd werd geëischt.

Met den vrede van Utrecht eindigt voor de Republiek de periode van krachtige politieke macht; wat zij verder heeft gedaan is niets anders dan handhaving van haar met eere veroverd staatkundig prestige. Met eere, maar ook ten koste van ongeloofelijke krachtsinspanning. Wat Willem III van haar had gevergd, ging haar krachten verre te boven. Ongetwijfeld was de inperking van Frankrijks expansie ook voor Nederland een politieke vraag van overwegende beteekenis; zoo kon in het algemeen geen machtsverschuiving plaats hebben, zonder dat de belangen der Republiek erbij waren betrokken. Maar de rol, waartoe Willem III de Republiek had gedwongen, was een geheel andere. Hij had bij den strijd tegen Frankrijk aan Nederland de leiding gegeven; hij had bovendien geheel voorbijgezien, dat onze staat in Engeland een niet minder gevaarlijk

Afb. N°. 168. Penning op den vrede van Utrecht.

vijand had dan in Frankrijk, dat het dikwijls meer in het belang der Republiek was geweest zich met Frankrijk tegen Engeland te verbinden dan omgekeerd; hij had niet begrepen, dat in den grooten strijd om het Europeesche evenwicht, zooals hij dien had ingezet, voor Nederland de lasten, voor Engeland de lusten zouden komen. De Republiek heeft zich van dien last eerlijk gekweten; maar toen de strijd ten gunste der coalitie was beslist, was zij ook geheel uitgeput; vele jaren van rust en vrede zouden noodig zijn om haar weer op krachten te doen komen.

Wil men preciseeren, dan is een algeheele financieele uitputting van den staat het gevolg geweest van de politiek van Willem III; die uitputting is Nederland eigenlijk eerst in den loop der negentiende eeuw te boven gekomen. Gedurende de geheele achttiende eeuw was de staat hulpbehoevend; zij heeft haar huishouding na 1713 niet weer in orde kunnen brengen, daar haar de middelen ontbraken om zich het noodige te verschaffen. Gebrek aan geld is dan ook de grondoorzaak geweest van de zwakke buitenlandsche politiek der Republiek, hetzij de regenten, hetzij een Stadhouder haar regeerde. Het lag niet aan zedelijke depravatie, maar eenvoudig aan materieele onmacht, zoo Nederland zich niet meer kon laten gelden. Die materieele onmacht was een gevolg van den eigenaardigen regeeringsvorm of liever van de gebreken, die de praktijk der regeering hoe langer hoe meer vertoonde. Want geld was er in de Republiek wel aanwezig; alleen de staat kon het zich niet door een goed functioneerend belastingstelsel verschaffen. Alle vreemde gezanten merken het zonderlinge verschijnsel op, dat de burgerij rijk, maar de staat arm is.

Die burgerij was nog steeds rijk, omdat haar bestaansmiddelen, voornamelijk de handel, nog overvloedig opleverden. Met name de goederenhandel was nog steeds van groote beteekenis. Wij kennen weer eenige cijfers, die de beteekenis van dien handel toelichten, althans voor de twee grootste zeegaten der Republiek, die van Texel en het Vlie en die van den Maasmond en Goeree. De eerste kunnen wij stellig zoo goed als geheel met Amsterdam, de tweede wel goeddeels vereenzelvigen met Rotterdam. Welnu, in 1739 liepen niet minder dan 1646 schepen het zeegat van Texel binnen. Twee jaar daarna is dat getal gestegen tot 1813; maar dan volgt, stellig wel in verband met den oorlogstoestand in Europa, een daling tot 1591 schepen. Daarentegen noteert 1743 een getal van 1710, dus weer een belangrijke stijging. Daarna ontbreken ons echter de cijfers; eerst in 1758 constateeren wij weer een cijfer van 1546 ingekomen schepen. De volgende jaren geven een trapsgewijze daling te zien, in 1760 zelfs tot 1412, in 1762 nog tot 1474 schepen; de zevenjarige oorlog doet zijn invloed gelden. Maar in 1772 — wij missen de

cijfers weer over tien jaren — is het cijfer voor Texel weer gestegen tot 1794 schepen. Voor dat jaar voor het eerst kunnen wij den Maasmond en Goeree vergelijken; wij vinden hier een getal van 1456 schepen; Rotterdam is dus bij Amsterdam een groote driehonderd schepen ten achter. Voor het volgende jaar zijn de cijfers 1087 en 1555, zoodat — zoo ten minste de cijfers juist zijn — Rotterdam Amsterdam toen met ongeveer een derde overtrof. Maar Amsterdam herneemt reeds in 1774 met 1837 schepen den voorrang; Rotterdam blijft achter met slechts 1573 schepen. Voor 1775 zijn dan de cijfers 1689 en 1514, voor 1776 1619 en 1515, voor 1777 1755 en 1515 schepen. Het schijnt dus, dat Amsterdam en Rotterdam elkander dan weer dichter dan weer minder dicht naderen. Maar in 1778 neemt Amsterdam plotseling een geweldigen sprong, terwijl integendeel Rotterdam zich niet alleen niet kan handhaven, maar zelfs achteruitgaat. Wij moeten als oorzaak van dit verschijnsel stellig aannemen, dat Amsterdam een handel van beteekenis heeft aangeknoopt met den nieuwen staat in Amerika; is dat juist, dan blijkt, welke groote belangen hier op het spel stonden en met hoeveel recht men van de regeering verzorging dier belangen vroeg. Hoe dat zij, in 1778 stijgt het getal der bij Texel en het Vlie binnengeloopen schepen vrij plotseling tot 2581, terwijl de Maasmond en Goeree nog terugloopen tot 1384 schepen. Dien voorrang blijft Amsterdam behouden; in 1779 is de verhouding der cijfers als van 3010 en 1381; het blijkt, dat Rotterdam tot minder dan de helft van Amsterdam is gedaald. In 1780 daalt Amsterdam een weinig, tot 2641 schepen, terwijl Rotterdam zijn vorig aantal van 1381 schepen blijft behouden. Maar dan breekt de vierde Engelsche oorlog in December 1780 uit. Wij weten, dat deze oorlog zeer destructief heeft gewerkt op onze materieele welvaart; de cijfers van 1781, het jaar van den slag bij Doggersbank, wijzen het ook uit: Amsterdam daalt tot 1322 schepen, dus tot ongeveer de helft van het vorige jaar, maar Rotterdam zelfs tot het geringe getal van 489 schepen, dus tot iets meer dan een derde van 1780; Rotterdam is nu tot ongeveer een derde van de grootte van het Amsterdamsche verkeer teruggezonken. Stellig heeft het Amsterdamsche Oostzee-verkeer minder geleden dan men in den regel gelooft en heeft vooral de handel van Rotterdam op Frankrijk en natuurlijk op Engeland zelf zware verliezen geleden. Maar reeds het tweede jaar van den oorlog, 1782, brengt eenig herstel; de Amsterdamsche invoer loopt weer op tot 2040, de Rotterdamsche nog tot 937 schepen; Rotterdam komt weer bij. Die groei gaat ook in de volgende jaren verder: in 1783 zijn de cijfers voor Amsterdam 2760, voor Rotterdam 1512 schepen. Het vredejaar zelf, 1784, brengt voor Rotterdam nog meer verbetering, zelfs meer

Afb. N°. 169. De slag bij Doggersbank. Naar een prent van K. F. Bendorp.

dan voor Amsterdam, dat belangrijk teruggaat; de cijfers zijn dan 2487 tegen 1551 schepen. Maar in 1785 rijst Amsterdam weer zeer belangrijk tot 2802 schepen, terwijl Rotterdam op het oude getal blijft staan. Zoo hoog stijgt Amsterdam niet weer: 1786 geeft een daling aan tot 2416 schepen; maar Rotterdam gaat nog verder omlaag, zelfs tot 1029 schepen. De laatste daling herstelde zich in het volgende jaar, toen de Maas 1529 schepen zag binnenkomen, tegen Amsterdam 2443, dus met een slechts geringe vermeerdering. Zoo is de verhouding ook de volgende jaren gebleven: voor 1788 tot 1791 vinden wij voor Amsterdam de cijfers 2465, 2673, 2727 en 2595, voor Rotterdam 1582, 1511, 1758 en 1671 schepen. Amsterdam blijft dus Rotterdam voortdurend ongeveer duizend schepen voor.

Soortgelijke cijfers vinden wij, wanneer wij de uitvarende schepen nagaan. Wij kennen ze voor het eerst voor 1777 en constateeren dan voor Texel en het Vlie een getal van 1598, voor den Maasmond en Goeree een getal van 1480 schepen. Maar ook hier zien wij Amsterdam plotseling een flinken voorsprong nemen: voor 1778 zien wij uit Texel en het Vlie uitloopen niet minder dan 2435 schepen, tegen slechts 1284 uit den Maasmond en Goeree; Amsterdam overtreft Rotterdam met bijna het dubbele. Het volgende jaar gaat Amsterdam nog meer vooruit: het aantal uitloopende schepen bedraagt dan zelfs 2709, waartegen Rotterdam slechts 1562 kan stellen. In 1780 zakt Amsterdam weer tot 2567 schepen, waartegen Rotterdam op hetzelfde getal blijft staan. Ook bij de uitvarende schepen nemen wij natuurlijk den invloed van den Engelschen oorlog waar: in 1781 daalt dit getal te Amsterdam tot 1065, maar te Rotterdam tot 570. Reeds het volgende oorlogsjaar brengt eenig herstel: Amsterdam stijgt weer tot 1068, maar Rotterdam veel meer tot 1080 schepen, dus zelfs absoluut meer dan Amsterdam. Maar in 1783 haalt Amsterdam zijn ouden voorsprong weer in met een getal van 2578 schepen, waarbij Rotterdam verre achterblijft met 1637 schepen. Deze verhouding blijft in de volgende jaren ongeveer dezelfde: in 1784 heeft Amsterdam 2479, Rotterdam 1603 uitgaande schepen; in 1785 is de verhouding 2726 en 1603. 1786 geeft een zeer scherpe daling van uitgaande schepen, gelijk wij bij de inkomende in die mate niet hebben waargenomen. Amsterdam loopt terug tot 2135, Rotterdam tot 1098 schepen. Het volgende jaar herstelt Amsterdam zich een weinig tot 2188, maar Rotterdam weer tot 1496 schepen. Wellicht hebben de beroeringen van den Patriottentijd hier invloed gehad op de levendigheid van het handelsverkeer en de ondernemingszucht der kooplieden. Het jaar der restauratie, 1788, zet de stijging voort. Amsterdam klimt dan tot 2246 schepen, Rotterdam tot 1578. En als voldingend

bewijs, dat onze handel in de laatste jaren der Republiek nog geenszins onbeduidend was geworden, dienen de cijfers der jaren 1789 en 1790: voor Amsterdam vinden wij dan een getal van 2485 en zelfs 2603, voor Rotterdam van 1483 en 1558 uitgaande schepen. Het laatste jaar, waarvan ons de cijfers bewaard zijn, 1791, geeft ze aldus: voor Amsterdam 2331, voor Rotterdam zelfs 1640 uitgaande schepen [1]).

Ook andere cijfers kennen wij, die ons een grooten goederenhandel te zien geven nog in de tweede helft der achttiende eeuw. Kluit geeft voor den buitenlandschen handel der Republiek in die periode de volgende cijfers: den handel op Noord- en Oostzee schat hij op 55 millioen, dien met Engeland op 42 tot 44 millioen, dien op Frankrijk op 36 tot 38 millioen, dien op Spanje op 26 tot 30 millioen, dien op Portugal op 16 tot 18 millioen, dien op Italië en de Middellandsche Zee op 12 tot 13 millioen, dien op den Levant op 5 tot 6 millioen, den geheelen Europeeschen handel dus op ongeveer 200 millioen, den handel op Oost-Indië op 33½ tot 36 millioen, dien op West-Indië op 25 tot 29 millioen, dus den geheelen Indischen handel op ongeveer 65 millioen [2]).

Deze cijfers, zeker belangrijk genoeg, eischen eenige toelichting. Het blijkt, dat de handel op de Oostzee, de oude Oostersche negotie, nog steeds een zeer gewichtige plaats in het handelscomplex der Republiek inneemt; de moederhandel is nog steeds de voornaamste, niettegenstaande de opkomst van Rusland en Pruisen als Oostzeemogendheden, niettegenstaande de concurrentie van Engelschen en Denen. Daar staat echter tegenover, dat de handel op Rusland, vroeger voornamelijk door de onzen op de Witte Zee gedreven, juist door de concurrentie van de Engelschen, zoo goed als geheel is vernietigd. Maar van grooten omvang blijkt nog altijd onze handel op Engeland zelf, veel gewichtiger dan men oppervlakkig zou vermoeden. Gedaald is echter de handel op Frankrijk; terwijl Boreel dien in 1658 nog berekende op 42 millioen [3]), komt Kluit meer dan een eeuw later slechts tot 36 tot 38 millioen, op zich zelf nog aanzienlijk genoeg, maar toch relatief sterk verminderd, vooral als men de algemeene uitbreiding van het handelsverkeer in het oog houdt. Vooral de zouthandel schijnt sedert de vorige eeuw geducht te hebben geleden, wat stellig in verband moet worden gebracht met den achteruitgang van

---

[1]) Pringsheim, blz. 14, noot 2. Vgl. ook mijn Opkomst en bloei van Amsterdam, blz. 195 vlg.

[2]) Pringsheim, blz. 14 vlg. Wat Pringsheim met den Europeeschen handel, die op 157 millioen wordt getaxeerd, bedoelt, is niet duidelijk. Het is hier echter de plaats niet onze opvatting, in den tekst uitgedrukt, nader toe te lichten.

[3]) Vgl. boven, blz. 325.

de haringvisscherij, die volgens den Koopman „al zedert jaaren nederwaarts gegaan" was [1]). Diezelfde Koopman, een Spectator, die in den regel goed uit de oogen pleegt te zien, verklaart ook, dat onze handel op Spanje, „daar wij wollen van daan haalden, zoo ter verzending als ten gebruik onzer eigen Fabriquen, nu door vermindering van beiden, maar inzonderheid door het te niet gaan van de Fabriquen, jaaren her verschrikkelijk afgenomen" is. Geheel onjuist is dat stellig niet; wij zullen zien, dat onze industrie sedert omstreeks 1730 inderdaad zeer sterk was achteruitgegaan, zoodat de aanvoer van de Spaansche wol ten onzent minder noodig was. Maar dat onze handel op Spanje nog wel degelijk van beteekenis was, bewijst de taxatie van Kluit, die komt op 26 tot 30 millioen; wat wij echter wel zullen moeten constateeren is, dat in dat cijfer toch reeds eenigen achteruitgang school. Datzelfde zal ook wel gelden voor Portugal, dat sedert 1703 door het beruchte Methuen-tractaat economisch goeddeels aan Engeland was onderworpen. Maar wat vooral treft, is de teruggang van den handel op Italië, de Middellandsche Zee en vooral op den Levant; vooral de laatste, vroeger een der meest winstgevende, was overgegaan op Frankrijk, Engeland en Rusland; de handel op Italië was teruggegaan, „omdat men er ons in vele gelegenheden missen kan". Daarentegen blijken de Indische retouren nog altijd zeer belangrijk; de achttiende eeuw is trouwens voor de Oost-Indische Compagnie een periode van voortdurenden bloei geweest; het is in dezen tijd en niet in de zeventiende eeuw, dat de Compagnie een werkelijk koloniaal rijk heeft gegrondvest, dat zij van koopman souverein van Indië is geworden en zoo den weg heeft voorbereid voor het rechtstreeksche bestuur van Indië door den Nederlandschen Staat. En wat daarnaast opmerking verdient, is de groote beteekenis, die de handel op West-Indië in de achttiende eeuw heeft verkregen. Een zeer groot kapitaal werd in West-Indische plantages gestoken; koffie en andere koloniale producten kwamen soms voor een waarde van millioenen aan de Amsterdamsche markt. In 1760 scheen het zelfs, „alsof de gouden eeuw wederom voor de kolonie geopend ware" [2]).

Wat den goederenhandel der achttiende eeuw van dien der zeventiende onderscheidt, is vooral de omstandigheid, dat hij niet meer volledig meester was op de Europeesche zeeën. De Nederlandsche vrachtvaart beheerschte de zee niet meer als vroeger. Niet absoluut was de Nederlandsche koopvaardij achteruitgegaan, maar relatief in vergelijking met die van andere volken. De bekende Propositie van Willem IV drukt dat zeer

[1]) De Koopman, VI, blz. 6, waaruit ook beneden eenige citaten zijn ontleend.
[2]) Mijn Opkomst en bloei van Amsterdam, blz. 206.

juist aldus uit: „In vroeger tijden was het de Republicq alleen, die men in Europa als Commercieerende kon aanmerken, en de vreemde contenteerden sig met de lasten aldaar te betaalen, soo wel op de waaren, dewelke sij daar aanbragten, als op die geene, die sij daar quaamen inhandelen; sonder te ondersoeken, of men deselve niet kon ontgaan en menageeren, door de goederen direct van de plaatsen der selver Product te gaan haalen, en andere weederom ter plaatse van der selver vertier te brengen: men betaalde den Nederlander sijn Lasten met genoegen, sonder verder ondersoek. Maar seedert de voorleeden eeuw, is het systhema van de Commercie in gantsch Europa verandert: de vreemde Natiën, siende de verbaasende uitwerking van onsen Handel, en tot wat hoogte de Republiek door deselve alleen geklommen was, hebben sig meede op de Commercie gaan toeleggen, en om onse meergenoemde Lasten te ontgaan, heeft men sijne overvloedige Producten gaan transporteeren voorbij ons Land ter plaatse van desselfs meeste consumptie, en daar teegen weederom uit de eerste source gaan inhandelen het geene men manqueerde" [1]).

Zoo was het inderdaad. Aan deze oorzaken was het toe te schrijven, dat de handel nog wel vooruitging, maar toch hoe langer hoe meer achterbleef bij dien van Engeland en van Hamburg. Vandaar ook, dat de indruk bij vele tijdgenooten kon ontstaan, dat de handel wezenlijk en absoluut achteruitging. Daarbij komt nog iets anders. De meeste klachten, die wij te hooren krijgen, zijn uit den tijd onmiddellijk na of tijdens groote oorlogen. Het uitnemende pamflet „Korte Schets van 's Lands Welwezen" [2]), vol van allerlei merkwaardige bijzonderheden, is geschreven onmiddellijk na den vrede van Utrecht. De bovengenoemde Propositie is na den vrede van Aken opgesteld, toen de Republiek nog leed aan de gevolgen van den Oostenrijkschen successieoorlog Latere klachten dagteekenen uit de dagen der Amerikaansche troebelen en van den vierden Engelschen oorlog. Maar daarnaast klinken andere tonen; wij vernemen van welvaart en rijkdom, van welgeslaagde handelsondernemingen, van zeer winstgevende zaken. Het algemeene tafereel van den tijd is zonnig genoeg; het spreekt van rustig gedijen en kalme ontwikkeling. De achttiende eeuw met haar lange vredesperioden heeft ook daardoor tijden van uitnemende welvaart gekend. Zij is de periode van den goed gevestigden, soliden rijkdom, geenszins van de lichtzinnige verkwisting, zoals men wel heeft gezegd en geloofd. Er werd zeer veel geld verdiend en men leefde ook daarnaar, maar geenszins boven zijn krachten. De weelde der achttiende eeuw is bovendien voor een niet

[1]) De Propositie is gedrukt bij Luzac, Hollands Rijkdom, III, blz. 2 vlg.

[2]) Knuttel N°. 16231.

gering deel geldbelegging; een veel grooter deel van het vermogen was toen in woning, meubelen, kleederen en kostbaarheden gestoken dan men nu voor mogelijk of voegzaam zou houden.

Er werd zeer veel geld verdiend, maar niet alleen met den goederenhandel. Want ook dit is een onderscheid met de zeventiende eeuw, dat er veel meer geld werd vastgelegd in allerlei fondsen. De fondsenhandel is in zijn oorsprong zeventiende-eeuwsch. Van oudsher was de Amsterdamsche beurs niet alleen de plaats, waar zeer veel goederen werden omgezet, maar waar ook fondsenhandel werd gedreven, ook de plaats, waar in allerlei artikelen werd gespeculeerd. Dat laatste is haast onvermijdelijk bij artikelen, die aan koersverschil onderhevig zijn en waarvan de prijs niet bij iederen koop, maar ter beurze bij publieke opinie wordt vastgesteld. Zoo wierp Le Maire reeds in 1611 zijn aandeelen in de Oost-Indische Compagnie op de markt om den koers te drukken en zoo de andere aandeelhouders in moeilijkheden te brengen. Dergelijke beursmanoeuvres en andere speculatiën kwamen de geheele zeventiende eeuw voor. Er werd toen, soms zelfs zeer grof gespeculeerd in baarden en traan van walvisschen, producten, waarvan de verkoopwaarde onmogelijk vooraf was te bepalen en die dus een willig object voor het beursspel waren. Daarnaast stond een zeer solide handel in obligatiën van de Staten-Generaal, de Staten van Holland, de Admiraliteiten, de Compagnieën, enkele buitenlandsche vorsten enz. enz. Maar eerst in de achttiende eeuw werd die handel van overwegende beteekenis en werd de beurs van Amsterdam de plaats, waar altijd voor de meest uiteenloopende zaken en ondernemingen geld was te verkrijgen. De groote kapitaalrijkdom der Republiek maakte het voor haar noodzakelijk aan alle zijden naar belegging om te zien, voor anderen gewenscht om haar gunsten ook in dit opzicht te zoeken. Want de Republiek was in de achttiende eeuw een zeer vermogende schoone, wier verbintenis door zeer velen werd begeerd. Juist daarom bleef de Republiek een factor van beteekenis in de Europeesche politiek, omdat zonder haar geld en haar krediet nauwelijks een oorlog kon worden gevoerd. Hoe groot haar rijkdom was, blijkt uit een berekening van den raadpensionaris Van de Spiegel. Volgens hem kon het opgespaarde en overgewonnen kapitaal in de Republiek worden geschat op minstens een milliard; daarvan was ongeveer een derde deel, 335 millioen gulden, belegd in vreemde leeningen, namelijk niet minder dan 280 millioen in Engelsche, 25 millioen in Fransche, 30 millioen in andere buitenlandsche staatsschuld. Verder was in leeningen in de koloniën, voornamelijk in West-Indische plantages, belegd een kapitaal van 140 millioen, dan in binnenlandsche fondsen, obligatiën van de Generaliteit, de provinciën, de Compagnieën enz., van steden en water-

schappen, wel 425 millioen. Vervolgens stak in den wisselhandel nog een kapitaal van ongeveer 50 millioen; eindelijk — wij herinneren aan onze bovenstaande opmerking — was in niet-rentegevend bezit, meerendeels kostbare huizen en huisraad, vooral goud, zilver en juweelen, een kapitaal van ongeveer 50 millioen gulden vastgelegd [1]).

Het is zeer gemakkelijk in heftige verontwaardiging den staf te breken over de weelde der achttiende eeuw. Maar aldus verklaard en

Afb. N°. 170. Oude Groningsche binnenkamer.
Naar een schilderij van O. Eerelman.

toegelicht, kan men haar op haar juiste waarde schatten. De achttiende eeuw met haar krachtige welvaart en soliden rijkdom is niet alleen voor onze steden een periode van rustig gedijen geweest, maar vormt ook in onze historische ontwikkeling een gansch onmisbare schakel, die men zonder schade aan het geheel niet kan overslaan; vooral tot begrijpen van den modernen tijd is zij onmisbaar. De verklaring van het sterk in het oog springend onderscheid tusschen onze gouden eeuw en onzen eigen tijd kan alleen worden gevonden in de tusschenperiode, de achttiende eeuw. Vooral op maatschappelijk gebied is dat duidelijk. Gelijk vele onzer

[1]) Blok, Gesch. v. h. Ned. Volk, VI, blz. 366, noot 2.

steden nog uiterlijk geheel het cachet der achttiende eeuw dragen, heeft vooral haar handelsleven bij alle vorderingen der techniek toch veelszins zijn achttiende-eeuwsch karakter behouden. Nog kunnen tal van oude handelshuizen in Amsterdam en elders hun geschiedenis opvoeren tot in de achttiende eeuw, tot de zeventiende hoogst zelden. In het algemeen hebben wij in ons materieel leven nog in vorm en wezen zeer veel van de achttiende eeuw overgehouden, in ons geestelijk bestaan minder, maar toch nog genoeg om ons onder deze menschen onmiddellijk thuis te vinden. In ons geheele bestaan voelen wij ons wat vreemd tegenover de robuste kracht der gouden eeuw; maar de figuren van Wolff en Deken zijn ons even intiem bekend als die van de Camera Obscura of die van Herman Robbers.

De rijkdom en de daaraan verbonden weelde der achttiende eeuw hadden natuurlijk ook hun donkere schaduwen; licht zonder schaduw is nu eenmaal onbestaanbaar. De fondsenhandel bracht beursspel in zijn slechtsten vorm voort; wat de zeventiende eeuw reeds had begonnen, is door de achttiende voortgezet. Speculatie, nu niet meer in allerlei, soms vrij waardelooze goederen als tulpen en dergelijke, werd aan de Amsterdamsche beurs een vrij gewoon verschijnsel. Slechts zelden is het evenwel tot geweldige crisissen gekomen, gelijk onze tijd er eenige heeft gekend, die het geheele economische leven van ons volk tot in zijn grondslagen aantastten. Eigenlijke crisisjaren kent de achttiende eeuw slechts drie, 1720, 1763 en 1773.

Het jaar 1720 staat in onze economische geschiedenis bekend als het wonderjaar; inderdaad gebeurden er wonderlijke dingen genoeg. Toch geeft de Republiek nog iets anders te zien dan een „Groot Tafereel der Dwaasheid"; ook iets anders dan den lof der zotheid kon men rondbazuinen. Want op de keper beschouwd is het alleen de overdrijving, die hier heeft geschaad; wat daarnaast zeer ongunstig heeft gewerkt, het was de volslagen onbekendheid met den nieuwen vorm, waarin het handelsbedrijf zich had te voegen, een onbekendheid, die van zelf in economische zaken aan den eenen kant tot sterk overdreven vertrouwen, roekeloosheid zelfs voerde, aan de andere zijde ook zeer spoedig tot een op de spits gedreven wantrouwen dreef. Deze nieuwe vorm was de moderne naamlooze vennootschap. Tot dusverre had men behalve den individueelen koopman alleen zedelijke lichamen van zeer eigenaardigen vorm in de Republiek gekend. Men had de Oost-Indische Compagnie en de op veel kleiner schaal in 1674 gereorganiseerde West-Indische Compagnie. Maar beide droegen het eigenaardig karakter van door den Staat geoctroyeerde maatschappijen met een monopolie op handelsgebied en bovendien zeer uitgebreide souvereine rechten in de landen over zee. Zulk een

organisatie kon natuurlijk niet in het vrije bedrijfsleven worden overgenomen. Toch moest een vorm worden gevonden voor die handelszaken

Afb. N°. 171. Anonieme spotprent op den actiehandel.
Uit het Groot Tafereel der Dwaasheid.

die de materieele en ook geestelijke kracht van den enkelen koopman te boven gingen. De Middeleeuwen hadden iets dergelijks gekend en de oude Compagnieën van Verre waren grosso modo zulke maatschappijen geweest. Maar deze compagnieën waren opgegaan in de Vereenigde Oost-Indische Compagnie; zelfs met dwang en geweld was het vrije bedrijfsleven geknot. In de zeventiende eeuw schijnt men de behoefte aan kleine handelmaatschappijen minder te hebben gevoeld; in ieder geval werden geen pogingen aangewend om ze tot stand te brengen. Maar in de achttiende eeuw is dat anders geworden. In Engeland heeft men in het laatst der zeventiende eeuw het middel gevonden om op breeder schaal dan tot dusverre zaken te doen: daar is de naamlooze vennootschap met haar vlotte organisatie, haar in gelijke actiën verdeeld, vooraf vastgesteld aandeelenkapitaal, haar geregelde voeling tusschen directie, commissarissen en aandeelhouders, voor het eerst tot stand gekomen [1]).

[1]) Vgl. Van der Heijden, De ontwikkeling der naamlooze vennootschap in Nederland vóór de codificatie, passim.

Nieuwe dingen wekken soms scherp wantrouwen, maar daarentegen ook dikwijls een even onbegrensd, zelfs onberedeneerd vertrouwen. Met den nieuwen bedrijfsvorm meende men alles te kunnen doen; maatschappijen van allerlei aard met de meest uiteenloopende strekking werden opgericht en genoten krediet als de Bank; actiën werden uitgegeven bij duizenden en tienduizenden en gaarne genomen; men vocht soms letterlijk om de kleine papiertjes, die daardoor zeer populair werden en enorm in waarde stegen, dikwijls verre boven nominaal. De Zuidzee-Compagnie werd gesticht voor den handel op Peru en andere nog te ontdekken en te veroveren landen aan de Stille Zuidzee; zonder dat daarvoor nog redelijke grond bestond, garandeerde zij al aanstonds aan de aandeelhouders een divident van 6 percent.

Afb. N°. 172. John Law.
Naar een prent door Leonard Schenk.

Geen wonder, dat de aandeelen der Zuidzee-Compagnie hun weg ook vonden over de Noordzee; vele actiën werden gaarne gekocht aan de Amsterdamsche Beurs. Ook andere stukken vonden daar koopers. Immers nog voordat in Engeland de nieuwe compagnieën waren opgericht, had men in Frankrijk eigenaardige dingen zien gebeuren. In 1715 kwam John Law, een hoogst bekwaam man in financieele en economische zaken, te Parijs met groote plannen tot reorganisatie van het bankwezen. Law was een der eersten, die begreep, welk een beteekenis het papiergeld voor de economische verhoudingen

kon hebben. De biljetten der Amsterdamsche en Londensche banken genoten een vertrouwen als waren zij gemunt geld; zelfs hadden zij nog dikwijls een vrij groot agio daarboven. Welk een waarde zouden dergelijke biljetten niet kunnen verkrijgen, indien de Staat zelf de uitgifte daarvan in handen nam! Op het krediet van den Staat zou men papier aannemen als goud en zilver; gemunt geld zou nauwelijk meer noodig zijn; zoowel de Staat als de handel en de industrie, de maatschappij in het algemeen zou er enorm voordeel van kunnen trekken. Met dergelijke voorstellen kwam Law te Parijs; hij werd door den Regent, die in chronische geldnood verkeerde, uiterst vriendelijk ontvangen. Maar geheel bereikte Law zijn doel niet; niet een Staatsbank werd te Parijs opgericht, maar een geoctroyeerde Banque Générale met een kapitaal van 6 millioen livres, verdeeld in 1200 gelijke actiën van 5000 livres, te storten voor een vierde in geld, voor de rest in schatkistbiljetten. Deze bank, die werkelijk op solide basis was opgericht, had succes; zij voldeed aan de kredietbehoefte van den Franschen handel en industrie; zij keerde reeds in het tweede kwartaal van 1717 een dividend van 7 % uit. Deze uitkomst noopte Law een tweede onderneming op touw te zetten: in Augustus 1717 werd een Compagnie van het Westen opgericht met een kapitaal van honderd millioen, door de Regeering begiftigd met een monopolie. Ook deze zaak ging boven de verwachting van velen goed. Daarin vond de Regent aanleiding om den 4 December 1718 de Banque Générale te verheffen tot een officieele Banque Royale. Zij bewees den Staat zeer groote diensten, kocht de belastingpachters uit en amortiseerde een groot gedeelte der staatsschuld. Niemand twijfelde meer aan Law's genie; zijn actiën werden gaarne genomen en rezen steeds, soms tot fabelachtig peil; den 5 Januari 1720 benoemde de Regent hem tot Controleur-generaal der financiën, waarvan hij dadelijk de zoo noodige hervorming ter hand nam.

Het sprak wel van zelf, dat de Republiek met haar enormen kapitaalsrijkdom niet buiten den actiehandel, die van twee zijden tot haar binnendrong, kon blijven. Het was in April 1720, dat de windhandel „met een zoort van een orcaan over was komen vliegen en fraay den beest speelde op de Amsterdamsche beurs en 't Fransche Koffy-huis in de Kalverstraat"; het waren toen Engelsche en Fransche actiën, die werden verhandeld als thans Amerikaansche sporen. In Juni werden echter eigen zelfstandige maatschapppen opgericht; in Amsterdam wilde men, gelijk trouwens reeds dikwijls in de zeventiende eeuw een Compagnie van Assurantie oprichten. Maar reeds had men te Amsterdam zooveel leergeld betaald, dat men voorzichtiger werd: Amsterdam is veel minder dan een der kleinere steden der Republiek door de goudkoorts aangetast; ook de maatregelen der stedelijke regeering brachten daartoe

het hunne bij. Maar elders kon de speculatiezucht haar lusten botvieren. Stellig zijn millioenen — althans nominaal — gestoken in allerlei kleine en groote maatschappijen, met allerlei doel en strekking opgericht; vooral de kleine steden, die gaarne concurreerden met Amsterdam, lieten zich verleiden om allerlei compagnieën op aandeelen op te richten, dikwijls onder sanctie en protectie van de regeering der stad. Er zou een kanaal worden gegraven van Utrecht naar de Zuiderzee; de zandbanken in die zee zouden worden weggebaggerd; zilver zou worden gewonnen uit zeewater; het grootste plan, in Den Haag uitgebroed, was dat van een „Generale Nederlandsche Geunieerde Compagnie" met een kapitaal van nominaal 104 millioen gulden, die niet alleen de Oost- en West-Indische Compagnieën in zich zou opnemen, maar ook den geheelen Nederlandschen handel zou centraliseeren. Een echt Haagsch plan inderdaad!

Hier was stellig de noodlottige overdrijving van een zeer gezond beginsel. Law zelf in de eerste plaats is van die overdrijving het slachtoffer geworden. Hij had bij zijn zonder twijfel in hoofdzaak juiste begrippen vergeten, dat noch papiergeld noch actiën tot in het oneindige kunnen worden uitgegeven; papiergeld behoudt alleen zijn waarde, zoolang er genoeg reserve aanwezig is om aan alle voorkomende aanvragen om inwisseling te voldoen; actiën worden ten slotte alleen gekocht, zoo men kan vertrouwen op een behoorlijk dividend. In beide gevallen schoot Law te kort; zoowel van papiergeld als van actiën had hij veel te veel uitgegeven. Dat bleek, toen men begon zijn papiergeld weer in te wisselen en de Regeering zich genoodzaakt zag het gebruik van gemunt geld te beperken. Toen begon een run op de banken van Law, natuurlijk niet gestuit door het besluit der Regeering, dat een gedwongen koers voorschreef. In de rue Quincampoix, waar eenige jaren een opgewekt, zelfs vroolijk beursspel had geheerscht, ontstond een paniek. Law's stichtingen vielen en haar val was groot; hij zelf werd in December 1720 als Controleur-generaal der financiën ontslagen en zelfs uit Frankrijk gebannen. Zijn val werkte terug op Engeland; ook hier gingen de Zuidzee Compagnie en de andere maatschappijen te gronde.

Ook in de Republiek kwam de beweging nog in 1720 tot staan. De ondergang der Fransche en Engelsche banken en compagnieën bracht ook hier velen den maatschappelijken ondergang. Tal van compagnieën barstten als zeepbellen; de actiën werden scheurpapier. Echter lang niet alle. Niet alleen uiterst vooze maatschappijen zijn in 1720 opgericht; niet alleen ééndagsvliegen heeft men zien fladderen. De nieuwe bedrijfsvorm der naamlooze vennootschap was te eenvoudig en te practisch om weer verloren te gaan. Zoo bleven tal van maatschappijen bestaan en haar getal nam in den loop der achttiende eeuw nog steeds toe; sommige

Afb. Nº. 173. De Rue Quincampoix te Parijs in 1720, het hoofdkwartier van den windhandel. Naar een prent door A. Humblot.

hebben zelfs den Franschen tijd overleefd en bestonden nog tot diep in de negentiende eeuw; nog bloeit als uitnemende herinnering aan het „wonderjaar" de toen gestichte „Rotterdamsche Maatschappij van Assurantie, Disconteering en Beleening". Waarlijk, wat wij hier zien, is toch iets anders dan dommen windhandel alleen; het is geen „Dolhuis der Actionisten".

De crisissen van 1763 en 1773 verliepen sneller en bleven in hoofdzaak beperkt tot Amsterdam. De eerste was een gevolg van een wisselruiterij op groote schaal, die samenhing met de enorme afrekeningen, die na den zevenjarigen oorlog aan de orde waren; het huis de Neufville maakte een groot bankroet en sleepte in zijn val wel vijftig andere firma's mede. De crisis van 1773 was overgeplant uit Londen, waar een groote speculatie in aandeelen der Oost-Indische Compagnie was gepractiseerd; het huis Clifford kwam toen ten val. Maar telkens wist de Amsterdamsche wisselbank, gesteund door Burgemeesteren, het ergste kwaad te voorkomen; binnen eenige maanden was de lucht gezuiverd en kon de geregelde handel weer beginnen [1].

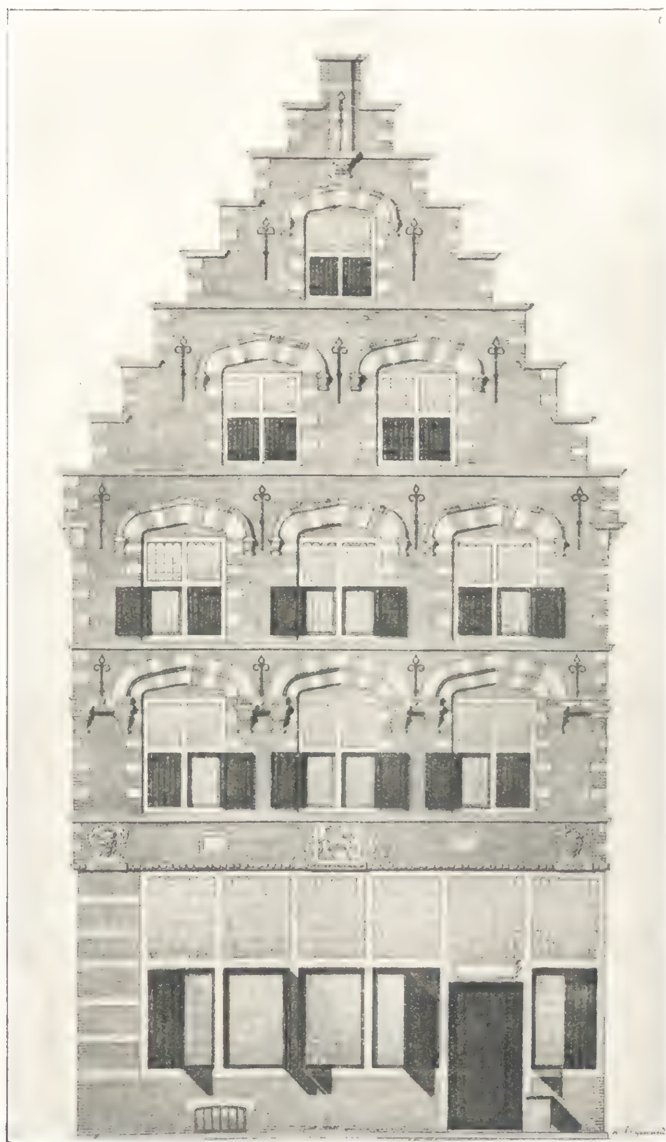
Behoudens deze en dergelijke voorbijgaande crisissen krijgt men den sterken indruk van handelsbloei van onze Nederlandsche steden in de achttiende eeuw. Ook heerscht nog vrij algemeen, althans tot den vierden Engelschen oorlog, welvaart. Van sterke uitbreiding onzer steden is geen sprake meer; maar er worden toch nog belangrijke openbare gebouwen gesticht: zelfs kleine steden als Deventer, Zutphen, Tiel, Sneek bouwen nog nieuwe stadhuizen; wat wellicht van nog meer belang is: Rotterdam bouwt zich een nieuwe beurs in 1726, Groningen zijn eerste korenbeurs in 1774. Bilderdijk, anders geen lofredenaar van de achttiende eeuw, zal wel gelijk hebben, als hij van zijn eigen jongen tijd zegt: „de voorspoed, de inwendige welvaart des lands was nooit zoo hoog gerezen geweest als toen, daar was geen armoe, geen gebrek" [2].

Die welvaart moet voor het grootste deel hebben berust op den bloei van den handel. Want met de nijverheid was het allesbehalve gunstig gesteld. De industrie, die in de zeventiende eeuw in bijna al onze steden hoog was opgebloeid, die na de refuge in nieuwe vormen zich nog belangrijk had ontwikkeld, was omstreeks 1730 in diep verval geraakt. In allerlei takken van nijverheid vertoont zich meer of minder, maar toch overal beslist verval. In 1738 beklaagden zich de hoedenmakers bij de Staten van Holland over het ongeloofelijk verval van hun industrie door de concurrentie van het buitenland: in Frankrijk worden de hoeden

[1] Sautijn Kluit, De Amsterdamsche Beurs in 1763 en 1773, passim.

[2] Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen., XXV, blz. 491.

belast met een inkomend recht van 20 livres per stuk, wat met een verbod van invoer gelijk staat; in Engeland is de invoer van hoeden geheel verboden, terwijl omgekeerd een groot aantal Engelsche hoeden in de Republiek worden ingevoerd. De hoedenmakers vragen dan natuurlijk om hooge invoerrechten dezerzijds; de Staten weigeren daartoe mede te werken, maar zij verzoeken de magistraten der steden voortaan zelf alleen inlandsche hoeden te dragen en dat als een plicht aan hun ambtenaren op te leggen [1]).

Afb. N⁰. 174. Zeventiende-eeuwsche gevel te Haarlem.

In een nog veel gewichtiger bedrijf, de Leidsche lakenindustrie, nemen wij hetzelfde waar. De achttiende eeuw begint te Leiden nog met een productie van 24,000 lakens [2]), die in 1701 nog stijgt tot bijna 26,000. Zoo hoog blijft het getal der gekeurde lakens wel niet, maar nog geruimen tijd blijkt het bedrijf gewichtig genoeg. In 1704 is het getal gedaald tot bijna 20,000 lakens, waarschijnlijk in verband met den Spaanschen successieoorlog, die den aanvoer der veel gebruikte Spaansche wol zeer bemoeilijkte. Maar daarna is, stellig in verband met de groote overwinningen der geallieerden, de productie

[1]) Pringsheim, blz. 34 vlg.

[2]) Vgl. boven, blz. 350 vlg. Ook hier zijn de cijfers genormaliseerd tot duizendtallen.

weer toegenomen, zoodat wij in 1707 zelfs een getal van 25,000 lakens mogen constateeren. Maar daarna — Karel III lijdt dan groote nederlagen in Spanje — daalt de productie der Leidsche lakens wederom, in 1709 tot 22,000; daarop volgt wel in 1710 een kleine verhooging tot 23,000 lakens, maar tot den vrede van Utrecht gaat de daling steeds voort: in het vredejaar zelf worden aan de Leidsche lakenhal nog slechts 19,000 lakens gekeurd. Na den vrede loopt dat getal wel weer op tot 22,000 lakens, maar in 1718 wordt dat nog vrij hooge cijfer toch voor het laatst genoteerd; daarna is het zelfs nooit meer boven de 20,000 gekomen. Regelmatig is al dadelijk de daling tot 16,000 lakens in 1721; daarna geven de twee volgende jaren nog wel een productie van ongeveer 18,000 lakens, maar daarna gaat het vrij snel bergaf. In 1726 kon men aan de lakenhal nog slechts 12,000 lakens van het stedelijk merk voorzien. Het volgende jaar geeft nog wel een onverwachte stijging tot 17,000 lakens, maar het was niet meer dan een vleug van herstel. In 1728 is de daling tot 12,000 lakens niet alleen zeer scherp, maar zij zet zich in de drie volgende jaren nog voort tot 11,000. Een kleine rijzing tot 12,000 lakens geven dan nog 1732 en 1733, maar het volgende jaar is met 11,000 lakens weer op het vorige cijfer. Dan, alsof de Leidsche industrie voor het laatst nog eens wilde bewijzen, wat zij vermocht, wordt in 1735 de productie nog eens opgevoerd tot bijna 19,000 lakens; wij zullen hier misschien de verbeterde Europeesche verhoudingen in rekening mogen brengen. Maar die verhoudingen hebben weldra geen invloed meer op de Leidsche textiel-industrie; zij gaat aan haar eigen zwakheid en aan de scherpe buitenlandsche concurrentie te gronde. Met diepen val daalt in 1736 de productie tot minder dan de helft van het vorige jaar, 9000 lakens; boven de 10,000 is zij nooit meer gekomen. In de volgende jaren gaat de daling haast regelmatig voort: in 1742 reeds tot 6000, waarop zij behoudens een kleine verhooging tot 7000 in 1744, eenige jaren blijft staan. Maar in 1748 is de productie reeds een weinig beneden de 6000 lakens gedaald; zij komt daar nog wel eens weer boven, maar daalt toch in 1753 reeds weer iets beneden de 5000. Twee jaren daarna zijn wij reeds beneden de 4000; eerst in 1761 komt de productie, hoewel slechts weinig, weer daarboven. Zoo blijft het eenige jaren; maar zelfs op dit geringe peil kon de Leidsche industrie zich niet handhaven. In 1769 is de aanvoer ter lakenhal gedaald tot ongeveer 3300 lakens. Op deze hoogte ongeveer is de Leidsche textielnijverheid blijven staan; in 1800 bedraagt de productie evenals in 1769 ongeveer 3300 lakens. Alleen in de jaren 1788, 1789, 1792, 1793 en 1794 is zij nog beneden de 3000 lakens; de revolutie brengt hier door de afbreking ook der economische betrekkingen met Engeland nog een betrekkelijk niet onbelangrijke stijging.

Aan de baaihal kon het verval reeds in de zeventiende eeuw worden geconstateerd; maar daarna kon deze industrie zich behoorlijk handhaven. In 1700 vinden wij hier een aangifte van 6000 stukken baai. Maar in 1704 is dat getal reeds tot bijna 11,000 stukken gestegen, waarop in 1709 echter een daling tot 9000 volgt. Daarna hebben wij geen cijfer vóór het jaar 1740; dan wordt 6000 opgegeven. Maar in verloop van den Oostenrijkschen successieoorlog vinden wij stijging, in 1747 tot bijna 9000, in 1748, het vredejaar, tot meer dan 10,000 stukken. In 1750 constateeren wij dan een teruggang tot 8000 stukken, op welke hoogte de baaifabricatie ook nog in 1776 stond. In 1783 is de productie zelfs nog gestegen tot bijna 10,000, in 1786 tot meer dan 11,000 stukken. Wel geeft 1790 een daling tot nog niet 8000 stukken, maar het einde der eeuw heeft nog een productie van ruim 11,000 stukken baai. Het blijkt dus, dat de baai-industrie wel niet op de hoogte der zeventiende eeuw is gebleven, maar zich toch in de achttiende beter heeft kunnen handhaven dan de lakennijverheid.

Aan de greinhal is de toestand weer geheel anders; daar treedt het verval betrekkelijk vroeg, reeds in het begin der eeuw, in. In 1700 was de aanvoer hier nog bijna 37,000 greinen. Waarschijnlijk ten gevolge van den Spaanschen successieoorlog daalt de productie hier in 1708 tot 15,000 stukken. Maar daarop volgt een zeer voorspoedig herstel, in 1710 reeds tot 20,000, in 1718 zelfs tot 33,000 greinen. Op deze hoogte is de greinindustrie nimmer weer gekomen: sedert gaat het vrij regelmatig naar beneden, reeds in 1720 tot 24,000, in 1730 tot 21,000, in 1740 tot 15,000 in 1750 tot 14,000, in 1760 tot 6400, in 1770 tot 3600, in 1779 tot 3500, in 1780 tot 3300, in 1790 tot 2300, in 1800 zelfs tot slechts 1800 greinen. Dan is dus deze industrie tot op minder dan een tiende teruggezonken.

Eveneens, haast nog dieper verval kon men aan de saaihal constateeren. In 1700 was de aanvoer hier nog 8500 stukken. Reeds de volgende jaren geven daling aan, 1701 reeds tot 7100, 1703 tot 6000 stukken. Tien jaren later, in het vredejaar 1713, is de productie reeds teruggeloopen tot slechts 3400 stukken saai. Een kleine stijging tot 3600 in 1716 wordt weer opgeheven door een daling tot 3300 in 1720. Tien jaren daarna bedraagt de aanvoer niet meer dan 1000 stukken, in 1740 nog slechts bijna zooveel. Eindelijk in 1776 vinden wij slechts 292 stukken saai genoteerd: daar intusschen dit cijfer geheel alleen staat en wij van de jaren na 1740 geen andere bezitten, mogen wij er geen verdere conclusiën uit trekken.

Veel gunstiger cijfers geeft de fusteinhal te zien. Hier hebben wij inderdaad een uitzondering op den algemeenen regel; hier vinden wij een industrie, die niet alleen aan het algemeene verval is ontkomen, maar die ook nog laat in de achttiende eeuw perioden van hoogen bloei heeft

gekend. Wellicht heeft de mode, die gaarne Leidsche fusteinen gebruikte, hier schuld; waarschijnlijk verstond het buitenland minder goed de kunst deze stoffen te vervaardigen. Hoe dat zij, aan de fusteinhal werden in 1699 nog slechts 8500 stukken aangevoerd. In 1710 was dat getal zelfs nog teruggeloopen tot 7500. Maar dan begint al vrij spoedig de stijging; de jaren 1713 tot en met 1715 geven reeds een aanvoer van 12,000 stukken, het jaar 1717 zelfs al van 16,000. Na een enkele daling tot 14,000 in 1720, blijft de productie in 1730 en 1733 op 16,000 stukken, om daarna vrij snel en regelmatig te stijgen: in 1740 vinden wij een productie van 18,000, in 1750 van 25,000, in 1753 van 27,000, in 1760 zelfs van 30,000 stukken fustein. Daarmede is het hoogste punt dan ook bereikt; maar een belangrijke nijverheid blijft de fusteinindustrie toch, al daalt zij in 1763 tot 29,000, in 1770 tot 27,000, in 1780 tot 24,000, in 1787 tot 17,000 stukken; eindelijk geeft 1789 nog een stijging tot 19,000 stukken. Alles te zamen genomen toch een belangrijke industrie, zooals men eigenlijk in de achttiende eeuw niet zou hebben verwacht [1]).

Want voor het overige wijzen al onze berichten op verval, vooral in de tweede helft der achttiende eeuw. In 1763 waren in Amsterdam alle wolweverijen geheel verdwenen. Terwijl Wagenaar nog van bloeiende katoendrukkerijen in Amsterdam spreekt, zegt de Koopman in 1777, dat zij in verval waren geraakt en naar andere steden, met name Augsburg, waren verplaatst [2]). Reeds vroeger klagen de superintendenten der zijde-reederijen aldaar over „het groot en meer en meer toenemend verval der zijde Fabricquen en de verlegging der zijde Negotie uyt deeze Stad naar andere Plaatsen" en spreekt een koopman in een brief aan een viend „over 't verval der kwijnende zijde en zijde stoffen fabricquen" [3]). Ook over het verval der brouwerijen wordt geklaagd; de concurrentie van het buitenland en van de inlandsche jeneverstokerijen wordt zeer merkbaar. De Delftsche porseleinindustrie begon al meer en meer te vervallen; van de vroegere dertig plateelbakkerijen waren er in 1794 nog slechts een tiental over. De scheepsbouw, hoewel nog van beteekenis, was met den relatieven teruggang der Nederlandsche koopvaardijvloot eveneens teruggeloopen; alleen Amsterdam had nog een talrijk en krachtig scheepstimmermansgild, de bekende Bijltjes, die nog bij duizenden werden geteld. Daarentegen had geen stad zoo zwaar geleden als Haarlem; de beroemde linnenweverijen waren verdwenen; in alle straten, waar vroeger het klapperen der weefstoelen, het gesnor der raderen en

[1]) Al deze cijfers bij Pringsheim, blz. 72 vlg.

[2]) De Koopman, VI, blz. 447.

[3]) Pringsheim, blz. 110.

het vroolijke gezang der arbeiders had geklonken, heerschte nu doodelijke stilte; straten, waar vroeger gelukkige familiën door arbeid een eerlijk bestaan hadden, waren geheel afgebroken en in groene weiden veranderd [1]). Inderdaad was het verval der industrie, vooral der exportindustrie, zeer

Afb. N°. 175. Straatgezicht in Alkmaar, naar G. Lamberts.

groot, al hadden sommige steden veel belangrijke bedrijven weten te behouden. De oorzaak van dit verval kende men reeds in de achttiende

[1]) De Koning, Tafereel van Haarlem, IV, blz. 241, 274, bij Pringsheim, blz. 35.

eeuw zeer goed; de hooge arbeidsloonen, welke de industrie in de Republiek moest betalen, maakten het haar hoogst bezwaarlijk, zoo niet onmogelijk om met kans op goed gevolg tegen het buitenland te concurreeren. Een op zichzelf gelukkige omstandigheid, het hooge arbeidsloon, waarop het streven van onzen tijd voortdurend gericht is, maakte de industrie het bestaan precair. En zelfs de arbeiders zelf genoten weinig van deze hooge loonen, die een gevolg waren van de toenemende duurte van alle levensbehoeften, een duurte, die weer voortvloeide uit de hooge accijnzen en andere indirecte belastingen. Ook op deze wijze werkte de oorlogspolitiek van Willem III nog na; de staat, die in de onmogelijkheid verkeerde langs directen weg zich het noodige te verschaffen, moest dat wel trachten te doen door de indirecte lasten steeds zwaarder te maken tot schade van de arbeidende klasse en van de industrie daarnaast en daardoor. Één middel had kunnen worden toegepast; de verplaatsing der industrie naar het platteland had althans een kans op redding gegeven. Tweeërlei ware dan gewonnen geweest. Vooreerst had de industrie dan met lagere loonen kunnen werken en ware dan in staat geraakt te concurreeren; ten andere ware zij dan bevrijd geweest van de wel feitelijk verzachte, maar toch nog altijd heerschende gildekeuren. Reeds in de zeventiende eeuw hadden de Leidsche industrieelen dat eenvoudige middel toegepast door een deel van hun bedrijf te verplaatsen naar de Brabantsche dorpen, Tilburg, Oisterwijk, Oorschot, enz. Maar op den duur was zulk een middel toch in de toepassing ruineus; want hoewel de Brabantsche nijverheid er door tot

Afb. N°. 176. Hoekhuisje in Den Haag, uit het schetsboek van J. H. Prins. Rijksprentenkabinet.

grooten bloei kwam, werden de Hollandsche steden er niet door geholpen. Alleen een verplaatsing naar de Hollandsche dorpen had resultaat kunnen hebben; maar dit middel werd sedert eeuwen door wetten, verordeningen en keuren verboden en de Hollandsche steden zelf zouden het nauwelijks hebben willen overwegen [1]. Niet alleen dat de oude wetten, die handel en nijverheid ten platten lande verboden, gehandhaafd bleven, maar nog in de achttiende eeuw, toen de industrieele crisis zoo klaar als de dag was, zijn de goudsmederij, de brouwerij, het molenaarsbedrijf en de wolververij in de dorpen verboden [2], Aan den anderen kant is men er evenmin toe gekomen het tarief te veranderen; de belangen van den handel waren zoo nauw verbonden aan de heffing der convoyen en licenten, dat men een verhooging van het tarief nauwelijks kon overwegen; de beroemde herziening van het tarief in 1725 was meer een technische dan een principieele hervorming. Omgekeerd is ook van een verlaging der convoyen en licenten, gelijk Willem IV in de bekende Propositie had voorgesteld, niets gekomen; de financiën der Admiraliteiten waren zoo nauw verbonden aan de opbrengst dezer middelen, dat een verlaging ter nauwernood denkbaar scheen. Men bepaalde zich dus tot allerlei kleine lapmiddelen: Willem IV kleedde zijn hof met inlandsch laken; de Staten en de stemhebbende steden van Holland volgden dat voorbeeld voor hun magistraten en ambtenaren; aan de kleine steden werd deze verplichting als een gebod opgelegd. Maar het heeft weinig geholpen; het verval van een zeer groot deel der Nederlandsche exportindustrie bleef er niet minder een feit om.

Het is verleidelijk om dit onmiskenbaar verval der Nederlandsche industrie in verband te brengen met de politieke beroeringen der achttiende eeuw. Dat zulk een verband bestaat, valt moeilijk te ontkennen, maar meer dan een vrij los verband is het toch niet. Immers het verval der industrie zet reeds in na omstreeks 1730 en eerst een kleine twintig jaren daarna begint het politiek rumoer. En het definitieve verval, dat zich in de tweede helft der eeuw openbaart, valt in het geheel niet samen met den Patriottentijd. Maar dat in het algemeen de gedrukte toestand der industrie op de ontevreden stemming der menschen invloed heeft gehad, zal wel moeten worden aangenomen. Van veel meer beteekenis is echter de invloed van den tijdelijken teruggang van den handel geweest. Dat de woelingen van 1747 en volgende jaren uitbreken tijdens een ongelukkig gevoerden oorlog, waarvan de handel zwaar te

[1] Vgl. boven, blz. 260 vlg

[2] Pringsheim, blz. 36.

lijden had, is evenzeer verklaarbaar als dat de woelingen van den Patriottentijd onmiddellijk aansluiten bij de rampen en jammeren van den vierden Engelschen oorlog.

Dat alles is zeker van gewicht geweest; materieele engte drijft den burger tot politieke ontevredenheid, gelijk breede welvaart staatkundige berusting, zelfs onverschilligheid schept. Maar wat hier van meer belang is, is de veranderde geestesgesteldheid van de menschen der achttiende eeuw. Men was veel minder geloovig dan vroeger, maar ook veel minder naief. Men was gespeend aan het rustige, blijmoedige vertrouwen, dat alles goed is, gelijk het is, omdat het door een Almachtig en Alwijs Opperbestuurder aldus is ingericht. Zulk een vertrouwen kan blijven bestaan onder zeer vele ongunstige omstandigheden; juist tegen de rampen des levens en de ongerechtigheden dezer wereld kan men zich wapenen door het onwrikbare geloof, dat alles ten beste aldus is geregeld naar ondoorgrondelijk raadsbesluit en dat alle tegenstrijdigheden ten slotte slechts schijnbaar zijn en zullen worden opgelost in hoogere harmonie. Maar al is zulk een geloof zeer sterk, het blijft toch niet steeds duurzaam en tegen den zwaarsten stoot bestand. Het moet bovendien geheel intact blijven; zoodra het begint af te brokkelen, is het einde nabij; zoodra de twijfel het hart binnensluipt, staat de kritiek vaardig. En die kritiek, eenmaal aan het woord gelaten, krijgt steeds breeder woord en steeds grooter invloed. Want zij heeft steeds gelijk; rationalistisch bezien, gelijk de achttiende eeuw dat deed, zijn de menschelijke verhoudingen zeer dikwijls in scherp conflict niet alleen met onze wenschen, maar ook met de eenvoudigste eischen van recht en billijkheid. Zoo was in de achttiende eeuw het geloof aan en het vertrouwen op de juistheid en rechtmatigheid van het bestaande vrij wel geheel verdwenen. Bij volkomen gemis aan historischen zin en gering besef van historische ontwikkeling kon men de bestaande verhoudingen op staatkundig, maatschappelijk, godsdienstig, moreel, kerkelijk gebied niet verklaren en stond er dus geheel vreemd, daardoor vijandig tegenover. Maar de mensch kan op den duur niet onverschillig, nog minder vijandig blijven staan tegenover zijn omgeving; hij moet altijd weer komen tot de overtuiging, dat betere verhoudingen in de toekomst mogelijk zijn; zoo niet, hij zou het geloof aan zich zelf en aan zijn medemenschen onherroepelijk verliezen. Geloof in zich zelf en zijn medemenschen had de achttiende-eeuwer in zeer ruime mate; even donker als zijn kijk is op de bestaande toestanden, even gunstig is hij gestemd over den individueelen mensch, even vast gelooft hij aan diens zielenadel en aan zijn geschiktheid voor alle groote en edele dingen. In tegenstelling met den Heidelbergschen catechismus acht hij den mensch in staat tot alles goeds, mits hij slechts het goede leere kennen en mits

de omstandigheden, in dit geval de politieke en sociale verhoudingen, hem in de ontplooiing van zijn nobelen aanleg niet belemmeren. Zoo is de denkende, kritische mensch geneigd, verplicht zelfs strijd te voeren tegen het bestaande en te trachten een nieuwe orde van zaken daarvoor in de plaats te stellen. Maar dan rijst de moeilijke vraag, hoe die nieuwe orde van zaken er zal moeten uitzien. Het antwoord op die vraag is niet al te moeilijk, zoolang het slechts in theorie moet worden gegeven, zoolang men niet voor de zware taak wordt gesteld zelf een nieuwe staatsorde op te bouwen niet alleen, maar ook om zelf de regeeringszaken van iederen dag af te doen. Een theoretische grondslag, een beginsel is gemakkelijk genoeg gevonden en geformuleerd; het in Engeland theoretisch uitgewerkte, in Amerika practisch toegepaste natuurrecht scheen een uitnemende basis om een nieuw staatsgebouw te dragen. Het natuurrecht formuleerde bepaalde rechten en bevoegdheden, die den mensch en den burger onvervreemdbaar toekwamen en die hem alleen door onrecht konden worden ontnomen. Nu was het staatsrecht, zooals het nu eenmaal historisch in de Republiek bestond, in strijd met allerlei eischen, door het natuurrecht gesteld. Wat van nog meer gewicht was en veel meer indruk ook maakte, de praktijk der regeering was veelal zoo, dat ook eenvoudige eischen van billijkheid er door werden geschonden. Dat gevoelde de burger diep; hij gevoelde dat te dieper, naarmate hij zelf zich van meer beteekenis ging achten als lid van staat en maatschappij.

Want het is geen sociale ellende, die de oppositie tegen de regeering in de achttiende eeuw in het leven riep. Al heeft dikwijls een tijdelijke depressie in het economische leven, gelijk wij zagen, aanleiding gegeven tot een uitbarsting van volkswoede, de burgerij, die de leiding heeft van het verzet, verkeert materieel geenszins in gedrukte positie. Wat men in de achttiende eeuw het volk noemt, is niet de bevolking, als geheel opgevat, evenmin de kleine burgerij, nog veel minder de groote massa. Wanneer de Patriot spreekt van volksregeering en van volkssouvereiniteit, dan bedoelt hij daarmede een gouvernement, rechtens gedirigeerd door de gezeten, gegoede, ontwikkelde burgerij, waartoe hij zelf in de eerste plaats behoort; volksrechten zijn de rechten van schutterijen en gilden, waarin die burgerij is georganiseerd. Die burgerij genoot die betamelijke welvaart, die het haar mogelijk maakte zich met staatszaken bezig te houden; zij was bovendien ontwikkeld genoeg om zich daarover een oordeel te vormen, althans te hebben. Dat laatste was des te gemakkelijker, omdat de praktijk der behandeling van staats- en stadszaken haar volkomen vreemd was. Zoo kon zij zich zelve beginselen vormen, waarnaar het staatswezen moest worden hervormd en waarnaar zij welhaast zelf zou willen, kunnen en moeten regeeren.

Afb. N^0^. 177. Achttiende-eeuwsche kamer (salon), ten huize van Mr. S. van Gijn te Dordrecht.

Die burgerij was te feller op de stedelijke regeeringen gebeten, naarmate zij die magistraten in maatschappelijke welvaart en ontwikkeling evenaarde. Wat nog in de zeventiende eeuw van zelf sprak, werd nu als schandelijk onrecht ondervonden. Want geheel in den geest der kritische eeuw werd er door de burgerij zeer veel gelezen, zelfs gestudeerd. Zeer groot is het aantal, dikwijls zeer omvangrijke publicatiën, die op allerlei gebied door de persen der Republiek werden voortgebracht. De natuurwetenschappen werden druk beoefend; natuurkundige kabinetten, anatomische musea, laboratoria van allerlei aard waren overal te vinden. Niet minder druk werden de rechtswetenschappen bestudeerd: staatsrecht en strafrecht vooral werden getoetst aan de beginselen van het natuurrecht. De nationale taal werd onderzocht; de beginselen van letterkundige kritiek gaan tot deze periode terug, toen de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde werd opgericht. Maar vooral het historisch onderzoek werd van groote beteekenis. Hier kwam de aandrang van beide zijden; de conservatief vond in de geschiedenis de grondslagen en daarmede de rechtvaardiging van de bestaande verhoudingen; de democraat vond er oude rechten en privilegiën, die sedert eeuwen tot schade van staat, regeering en burgerij waren ter zijde gezet. Wat vooral de aandacht trekt, is het feit, dat de wetenschappelijke ontwikkeling niet meer het deel was van enkele bevoorrechten, maar dat zij haast een gemeen goed kon worden van alle burgers.

Die burgerij meent het met haar zaak ernstig genoeg, al drukt zij zich nog zeer onbeholpen en dus bombastisch uit. Zij had nog geen school gemaakt in politieke ervaring; zij stond nog zeer naief tegenover de groote vraagstukken en drukte zich dus dikwijls kinderlijk uit; de groote woorden, waaraan een later geslacht zich zoo ergerde, verraden eenvoudig een onbeholpen gebruik van een nieuw, nog weinig bekend instrument. Maar in den grond meent zij het zoo kwaad niet; de werkelijke hervormingen, die zij vraagt, zijn — gelijk wij zullen zien — bescheiden genoeg. Daar staat tegenover en ook dat prikkelde de gemoederen zeer, dat het werkelijk geen fictieve misbruiken waren, waartegen de burgerij in letterlijken en in figuurlijken zin in het geweer kwam. Wat wij van de regenten der achttiende eeuw weten, maakt het verzet der burgerij duidelijk en verschoonbaar. De misbruiken waren mogelijk niet ernstiger dan in de vorige eeuw, maar zij werden niet opgewogen door groot talent en uitnemende regeeringspraktijk. Al heeft de achttiende eeuw ook voortreffelijke regenten aan te wijzen, te veel van hun ambtgenooten bleven beneden hun roeping. De aristocratie, die zich streng had afgescheiden van de overige burgerij, had in geestelijke verarming het loon voor die afscheiding gevonden. Zij kon geen aanspraak meer maken

op haar bevoorrechte plaats, nu alleen geboorte, geen bekwaamheid haar den zetel op het stadhuis deed innemen.

Reeds in de zeventiende eeuw was de familieregeering in bloei gekomen. Daartegen vertoonde zich in den regel weinig verzet, omdat de magistraat destijds werkelijk bestond uit uitverkorenen, aan wie men de regeering veilig en gerust kon overlaten. Onze steden werden toen uitnemend bestuurd, al kwam corruptie voor, ook omdat het volk, de burgerij, te weinig politiek ontwikkeld was om zich met de zaken van stad en staat in te laten, laat staan dan daarop invloed te eischen. Een enkele maal,

Afb. N⁰. 178. Groothans met de Privilegie-soeker.
Spotprent op de regenten van Amsterdam, naar aanleiding van de verkiezing van schepenen (1689).

als het schijnt, dat de regenten het land in gevaar brengen, ontstaat er oproer; dan komt de burgerij zelfs tot afschuwelijken moord. Dat geschiedde in 1672; maar met het uitroepen van den Prins van Oranje en met de uitbreiding van diens gezag is de burgerij voldaan. Een afdoend bewijs van haar politieke onmondigheid: want wat de burgerij van Oranje verwachtte, kneveling der regenten, dat heeft het Huis alleen ten eigen bate gedaan. Van volksinvloed op de regeering hebben de Oranje's nimmer iets begrepen; in de zeventiende eeuw heeft men dat eigenlijk van hen ook niet verwacht.

Slechts zelden worden door de burgerij bepaald politieke eischen gesteld. Alleen in 1672 wordt in Amsterdam geëischt herstel der oude privilegiën en voorrechten, handhaving der oude gildekeuren en -voorrechten, uitsluiting der leden van de regeering uit den krijgsraad der

schutterij, ook „dat de XXXVI Raden uyt de borgers ofte uyt een getal van fatsoenelijcke koopluyden zullen bestaan" [1]). Maar van volksinvloed op de regeering is dan geen sprake; daarvan had men trouwens ook geen voorstelling. Van al deze eischen, die ook schuchter werden gesteld, is niets gekomen; kort daarna is een privilegezoeker een voorwerp van spot.

In de achttiende eeuw is dat anders geworden; de misbruiken vallen dan met de onbekwaamheid der regenten veel scherper in het oog. Maar ook hier moet men onderscheiden. Ook van den burger der achttiende eeuw ging de blik nog niet veel verder dan de nog steeds bestaande muren van zijn stad; wanneer hij van regeering spreekt, bedoelt hij die van zijn eigen stad. Van de landsregeering zag hij weinig; ook had hij weinig hinder van haar. Vandaar, dat de gebreken van de regeering der Republiek, die Slingelandt en andere uitnemende regenten zoo duidelijk in het oog vielen, den burger weinig aanstoot gaven. De Unie, in oorlogstijd als tijdelijk verbond gesloten, moest nog lang daarna als grondwet dienen, wat zij niet was en ook niet kon zijn; daaruit vloeiden allerlei fouten in de geschreven en ongeschreven constitutie der Republiek voort, die de leidende staatslieden met zorg vervulden. De regeering zoowel in de gewesten afzonderlijk als in het verbond als geheel werkte zoo langzaam en slap, dat van een eenigszins krachtige buiten- en binnenlandsche politiek geen sprake kon zijn. In 1743 schrijft Carteret dan ook met slechts weinig overdrijving: „Il n'y a plus de gouvernement dans la République et les gens s'en apperçoivent" [2]).

Afb. N°. 179. Simon van Slingelandt.
Naar een oude gravure.

Geheel juist was dat laatste niet. De burgerij lette meer op de despotie der regenten in de stad dan op hun zwakheid daarbuiten. Alleen dit was van belang, dat de regenten, eenmaal binnen de stad in hun gezag

[1]) Wagenaar, Amsterdam, I, blz. 637.
[2]) Blok, Gesch. v. d. Ned. Volk, VI, blz. 185.

bedreigd, geen hulp hadden te verwachten uit Den Haag. En binnen alle steden openbaart zich ook de ontevredenheid. Groote verbittering heerscht onder de burgerij over het eigenmachtig en vooral eigenzuchtig bestuur. Men had het bewustzijn, dat de regenten leefden van, niet meer voor de burgerij, voor de stad, dat zij veelal zoowel geldzuchtig als heerschzuchtig als onbekwaam waren. De regeering overkwam het ergste, wat een gouvernement kan overkomen; zij werd gehaat, maar tevens geminacht. De familieregeering buitte stad en land ten eigen bate uit. De regeering, vroeger zetelend par droit de naissance en door haar maatschappelijk overwicht, was ontaard in een werkelijke tyrannie; nog wel de ergste tyrannie, die men zich kan denken, die van een gesloten, onverantwoordelijk college. De tyrannie was ook naar den vorm ondragelijk geworden; ongelooflijk zijn de staaltjes van den overmoed der regenten. Zij waren inderdaad meer en meer aanmatigend geworden; maar ook de burgers waren vooral op dit punt veel gevoeliger dan hun voorgeslacht. Baatzucht, heerschzucht, despotie, trots, onbeschoftheid, dat alles ondervond de burgerij in ruime mate van haar regenten. Het is volkomen juist, wat een regent zelf constateerde: „Dit was inderdaad eene drukkende aristocratie" [1]).

Die drukkende aristocratie stond bovendien zeer zwak; bij den eersten ernstigen stoot is zij gevallen, of liever zij heeft het hoofd gebogen voor den nieuwen Stadhouder. In weinige dagen is in het voorjaar van 1747 de revolutie voltrokken, die Willem IV van machteloos stadhouder van drie landprovinciën verhief tot algemeen stadhouder van alle gewesten, met uitgestrekte macht bekleed. Maar met het herstel van het Stadhouderschap alleen kon dezen keer de revolutie niet afloopen. De burgerij heeft Willem IV niet ten zijnen maar ten haren bate op het gestoelte der eere verheven. Van hem verwachtte zij hervorming van het staatswezen, vooral breideling der regentenheerschappij. Aan die verwachting heeft Willem IV in het geheel niet beantwoord; hij begreep de groote beweging van 1747 en 1748 in het geheel niet; hij gevoelde niet, wat men van hem verwachtte; hij vreesde en minachtte de wat onstuimige democratie, die zelfs zijn nachtrust niet verschoonde. Hij had niet eens de verontschuldiging, dat zijn waardigheid hem tegen zijn wensch was opgedrongen; hij was eerzuchtig en heeft de ambten van zijn geslacht vurig gewenscht en gezocht. Maar hij bereidde zich niet voor tot de hooge waardigheden, die hij nastreefde. Hoe lang hij ook had moeten wachten, in 1747 was hij volkomen onvoorbereid. Hij had geen besef, dat er iets van hem werd gevraagd. Eenmaal verheven, meende hij, dat alles in orde was. Hij had een goed verstand en ruime kennis, maar miste de

[1]) Colenbrander, Patriottentijd, I, blz. 13, noot 2.

noodige energie; hij miste vooral de gave om aan anderen zijn wil op te leggen.

Eerst scheen alles voorspoedig te gaan: in April en Mei 1747 werd overal het Stadhouderschap hersteld; den 16den November werd na allerlei commotie door Holland het stadhouderschap erfelijk verklaard in manlijke en vrouwlijke lijn; de andere gewesten volgden het eene na het andere, evenzoo de Staten-Generaal, die het kapitein- en admiraal-generaalschap erfelijk verklaarden. Gelderland, Utrecht en Overijsel herstelden zelfs de regeeringsreglementen van 1675, waarin de overgroote Stadhouderlijke macht was vastgelegd. Maar men wilde meer, nu dadelijk en in de toekomst. Vooral in de steden kwam de burgerij in heftige beroering. Men klaagt over de posterijen, waarvan de regenten ongemotiveerde voordeelen genoten. Den Haag begon met de post aan Zijne Hoogheid aan te bieden, die ze op zijn beurt weer afstond aan de Staten van Holland. Zoo was de weg gebaand voor een wel geen nationale, maar toch provinciale post, de Statenpost, gelijk men toen zeide. Alleen Amsterdam weigerde: wel waren Burgemeesteren onmiddellijk bereid de ƒ200,000, die de post opleverde, aan de stad af te staan, maar verder wilden zij niet gaan. Terecht merkten zij op, dat de post sedert eeuwen een stedelijke instelling was geweest en het handelsbelang eischte, dat dat zoo bleef [1]).

Afb. N⁰. 180. Zinneprent op de verheffing van Willem IV. Gravure van Simon Fokke.

[1]) Koudijs in Bijdr. v. vad. gesch. en oudh., Vierde Reeks, dl. X, blz. 121 vlg.

Onder de burgerij vond de regeering echter weinig steun. Integendeel kwam die burgerij, aangevoerd door den porseleinkoopman Daniel Raap, in September 1747 met merkwaardige eischen: de erfelijkheid van het Stadhouderschap in alle liniën; de verkoop der ambten aan den meestbiedende, een zonderling middel om het favoritisme te keeren; de verkiezing van de kapiteins der schutterij uit de burgerij, niet uit de regenten; het herstel der gilden in hun oude voorrechten. De burgerij was nog wat onhandig in haar eischen, waarvan Burgemeesteren zich haastten gebruik te maken; zij wezen het request af. Eerst in November werden zij door een hevig oproer gedwongen althans de erfelijkheid van het Stadhouderschap toe te staan. Tegelijk bepaalden de Staten van Holland, dat alle stedelijke ambten persoonlijk moesten worden waargenomen, niet door uitkeeringen mochten worden bezwaard en niet mochten worden verkocht.

Maar nog ernstiger volksbeweging dan in 1747 zou men in 1748 aanschouwen. De geboorte van den lateren Willem V den 8sten Maart en de onderteekening van de praeliminairen van Aken den 30sten April gaven aanleiding tot allerlei vreugdebedrijven, maar tevens tot oproerige bewegingen. Dat begon in Friesland, het stamland van den Prins zelf. Krachtig was hier de beweging tegen de aristocratische regeering en in het bijzonder tegen de misbruiken bij de belastingverpachtingen; de pachters waren zeer machtig en verdrukten het volk. De druk der tijden bevorderde de ontevredenheid niet weinig; de landbouw, maar vooral de veeteelt kwijnde door den oorlog en door de verwaarloozing van alle landsbelangen door de regenten. Einde Mei begon het oproer op het platteland met plundering van de pachterswoningen; datzelfde gebeurde in de steden, zelfs te Leeuwarden. In Harlingen werden burgergecommitteerden — merkwaardig verschijnsel — gekozen, die den 1sten Juni naar Leeuwarden togen om aan de Staten hun eischen voor te leggen; zij vroegen behalve de erfelijkheid van het Stadhouderschap in vrouwlijke lijn en afschaffing der pachten ook herstel der „oude wetten" des lands. Ook hier vinden wij dus evenals in de Hollandsche steden de waan, dat het volk, vertegenwoordigd in de schutterijen, de gilden of welke colleges dan ook, van oudsher rechten had bezeten, die het in latere eeuwen arglistig door de regenten waren ontfutseld. Men sprak daarom gaarne van grondwettig herstel en meende steun in de historie te vinden voor wat de nieuwe tijd vroeg. Zelfs kwam te Leeuwarden een vergadering van burger-gecommitteerden bijeen, die zich de Vertegenwoordiging van het volk van Friesland noemde, onder presidium van den doopsgezinden predikant van Vliet; het eene is al even karakteristiek als het andere. Op hun aandrang besloten de Staten reeds den 11^den^ Juni aan alle eischen te voldoen en tevens aan den Prins te verleenen „de

volle magt, om zooals Z. H. zou goedvinden, de gesteldheid en staat van 't Land op vaste gronden te vestigen, de heerschende misbruiken tegen te gaan en wetten en ordonnantiën te doen uitgeven als Z. H. tot

Afb. N⁰. 181. Het Prinsenhof te Groningen.
Naar een teekening van C. Pronk (1754).

welzijn van den Lande zou verstaan te behooren." Zoo verkreeg Willem IV hier de macht, maar daarbij tevens de verantwoordelijkheid [1]).

Soortgelijke tooneelen vielen voor in Stad en Lande. Ook hier was het oproer maanden lang niet van de lucht; van December 1747 tot en met Augustus 1748 bleef het bijna voortdurend onrustig. Onder de hier gestelde eischen trekt de aandacht die van herstel van den invloed van Taalmans en Gezworen Meente. Het einde was, dat de Statenvergadering, omsingeld door gewapende burgers en boeren, moest besluiten den Prins te machtigen om „in de misbruycken te voorsien door alle sodane middelen en wegen, ordres en reglementen, als S. D. H. ten dien eynde nuttigst en dienstig sal bevinden te behoren." Ook hier werd dus aan den Stadhouder een haast dictatoriale macht geschonken [2]).

Van het Noorden sloeg de beweging over naar Holland. Op de berichten uit Friesland kwam in Juni het volk te Haarlem in beweging:

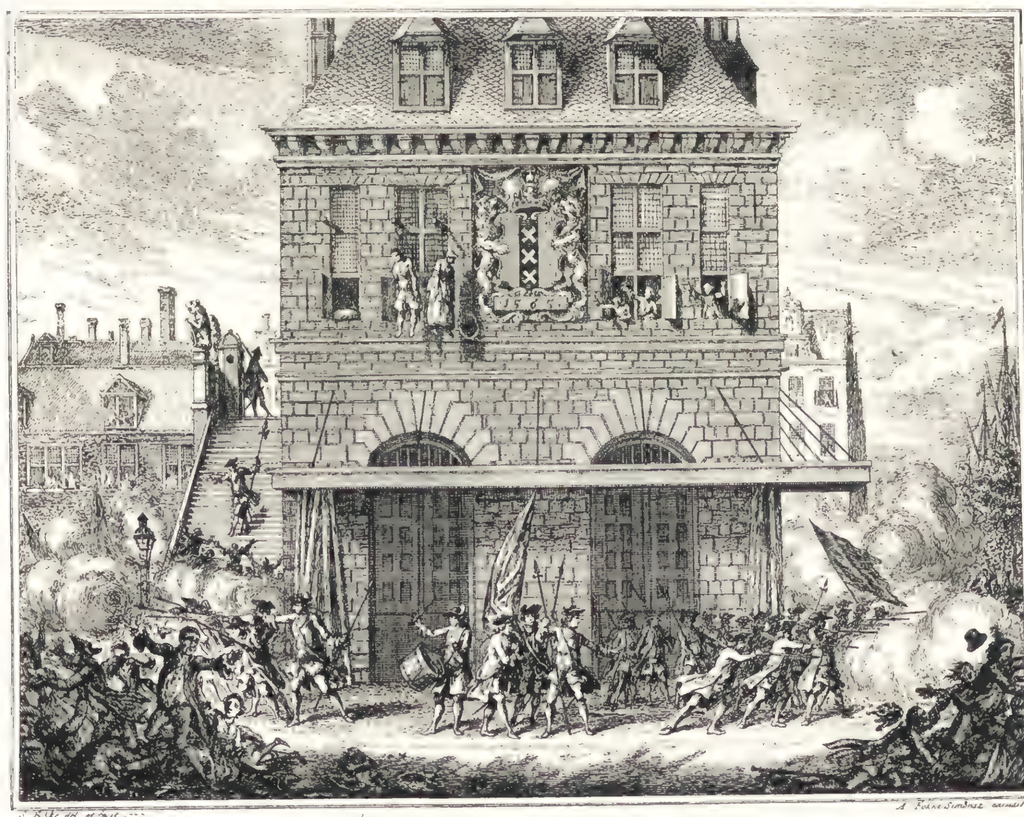
---

1) Slothouwer, Bijdr. v. vad. gesch. en oudh., Derde Reeks, dl. II, blz. 402 vlg.

2) Heeres, De wijzigingen in den regeeringsvorm van Stad en Lande in de jaren 1748 en 1749, passim. Vgl. ook Gron. Volksalmanak, 1901, blz. 1 vlg.

pachtershuizen werden geplunderd, pachters mishandeld. De Staten verklaarden daarna, dat zij voorloopig de pachters wel moesten handhaven, totdat zij nieuwe middelen hadden Daarna werd ook te Leiden, in Den Haag en elders geplunderd. En eindelijk brak het oproer opnieuw uit te Amsterdam, waar eenige dagen lang het gepeupel meester was van de straat. Wel kon de regeering het oproer na eenige dagen bedwingen, maar bij de executie van eenige plunderaars ontstond opnieuw een beweging, die eerst door hardhandig optreden der schutterij kon worden onderdrukt [1]).

Juist door dit oproer waren de Staten niet spoedig geneigd toe te geven. Maar den 25sten Juni kwam Willem IV zelf in hun vergadering met voorstellen tot onmiddellijke afschaffing der pachten. Den volgenden

Afb. N⁰. 182.
Executie van plunderaars uit de Waag te Amsterdam tijdens de Pachtersoproeren (1748).
Gravure van Simon Fokke.

dag werd aldus onder hoogen druk besloten. Maar daarmede was de burgerij van Amsterdam allerminst tevreden. Zij stelde bovenal den

[1]) Over de Amsterdamsche bewegingen mijn Opkomst en bloei van Amsterdam, blz. 220 vlg.

eisch, dat de Prins de regenten-aristocratie zou knevelen; daarvoor was zij wel geneigd den vorst desnoods koninklijke macht te geven. Te Amsterdam was alle aanleiding om de beweging voort te zetten, daar de regeering nog altijd niet had toegestemd in den overdracht der posterijen aan de Staten; zij besloot zelfs den 3den Juli bij alle vroegere resolutiën dienaangaande te volharden. Algemeene ontstemming was er het gevolg van. Van die ontstemming maakte het hof handig gebruik. Met medeweten van den Prins en onder krachtige deelneming der Prinses stond vooral Bentinck van Rhoon in zeer intieme relatie met de hoofden der beweging te Amsterdam; vooral door gematigden als Raap zocht hij invloed te verkrijgen en te behouden.

Reeds den 27sten Juni hadden de leiders „elf articulen, gegrond op de handvesten van Amsterdam" opgesteld; zij vroegen daarin herstel der oude gilderechten, verkiezing der schutterij-officieren door die schutterij zelf, verkiezing van Burgemeesteren en Schepenen en van Bewindhebbers der Compagnieën door de burgerij, afschaffing der pachten en der accijnsen. Maar zoo radicaal had men het aan het hof niet bedoeld; de Prinses zelf zond den Rotterdamschen koekbakker Van der Meer naar Amsterdam om de beweging in het juiste spoor te houden. Voorloopig zonder veel succes: de radicalen lieten door hun aanhangers in iedere wijk eenige burgers verkiezen; samen vormden deze een groote volksvergadering, die den 9den Augustus den Kloveniersdoelen in bezit nam. In deze vergadering bestreden gematigden en radicalen elkander heftig. Hoewel eerst de elf artikelen waren aangenomen, kwam men onder invloed van Raap en Van der Meer, die van het Huis ten Bosch hun instructiën hadden, daarop later weer terug; er werden ten slotte drie, door den Prins goedgekeurde artikelen aangenomen, waarin alleen werd gevraagd opdracht der posterijen aan den Prins, verbetering der misbruiken bij de begeving der ambten, herstel van de rechten der gilden en van de schutterij. Dit request werd dan ook door een deputatie met Raap aan het hoofd „in alle stilte en met beleefdheid" aan Burgemeesteren aangeboden.

Burgemeesteren begonnen met een ontwijkend antwoord te geven; maar door de dreigende houding der bevolking gedwongen, willigden zij ten slotte den 27sten Augustus de eischen der drie artikelen in. Maar daar tevens de Vroedschap verklaarde, dat zij haar mandaat ter beschikking stelde, was de komst en de tusschenkomst van den Prins nu noodig geworden. Daarheen heeft Bentinck de beweging willen sturen; het oogenblik was nu voor Willem IV gekomen om tot heil des lands en ten profijte van zijn geslacht den beslissenden stap te doen. Hij verkreeg den 1sten September van de Staten de volmacht om „alle middelen in het werk te stellen om Amsterdam weder in rust te brengen en om desnoods de regeering

te veranderen zonder nadeel ten opzichte der privilegiën." Met deze volmacht kon Willem IV een vreedzame revolutie te Amsterkam tot stand brengen; gelijk Hardenbroek het in zijn journaal scherp uitdrukte: „De Prins zal Koning daar vandaar komen of niet met al reusseeren".

Voor wie Willem IV kende, was het geen geheim wat er zou gebeuren. Den 2den September kwam de Prins in Amsterdam met een groot gevolg en door de bevolking hartelijk ontvangen. Maar die bevolking had bepaalde wenschen, die in acht artikelen waren vastgelegd: afschaffing der stadsimposten, hervorming der Admiraliteiten, afzetting en vervanging van alle magistraten, verkiezing van Burgemeesteren door den Prins uit dubbeltallen, benoeming van den Schout evenzoo door den Prins, verbod aan de leden van Vroedschap om Schout, Burgemeester of Schepen te zijn, verkiezing van de zestig kapiteins der schutterij door de wijken der stad en van de vijf kolonels door den Prins uit dubbeltallen, bekrachtiging van de drie artikelen door den Prins. Maar tot zulke doortastende hervormingen had men een ander man dan Willem IV noodig. Hij begreep wederom volstrekt niet, wat de tijd van hem eischte; van klaar inzicht in den toestand was geen sprake. Wat tot stand kwam was slechts een vrij onschuldige verzetting der wet, waarmede een ieder den spot dreef, en een nieuwe regeling van de officiersverkiezing, waarmede niemand gebaat was. Het was wel, gelijk Hardenbroek had gevreesd; Willem IV had „niet met al" tot stand gebracht. Geen wonder, dat een algemeene ontstemming het gevolg was van het vorstelijk bezoek. Willem IV, eens als een Messias begroet, geraakte in minachting, nog meer, in vergetelheid. Als hij in October 1751 sterft, teekent Hardenbroek eenvoudig aan: „Sterft Sijne Hoogheydt. Geen consternatie ter werelt."

Afb. N⁰. 183. Willem IV.
Gravure naar een schilderij van Mansart.

De beweging van 1747 en volgende jaren is niet uitsluitend een provinciale, nog veel minder een stedelijke, al openbaart zij zich plaatselijk en al zijn het vooral de steden, waar de scherpste eischen van hervorming

worden gesteld. Zij is een algemeen nationale beweging; zij vertoonde zich in alle provinciën, Zeeland alleen uitgezonderd. Zij is een verzet van alle gedrukte standen, boeren en burgers, tegen hun heeren en meesters. In dien strijd voor verbetering van hun toestand roepen boeren en burgers de hulp in van den Prins van Oranje. Gaarne aanvaardt de Prins de groote macht, in zijn handen gelegd; maar behoudens in Friesland en Groningen, waar nieuwe regeeringsreglementen tot stand komen, maakt hij van die macht tot wegneming der misbruiken slechts een zeer bescheiden gebruik. Dat heeft alom ontevredenheid gezet; vooral de teleurgestelde burgerij in onze steden heeft dat het Huis van Oranje niet vergeven: „De Prins heeft de regeering veranderd, maar voor ons heeft hij niets gedaan." De Oranje-democraten, de Doelisten geraakten in minachting. Voorloopig was de burgerij weer tot de oude gehoorzaamheid teruggebracht; zij had bovendien in de eerste jaren te veel met haar zaken te doen om zich veel met onvruchtbare politieke besprekingen in te laten. De beweging van 1747 zou zich echter herhalen; maar dan zou men niet meer het Huis van Oranje te hulp roepen om de misbruiken af te schaffen.

De strijd voor hervorming van de geheel verouderde staatsinstellingen der Republiek is door de democraten nimmer geheel zuiver en met de beste wapenen gevoerd, omdat zij bezwaard werden door het bondgenootschap met een groote groep regenten, wier bedoelingen geheel andere waren. Dat de democraten het zwaard wetten tegen den Stadhouder, sprak na 1748 van zelf; het Stadhouderschap, zooals het eenmaal was, was nauw verbonden aan de constitutie der Republiek; het was zelfs een domineerende macht geworden door de gebeurtenissen van 1747 en volgende jaren; het moest en kon dus verantwoordelijk gesteld worden voor de bestendiging van allerlei misstanden, die met den dag ergerlijker werden. Vandaar dat de strijd der democraten als van zelf ging tegen het Stadhouderschap of liever tegen den Stadhouder Willem V, van wien niemand een hervorming der staatsinstellingen verwachtte. Willem V staat stellig in allerlei opzicht nog beneden zijn vader; hem ontbrak niet alleen alle inzicht in de eischen van den tijd, maar ook alle begrip van de fundamenteele gebreken van den Staat. Hij was conservatief en zelfs reactionnair, wien iedere verandering in de eenmaal bestaande verhoudingen een soort heiligschennis scheen. Ook miste hij alle staatsmansgaven, zoodat hij niet eens in staat was de zaak, die hij had voor te staan, behoorlijk te verdedigen. Bezwaard met een overvloed van kennis, wist hij nergens en nooit een weg, laat staan een uitweg te vinden. Defensief is hij zeer zwak; van offensief optreden is bij hem in het geheel geen sprake.

Het ligt voor de hand, dat zulk een vorst een gemakkelijke prooi moest worden van zijn vijanden. Die vijanden waren natuurlijk in de eerste plaats de democraten; maar daarnaast bestond nog altijd de oude Statenpartij, die na den dood van Willem IV zich met slim beleid al spoedig weer een groot gedeelte van de haar ontnomen macht wist toe te eigenen. Brunswijk begreep deze partij te vriend te moeten houden en gaf haar voet genoeg. Willem V was niet de man om haar den voet dwars te zetten. Des te meer reden voor de regenten om den ouden strijd weer te beginnen, toen de gelegenheid zich voordeed, dus zoodra zich hier te lande sterke sympathieën begonnen te openbaren voor de Amerikaansche rebellen; daardoor kwam de Stadhouder met zijn Engelsche relatiën in scherpe tegenstelling tot de publieke opinie hier te lande, die als geheel genomen de Amerikanen welgezind was en in hen de helden van den vrijheidskrijg eerde.

Afb. N⁰. 184. Willem V. Naar een oude gravure.

De aristocratische regenten willen natuurlijk eenvoudig een regeering zonder Stadhouder of althans met een zeer zwak Stadhouderschap, dat zij naar hun hand kunnen zetten, dus een soort constitutioneel Stadhouderschap, waarbij de Prins de gehoorzame dienaar is der Staten. Maar wat willen de democraten? Daarvan geven hun geschriften ons overvloedig getuigenis. Al is de koers niet steeds dezelfde, de wimpel wijst toch altijd duidelijk aan, uit welken hoek de wind waait. Dat is al dadelijk het geval met den grooten democraat, in zijn tijd den afgod der liberale burgerij, Johan Derk van der Capellen tot den Pol [1]), Zijn brieven lichten ons allereerst in over de samenstelling der democratische partij. In de Hollandsche steden vinden wij deze niet spoedig ontwikkeld; daar is zij lang onder den druk der regenten gebleven. Maar wij vinden haar te Utrecht, in de Overijselsche en in enkele Friesche steden; Groningen staat er buiten

[1]) Sillem, Gids, 1882, IV, blz. 204 vlg.; van der Meulen, Geschiedkundige Opstellen, aangeboden aan H. C. Rogge, blz. 195 vlg. en de daar aangehaalde bronnen.

en ook in Zeeland vernemen wij weinig van democraten; in Gelderland komen zij ook voor, maar daar hebben zij zich nimmer in de regeeringscolleges kunnen doen gelden. Overal blijkt het de burgerij te zijn, die de leiding heeft. In Kampen is de beweging in handen der gilden. Een patriotisch request wordt te Leeuwarden geteekend door vierhonderd burgers, een ander te Deventer door 320 mannen. Hier is de beweging zeer krachtig: „nergends is men intussen — volgens Van der Capellen — vuuriger dan te Deventer, daar de Predikanten, Professooren, Doctoren, met een woord alle fatsoenlijke lieden teekenen." Wij hebben dus te doen met een beweging, waarbij de intellectueelen de leiding in handen hebben. Een andere kant der partij openbaart zich, wanneer wij opmerken, dat een zeer groot aantal Protestantsche dissenters er aan meedoen; vrij aanzienlijk is onder de democraten het getal Doopsgezinde predikanten.

Wat willen nu die democraten? Allereerst vrijheid van drukpers, die juist in dezen tijd door de Staten zeer werd ingeperkt. Van der Capellen motiveert dat aldus: „Zal een volk vrij blijven of opnieuw vrij worden, zo moet het verlicht zijn, zijn eigen toestand kennen, de gevaaren weten, die het omringen, de listen, waarmede het steeds belaagd wordt, doorzien. Dit kan niet anders geschieden dan door middel eener onbepaalt vrije drukpers. Door deeze alleen kan in tijd van nood de alarmklok worden getrokken." Maar door de drukpers wordt niet alleen het volk verlicht, maar kan het ook zijn wettigen invloed doen gelden op de regeering. Eigenlijk moest dat op deze wijze niet noodig zijn. Immers naar de door Van der Capellen vurig beleden beginselen der volkssouvereiniteit is de regeering slechts de mandataris van het volk; zij moet dus door het volk worden gemachtigd om te regeeren, wat door verkiezing het best kan geschieden; waar dat niet geschieden kan, moet toch de regeering onder den onmiddellijken invloed staan van het volk. Maar Van der Capellen is geen doctrinair; hij wil de nieuwe beginselen aanpassen aan de historisch geworden toestanden. Geen diepgaande veranderingen in de constitutie der Republiek, geen opheffing of inperking der provinciale souvereiniteit, geen afschaffing der stedelijke privilegiën, geen versterking van het centrale staatsgezag, maar eenvoudig en alleen versterking of liever invoering van een betamelijken invloed der burgerij op de regeering der steden; door de eigenaardige constitutie der Republiek zou dan vanzelf die invloed doorwerken op de Staten van het gewest en eindelijk op de Staten-Generaal. Terecht zegt Van der Capellen dan ook: „Ik ben geen vriend eener zuivere democratie, ook niet van groote redressen of veranderingen"; en verder: „Zal men onze landskwalen met vrugt aantasten, zulks moet in derzelver oorzaaken geschieden. Men moet aan het Volk zo veel invloed in de publieke maatregelen bezorgen

als noodig is om elk tot zijn pligt te kunnen houden. Een goed plan hiervan te maaken is moeilijk, doch zo ik denke niet onmogelijk. Mijn plan is tot hiertoe steeds geweest de constitutie te laaten zo als zij volgens de grondwetten is, en haare gebreken liever te corrigeeren door er wat toe dan wat af te doen. Zou het Volk zoo onbillijk zijn, wanneer het eischte ten minsten, door iemand in de Lands- of Staatsvergaderingen gerepresenteerd te worden. Te Nijmegen waren, voor dat de wapenen van den Staat die Stad tot lid eener (God betere 't) vrije Republiek hadden gemaakt, de 3 Meesteren van het St. Nicolaas Gild permanente Leden van den Raad en Schepen-Stoel [1]). En deeze 3 onderhielden correspondentie met de overige Gilden en Burgerij. Op dezelfde wijze zonden de 4 Compagnieën van ons Zwolsch Schuttersgenootschap elk een schutter in den Krijgsraad. Zouden de aristocraten (wier invloed ik voor het overige in een Land als het onze allernoodzaaklijkst keure) te veel doen, wanneer zij aan het Volk een zeer — zeer klein getal plaatsen in den Raad inruimden. Om deeze Volksrepresentanten volstrekt belangloos en onafhanglijk te maaken, moesten zij nimmer in eenige voordeelen der Regeering deelen".

Deze beginselen zijn inderdaad althans in sommige steden in daden omgezet. Oude colleges als gemeenslieden werden aangevuld en tot nieuw leven geroepen; waar zij niet bestonden, werden burger-gecommitteerden verkozen, te Deventer reeds den 1sten December 1782. Een vierhonderdtal burgers verkiezen daar twaalf gecommitteerden uit hun midden „om van nu af aan en vervolgens naar tijds omstandigheden gepaste remarques en consideratiën, hetzij in form van memorie, remonstrantie, smeek- of dankadres te ontwerpen en op te stellen, mitsgaders, na de zelve ons [2]) te hebben doen voorleezen, en door ons goedgekeurd zijnde, met onze handtekening te hebben doen bekragtigen, als dan te exhiberen, specialijck of respectivelijck, aan de W. Ed. Hoog Achtb. Magistraat en aan de W. E. A. Gezworen Gemeente, onder vriendelijke aanbeveeling van daarbij altoos te observeeren die hoogachting en veneratie, welke wij verschuldigt zijn aan de aanzienlijke digniteit van onze hooggeëerde Overheden". Dergelijke colleges werden vervolgens ingesteld te Zwolle, te Kampen, te Arnhem, te Zutphen, eindelijk ook te Utrecht.

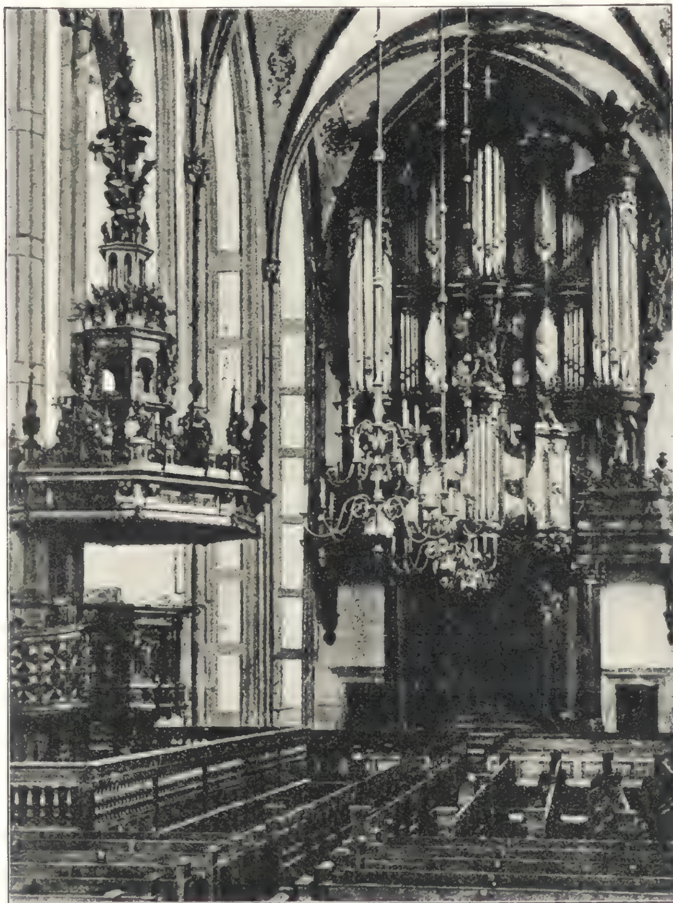
Men kan niet zeggen, dat deze eischen overdreven hoog zijn. Wat men vraagt, is eenvoudig eenigen invloed op de regeering door eenige gedelegeerden der burgerij; aan verkiezing dier regeering door die burgerij denkt men nog niet. Nog steeds beschouwt men regeering en burgerij

[1]) Vgl. boven, blz. 180 vlg

[2]) Nam. de kiezers.

als twee afzonderlijke groepen, naast of tegenover elkander gesteld. En daarbij is alles nog besloten binnen de muren der stad. Dat alles is in den grond toch zeer bescheiden, al werd het heftig genoeg geuit en al werd het destijds ook zeer revolutionnair gevonden.

Dezelfde vrij bescheiden eischen vinden wij terug in het zoogenaamde Leidsche ontwerp van October 1785, waaraan toch echte democratische patriotten als Vreede en Fijnje hebben medegewerkt. Wel stellen zij voorop, dat de vrijheid „een bedriegelijke schaduw, een iedele klank" zou zijn, zoo de burgers niet werden geregeerd door wetten, waaraan zij zelf direct of indirect hun toestemming hadden gegeven. Maar van verkiezing der regeering door de kiezers wil ook dit ontwerp niets weten; hoogstens mogen de burgers een voordracht opmaken, waaruit dan de Raad de benoeming zal doen. Immers zegt artikel 5: „Hoe wel de wezenlijke Souverainiteit bij het Volk berust, zo zal echter, aangezien de ondervinding geleert heeft, dat het Volk de publieke Zaaken niet in eigen Persoon kan bestuuren, zonder dat daar uit de gevaarlijkste misbruiken voortvloeyen, het Regeerings-Bestuur onherroepelijk gelaten worden aan de onderscheidene Collegiën en Departementen van Staat, verblijvende aan het volk het recht de regeering voor te lichten door adressen en requesten" [1]. En daarnaast: „Men zal, ter verzekering van het aanzien der Regenten en om het Volk een waarborg te verschaffen

Afb. N°. 185. Groote Kerk te Zwolle.
Naar een photographie.

[1]) Colenbrander, De Patriottentijd, dl. I, blz. 282 vlg.

wegens derzelver eerlijkheid in het bestuur der Geldmiddelen, Burger-Gecommitteerdens aanstellen, welker voornaamste post zal zijn een waakend oog te houden op de handhaving der Rechten en Privilegiën; om order te stellen in het stuk der Nominatiën; om uit naam der Burgerij Requesten te presenteren, en inzonderheid om op vastgestelde tijden onderzoek te doen naar het bestuur der Geldmiddelen, het zij door het nazien der Rekeningen, het zij door het voorstellen van ontwerpen van bezuiniging; als mede, om met de Regeering te raadplegen, wanneer er een nieuwe belasting ingevoerd moest worden, of wanneer men eenige aankoop wilde doen of een of ander etablissement oprigten op kosten van het algemeen of wel een of andere bezitting wilde verpanden, vervreemden of verkoopen".

Op dezen voet ware stellig een hervorming van het stedelijk bestuur nog binnen de grenzen van de oude constitutie der Republiek mogelijk geweest. Maar van een dergelijke vrij ingrijpende verandering is niets gekomen. Willem V en zijn aanhangers waren stellig niet de mannen om tot zulke nieuwe, ongehoorde dingen de hand te leenen. Evenmin waren de regenten genegen om een deel van hun macht af te staan. Vandaar, dat Van der Capellen begreep, dat eenige pressie op de regeering dienstig was om het beoogde doel te bereiken. Zoo kwam sedert 1781 de burgerwapening steeds meer in zwang, hetzij door hervorming der oude schutterijen, hetzij door de oprichting der vrijcorpsen. Zij vormden de gewapende macht der democraten, die zich steeds hechter organiseerden.

Want ook dit geeft aan den Patriottentijd zijn eigenaardige kleur, dat de Patriotten hun provincialisme overbruggen. Een vergadering van vertegenwoordigers van alle gewesten — natuurlijk behalve de Generaliteits-colleges — was in Nederland niet gehouden sedert de synode van Dordrecht. Thans knoopen de Patriotten van alle provinciën met elkander aan. In Augustus 1783 komen vijfentwintig „vaderlandsche regenten" te Amsterdam bijeen; Gelderland was er vertegenwoordigd door drie ridders, Holland door regenten van Haarlem, Leiden, Amsterdam, Schoonhoven, Alkmaar en Enkhuizen, Friesland door vier regenten, eindelijk Overijsel door Van der Capellen zelf. Er werd, behalve over zaken van buitenlandsche politiek, een besluit genomen om de „correspondentie" verder uit te breiden. En zoo kwamen den 4den October 32 regenten wederom te Amsterdam bijeen: ook Utrecht was dezen keer vertegenwoordigd; alleen Groningen en Zeeland ontbraken nog. Een centraal bureau werd in Den Haag opgericht, dat tegelijk zou inlichten en adviseeren omtrent alle zaken, voor de partij van belang; het zou ook de partijgenooten kunnen oproepen ter vergadering; het zou worden samengesteld uit de drie bekende pensionarissen, de Gijselaer van Dordrecht, Zeebergh van Haarlem, van Berckel van Amsterdam, dan

den pensionaris van Gouda en een regent van Alkmaar; het zou correspondenten hebben in de zes andere provinciën. Blijkbaar weet Holland zich weer de leiding te verzekeren van een beweging, door Van der Capellen op touw gezet.

Afb. N⁰. 186. Oude huizen te Alkmaar. Naar een photographie.

Maar daardoor is ook deze vereeniging van „vaderlandsche regenten" vrij wel verloopen. Want de Hollandsche regenten waren in den grond van hun hart bang voor de democratische denkbeelden van Van der Capellen en de zijnen. Deze heeft zelf de verdere ontwikkeling van het conflict niet meer gezien; hij is 6 Juni 1784 gestorven. Maar het door hem met volle hand uitgestrooide zaad kiemde welig op. Onmiddellijk na zijn dood begon het conflict met Jozef II en daarmede de versterking van de vrijcorpsen, nu het land in gevaar scheen. En deze zijn het geweest, die een nieuwe democratische organisatie schiepen, ruimer en krachtiger dan die der „vaderlandsche regenten". Het Utrechtsche vrijcorps riep een nationale vergadering van zuster-genootschappen bijeen, die dan ook den 6^{den} December 1784 te Utrecht is samengekomen. Ook daarna zijn de vertegenwoordigers der gewapende democratie nog meer-

malen vergaderd geweest; zij waren het, die den 14den Juni 1785 de bekende Acte van Verbintenis hebben opgesteld en geteekend. Zij eischten daarin „eene volksregeering bij representatie, met een daaraan ondergeschikt Erfstadhouderschap in het Doorlugtig Huis van Oranje". De plaatselijke hervorming breidde zich dus al uit tot een nationale.

Maar deze acte en de geheele actie der vrijcorpsen wekte belangstelling, beweging, afkeuring ook onder de vaderlandsche regenten. Zij wilden de leiding in handen houden en zagen zich die door de Utrechtsche vergadering ontnomen. Daarom besloten zij nogmaals den 1sten Augustus 1785 te Amsterdam samen te komen. Toen waren niet minder dan 58 regenten aanwezig; Zeeland was voor het eerst vertegenwoordigd,

Afb. No. 187. Exercitie-genootschap te Dordrecht.
Naar een oude gravure.

daarentegen Utrecht niet. Er werd besloten een comité van zeven directeuren te benoemen, één uit iedere provincie; het zou rapport uitbrengen over een tiental voorstellen, door Van der Capellen van de Marsch ingediend. Dat rapport kwam in op de vergadering van 21 April 1786. Er werd toen besloten tot het stichten van een Nationaal Fonds, een weidsche naam voor de partijkas. Er kwam vrij veel geld in, daarom werden de „vaderlandsche regenten" nogmaals den 7den Augustus te Amsterdam bijeengeroepen. Deze vergadering is de bekendste van alle; er waren niet minder dan 79 personen opgekomen, dezen keer uit alle zeven gewesten. Tegelijk vergaderden de vrijcorporisten te Utrecht; zij vertegenwoordigden een gewapende macht van 14,000 man, waarmede uit den aard der zaak moest rekening worden gehouden. Zij zonden een deputatie aan de „vaderlandsche regenten"; op hun eisch namen deze de

Acte van Verbintenis aan; daardoor was een combinatie tot stand gekomen, die de regenten meesleepte op een weg, dien de meerderheid althans niet wenschte te betreden. Wel is in October nog te Utrecht en daarna te Leiden vergadering gehouden, waar wel negentig regenten aanwezig waren, maar zij had weinig effect. De leiding der partij lag niet meer in handen der regenten, maar der burgers. Nog eenmaal zijn de „vaderlandsche regenten" den 6den Augustus 1787 te Amsterdam vergaderd geweest; maar in de groote verwarring, waarin de geheele Republiek destijds verkeerde, deelde ook deze bijeenkomst [1]).

Afb. N°. 183. De Maliebaan te Utrecht. Naar een oude prent.

Er is niets, wat

[1]) Over dat alles Colenbrander, Bijdr. en Med. v. h. Hist. Genootschap, XX, b.z. 77. vlg.

deze toch welmeenende regenten zoo afkeerig maakte van nadere aanraking met de burgerij dan de praktijk der democratie dier dagen, die men met name te Utrecht aanschouwde. Daar heerschte een opgewekt letterkundig, wetenschappelijk en politiek leven. Hier vormde de gegoede burgerij, gelijk elders, de patriottenpartij; zij werd door de kleine burgerij gesteund, die haar oude, nog niet vergeten rechten terug verlangde. De beweging werd geleid door den gepromoveerden, maar nog studeerenden Ondaatje, een geboren volksleider met een vasten wil, sterke energie, maar ook met een scherpen kijk op de werkelijkheid, dus ook op het bereikbare. Na 1782 begon de beweging ook hier krachtig: de schutterij werd gereorganiseerd, het vrijcorps Pro Patria et Libertate opgericht. Grondwettig herstel eischte men ook hier, wat neerkwam op afschaffing der in 1747 herstelde regeeringsreglementen. Begin 1784 ving de Raad aan zich zelf te coopteeren ten spijt van het benoemingsrecht van den Stadhouder. Willem V protesteert natuurlijk; maar de Staten antwoorden met de benoeming van een commissie tot onderzoek der constitutie van het gewest. Dan komen van alle zijden de adressen in met het dringend verzoek om de macht van den Stadhouder te knotten.

In dezen tijd komt Ondaatje met zijn hervormingsplannen voor den dag. Een deel der schutterij had een kiesregeling voorgesteld, aldus: bij iedere voorkomende vacature benoemen nader aan te wijzen kiezers uit de burgerij een viertal, waaruit de raad een tweetal verkiest, dat dan weer den Stadhouder ter electie wordt aangeboden. Dit concept ging Ondaatje, die de meerderheid der schutterij en der burgerij achter zich had, lang niet ver genoeg; hij stelde een „Concept-Reglement op de Regeeringsbestelling van de Provintie Utrecht" op, dat aan den Raad werd aangeboden. Onder veel meer was daarin deze regeling ontworpen aangaande de raadsverkiezingen in de stad: valt een raadszetel open, dan worden de burgers, bedeelden alleen uitgezonderd, samengeroepen; uit een lijst van door een census van 150 gulden aangewezen burgers verkiezen zij bij schriftelijke stemming in iedere wijk acht kiezers. Zoo ontstaat een college van 64 kiezers, dat zich door loting reduceert tot twaalf; deze twaalf benoemen een twaalftal, waartoe echter geen der genoemde 64 mag behooren; dat twaalftal verminderen zij successievelijk tot een zestal en een drietal. Uit dit drietal kiest eindelijk de Raad zelf zijn nieuw lid. Bovendien heeft het kiescollege nog een college van Gecommitteerden aan te wijzen, dat bestaat uit zestien leden; het is verboden kiezer, Raadslid of Gecommitteerde tegelijk te zijn. Deze Gecommitteerden waken voor de „aeloude rechten, welhergebrachte wetten en privilegiën" der burgerij en hebben ongeveer de rechten der vroeger besproken

burger-gecommitteerden te Deventer [1]). Het adres, waarbij het Concept-reglement werd aangeboden, werd te Utrecht door 1300, te Amersfoort door 400 burgers geteekend.

De Raad aarzelde en talmde, nadat hij dit adres had ontvangen. En intusschen werden de democraten ongeduldig, te meer toen in Maart 1785 de Raad een nieuw, wederom aristocratisch lid koos. Vergaderingen werden gehouden; het volk liep te hoop om het stadhuis. De Raad zag zich genoodzaakt de gedane keuze te vernietigen, maar wachtte zich wel een nieuwe keuze te doen naar den smaak der democraten. Intusschen begonnen in Juli de beraadslagingen over de nieuwe stedelijke constitutie. Zij werd met terzijdestelling van de rechten van den Stadhouder aangenomen, zooals de minderheid der schutterij had voorgesteld. Dat was natuurlijk gansch niet naar den zin van Ondaatje c. s., wier Concept-reglement daarmede ter zijde werd gelegd. In Augustus werd dus een tweede oproer gedirigeerd tegen het stadhuis; weer werd de raadzaal door gewapende burgers bezet; de Raad werd gedwongen de inmiddels reeds verkozen zestien Gecommitteerden te erkennen. In de volgende maand nam de Raad noodgedrongen inderdaad het democratische reglement aan. Maar nog vond de Raad het middel om aan het democratische dwangjuk te ontkomen; het nieuwe reglement werd eenvoudig niet uitgevoerd; de oude Raad bleef op het kussen. Een derde oploop, in December, bleek noodig om den Raad te dwingen zijn belofte gestand te doen en het reglement ten uitvoer te leggen. Maar weer gebeurde er niets. Maar ook Ondaatje gaf geen kamp: in Maart 1786 organiseerde hij de vierde journée révolutionnaire. Wederom drongen de schutterij en tal van burgers het stadhuis binnen; twaalf Raden legden daarop den eed op het nieuwe reglement af; de overigen werden afgezet; zij zouden worden vervangen door verkiezing krachtens het nieuwe reglement. Maar de afgezette regenten handhaafden zich en gaven hun recht niet prijs. Daarom werd in Juli 1786 door de kiezers een geheel nieuwe patriotsche regeering gekozen. Zoo kreeg Utrecht voor het eerst een Raad, die door keuze uit de burgerij voortkwam [2]).

Een goed beraamde stedelijke constitutie, gelijk te Utrecht, is in dezen tijd slechts in weinige steden ingevoerd. In den regel bepaalde men zich tot het afzetten van onwelgevallige regenten en hun vervanging door patriotschgezinden, een verzetting van de wet, thans niet door den Stadhouder, maar door de burgerij. Wat in April 1787 in Amsterdam en Rotterdam gebeurde, was niet de invoering van een nieuwe consti-

[1]) Vgl. boven, blz. 409.

[2]) Colenbrander, De Patriottentijd, dl. II, blz. 190 vlg.

tutie, maar de remotie van ongewenschte regenten, meer niet. Het voor-

Afb. N°. 189. Zinneprent op de herstelling van Willem V in zijn waardigheden, onder bescherming van den Pruisischen adelaar. Prent van Benjamin Bolomey.

beeld van Utrecht lokte in Holland niet tot navolging; ook gematigde democraten hadden een afkeer van de revolutionnaire praktijken van

mannen als Ondaatje. Karakteristiek is in dat opzicht het lot, dat een voorstel tot voorbereiding van een betamelijken invloed der burgerij op de regeering in het revolutiejaar 1787 heeft gehad. Den 30sten Januari 1787 stelde Haarlem namelijk in de Staten van Holland voor een commissie te benoemen tot onderzoek van de grenzen der uitvoerende (d. i. stadhouderlijke) macht en een tweede om te onderzoeken „op hoedanige wijze in gevolge de Constitutie en 's Lands waare belangen eenige generaale maximes omtrent den invloed, welke uit hoofde der Regeeringsform bij repraesentatie notoirlijk aan 't Volk toekomt, zouden behooren te worden gearresteerd." Dat voorstel is niet onmiddellijk in stemming gekomen; het zou dan stellig zijn verworpen. Mede daarom hadden in Amsterdam en Rotterdam de bovengenoemde remotiën plaats. Maar een regeeringsverandering brachten zij niet; de aristocratische patriotten bleven in de Staten in de meerderheid. Zoo bleef Haarlem vrij wel alleen staan; het heeft zich dan ook vergenoegd met op zeer plechtige wijze voor de stad zelf een democratisch regeerings-reglement af te kondigen. Maar — dat geschiedde in September 1787, in de maand der restauratie.

Eerst in de ballingschap hebben de democraten geleerd, hoe de volksinvloed op de regeering in wettigen vorm is vast te leggen. Zij leerden nog meer: zij leerden ook den één en ondeelbaren staat kennen en waardeeren. Daarmede moesten alle bijzondere rechten van gewesten niet alleen, maar ook van steden vervallen. De tijd was gekomen, dat ook de steden hun rechten, of liever hun voorrechten hadden af te staan aan den gecentraliseerden staat.

TWAALFDE HOOFDSTUK.

Het einde der Stedegeschiedenis.

Met de revolutie van 1795 is de geschiedenis der Nederlandsche steden strikt genomen ten einde: na dien tijd zijn er in staatsrechterlijken zin geen steden meer. In geographischen zin bestaat het begrip nog wel, maar zijn wezenlijke beteekenis heeft het verloren. Ook de herinnering aan de oude verhoudingen is voor een zeer groot deel te loor gegaan. Zelden heeft men, gelijk in Friesland, den voorrang der oude steden ook in het spraakgebruik behouden; nog weet iedere Fries, dat Staveren en Hindelopen steden, daarentegen Heerenveen en Joure slechts vlekken zijn. Maar in Holland noemt men Den Haag zonder bezwaar een stad. Tal van dorpen hebben zich dan ook in den loop der negentiende eeuw ontwikkeld tot centra van beteekenis: zoo Den Haag en Assen als zetels van bestuurscolleges en als aangename woonplaatsen; zoo Hilversum en Apeldoorn als zetels van industrie en tegelijk als gewenschte tuinsteden; zoo Tilburg als centrum van een krachtige nijverheid; zoo Zaandam en de andere Zaansche dorpen als plaatsen van een bloeiende industrie en van een belangrijken handel tevens. Enkele van deze hebben nog van Koning Lodewijk Napoleon stadrechten verkregen; maar dat geschiedde in een tijd, toen het stadrecht geen privilege meer was en geen bijzondere rechten meer gaf. Daartegenover staat, dat tal van oude steden geheel haar stedelijk karakter hebben verloren, vooral nadat in den loop der negentiende eeuw haar vestingwerken waren gevallen. De oude Zeeuwsche, Geldersche en Overijselsche steden, Veere, Kortgene, Lochem, Buren, Gramsbergen, Hardenberg enz., hebben weinig van haar stedelijk karakter behouden; handel en nijverheid hebben zij weinig meer overgehouden; eigenlijk zijn het groote boerendorpen geworden.

Zoo heeft zich het begrip stad geheel verschoven; van staatsrechterlijke sanctie beroofd, kan de moderne stad haar ouden eeretitel alleen blijven voeren door haar eigen, vooral economische beteekenis. In dat opzicht hebben vooral onze groote steden zich weten te handhaven aan de spits der nationale cultuur. Zij waren gereed en in staat de taak over te nemen, die de moderne maatschappij aan de groote steden oplegt. Amsterdam is niet meer de groote handelsmetropool van Europa gelijk voorheen; maar nog altijd is het een der groote geldmarkten; nog steeds zijn zijn Bank en zijn Beurs wereldbekende instituten; nog altijd is Amsterdam de groote stapelplaats van koloniale producten en van tal van andere importartikelen; nog in onzen tijd herbergt de stad industrieën van wereldroem. Steeds is het Amsterdam gelukt door gestadige verbetering en uitbreiding van zijn havens en havenwerken aan de eischen van den nieuwen tijd het hoofd te bieden; toen de eeuwenoude weg over het Pampus, door de Zuiderzee en het Vlie voor de moderne vaart te bezwaarlijk bleek, is eerst het groote Noord-Hollandsch Kanaal gegraven met de haven Nieuwe Diep en heeft men een halve eeuw daarna de spade gestoken in Holland op zijn smalst en zoo aan Amsterdam een scheepvaartkanaal verzekerd, dat tot de grootste en beste ter wereld behoort. Ook werd Amsterdam een althans bruikbare verbinding met den Rijn verzekerd. Naar verhouding nog krachtiger is de opbloei van Rotterdam geweest; aan zijn ouden handel op Frankrijk en Engeland heeft het een zeehandel weten toe te voegen op de verste werelddeelen; bovendien is het door zijn buitengewoon gunstige ligging de groote exporthaven geworden van West-Duitschland. Ook Rotterdam breidde zijn havens steeds uit en outilleerde ze op de voortreffelijkste wijze; door een niet minder vermetele ingenieurskunst als de doorgraving bij Velzen werd de Hoek van Holland door-

Afb. N⁰. 190. Penning op de opening van het Noord-Hollandsch Kanaal.

Afb N⁰. 191. Penning op de opening van het Noordzee-kanaal.

gestoken en daarmede een prachtige riviermond verkregen, die zich zelf op diepte houdt. De derde koopstad, Groningen, bleef de groote graanmarkt, die zij reeds in de achttiende eeuw was; ook zij schiep zich door het Eemskanaal een geheel nieuwen weg naar zee. Bij deze concentratie van handel, een gevolg ook van de hooge eischen aan de havens en haar steeds meer volmaakte outillage gesteld, hebben de kleine handelssteden zich slechts weinig kunnen ontwikkelen; zij bleven in hoofdzaak, wat zij waren, marktplaatsen voor den omtrek. Ook bij de nijverheid merken wij deze concentratie op: ook hier stelde de techniek eischen, waaraan alleen door groot-industrieelen kon worden voldaan. Terwijl in vroeger eeuwen iedere stad haar nijverheid had, heeft de groot-industrie zich samengetrokken in enkele centra, terwijl alleen de klein-industrie haar oud, verspreid karakter bleef behouden. Eindelijk bleven ook de provinciale hoofdsteden, vooral die om haar ligging en omstreken aantrekkelijke woonplaatsen waren, plaatsen van beteekenis, vooral wanneer eenige handel en nijverheid daaraan vertier en levendigheid bijzetten. Zoo werd Utrecht met behoud van zijn rustig, ouderwetsch, deftig karakter toch in menig opzicht een moderne stad. Ook oude steden als Haarlem en Arnhem konden zich zonder veel moeite aanpassen aan de eischen van den nieuwen tijd.

Afb. N°. 192. Penning op de verlegging van den Maasmond.

Maar dat alles is geen stedegeschiedenis meer. Wat wij reeds in de achttiende eeuw opmerkten, heeft in de negentiende zeer groote beteekenis gekregen. De kleine kring der stedelijke belangen en inzichten is verbroken; het leven speelt zich niet meer af in een beperkt milieu; de nationale eenheid is althans op maatschappelijk gebied tot stand gekomen. Een eigen, eigenaardig, geheel afgezonderd leven leidden onze steden reeds sedert de Middeleeuwen niet meer, al was in de Republiek meer van die afzondering blijven bestaan dan in andere landen. In den loop der jaren is stellig ook hier de nationale eenheid in kracht toegenomen, al kon die eenheid het provincialisme ook niet overwinnen. Zonder twijfel zijn de staatkundige instellingen der revolutie, die de staatseenheid zoo

beslist en gestreng mogelijk vaststelden, de nationale ontwikkeling vooruit geweest; te begrijpen trouwens, waar de oude constitutie bij uiterst geringe plooibaarheid steeds verre bij die ontwikkeling was achtergebleven. Maar in den loop der negentiende eeuw is die groei van de nationale eenheid, ook in het bewustzijn der menschen, wel zoo krachtig geweest, dat de staatsinstellingen weer op de werkelijke verhoudingen gingen passen en sluiten. De groei van die eenheid, waarin Holland als vanouds bleef domineeren, werd natuurlijk zeer in de hand gewerkt door de zeer verbeterde verkeersmiddelen. Terwijl een reis van Groningen of Maastricht naar Amsterdam nog in de eerste helft der negentiende eeuw een gewichtige onderneming was, heeft zij thans geen bezwaren meer. Nederland, met zijn voortreffelijke verkeersmiddelen te water, had minder snel behoefte aan den aanleg van spoorwegen dan de meeste andere landen; maar ook hier schiep de behoefte ten slotte de vervulling daarvan, zoodat een net van spoorwegen thans alle oude steden met elkander verbindt. Dat het provincialisme daardoor zichtbare en voelbare deuken kreeg, ligt voor de hand; evenzeer, dat de enge geslotenheid onzer steden werd verbroken. Een andere factor werkte dat niet weinig in de hand; bij de veranderde eischen van techniek en taktiek waren de meeste onzer vestingen waardeloos en overbodig geworden; zij werden dus geslecht, vele reeds in de eerste helft der negentiende eeuw, meerdere, waaronder oude grensvestingen als Groningen, Nijmegen en Maastricht, ten gevolge van de vestingwet van 1874.

Afb. N⁰. 193.
Medaille op het vijftigjarig bestaan van de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij.

Zoo is dus de nationale eenheid sterk in beteekenis toegenomen; ook onze oude steden werden onderdeelen van een groot geheel. Echter niet in dien zin, dat zij hun zelfstandig leven en hun eigenaardig karakter geheel zouden hebben ingeboet. Ook in den modernen eenheidsstaat blijft de stad, vooral de groote stad een centrum van eigen cultuur. Hier concentreert zich nog altijd het economische leven; hier ook is het brandpunt van geestelijke beweging; hier in kleinen kring geconcentreerd komen alle stroomingen in het volksleven tot krachtiger, hooger uiting. Ook hier brengt de onmiddellijke nabijheid van allerlei volkselementen zeer dikwijls wrijving, maar daardoor ook warmte. Juist dit is de voorname beteekenis onzer moderne steden, dat zij als in een microcosmos het nationale leven comprimeeren en daardoor tot geweldiger kracht en tot krachtiger uiting brengen.

De wetgever der negentiende eeuw is zich van die beteekenis der steden in het geheel niet bewust geweest. Hij heeft in de steden essentieele onderdeelen van den Staat gezien, wat zij inderdaad ook zijn; maar hij heeft vergeten, dat onze steden daarnaast zelfstandige cultuurcentra zijn met eigen leven, ook met eigen behoeften. Wat onze steden in den tijd der Republiek te veel hadden, zelfstandigheid en vrijheid van beweging, dat hebben zij onder het Koninkrijk te weinig. Het is te begrijpen en te vergeven, dat men in 1795, toen de bezwaren der stedelijke onafhankelijkheid apert waren, den slinger aan den anderen kant liet doorslaan; maar dat men na meer dan honderd jaren ervaring nog niet wijzer is geworden, is niet te verklaren en nog minder te verdragen.

Laat ons nagaan, hoe de oude stedelijke zelfstandigheid is te loor gegaan. Men hoede zich hier evenwel voor dwaling. Het jaar 1795 zet een veel minder scherpe, diepe insnijding in onze vaderlandsche historie dan men in den regel gelooft. Wanneer men de zaken op de keper beschouwt, is er veel minder veranderd dan het den schijn heeft. Er komen overal nieuwe regenten onder nieuwe namen; men spreekt groote woorden van vrijheid, gelijkheid en broederschap; maar voorloopig en door alle constitutiën heen dikwijls, blijven de stedelijke instellingen vrij wel onveranderd; de nieuwe stedelijke besturen blijven de oude functiën vrij wel uitoefenen onder zeer moderne namen. Eerst onder koning Lodewijk Napoleon en vooral onder den Keizer wordt dat anders; dan wordt het Fransche gemeentestelsel ingevoerd, dat wij eigenlijk in hoofdzaak nog hebben en waaronder onze oude steden zoo zwaar zijn gedrukt.

Afb. N°. 194. Rutger Jan Schimmelpenninck.
Prent van L. Portman
naar een teekening van I. Kuiper.

Wanneer in 1795 de Franschen in het land komen, valt de oude regeering als van zelf ineen. Ook in onze steden leggen de regeeringen zonder verzet, haast verheugd van dat lastig pak bevrijd te zijn, hun functie en verantwoordelijkheid neer. In alle deftigheid en onder aangename plichtplegingen worden zij vervangen door nieuwe besturen. Dat nieuwe bestuur noemde zich b.v. te Amsterdam Provisioneele Representanten van het Volk van Amsterdam; het trad den 19den Januari 1795 in functie en bleef zitting houden tot

den 10den Juni van dat jaar [1]). Deze Provisioneele Representanten waren natuurlijk alle Patriotten; zij waren in hoofdzaak kooplieden van invloed op de Beurs en werden gepresideerd door niemand minder dan Rutger Jan Schimmelpenninck. De Schout werd vervangen door den Procureur der Gemeente, welk ambt aan den bekenden dichter Maurits Cornelis van Hall werd opgedragen; de Schepenen heetten Comité van Justitie; de kleine rechtbanken behielden, voor zoover mogelijk, haar oude namen. Dezelfde omwenteling werd in de andere Hollandsche steden voltrokken. Van zelf gingen nu ook de Staten van Holland om. Reeds den 21sten Januari riep de nieuwe Amsterdamsche regeering de Hollandsch steden op tot een conferentie te Amsterdam. Den 24sten besloten de afgevaardigden van veertien steden zich twee dagen daarna in Den Haag te constitueeren tot Provisioneele Representanten van het Volk van Holland. Hetzelfde geschiedde ook weldra in al de andere gewesten. In Februari waren de Staten-Generaal reeds in meerderheid, in Maart geheel patriotsch. Het spreekt van zelf, dat zoowel de Provisioneele Representanten als de Staten Generaal, die den ouden naam behielden, een reeks besluiten namen tot allerlei ingrijpende veranderingen in de staatsinstellingen.

Maar in de verhouding der steden tot gewest en land kwam voorloopig geen verandering. De Provisioneele Representanten oefenden volmaakt dezelfde functiën uit als vroeger Burgemeesteren en Vroedschap; het Comité van Justitie sprak naar de oude wetten recht als voorheen Schepenen; geringe beperking van zelfstandigheid onderging de stad; zij zond als vroeger afgevaardigden naar Den Haag; zelfs haar militaire macht, de schutterij, werd op den ouden voet hersteld. Maar alles bleef provisioneel, totdat den 16den Mei 1795 het tractaat van Den Haag werd gesloten, waardoor Frankrijk zich nauw aan de nieuwe Bataafsche Republiek verbond en deze daardoor tevens erkende. Als gevolg daarvan werden de Provisioneele Representanten van het Volk van Amsterdam den 20sten Juni vervangen door een bij getrapte verkiezing gekozen raad van zestig leden, die zich eenvoudig Representanten van het Volk van Amsterdam noemde [2]). In dezen raad zaten voornamelijk gematigde patriotten, zelfs leden der oude regentengeslachten als Jan Berend Bicker; zij gevoelden zich nog zoo goed oud-Amsterdamsch, dat zij zich verzetten

[1]) Hun notulen, brieven en publicatiën berusten op het Amsterdamsche stadsarchief; Scheltema, Inventaris, III, blz. 32, N°. 75—77. Vgl. Van de Vijver, Geschiedkundige beschrijving der stad Amsterdam, III, blz. 204 vlg.

[2]) Hun notulen, secrete notulen, brieven, enz., benevens de notulen enz. van de verschillende comités op het Amsterdamsche stadsarchief; Scheltema, Inventaris, III, blz. 32 vlg. N°. 78—89. Vgl. Van de Vijver, III, blz. 254 vlg.

tegen de plannen van Pieter Paulus en de zijnen om een Nationale Conventie te doen verkiezen, aan wie de volle uitoefening der souvereine rechten van het Bataafsche volk zou toekomen; met Friesland, Groningen en Zeeland bleef Amsterdam prijs stellen op het behoud der eigen zelfstandigheid. Waarlijk niet zonder reden: voorloopig waren toch de provinciën en vooral de steden de best georganiseerde volksgroepen, waarvan men geen onmiddellijke onderwerping kon verwachten aan een regeering, wier samenstelling en bedoelingen nog volkomen onbekend waren. Van Swinden, die in dezen het Amsterdamsche oordeel wel weergaf, meende, dat Amsterdam in geen geval zijn rechten mocht prijsgeven zonder uitdrukkelijke volksstemming ad hoc.

Afb. N°. 195. Zinneprent van J. H. Prins op de Alliantie tusschen de Fransche en de Bataafsche Republiek, 16 Mei 1795.

Amsterdam heeft zich gewonnen moeten geven; terecht, want de voorloopige toestand duurde al lang genoeg. Toen den 1sten Maart 1796 de Nationale Vergadering, de eerste door kiezers verkozen Nederlandsche volksvertegenwoordiging, in Den Haag bijeenkwam, was daarmede uitgemaakt, dat de provinciale besturen wel zouden blijven bestaan, maar uitsluitend als

intermediaire administratieve commissiën met geringe zelfstandige macht. De Nationale Vergadering oefende dus het hoogste gezag uit en liet dat nederdalen op aan haar ondergeschikte gewestelijke en plaatselijke besturen. Zoo was althans de theorie; al hebben dadelijk de provinciale besturen hun zelfstandigheid verloren, met de stedelijke was dat niet het geval. Voor hen was stellig ook in den modernen eenheidsstaat plaats. In de praktijk althans blijven de stedelijke Representanten hun oude functiën ook na 1 Maart 1796 uitoefenen. Het kon wel niet anders; de praktijk stelde hier eischen, die de theorie onder den voet liepen. Intusschen gaf juist dat weer aanleiding tot allerlei zwarigheid. Te Amsterdam hadden de gematigde Representanten veelal de grootste moeite zich de eischen van de radicale clubbisten van het lijf te houden; in Mei 1796 hadden zij zelfs het bekende kanoniersoproer te verduren, waarbij de Mozeszaal het tooneel werd van allerlei geweld en schandaal.

Toen dat geschiedde, waren juist in April de helft der Representanten door nieuwe, zeer rumoerige verkiezingen vervangen door andere. Intusschen was reeds den 6den Maart besloten, dat de titel der Representanten in het vervolg zou zijn Raad der Gemeente van Amsterdam; daarmede was de nieuwe, historische naam aangenomen [1]).

Deze Raad der Gemeente, gewijzigd door periodieke verkiezingen, heeft onder allerlei moeilijkheden langer gezeten dan oorspronkelijk werd verwacht. Zij is na den staatsgreep van 22 Januari den 15den Maart 1798 ontbonden door agenten van het jakobijnsche Uitvoerend Bewind en vervangen door een Administratieve Municipaliteit [2]), die bepaaldelijk in last had Amsterdam te jakobiniseeren en door dwang tot de ware gevoelens te bekeeren. Deze Administratieve Municipaliteit is natuurlijk op haar beurt na den tweeden staatsgreep van 12 Juni weer naar huis gezonden; reeds den volgenden dag werd zij vervangen door een nieuw bestuur, dat zich Municipaliteit bleef noemen; de leden daarvan werden eenvoudig gerequireerd door commissarissen van het Uitvoerend Bewind [3]), maar werden bij voorkeur gekozen uit de leden van den op 15 Maart ontbonden Raad; opnieuw verkregen dus de gematigde Patriotten het bestuur over Amsterdam in handen. Het bestuur, want van een regeering in den ouden zin was natuurlijk thans geen sprake meer; immers de in Juli

[1]) De notulen enz. van dezen Raad berusten in het Stadsarchief van Amsterdam; vgl. Scheltema, Inventaris, III, blz. 33, N°. 90—94.

[2]) Van de Vijver, III, blz. 279.

[3]) T. a. p. III, blz. 281 vlg. De notulen enz. der Municipaliteit berusten in het Stadsarchief van Amsterdam; vgl. Scheltema, Inventaris, III, blz. 33 vlg., N°. 81, 90, 94—99.

ingevoerde constitutie bracht de hoogste macht in handen van door de kiezers gekozen lichamen en ontnam dus aan de steden allen invloed op 's lands bestuur. Het was de vraag, of zij hun eigen bestuur zelfstandig zouden mogen blijven voeren. Immers de constitutie kende geen bijzondere rechten aan onze oude steden toe. Zij verdeelde de Republiek eenvoudig in acht departementen, deze weer in zeven ringen en deze eindelijk weer in gemeenten [1]); bij deze verdeeling, die de oude provinciën geheel ophief,

Afb. N⁰. 196. Volksfeest in Den Haag, ter gelegenheid van de aanneming der nieuwe Constitutie (1798). Prent van R. Vinkeles en D. Vrijdag, naar een teekening van C. van Cuylenburg.

liet men althans de steden in haar aloud grondgebied intact. Maar vrijheid van beweging was haar niet geschonken: „De Departementaale en Gemeente-Bestuuren zijn Administrative Lichamen, ondergeschikt en verändwoordlijk aan het Uitvoerend Bewind" [2]). Dit oefende dat toezicht uit door commissarissen, hoogstens drie voor ieder departement [3]). „Over elke Gemeente is een Gemeente-Bestuur" [4]), waarvan het getal en de wijze van verkiezing door het Uitvoerend Bewind zou worden vastgesteld; ieder jaar treedt een derde der leden af [5]). Deze besturen waren dus zuiver administratieve lichamen. Toch bleef nog iets van de oude rechterlijke

1) Art. 3—5. 2) Art. 147. 3) Art. 155. 4) Art. 190. 5) Art. 191 vlg.

zelfstandigheid bewaard: „In elke Gemeente is of zijn een of meer Vrederegters. Derzelver getal is evenredig aan de bevolking"[1]); zij werden door het Gemeentebestuur benoemd uit een voordracht der betrokken grondvergaderingen en wel voor den tijd van twee jaren, maar waren herkiesbaar; zij werden ter zijde gestaan door op dezelfde wijze benoemde bijzitters[2]). Boven hen stonden rechtbanken en departementale gerechtshoven, door de departementale besturen benoemd[3]); eindelijk boven alles een Hoog Nationaal Gerechtshof[4]).

De Municipaliteit, den 13den Juni 1798 te Amsterdam geïnstalleerd, wachtte haar bevelen uit Den Haag; uit eigen initiatief had zij niet veel te doen; zij heeft geadministreerd. Zij heeft ook langer geleefd dan oorspronkelijk in de bedoeling lag; want het door de Staatsregeling geëischte reglement op de gemeentebesturen bleef in de pen en dus schoot er niets anders over dan overal de zaken op den bestaanden voet te continueeren. Zoo heeft de Municipaliteit meer dan drie jaren lang Amsterdam bestuurd zonder dat een gemeentewet verkiezing of bevoegdheid regelde. Maar het einde der constitutie van 1798 was ook het einde der Municipaliteit. Men weet, hoe en waarom men in 1801 overging tot een vervroegde herziening der Staatsregeling. De nieuwe constitutie herstelde de oude gewesten als departementen en schonk de besturen daarvan weer ruimere bevoegdheid. Ook de generaliseering en centralisatie ten opzichte der gemeenten werd afgeschaft. Wel werden de departementen weer verdeeld in gemeenten; maar verstandig onderscheidde de wetgever tusschen hetgeen werkelijk verschilde: „Iedere Stad, District of Dorp heeft zijn eigen Gemeente-Bestuur ingerigt op zoodanigen voet, als door iedere Gemeente ter goed- of afkeuring aan het Departementaal Bestuur zal worden voorgedragen; mits gegrond zijnde op het beginsel van Volkskeuze en eene geregelde afwisseling"[5]). Een zeer gelukkig beginsel, nog aangevuld door een tweede: „Iedere Gemeente heeft de vrije beschikking over deszelfs huishoudelijke belangen en bestuur, en maakt daaromtrent alle de vereischte Plaatselijke bepalingen"[6]).

Den 16den October 1801 werd de nieuwe Staatsregeling afgekondigd. Tegelijk werden de departementale en gemeente-besturen van nieuw personeel voorzien. Commissarissen van het Staatsbewind onthieven den 31sten October de Municipaliteit van Amsterdam van haar functiën en stelden een Intermediair Bestuur der Gemeente Amsterdam[7]) aan.

---

1) Art. 264. 2) Art. 265 vlg. 3) Art. 276 vlg. 4) Art. 294 vlg.
5) Art. 73. 6) Art. 74.
7) De notulen enz. van dit college berusten op het Amsterdamsche Stadsarchief; Scheltema, Inventaris, III, blz. 34, N°. 100—103.

Gelijk vele voorloopige dingen in Nederland heeft ook dit Intermediair Bestuur het nog vrij lang uitgehouden; zijn laatste zitting, waarvan wij bericht hebben, is van 12 Maart 1803. Toen werd een nieuw reglement door het departementaal bestuur goedgekeurd. Dit bestuur benoemde ook

Afb. N⁰. 197. Lodewijk Napoleon, Koning van Holland.
Naar een prent door Ch. H. Hodges.

den nieuwen Raad; een college van Wethouders zou het dagelijks bestuur uitmaken. Te zamen vormden Wethouders en Raad het zoogenaamde Groot-Besogne [1]). De verhouding van Wethouders en Raad was geenszins die, welke onder vigueur der Gemeentewet van 1851 zou heerschen; integendeel herinnerde zij sterk aan het oude gezag der Burgemeesteren

[1]) De notulen enz. van deze colleges berusten op het Amsterdamsche Stadsarchief; Scheltema, Inventaris, III, blz. 34 vlg., N⁰. 104—111.

en de beperkte macht van de Vroedschap. Onder andere namen was de oude regeering feitelijk hersteld niet alleen, maar ook tal van oud-regenten hadden weer in de bestuurscolleges zitting genomen. Zoo zag men te Amsterdam gebeuren wat overal elders voorviel; een verzoening kwam tot stand tusschen de gematigde Orangisten en de gematigde Patriotten. Daarmede was een grondslag gelegd voor de toekomst. Zoo was de politieke en maatschappelijke basis gelegd voor nieuwe verhoudingen, die duurzaam zouden blijken. De groepen, die het Staatsbewind samenbond, zijn dezelfde, waarmede Schimmelpenninck en Lodewijk Napoleon hebben geregeerd, die Napoleon hebben gediend en waarmede Willem I eveneens zijn troon heeft kunnen omringen. Op Prinselijke traditiën en Patriotsche beginselen zou de moderne Nederlandsche Staat rusten.

De regeling van 1803 voor het stadsbestuur van Amsterdam heeft de constitutie van 1801 en ook die van 1805 overleefd. De laatste nam de bovengegeven bepalingen aangaande de gemeentebesturen eenvoudig over zonder dienaangaande nadere voorschriften te geven. De staatsregeling van 1806 geeft evenmin nieuwe bepalingen; zij zegt alleen: „De Gemeente-Besturen zijn bevoegd tot het regelen van hunne huishoudelijke belangen, op den voet en wijze bij de Wet bepaald" [1]). Alleen vinden wij nog deze bepaling, voor Amsterdam voor het vervolg van belang: „De Koning heeft de bestelling van de Regeering der Plaats, waar het Gouvernement resideert" [2]). Maar nog voordat dat artikel op Amsterdam was toegepast, was een algemeene regeling over deze materie eindelijk tot stand gekomen. Het Wetgevend Lichaam nam in het voorjaar van 1807 de wet op de departementale en plaatselijke besturen aan. Daarbij werden de departementen verdeeld in kwartieren en deze weer in gemeenten; de laatsten werden onderscheiden in twee klassen; tot de eerste klasse behoorden de steden, waarvan de bevolking 5000 zielen te boven ging. Aan het hoofd van zulk een gemeente zou staan een college van Burgemeester en Wethouders; naast hen stond een Vroedschap, samengesteld uit de notabelen der stad; allen werden door den Koning benoemd, zoodat wat volgens de constitutie alleen van de residentie gold, thans door de wet voor alle groote steden werd beschikt. In de gemeenten waar geen Procureur des Konings zetelde, was de Burgemeester tevens hoofd der politie. Het bestuur van de gemeenten der tweede klasse bleef op den ouden voet, daar men bij verandering in allerlei conflict dreigde te geraken met nog overal bestaande heerlijke rechten [3]).

[1]) Art. 63. [2]) Art. 46.

[3]) Wichers, De regeering van Koning Lodewijk Napoleon, blz. 51 vlg. De notulen enz. dezer colleges te Amsterdam berusten op het Stadsarchief aldaar; vgl. Scheltema, Inventaris, III, blz. 35, N°. 112—117.

Op deze wijze is dus het bestuur van de meeste van onze oude steden in 1808 geregeld. De inlijving bracht daarin slechts weinig verandering. De Burgemeester verkreeg den titel van Maire; de Wethouders heetten Adjunct-Maires; de Vroedschap, die niet al te dikwijls vergaderde, noemde zich Municipale Raad [1]). Dit stedelijk bestuur bestond overal, toen de revolutie van 1813 uitbrak. Te Amsterdam is het reeds 16 November van dat jaar ontbonden; het heeft het bestuur der stad overgegeven aan een voorloopig nog neutraal tusschenbestuur, dat uit alle partijen werd samengesteld en waarover de oud-minister Van der Hoop het presidium aanvaardde; het noemde zich het Provisioneel Bestuur der stad Amsterdam [2]). Dergelijke colleges traden in de volgende dagen in de meeste Nederlandsche steden op, voorloopig alleen om de orde te handhaven, weldra met meer moed om een nieuwe orde van zaken voor te bereiden. Den 24sten November erkende het Provisioneel Bestuur van Amsterdam het nieuwe Algemeen Bestuur en liet de nationale vlag van den toren van het stadhuis waaien. Het is ook dit Provisioneel Bestuur, dat den 2den December den Prins van Oranje aan de grens der jurisdictie en op het stadhuis namens de stad ontving. Daar „op het Raadhuis van Amsterdam" heeft de Prins op denzelfden dag de souvereiniteit „alleen onder waarborging eener wijze Constitutie" aanvaard. Het is wederom dit Provisioneel Bestuur, dat op de bekende wijze het gebruik van het stadhuis aan den nieuwen vorst voorloopig vergunde of liever opdrong.

Nog voordat de nieuwe Grondwet, de schepping van Hogendorp, was aangenomen, werden overal in de steden door den Souvereinen Vorst nieuwe regeeringen aangesteld. Daarbij zat de gedachte voor om zooveel mogelijk de oude colleges te herstellen. Zoo werd te Amsterdam het Provisioneel Bestuur den 31sten December vervangen door vier Burgemeesteren en zes-en-dertig Raden [3]), ongeveer in de oude verhouding, gelijk die trouwens onder Koning Lodewijk Napoleon ook was geweest. Burgemeesteren vormden dus weer als van ouds de regeering der stad, of, gelijk men reeds toen opmerkte, niet de regeering, maar het bestuur. Op dezen voet is het nieuwe stadsbestuur eenigen tijd gebleven. De grondwet van 1814 gaf dienaangaande groote vrijheid: „De stedelijke Regeeringen zullen zijn zamengesteld op zoodanige wijze en belast met zulke werkzaamheden, als noodig geoordeeld wordt bij de reglementen, welke de bestaande

[1]) De notulen enz. berusten op het Amsterdamsche Archief; vgl. Scheltema, Inventaris, III, blz. 119—123.

[2]) Van de Vijver, III, blz. 392 vlg. De namen der leden t. a. p. blz. 408 vlg.

[3]) De namen bij Van de Vijver, III, blz. 451 vlg.

Regeringen of bijzondere daartoe door den Souvereinen Vorst te benoemen Commissiën, behoudens deze grondwet, zullen ontwerpen"; deze reglementen zouden door den Souvereinen Vorst worden bekrachtigd [1]). Verder:

Afb. N⁰. 198. Koning Willem I.
Prent van B. Taurel, naar een schilderij van J. W. Pieneman.

„In alle Steden worden ingevoerd Kiezers-kollegien, gelijk van ouds in vele Steden bestonden. Zij worden eenmaal in het jaar door de Regering bijeengeroepen, alleenlijk tot het bedoelde einde, om de Raadplaatsen in dien tusschentijd open gevallen, door bevoegde personen te vervullen. De open vallende plaatsen in de Kiezers-kollegiën worden vervuld bij meerderheid van stemmen der gezeten burgeren, eene zekere, in elke stad bij het stedelijk reglement te bepalen, som betalende in de beschreven

[1]) Art. 78.

middelen. Daarover brengt elk dier burgeren eens in het jaar zijne stem uit bij behoorlijk geteekende en gesloten briefjes, die aan de huizen opgehaald worden van wege de Regering" [1]). In de grondwet van 1815 zijn deze regelingen overgenomen [2]).

Waarschijnlijk wel in verband met de invoering der Grondwet is het vroeger genoemde bestuur van Burgemeesteren en Raden den 2den Januari 1816 vervangen door een nieuw, samengesteld uit een President-Burgemeester, drie Burgemeesters en zes-en-dertig leden van den Raad [3]) alle voor dezen keer door den Koning benoemd. Daarmede was het eenhoofdige bestuur in onze gemeenten, dat reeds door Koning Lodewijk was ingevoerd, definitief toegepast. Geheel in afwijking van de oude stedelijke constitutiën continueerde men onder oude namen het Fransche bestuursstelsel. Te duidelijker werd dat, toen bij Koninklijk Besluit van 4 Januari 1824 Amsterdam een nieuw bestuursreglement kreeg. Een Burgemeester kwam aan het hoofd der stad te staan, geassisteerd door vier Wethouders; de Raad bleef uit de traditioneel zes-en-dertig leden samengesteld [4]). Men behoeft deze titels slechts te vertalen door Maire, Adjoint en Conseil municipal om te zien, welke bestuursinrichting aan onze steden werd gegeven.

Afb. N°. 199. Thorbecke.
Naar een lithographie van Canelle.

Zoo is de regeering in al onze steden gebleven tot de invoering der Gemeentewet van 1851. Haar schepper, Thorbecke, heeft daarmede willen bevorderen „ontwikkeling van zelfstandige kracht." Dat doel is zeker voor een groot gedeelte bereikt. De plattelandsgemeenten werden bevrijd van den druk der heeren en verkregen eerst toen zeggenschap in eigen huis; men zou deze

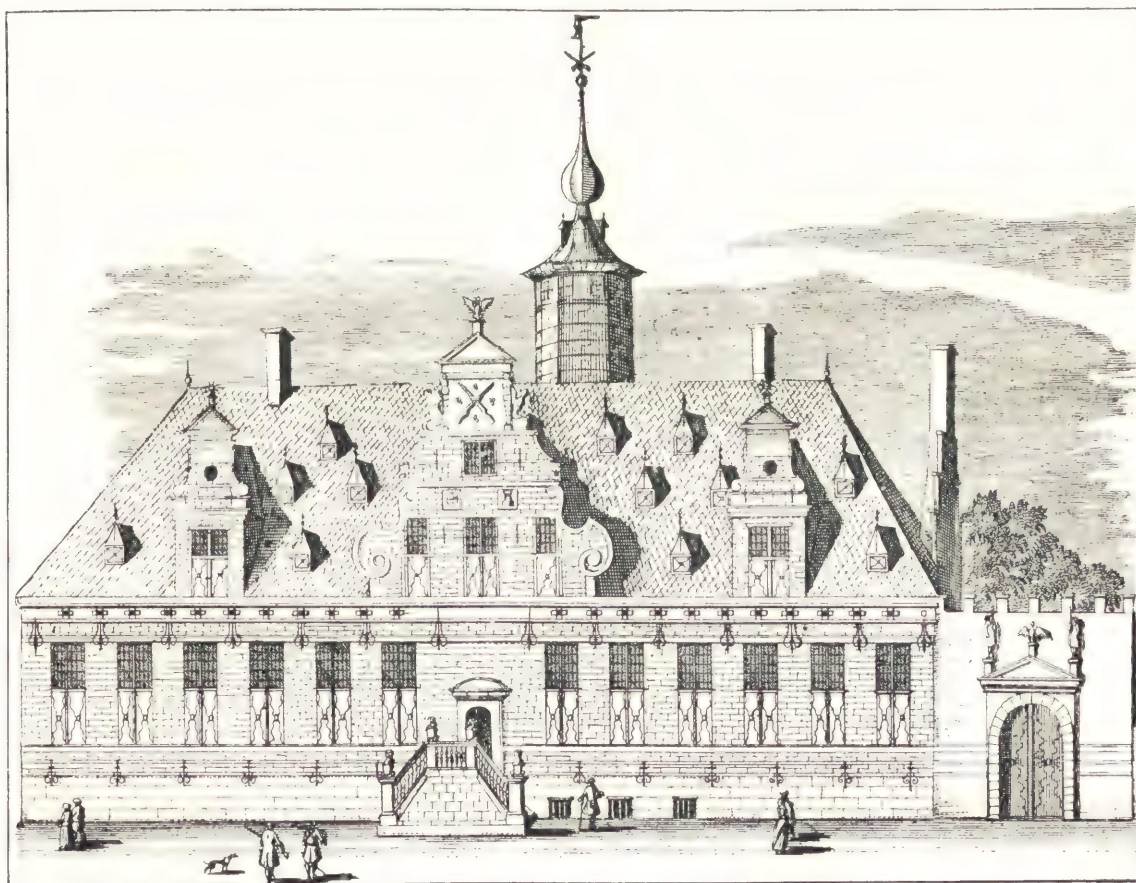
[1]) Art. 79 en 80. [2]) Art. 132—134

[3]) De namen bij Van de Vijver, IV, blz. 40 vlg.

[4]) T. a. p. IV, blz. 130. Vgl. voor deze regeeringsveranderingen Vaillant, Wapenboek der Amsterdamsche regeeringsleden sedert 1795 (Amst. 1861)

emancipatie van het platteland kunnen vergelijken met de verleening van stadrechten eeuwen geleden. Dat deze gemeenten daarbij onder het toezicht van Gedeputeerde Staten kwamen, gaf weinig bezwaar en was zelfs een voordeel bij de vooralsnog geringe ervaring der nieuwe gemeentebesturen; uit dat oogpunt bezien, was het ook logisch, dat de Burgemeester door het centrale gezag werd aangewezen. Maar geheel anders stond en staat de zaak bij de steden, vooral bij de groote steden. Hier heeft zich de cardinale fout der Gemeentewet het duidelijkst doen zien en ook gewroken, deze, dat de wet, uitmuntend door logischen samenhang en evenredige constructie, juist daarom voor onze oude steden in het geheel niet past; zij is opgesteld voor een hypothetische gemeente, niet voor eenige historisch ontwikkelde Nederlandsche stad. Deze wetgever heeft geheel vergeten, dat een wet allereerst moet slaan op de historisch gevormde, nu eenmaal bestaande verhoudingen. En zoo schiep hij een organisatie van het gemeentebestuur, die voor onze plattelandsgemeenten ruim genoeg, zelfs allicht te ruim, maar voor onze oude steden te eng, voor de groote steden een dwangbuis is gebleken. Zelfregeering, door onze steden sedert eeuwen genoten, is haar in de Gemeentewet slechts karig toegemeten. Haar eigen hoofd mogen zij niet verkiezen; zelfs een voordracht is den Raad niet vergund. En deze hoogste gemeentelijke autoriteit, die den historischen naam van Burgemeester draagt, wordt door de lands- en provinciale besturen met allerlei arbeid buiten zijn eigenlijken werkkring om belast; hij is de „rijkskruier" geworden. Dat is trouwens geheel in overeenstemming met de praktijk van den modernen Nederlandschen staat, die aan de gemeenten allerlei verplichtingen en daardoor zware financieele offers oplegde, ten einde zich zelf daaraan te gemakkelijker te kunnen onttrekken. Het gemeentelijk belastingstelsel is daarbij binnen zeer enge perken besloten; een noodwendig gevolg daarvan is, dat al onze oude steden met haar belastingstelsel en daardoor met haar financieel stelsel zijn vastgeraakt; de nood der gemeenten, haast spreekwoordelijk geworden, is wezenlijk de nood onzer oude steden. Na den Bourgondischen tijd heeft men van zoo iets niet meer gehoord. En dat, hoewel het toezicht van boven af veel scherper is geworden. Tal van eenvoudige verordeningen, tal van raadsbesluiten, de kleinste uitgaven, de geringste belastingen behoeven de goedkeuring van hooger gezag. De vrijheid, die onze steden bij mindere technische ontwikkeling van de bestuursfunctie altijd hebben genoten, ontberen zij, nu deze functie veel meer is geperfectionneerd. Al dat gecompliceerde toezicht is bovendien opgedragen aan colleges, wier wijze van verkiezing weinig waarborgen geeft, dat de eigenaardige belangen der steden door hen beter zullen worden behartigd dan door den Gemeenteraad zelf.

Zoo is de staatsrechterlijke toestand onzer oude steden allesbehalve gunstig. Gelukkig worden de verhoudingen nooit volkomen beheerscht door het geschreven recht. En zoo hebben ook onze steden in de laatste halve eeuw niet alleen gelegenheid gevonden aan haar ontwikkeling met goed gevolg voort te bouwen, maar ook deugdelijke grondslagen te leggen voor de toekomst. Moge die toekomst haar hergeven, wat zij eens hebben bezeten, vrijheid en zelfstandigheid in eigen kring.

Afb. N⁰. 200. Schutters-Hof van d'Edele Busse te Middelburg.
Uit M. Smallegange's „Cronijk van Zeeland."

Afb. N°. 201. Het Kasteel te G r a v e, omstreeks A°. 1670 (naar J. de Grave?)

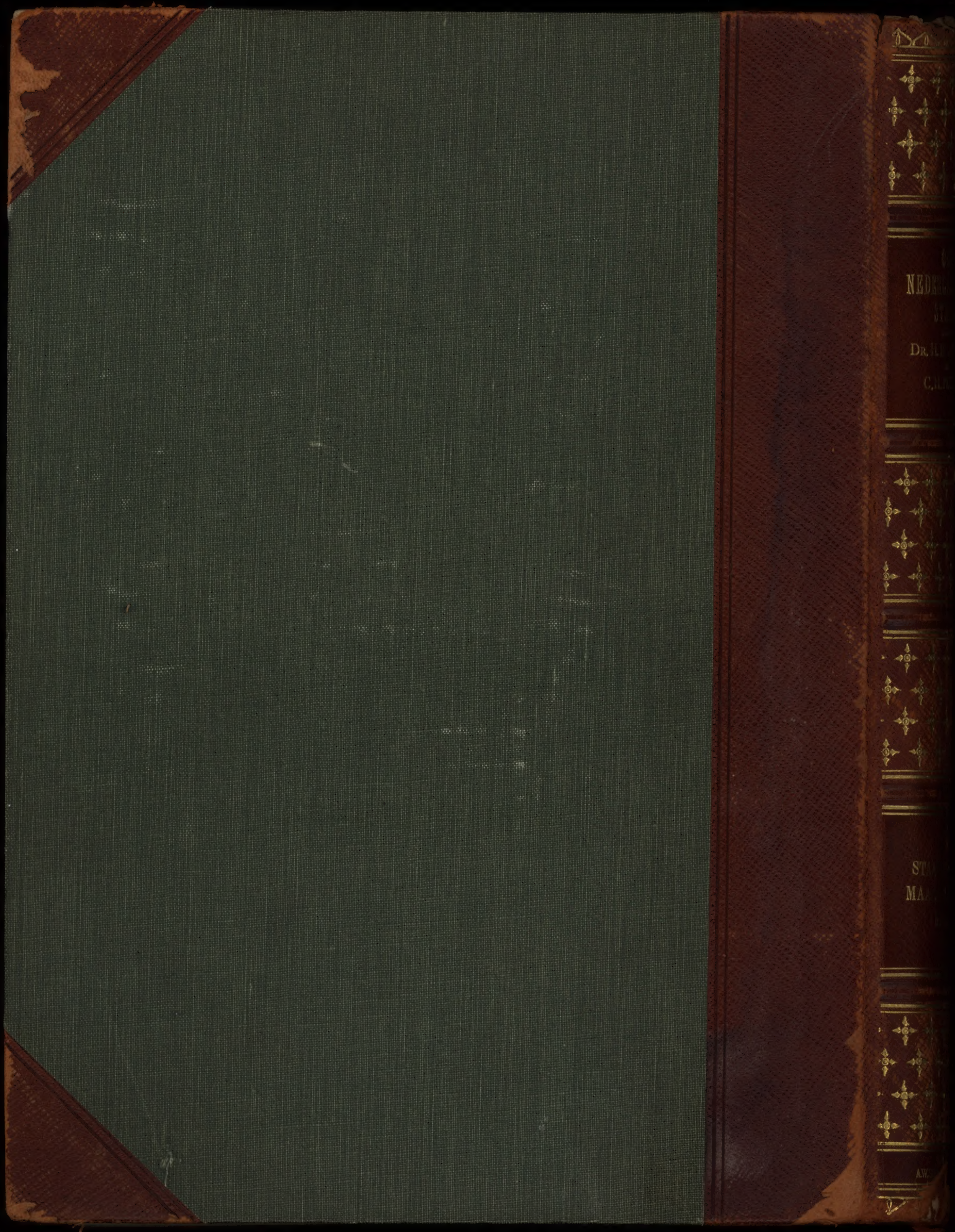
INHOUD.

LIJST DER PLATEN.

GETTY CENTER LIBRARY
3 3125 00761 6408

OUD-NEDERLANDSCHE STEDEN

DOOR

DR. H. BRUGMANS

EN

C.H. PETERS

HET STAATKUNDIG EN MAATSCHAPPELIJK LEVEN

LEIDEN.
A.W.SIJTH[illegible]S UITG:-MIJ.